

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland (1856-1889)

Willink, R.J.

Citation

Willink, R. J. (2006, March 22). *De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Centraal-Afrikaanse collecties in Nederland (1856-1889)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4344>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4344>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HOOFDSTUK 1

De nadagen van de slavenhandel en de groei van de etnografische interesse

Ethische en esthetische kritiek

Uit de korte schets hierboven blijkt dat de periode tussen 1855 en 1880, toen de aandacht voor West-Centrale gebruiksvoorwerpen een enorme groei doormaakte, een turbulente tijd was voor de relatie tussen Afrika en het Westen. Het einde van de slavenhandel kwam in zicht, ontdekkingsreizigers doorkruisten het continent, de ruilhandel in goederen werd als grootschalige nieuwe vorm van handel met de Afrikanen geïntroduceerd en vanuit de volkenkundige wetenschap verrezen etnografische musea die ook Afrikaanse verzamelingen begonnen aan te leggen. Sommige naties breidden in deze periode hun invloedssfeer uit (bijvoorbeeld Engeland in Noord-Oost-Afrika), Portugal had al delen aan de Zuid-West- en Zuid-Oostkust gekoloniseerd, net zoals Engeland in Zuid-Afrika, en door landen als Duitsland werden koloniale intenties uitgesproken. Pas in het jaar 1885 werd tijdens de conferentie te Berlijn het nog resterende deel van Afrika officieel onder de mogendheden verdeeld.

Het verdwijnen van de slavenhandel en de opkomst van de etnografische belangstelling blijken processen te zijn geweest die vrijwel gelijktijdig, maar omgekeerd evenredig, verliepen. Over de hele negentiende eeuw gemeten is een chiasmisch of x-vormig verloop waarneembaar: terwijl de slavenhandel afneemt neemt de etnografische belangstelling toe. In het begin van de negentiende eeuw, als de slavenexporthandel langzaam verdwijnt, reppen de reisverslagen zo nu en dan van de inheemse cultuur. Maar deze wordt dan, zoals we straks zullen zien, als laatste genoemd in de reeks van onderwerpen. In de jaren zeventig en tachtig, als de slavenexporten gestopt zijn, is er een *boom* in de belangstelling voor etnografische gebruiksvoorwerpen. Dat gold ook voor de cultusbeelden die na eerst kritisch te zijn beoordeeld steeds meer in de westerse belangstelling kwamen te staan. Voordat ook Nederlandse etnografische musea dit type etnografica gingen verzamelen hadden de *minkisi*, zoals die beelden aan een groot deel van de westelijke kust genoemd werden, al enige tijd een vrij prominente plaats binnen de afbeeldingen in de reisliteratuur verworven. Deze cultusbeelden behoorden tot de gebruiksvoorwerpen die voor de westerling vielen onder de verzamelnaam ‘fetisj’. De reizigers die vanaf de jaren vijftig de West-Centrale streken doortrokken beschouwden ze als onderwerp van ethische én vooral esthetische kritiek. Gebruiksvoorwerpen als huisraad, wapens en jachtgerei werden om hun aparte vormen waard bevonden om

te beschrijven en soms af te laten beelden. Dat gebeurde mondjesmaat en pas na uitwijdingen over allerlei zaken die men belangrijker vond, zoals de plaatselijke flora en fauna. Vooral tegenover cultusbeelden stond het merendeel van de reizigers rond 1855, wanneer de verslagen van de grote ontdekkingsreizen verschijnen, kritisch. Ze vertegenwoordigden een categorie van gebruiksvoorwerpen die stond voor een verwerpelijk bijgeloof en werden bovendien ook nog lelijk gevonden. Dergelijke ethische kritiek werd na een aantal jaren steeds minder gehoord. Rond het midden van de jaren zeventig verschenen cultusbeelden op allerlei afbeeldingen en begon in de reisliteratuur ook de esthetische kritiek te verstommen. Toen cultusbeelden *en groupe* werden afgebeeld was het midden jaren zeventig. Musea begonnen West-Centrale etnografica te verzamelen.

Die eerste vorm van kritiek, die we 'ethisch' hebben genoemd, valt goed in verband te brengen met het overwegend negatieve beeld dat de westerling had van de zeden en gewoonten van 'de neger', zoals de Afrikaan tot ver in de twintigste eeuw genoemd werd. Zowel deze kritiek als de tweede vorm van kritiek - de 'esthetische' - worden in dit hoofdstuk bestudeerd in relatie tot de twee verschijnselen die als opponenten van elkaar beschouwd kunnen worden: slavenhandel en etnografische interesse.

In de literatuur wordt geen direct verband gelegd tussen het verdwijnen van de slavenhandel en de opkomende etnografische interesse. Het ligt ook niet direct in de lijn van dit onderzoek om te bekijken of er een meer of minder expliciete relatie tussen beide is aan te tonen. Dat zou ons te ver buiten het onderzoeksthema voeren. Toch kan er kort iets over gezegd worden.

Kijken we naar een mogelijke relatie tussen toename van etnografische belangstelling en afname van de slavenhandel, dan zou gesteld kunnen worden dat deze twee gelijktijdige ontwikkelingen ontsproten aan eenzelfde voedingsbodem. De slavenhandel werd stopgezet omdat 'negers' onmenselijk werden behandeld en als medemens beschouwd moesten worden. De interesse voor voorwerpen die de Afrikaan dagelijks gebruikte groeide, omdat de plaats van hem als medemens binnen de mensheid of de menselijke 'rassen' beschreven werd.³³ Dat dit ontwikkelingen zijn geweest die zich meer onafhankelijk van elkaar moeten hebben afgespeeld, bewijst het verderop in dit hoofdstuk geciteerde relaas van de handelsagent Zwier van Sandick. Hij beschrijft hoe de AHV slaven kocht die vervolgens in de meest barre omstandigheden moesten leven, om direct daarna aandacht te besteden aan het gebruik van een *nkisi*. Niet gehinderd door deze *domestic slavery* die zich onder hun eigen ogen afspeelde begonnen bovendien andere handelsagenten met het verzamelen van etnografica die aan Nederlandse musea werden geschonken.

33 Het begrip 'race', 'race' of 'Rasse' duikt overal in de verhandelingen op. In het laatste hoofdstuk zullen theorieën hierover in volkenkundige verhandelingen in samenhang met meningen over de betekenis van etnografica met elkaar worden vergeleken.

Rassentheoriën duiken veelvuldig op in de beschouwingen van de reiziger. Ze hebben niet alleen betrekking op heden, verleden en toekomst van de Afrikaanse bevolking, maar ook op de fysionomische eigenaardigheden waarop meermalen door middel van afbeeldingen de aandacht gevestigd wordt. In de verslagen zijn echter vaak alleen met enige moeite passages aan te wijzen die er expliciet op duiden dat de reizende westerling inderdaad vond dat de Afrikanen als medemens konden worden gekwalificeerd. Bij de ontmoetingen en confrontaties blijkt voor de betreffende Europeaan of Amerikaan zoveel niet te stroken met zijn normen en waarden, dat begrip voor en acceptatie van de zeden en gewoonten van de ander op problemen stuitte. ‘De neger’ was wel mens, maar dan één die op een veel lager niveau verkeerde, gezien zijn zeden en gewoonten, én karakter en gedrag. Wezen signalen er echter op dat zijn gedrag wel meer aan westerse criteria voldeed, dan werd daarvan op zulke momenten in haast euforische bewoordingen verslag gedaan en was hij meer medemens dan ooit.³⁴

Wanneer we de reisverslagen uit de periode 1855 - 1880 naslaan op opmerkingen over het verdwijnen van de slavenhandel, kunnen we constateren dat bijna elke ontdekkingsreiziger in het West-Centrale gebied een voorstander van de afschaffing ervan was. Van de onmenselijkheid van de slavenexporten waren velen al in die jaren overtuigd, en de rol die niet alleen westerse maar ook binnenlandse handelaren en machthebbers erin speelden werd als verwerpelijk beschouwd. Toch zijn er in die meningen vele nuances te onderscheiden. In de eerste jaren van de ontdekkingsstochten lezen we verscheidene keren zelfs sceptische beschouwingen over de voordelen die de afschaffing van de slavenhandel aan ‘de neger’ moest gaan brengen. Wat moest er van ‘de neger’ na de slavenhandel terecht komen? Naarmate het einde van de slavenhandel naderbij kwam, doemden er in het licht van de barbaarse toestanden en de staat en graad van ‘wildheid’ waarin de Afrikaanse bevolking zich bevond allerlei mitsen en maren op ten aanzien van de verwachte gevolgen.³⁵

Naast het karakter van ‘de neger’ met zijn mogelijkheden en vooral beperkingen moest in de kritiek op heersende zeden en gewoonten in het bijzonder het (‘bij’-)-geloof³⁶

34 De twee delen over Afrika uit de reeks *L’Univers* uit 1847 en 1848 die in het kader van dit onderzoek gebruikt zijn, leveren veel informatie op over deze gradaties in het westerse oordeel dat ofwel negatief, soms uiterst negatief, tot welwillend, soms gëexalteerd, kon uitvallen.

35 *Savage Africa* van Winwood Reade stamt uit 1863 en gaat dieper in op wat nu voor Reade precies die ‘wildheid’ inhoudt. Uit deze bron en vrijwel alle andere hier behandelde reisverslagen blijkt dat behalve de kritiek op de macht van de uitvoerders van de magische praktijken (‘priests’, ‘medicine men’, ‘sorcerers’ of de beoefenaars van ‘witchcraft’, of in West-Centraal-Afrika de ‘nganga’ geheten), de massale, meest rituele slachtingen van mensen én het volgens de auteurs alom aanwezige kannibalisme de belangrijkste aanleidingen waren voor felle kritiek. In het zesde hoofdstuk zal aan de orde komen dat enkelen dit soort verschrikkelikheden als typerend voor één van de lagere stadia in de evolutie beschouwden.

36 Wanneer de geloofspraktijken beschreven worden duikt, zoals onder andere blijkt uit de reisverslagen, nog aan het eind van de negentiende eeuw automatisch het woord ‘superstition’ op.

met zijn rituelen het ontgelden. Hoewel cultusbeelden op afbeeldingen verschenen, werden elementen uit de geloofspraktijk nog lang in reisverslagen bekritiseerd. De grote macht van de *nganga* (priester, medium of ritueelspecialist) en zijn praktijken werden vaak als zeer hinderlijk ervaren. Als voorbeeld werd aangehaald dat voor elk sterfgeval iemand in de gemeenschap als verantwoordelijk moest worden beschouwd. De *nganga* had het privilege de schuldige aan te wijzen en ter dood te laten brengen. De schuldig bevonden man of vrouw moest een zwaar gif drinken. Werd dat weer uitgebraakt, dan was hij of zij onschuldig (de zogenaamde *casca*-proef). In alle negentiende eeuwse reisverslagen wordt kritiek geuit op deze processen, die de westerling lijken te herinneren aan de heksenprocessen die in Europa tot tweehonderd jaar daarvóór nog plaatsvonden en waarin vrijwel hetzelfde gebeurde. Kannibalisme wordt veel signaleerd en natuurlijk veroordeeld. Ook de rituele offers van slaven en gevangenen, maar ook hovelingen en hele harems, stuitte op veel westerse kritiek. Scènes uit zulke gebeurtenissen die door de westerling als kenmerkend voor de ‘wildheid’ van volken werden ervaren, zijn al vroeg geregistreerd en afgebeeld in de reisverhalen.

Hoewel de slavenhandel indruiste tegen alle vormen waarmee men elkaar als ‘mens’ tegemoet trad, mocht ‘de neger’ mens zijn, maar dan wel één van een iets lagere orde, zo vertellen de verslagen. De vraag of, en zo ja op welke wijze de verheffing van ‘de neger’ gerealiseerd kon worden, bezorgde velen, waaronder ook reizigers, de nodige hoofdbrekens. Er moest nog oneindig veel veranderen voordat hij in de buurt zou komen van het niveau van de westerling. Reizigers als Winwood Reade en Richard Burton waagden zich aan speculaties daarover. Niet voor niets had Reade’s boek *Savage Africa* uit 1863 de subtitel ‘...being the narrative of a tour in Equatorial, southwestern and northwestern Africa : with notes on the habits of the gorilla; on the existence of unicorns and tailed men; on the slave-trade; on the origin, character, and capabilities of the future civilization of western Africa.’

We zullen hieronder aan de hand van citaten uit reisverslagen kunnen zien dat de belangstelling voor de ivoren en het vlechtwerk bleef bestaan. Valt de aandacht op de cultusbeelden dan gebeurt dat in de verhalen van reizigers die blijf geven van interesse voor de zeden en gewoonten van ‘de neger’ en zich ook willen buigen over het vraagstuk van ‘de neger’ als medemens.

Deze nader toegelichte selectie uit de verslagen van tochten door de West-Centrale gebieden brengt de etnografische belangstelling in kaart zoals die zich over ruim twintig jaar ontwikkeld heeft. Voor de volledigheid mag een kort overzicht van de negentiende eeuwse Afrikaanse reisliteratuur uit de periode vóór 1855 niet ontbreken. De vorming van meningen en oordelen over zeden en gewoonten en de voorwerpen waarvan in het West-Equatoriale dagelijks leven gebruik werd gemaakt kan zo in een historisch verband worden geplaatst. Omdat in dit onderzoek de groepen objecten centraal staan die vanaf eind jaren zeventig Nederland bereikten en de sleutelrol

die de Afrikaansche Handelsvereniging en haar opvolger de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap hierin speelde, wordt allereerst gekeken naar de wijze waarop de factorijen daar aan de kust tot stand kwamen. De vestiging van deze handelsposten van de AHV vond plaats in de tijd dat de eerste grote ontdekkingsreizen in dat gebied werden gemaakt. Het oordeel dat Lodewijk Kerdijk, als de stichter van die factorijen, in 1858 over de plaatselijke zeden en gewoonten velde, is al even hierboven aan de orde geweest. In 1880 bracht Onno Zwier van Sandick in eigen beheer een publicatie uit met zijn bevindingen als handelsagent, die hij hoogstwaarschijnlijk op schrift stelde tijdens zijn verblijf van even daarvóór. Hij vermeldt ook een toen nog voortdurende vorm van slavenhandel. Dit document geeft ons de gelegenheid om zijn oordeel over de cultusbeelden en het kunstgevoel van 'de neger' die hij daar observeerde te vergelijken met dat van Kerdijk. Zijn publicatie markeert het tijdstip dat de Nederlandse volkenkundige musea hun belangstelling voor dit type objecten begonnen te tonen.

Een oorzakelijk verband tussen de groei in etnografische interesse en de beëindiging van de slavenhandel mag dan wel ver te zoeken zijn, in de reisverslagen speelt op de achtergrond de slavenhandel die dan in haar nadagen verkeert een dominante rol. De reizigers ontkomen er niet aan om in hun relaas over wat de Afrikaanse materiële cultuur voorstelt waarnemingen of opmerkingen over die handel te vervlechten. Dit geldt ook voor de Nederlander Kerdijk. Zijn opmerkingen over 'de handel', de reguliere en die in slaven, zijn vervlochten met die over inheemse gebruiksvoorwerpen, die toen nog niet werden verhandeld. In geval van Zwier van Sandick was de handel in slaven nog zeer dichtbij en behoorden de voorwerpen die hij beschreef al tot de handel. Om een betere indruk te krijgen van die opkomende etnografische interesse gaan we allereerst kort in op wat er toen plaatsvond tijdens het proces van de afschaffing van de slavenhandel die in de jaren tachtig nog niet voltooid was.

West-Centraal-Afrika vóór de komst van Kerdijk

Omdat zich daar nog de domeinen van verschillende inlandse vorstendommen bevonden, bereidsden Portugezen tot ver in de negentiende eeuw nauwelijks het binnenland van wat ze als hun West-Afrikaanse kolonie beschouwden³⁷. Mbanza Congo in het noordoostelijke deel van het binnenland kreeg in de zeventiende eeuw wel de

³⁷ Na verovering van de kustgebieden in de zestiende eeuw beschouwde Portugal dit deel van Afrika als zijn kolonie, en nam in de negentiende eeuw ook het achterland in bezit. Angola zou voortkomen uit de naam N'gola, die stond voor één van de eerste onderworpen vorstendommen langs de kust (zie o.a. Enders, 1994: 39).

Portugese naam San Salvador, maar bleef tot eind negentiende eeuw de hoofdstad van het eeuwenoude Congorijk. Routes naar het achterland stonden niet op officiële kaarten en waren alleen bekend aan Portugezen die daar wat te zoeken hadden.³⁸ Tot 1857 moet San Salvador slechts een enkele maal bezocht zijn geweest door een niet-Portugees. Toen de Duitser Adolf Bastian in dat jaar als de eerste etnoloog zijn reis naar San Salvador maakte, was dat een historisch feit dat een bijzonder boekwerk opleverde.³⁹

Het leeuwendeel van de handel tussen Portugezen, buitenlanders en de plaatselijke kustbevolking betrof die in slaven. In- en uitvoerrechten werden door Portugese voorschriften bepaald. De slavenhandel vond in de tijd dat Bastian dit gebied bezocht nog openlijk plaats. Met de Engelse benaming *foreign slavetrade* werd de uitvoer bedoeld van slaven vanuit de West-Centrale kust naar de westerse koloniën in Zuid- en Noord-Amerika. Wat wij onder slavenhandel verstaan bestond namelijk uit twee soorten van handel. Behalve de massale uitvoer van slaven, waar Afrikaanse vorstendommen en slavenhandelaars zelf ook aan meededen, bestond de (niet minder massale) *domestic slavery* ofwel de handel in mensen die 'huisslaven' werden. Hoewel de naam Slavenkust eigenlijk alleen gebruikt werd voor de Boven-Guinéekust van West-Afrika (de strook van Togo, Dahomey en Benin) verdiende de handel die zich in de loop van de achttiende en negentiende eeuw daaronder langs de West-Centrale kust ontwikkelde ook zeker die benaming. De hele tweeduizend kilometer lange kuststrook, reikend van even onder Gabon tot onder Benguella, werd een eeuw lang door westerse mogendheden druk bezocht. Al snel bleek boven de monding van de Congo door buitenlanders een gebied te kunnen worden aangeboord dat vrij van Portugese inmenging was en qua slavenleveranties vanuit het binnenland misschien wel zijn weerga niet kende.

In Groot-Brittannië kreeg het verzet tegen slavernij en slavenhandel al vorm vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw. De Britse '*abolitionists*' slaagden er in 1807 in om de handel in slaven te laten verbieden. Door middel van verdragen wisten de Britten ook andere Europese landen daartoe te bewegen. Willem I tekende het verdrag

38 De ervaringen van Monteiro, opgedaan op zijn reizen tussen 1858 en 1874, luiden als volgt: *'There is a very great objection on the part of all the tribes of the interior of Angola, and particularly of those not in the actual territory held by the Portuguese, to the passage of a white man through the country. This is due in the first place to the natural distrust and suspicion of the negro character, and secondly to their fear of the example of the occupation of Ambriz and the Bembe mines by the Portuguese. It is impossible for blacks to understand that a white man will travel for curiosity's sake; it is perfectly incomprehensible to them that he should spend money in carriers, making presents, &c., only for the pleasure of seeing the country; they are never satisfied without what they consider a good reason; consequently they always imagine it must be for the purpose of establishing a factory for trade...'*. Aldus de ervaringen van Monteiro op zijn tussen 1858 en 1874 gemaakte reizen (Monteiro, 1875: 89/90). Vele reizigers vertelden dat hun ontdekkingsreizen bij de lokale bevolking op onbegrip stuitten, dat dit vaak tot grote moeilijkheden leidde.

39 *Ein Besuch an San Salvador der Hauptstadt des Königreichs Congo* uitgegeven in 1859.

namens Nederland in 1814, maar geëffectueerd werd dit pas in 1863. Frankrijk volgde in 1848, de Verenigde Staten in 1865 (na afloop van de burgeroorlog), Portugal in 1869 (alleen voor het Europese deel), Spanje in 1886 (idem) en Brazilië in 1888. Met hun anti-slavernijwetgevingen erkenden deze landen dat in het verleden de inheemse bevolking van Afrika onmenselijk behandeld was. Hoewel steeds meer landen deze wetgeving invoerden, nam het hele proces van daadwerkelijke beëindiging ruim een eeuw in beslag. Engeland trachtte via internationaal recht op zee deze negotie aan banden te leggen. Omdat de handel winstgevend was, maakten Portugal, Spanje en de Verenigde Staten, maar ook Nederland echter geen haast met de beëindiging.

Engeland was dus internationaal nummer één van de antislavenhandel. Geen enkel ander land controleerde of handelaren zich ter plekke inderdaad hielden aan de eigen nationale wetgeving. Omdat de invoering van de anti-slavernijwetgeving internationaal niet synchroon verliep, konden enkele landen doorgaan met de transporten, waarbij ze niet in het minst gehinderd werden door andermans wetgeving. Hieraan maakte Lord Palmerston in 1837 een einde door de internationale wetgeving te negeren en een wet het Britse parlement te laten passeren die de Royal Navy alle volmachten gaf om slavenschepen in alle internationale wateren op te pakken.⁴⁰ Nadat Groot-Brittannië in 1839 met de Portugese slavenschepen begonnen was, kwamen in 1845 de Braziliaanse schepen aan de beurt. Schepen onder de vlag van de Verenigde Staten konden echter tot 1864 probleemloos deze kust blijven aandoen en bleven dus tot dat jaar slaven naar Zuid- en Noord-Amerika deporteren. Van deze vlag moeten ook Portugese schepen tussen 1839 en 1864 dankbaar gebruik hebben gemaakt. Ondanks de Engelse oorlogsschepen die vanaf de jaren veertig de wateren voor de West-Centrale kust doorkruisten ging de handel door. Door steeds andere plekken te vinden waar hun slavenschepen voor anker konden gaan en door het organiseren van nachtelijke transporten wisten veel illegale slavenhandelaren nog lange tijd door de mazen van het net van Engelse oorlogsschepen heen te glippen. De Franse nauticus Bouët Willaumez merkte in 1848 wel op dat de aanwezigheid van de Engelse oorlogsbodems effect sorteerde en de slavenhandelaren ondanks hun listen al met al steeds moeilijker hun werk konden doen.⁴¹ Naast Engeland oefenden in het bijzonder Frankrijk en Duitsland op slavenhandelende naties druk uit om een anti-slavernijwetgeving in te voeren. Met kleine rukjes werd met elke wetsinvoering per westers land de kraan van de slaventoevoer vanuit het binnenland naar de Afrikaanse West-Centrale kust dichtgedraaid.

⁴⁰ Anstey, 1962: 38.

⁴¹ De Franse nauticus Bouët Willaumez reisde tussen 1835 en 1845 de hele Afrikaanse westkust af vanaf Senegal tot onder het Angolese Benguella, tekende alle handelsposten op die er langs de kust waren en vermeldde de resultaten van de anti-slavernij blokkade. Zie: Bouët Willaumez, 1848.

Het oude achterliggende mechanisme van de West-Centraal-Afrikaanse slavenhandel was echter hardnekkig. Het Centraal-Afrikaanse binnenland bleef tekenen ontvangen dat slaven nog steeds aangeleverd konden worden. Het belangrijkste deel van de economie bleef op deze handel ingericht. Bij de binnenlandse machthebbers was zij zeer gewenst vanwege de enorme opbrengsten.⁴²

Toen de Verenigde Staten in 1864 officieel de slavernij afschaften betekende dat overigens niet direct het einde van de slavenexporten. Verslagen van ooggetuigen meldden dat het laatste slavenschip dat de kust van Angola aandeed in 1868 werd waargenomen.⁴³ Aangenomen wordt dat de handel in dat jaar ook definitief ten einde was. Officiële berichten van voortzettingen zijn er wel, maar dat betrof meer het Noordoosten van Centraal-Afrika, waar de Arabieren het voor het zeggen hadden.⁴⁴

De slavenhandel vond plaats op grond van een stelsel van wederzijdse afspraken tussen Europeanen en toeleverders in het binnenland. Het blijft de vraag of in de regio van de West-Centrale kust georganiseerde handel bedreven is, zoals de West-Indische Compagnie die namens de Nederlandse Staat boven aan de Westkust voerde. Adolf Bastian, die als eerste etnoloog in 1857 in het Angolese kustgebied verbleef, meldde dat de plaatselijke bevolking nog bang was voor razzia's. Kennelijk vonden die daar toen nog plaats. Vooral de razzia's die Nederlanders hielden in dorpen van het Mani Kongorijk moeten berucht zijn geweest, getuige Bastian's expliciete vermelding in 1858 van de Hollanders die daar eind achttiende eeuw nog huis hadden gehouden.⁴⁵ Dat moeten acties geweest zijn waarmee buiten de Portugese handelsrestricties om buitenlanders hun handelsmores in praktijk brachten en hele dorpen konden ontvolken.

In de aanvoer van slaven en producten als ivoor en palmolie moet tussen de verschillende tribale gemeenschappen van de kust tot diep in het binnenland en vice

42 Forbes vertelt dat hoewel na aanvankelijk te zijn gestopt met de slavenhandel, vele volken in het gebied Cape Mount (West Afrika) haar weer oppakten, omdat na het stopzetten een ernstige economische malaise intrad (Forbes, 1849: 67-73).

43 Vooral Portugezen lijken van de mogelijkheid gebruik te hebben gemaakt om onder deze VS-vlag te varen, wat opsporing en ontdekking van de verboden handel enorm bemoeilijkte. Zie: Martin, 1972. 1868 wordt door Monteiro in zijn publicatie uit 1875 expliciet het laatste jaar genoemd waarin slavenschepen nog aan de West-Centrale kust verschenen (Monteiro 1875: II 55).

44 Tot ver in de jaren tachtig wordt hiervan melding gemaakt (zie ook: Wilhelm Junker, *Reisen in Afrika 1875-1886*. Wien, 1889. Erster Band 1875-1878 en Zweiter Band 1878-1885).

45 Bastian, A., 1859: 266. '*Auch die Holländer wurden auf Afrikanischen Boden zu Sklavenjägern und stellten Razzias an, denn solche waren der eigentliche Zweck der von ihren Commandoes in den Jahren 1774, 1777, 1779, 1785, 1887, 1795, gemachten Expeditionen.*' Waarschijnlijk waren dit acties van de 'Middelburgsche Handelscompagnie'. In 1808 werden deze acties bij wet verboden, terwijl de West-Indische slavenhandel tot 1854 mocht doorgaan.

versa een min of meer geformaliseerd stelsel van afspraken zijn gemaakt. Vanwege de in belang toenemende kusthandel met Europeanen hielden de plaatselijke machthebbers in het binnenland elkaar nauwlettend in de gaten.⁴⁶

Ten zuiden van de Congo-monding beschikten de Portugezen over een uitgebreid systeem van aanvoerroutes voor de handel, waaronder die in slaven. In kaart gebracht, blijken die routes over de zuidelijke helft van Afrika als handelslijnen van Oost naar West te lopen, door de territoria van meerdere volkeren.⁴⁷ Aan de Afrikaanse Oostzijde beheersten de Swahili-Arabieren vanaf Zanzibar de hele route van het Oosten naar het uitgestrekte en machtige Lundarijk dat zich vanaf het midden van Centraal-Afrika uitstrekte tot in Angola. Naar de West-Centrale kust liepen vanuit dit Lundarijk karavaanroutes waarlangs de slaven naar de kust werden gedeporteerd. Voor deze slavenhandel waren de Portugezen sterk afhankelijk van de Mwata Yamvo die als koning van het Lundarijk slaven uit de binnenlanden van Centraal-Afrika naar Luanda aan de kust liet transporteren. De Portugese slavenhandelaren maakten gebruik van autochtonen die als tussenpersonen werkten. Deze werden *pombeiros* genoemd, en waren ‘mestiezen’, nazaten van Portugese en Afrikaanse ouders. Voor de handelaren vormden ze een strategisch zeer belangrijke schakel. Ook voor de legitieme handel werden tussenpersonen ingezet die zowel naar de leveranciers als de afnemers een machtspositie innamen in vraag en aanbod en dus de prijzen voor de goederen in belangrijke mate beïnvloedden. De belangrijkste schakel waarvan de hele slavenhandel aan de West-Centrale kust afhankelijk was vormde zoals gezegd de koning van het Lundarijk, die nog stevig op de troon bleef zitten tot de expanderende Chokwe hem in 1885 uiteindelijk ten val brachten.

Andere grote tribale gemeenschappen veroverden ieder voor zich een eigen terrein binnen de handel tussen de kustgebieden en de binnenlanden, hoewel met nogal wisselend succes vanwege de onderlinge concurrentie. Toen de slavenroute naar het zuiden werd verschoven, vormden de dieper in het zuiden wonende Ovimbundu ten koste van andere volken als de Imbangala plotseling een belangrijke tussenschakel in de slavenhandel, tot zij op hún beurt weer door anderen werden verdreven.

De economische belangen van de drie eeuwen durende slavenhandel moeten behalve voor de betrokken Europese landen ook voor de Afrikaanse relaties enorm zijn geweest. We weten nu dat de opbrengsten uit die handel niet eenzijdig alleen het westen ten goede kwamen. Zowel groepen van de bevolking aan de kust waar de slaven verscheept werden, als in de binnenlanden waar de aanvoer werd gegenereerd, voeren er wel bij. In de loop van de drie eeuwen waarin deze handel welig tierde, werden lokale

46 Vansina, 1990: 197-239.

47 Oliver en Atmore, 1967: 43-53.

volken en koninkrijken sterk afhankelijk van de opbrengsten en de macht die de handel hun imperia verschaftte.⁴⁸

Voor de betrekkingen tussen Portugal en de koninkrijken in zijn 'kolonie' leverde de slavenhandel echter problemen op. Die koninklijke contacten moesten voor Portugal uiteindelijk toch leiden naar positieve koloniale handelsresultaten. De koninkrijkrelaties en de slaven die uit dezelfde koninkrijken gehaald moesten worden stuitten dus al sinds de zeventiende eeuw meermalen op controversiële belangen. Het tekort aan arbeidskrachten in Brazilië bleek zo groot te zijn en de Portugese slavenhandel bleek zulke vormen aan te nemen dat op het eind van de zeventiende eeuw een Congolese vorst (tevergeefs) klaagde dat zijn rijk door deze niet aflatende slavenexport door de Portugezen praktisch ontvolkt werd.⁴⁹

Oude West-Centrale vorstendommen verdwenen in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw in rap tempo of raakten danig in verval. Het Loango koninkrijk stortte na 1860 geheel in. Door de slavenhandel waren in sommige rijken interne hiërarchische structuren al gaan wankelen. De nieuwe vormen van (legale) handel braken de eeuwenoude naar binnen gerichte sociaal-economische structuur nog meer open, wat in het bijzonder voor dit oude rijk de genadeslag moet hebben betekend.⁵⁰

Slavernij en slavenhandel waren niet alleen in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een wezenlijk onderdeel van de Afrikaanse cultuur en maatschappij. Ook in de negentiende eeuw bleef dat lange tijd zo.⁵¹ Nadat in het westelijk deel van Afrika een einde was gemaakt aan de massale slavenhandel bleef die in het houden van 'huisslaven', de *domestic slavery*, voortduren. Hieronder zal beschreven worden op welke wijze de Afrikaansche Handelsvereniging zich hiervan gedurende lange tijd moet hebben bediend.

48 Martin, 1972. De handel met Europeanen brak bestaande autochtone sociale en economische structuren open. Het Loango koninkrijk, dat sterk afhankelijk was van opbrengsten uit de slavenhandel waaraan goed verdienenden een nieuwe status binnen de gemeenschap konden ontlenen, hield na het midden van de negentiende eeuw op te bestaan. Burton zegt het zo: *'The slave trade, once a monopoly of kings, princes, and chiefs, is now no more; legitimate commerce has levelled ranks, and the real power is in the hands of the wealthiest merchants'*. (1876 II : 9).

49 Lehuard, 1989 I: 29-32. Miller, 1997: 227-281. Enders, 1994 : *'Le gouvernement de Lisbonne décrète en 1858 la fin progressive de l'esclavage (...) Il faut attendre 1875 pour que le gouvernement portugais revienne à la charge et décide l'extinction complète de l'esclavage pour 1878'* (72, zie verder: 38-42, 52-54).

50 Martin, 1972: 12. De status die leden van de Vili als tribale gemeenschap konden ontlenen aan contacten met westerlingen, die hen geld en dus een hogere positie binnen de gemeenschap verschaften, maakte een einde aan de tot dan toe volgens interne normen geregelde hiërarchie.

51 Met de 'slavery' verdween niet de 'domestic slavery'. Zoals we in het historisch overzichtje van de AHV zullen kunnen lezen kwamen daarin veel excessen voor. Zie ook: Vansina, 1973. Vansina vermeldt in zijn verhandeling over de geschiedenis van het Tio koninkrijk dat in geval van de Stanley Pool - meer in het binnenland gelegen van Leopold's Congo - de overgang van slaven- naar legitieme handel soepel verliep. Dat wil zeggen dat slaven die niet meer via de kust geëxporteerd konden worden, werden benut voor de interne markt als 'carriers and retainers'(450).

De Afrikaanse Westkust rond 1860: Kerdijk

Hieronder zal blijken welke verschillen er waren tussen de omstandigheden waarin de Nederlandse handelsagenten rond 1860 verkeerden en die van de westerlingen die als reiziger of onderzoeker door deze gebieden trokken. Die verschillen moeten in hoge mate bepalend zijn geweest voor de ideeën die men over de plaatselijke bevolking had, én voor het oordeel over de rituelen en de rituele objecten.

Kerdijk was niet zuinig met zijn kritiek op de slavenhandel, maar had evenzeer grote bezwaren tegen het anti-slavernijbeleid zoals hij dat aan de West-Centrale kust meemaakte. Als we zijn opmerkingen over beide zaken lezen dan wijst veel erop dat het bestrijden van de slavenhandel afhankelijk was van een opinie die slechts moeizaam veranderde en die vanaf het begin van de negentiende eeuw eigenlijk alleen op regeringsniveau in een beleid gestalte kreeg. Zoals hiervoor is aangegeven werd dit anti-slavernijbeleid voornamelijk door Engeland in concrete daden omgezet, wat in de beginperiode slechts incidenteel met behulp van een aantal oorlogsbodems kon plaatsvinden. Aan de wal blijken handelsagenten als Kerdijk te maken gehad te hebben met diverse vormen van handel in huisslaven, tot hun eigen profijt overigens. Bij Kerdijk, Reade en ook nog later bij Monteiro is sprake van een hiërarchisch geordende wereld. De afschaffing van de slavernij had consequenties voor die ordening. Ideeën over een mogelijke evolutie van 'de neger' drongen ook binnen in dit wereldbeeld, waarin wellicht nog restanten zijn te onderscheiden van een archaïsche of antiquarische visie op rassen en de wijze waarop deze konden worden ingedeeld. Deze ordeningsgedachte was aan het eind van de negentiende eeuw waarschijnlijk nog sterk aanwezig.

Meer nog dan de handelsagenten kwamen de reizigers vanuit het westen als cultuurdragers Afrika binnen. Van hun reizen door nieuwe gebieden wilden ze ook vanuit hun westerse visie verslag doen. Maar we moeten bedenken dat het hen in tweede instantie uiteindelijk ging om de ontdekking van gebieden die perspectief zouden kunnen bieden op een economische exploitatie. Voor beiden vormde de verwerving van kennis over de locale bevolkingen een essentieel onderdeel van hun verblijf. Herhaalde keren wordt in de reisliteratuur aangegeven dat de Afrikaanse bevolking met de komst van westerlingen een betere toekomst tegemoet zou gaan. Volgens een enkeling (Monteiro in 1875) zou het westen zelfs Afrikanen moeten toestaan om de eigen delfstoffen te exploiteren, een voor die tijd gedurfde visie.

Van de opmerkingen die hieronder de revue zullen passeren zijn die van Kerdijk over de slavenhandel en het bestrijden ervan opmerkelijk. Veel van wat Kerdijk zegt kan begrepen worden vanuit de omstandigheden zoals die daar aan de kust heersten. Van het soort slavenhandel dat door het westen niet werd tegengehouden – het houden

van huisslaven ofwel de *domestic slavery* zoals dat toen door iedereen genoemd werd – maakte Kerdijk openlijk gebruik. Van interesse voor zeden en gewoonten is bij hem geen sprake, eerder van een soort verbazing. Van de veranderende visie die door het internationale anti-slavernijbeleid was ingegeven, blijkt Kerdijk in tegenstelling tot de ontdekkingsreizigers niet veel gemerkt of opgepakt te hebben. De opmerkingen over ‘de neger’ zijn door Kerdijk in 1858 opgetekend. Het is echter nogal onthutsend om te moeten constateren dat de mening van Zwier van Sandick in 1880 nog steeds dezelfde is. Zoals we straks kunnen lezen werd de situatie waarin de huisslaven verkeerden door Van Sandick niet alleen niet aan de kaak gesteld, maar ook zonder enig mededogen geregistreerd en dus goedgekeurd, terwijl uit wat hij in 1880 beschrijft blijkt dat in de kantoren van de Afrikaansche Handelsvereniging aan de West-Centrale kust de omstandigheden binnen de *domestic slavery* in twintig jaar tijd haast onbeschrijfelijk waren geworden. Veelzeggend is dat de beschrijvingen die Van Sandick geeft van het gebruik van een *nkisi* en van de gevangenschap van de slaven probleemloos in elkaar overgaan. Verbazing en verwondering lijken de voornaamste redenen te zijn geweest dat in de verhalen van zowel Kerdijk als Van Sandick over hun dagelijkse ervaringen met de slavenhandel en de handelsexcessen (het voortdurende wederzijdse bedrog met koopwaren) beschrijvingen gegeven worden van inheemse rituele voorwerpen. Kennelijk stond de ongeïnteresseerdheid voor de omstandigheden waarin de huisslaven verkeerden niet het enthousiasme in de weg waarmee handelsagenten in die jaren etnografica vergaarden voor de Nederlandse musea. Op de opvattingen van enkelen van hen zal hieronder nader worden ingegaan.

De Afrikaansche Handelsvereniging en het begin van de legitieme handel

In 1849 richtten Henry Kerdijk en Lodewijk Pincoffs in Rotterdam een zaak voor de handel in kleurstoffen op. Omdat West-Centraal-Afrika voor deze handel een in potentie belangrijke, maar in die tijd nog onontgonnen markt was, gaven ze in 1857 aan Lodewijk, de jongere broer van Henry, de opdracht om aan die kust een ‘factorij’ op te richten. De firma van Kerdijk en Pincoffs had zich al snel tot een rederij ontwikkeld die het vooral van de zeehandel moest hebben. Met behulp van de vier schepen van de firma zou Lodewijk Kerdijk tussen Rotterdam en Afrika een goede handel kunnen opzetten. Kerdijk vervulde die opdracht door direct al tijdens zijn reis aan de Angolese kust drie factorijen op te richten: te Quisembo, Ambriz en Ponte da Lenha. Door het dagboek dat hij bijhield weten we veel van hem en de situatie daar in die streek. Hij moet daarna nog een paar keer naar Nederland zijn geweest, om vervolgens op dertigjarige leeftijd in zijn net nieuw opgerichte factorij te Bánana aan de Congomonding in 1861 te sterven, hoogstwaarschijnlijk aan malaria.

Kerdijk (zie afbeelding 3) stichtte in 1858 zijn eerste factorij de 'Holland' te Ponte da Lenha in de tijd dat er ook een Amerikaanse en twee Engelse factorijen gesticht werden. In 1861 volgde er nog één te 'Po(i)nte Banand'⁵² met de naam 'Rotterdam', na overname van het Franse kantoor Régis op Bánana Point, zoals de landengte sindsdien was gaan heten. Het Rotterdamse handelshuis 'Kerdijk en Pincoffs' richtte vervolgens in 1863 de Afrikaansche Handelsvereniging op die het Afrikaanse deel van de onderneming in datzelfde jaar zou overnemen.

Al op jonge leeftijd was Kerdijk in Manchester, het centrum voor de Engelse textielindustrie, gepokt en gemazeld in de handel. Van de tocht, die van 1857 tot in 1858 duurde en langs driekwart van de Afrikaanse westkust liep, hield hij een dagboek bij, dat in 1977 is gepubliceerd met gedetailleerde annotaties van mr. A. Schepel. Met behulp van archiefonderzoek onderzocht Schepel in het bijzonder de historische en genealogische gegevens in dit verslag en voorzag ze van uitgebreide kanttekeningen. Dankzij dit onderzoek weten we dat Kerdijk ook voor korte tijd de functie van Nederlands consul aan de Angolese kust heeft uitgeoefend. Dat de in 1857 zesentwintigjarige handelaar voorgedragen werd voor deze positie is bijzonder te noemen. Hoewel de voordracht door de goede contacten van Pincoffs tot stand kwam, blijft het opmerkelijk dat iemand die pas een jaartje op zoek was naar een geschikte handelslocatie door het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Nederland voldoende bekwaam bevonden werd om daar aan de Angolese kust de Nederlandse belangen te vertegenwoordigen.⁵³

In het reisjournaal lijkt Lodewijk vaak tot in details aan zichzelf verantwoording van zijn doen en laten te willen afleggen. Ten aanzien van de gebeurtenissen die zich op zijn reis om hem heen afspeelden legde hij een bijzondere betrokkenheid aan de dag. Uit zijn journaal spreekt de wil om zo goed mogelijk te doorgronden welke betekenis de mensen om hem heen precies voor hem hadden en wie daar toen aan de Afrikaanse kust in positieve én negatieve zin van zich deden spreken. Omdat een dergelijke reis riskant was en het verblijf aan land voor westerlingen vaak fatale gevolgen had, lijkt de houding van Kerdijk op die van iemand die op zijn *qui-vive* was en op alles lette wat om hem heen gebeurde. Het slag mensen dat zich daar over de handel ontfermde interesseerde hem bijzonder. Maar behalve interesse was het ook gewoon de dagelijkse confrontatie met individuen die hem ertoe bracht een zeer

52 Het Portugese 'Ponte Banand' wordt ook als het Franse Pointe Banand geschreven. Het gaat om een in zee vooruitstekend landdeel (Koopman, 1861: 70). Over de juiste Portugese namen bestaat soms verwarring. Zo wordt Ponte da Lenha (=hout- of bospunt) bij Monteiro merkwaardigerwijs Porte di Lenha, wat haven in plaats van punt betekent.

53 Schepel, 1977: 24-25.

persoonlijk oordeel te vellen. In vaak scherpe bewoordingen veroordeelde hij in zijn dagboek mannen die er voor hem moreel ontoelaatbare praktijken op nahielden.

De positie van de Afrikaansche Handelsvereniging

Vanaf begin jaren zestig - de periode waarin de AHV zich officieel aan de West-Centrale kust ging vestigen - boekten de Engelse oorlogsschepen met hun blokkades aan de kust steeds meer succes. In die tijd beleefde de slavenhandel haar laatste dagen en werd de aanvang van de legitieme ruilhandel definitief ingeluid.

De ivoorhandel bleek zeer winstgevend voor handelaren uit het westen en dus ook voor de firma Kerdijk & Pincoffs, waarvan Lodewijk Afrikaans hoofdagent was. Voor de even later in 1863 opgerichte Afrikaansche Handelsvereniging bleef ivoor het belangrijkste handelsproduct, zoals dat voor het hele West-Centrale deel van Afrika het geval was. De ivoorhandel was voor een belangrijk deel in handen van de Chokwe, die bekend en berucht waren om hun continue, genadeloze jacht op olifanten. Toen het de slavenhandel steeds lastiger gemaakt werd, nam de ivoorhandel, die altijd al een goede tweede in de handelshiërarchie was geweest, de eerste plaats in. De handelspositie van de Chokwe beleefde daarmee een enorme expansie, die hen uiteindelijk aan het eind van de negentiende eeuw tot één van de machtigste volkeren in de West-Centrale regio maakte.

Met de geleidelijke opheffing van de handel in slaven en de tanende handel in ivoor waar tegen het eind van de eeuw steeds lastiger aan te komen was zouden al de individuen die het beroep van *middlemen* uitoefenden, verdwijnen en daarmee ook de imperia die rond deze handel waren opgericht. Toen de koloniale machten België en Portugal in de Congo respectievelijk Angola na 1885 de economie steeds steviger naar zich toetrokken, was het gedaan met de economische macht van de volken én de ondernemers uit andere landen waaronder de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap.

In zijn verslag over de vestiging van de Afrikaanse factorij van zijn firma in 1857/58 geeft Lodewijk Kerdijk belangwekkende feiten over de kapiteins van de slavenschepen die alle mogelijke vormen van list en bedrog gebruikten om hun handel door te zetten. Hij beschrijft hoe de Engelse oorlogsbodems deze plannen konden doorkruisen, legt zijn eigen middennegentiende eeuwse visie op de slavenhandel en legitieme handel uit en gaat in op vele andere zaken die zich in de context van de handel met de autochtone bevolking afspeelden. Zijn mening over enkele cultusbeelden, die straks aan de orde komt, kan goed tegen deze achtergronden worden begrepen.

Uit zijn journaal wordt duidelijk dat de handel aan de Afrikaanse West-Centrale kust eind jaren vijftig van de negentiende eeuw nog in een soort schemergebied verkeerde. Handelaren, zo kan uit het dagboek gelezen worden, hoefden zich niet zo openlijk te bekennen tot het soort handel dat ze wilden bedrijven: óf de deels illegale slavenhandel óf de legale ruilhandel in producten. Waarschijnlijk kon in deze overgangsfase voor de handelaren zelf de scheidslijn niet zo scherp getrokken worden. Men liet de ander zijn gang gaan. Uit niets blijkt dat er vanuit het kamp van de 'legalen' openlijke kritiek bestond op de handelspraktijken van de 'illegalen'. Alleen als het ging om vanuit moreel oogpunt laakbaar gedrag is Kerdijk fel in zijn oordeel. Maar van dat soort gedrag kon voor hem blijkbaar evengoed in de legale als de illegale handel sprake zijn.

Kennelijk was voor handelaren als Kerdijk de slavenhandel op zichzelf nog niet zo verwerpelijk. Hij richtte dan wel handelsstations voor de ruilhandel op maar verklaarde zich in zijn dagboek zeker geen tegenstander van de slavenhandel. In de beschouwingen die hij aan de slavenhandel wijdde komt ook de mogelijkheid ter sprake om 'de neger' te beschaven. Uit wat hij van anderen vernam maakte hij op dat de Engelse schepen die de handel moesten beletten dit alleen deden voor de duizenden ponden die de bemanning na elke inbeslagname van een schip mocht delen. Hoe meer slavenschepen er rondvoeren hoe beter de beloning, concludeerde Kerdijk.

'Alle hier aan boord zijn ten gunste van den slavenhandel, beschouwen de Society for the prevention of the slavetrade⁵⁴ als halfgaar, en verdienen geld met het verbeurt verklaren van slavenschepen, hoewel zij hunnen eigen negers erger als honden behandelen. Er zijn hier namelijk een 20 tal negers aan boord, en verbiedt de wet dat de kommandant aan zijne matrozen lichamelijke tuchtigt. Om echter deze zwarten te kunnen tuchtigen is eenen van hun als chef verklaard, en is deze het die op zijn kleurgenoten met zulk eene energie en zelfs voldoening tamboert, dat ik geloof dat hij menig slavenhandelaar overtreft.'

In de monding van de Congo aangekomen, kwam hij heel wat slavenhandelaren tegen. Kerdijk spreekt van:

'...alle portugezen die voor huizen in Havanna cargos slaven gereed maken...tot een schip komt om hun te halen...Sedert de laatste tijd, zijn de engelsche oorlogsschepen bijzonder werkzaam geweest, en hebben zij in ééne maand meer schepen genomen, dan zij voor de laatste paar jaar gedaan hadden. Indien

54 Die heette in werkelijkheid anders: *The Society for the Suppression of the Slave Trade and the Civilisation of Africa* (Schepel, 1977: voetnoot 67).

zij aldus voortgaan is het onmogelijk voor een slavenschip te ontsnappen. De plaats hier is dan ook met kapiteins en volk opgevuld, die hunne schepen door tusschenkomst van engelsche oorlogsschepen verloren hebben en thans op eene gelegenheid wachten, naar New York of Havanna terug te keeren, en zoude het ons niet moeyelijk zijn, ons schip met eene cargo van dit volk vol te laden. Wij nemen natuurlijk echter niemand’. (Schepel, 1977: 91-92)

Hij bericht over een man uit Hanover die als kapitein van een in beslag genomen slavenschip met zijn bemanning niet aan de noordzijde van de Congo maar aan de zuidzijde aan land werd gezet. In die regio heersten toen nog de Musserongo. Omdat dit volk zich weinig aantrok van de blanke overheersers, was dat voor een westerling de plek bij uitstek om in moeilijkheden te komen. De kapitein en zijn bemanning kregen een behandeling die veel doet denken aan die welke de slavenhandelaren zelf op Afrikanen toepasten. Na overgave werden ze gebonden. *‘Hun voedsel bestond uit betgeen de negers overlaaten, en zoude men zulks niet aan een beest gegeven hebben’.* Na hun mishandeling werden ze doorverkocht aan andere volken. Kerdijk’s oordeel over de gevangen genomen slavenhandelaren luidt negatief:

*‘De geciviliseerde maatschappij zoude er echter weinig bij verloren hebben, ware deze bende voor eeuwig gevangen gebleven, en geloof ik niet ooit de hand aan een grootere smeerlap dan dien kapitein gegeven te hebben’.*⁵⁵

(Schepel, 1977: 107, 108)

Vervolgens komt Kerdijk met een belangrijke waarneming die in dit hoofdstuk nog verder zal worden behandeld:

‘Ieder factory heeft van 20 tot 30 vrije negers als bedienden, en is het de moeyte waard te zien hoe getrouw dit aantal het maxime ‘zich langzaam te haasten’ opvolgt. Zonder zweep geloof ik dan ook niet dat men de negers met uitzondering van de Krumen, een ras dat de zwarte tot eer verstrekt, tot werken krijgen kan’.

Kerdijk’s oordeel over ‘de neger’ zwalkt nog wel eens heen en weer. We zijn prettig verrast wanneer hij in zijn reisjournaal de bovenstaande negatieve opmerking over de kenmerken van ‘de neger’ laat volgen door: *‘...De neger (heeft) in het algemeen eigenschappen en hoedanigheden die meer beschaafde lieden beschaamd zouden maken en die*

⁵⁵ In Schepel, 1977: 110 maakt Kerdijk in zijn dagboek voor het eerst melding van inheemse sculptuur.

somtijds in het geheel niet te vinden zijn'.⁵⁶ In zijn oordeel treffen we dezelfde uitersten aan als in die tijd in internationale literatuur gelezen kunnen worden. Na een prettige ontmoeting of goede ervaring met 'de neger' is men aangenaam verrast en snel geneigd om zijn negatieve oordeel bij te stellen.

We zijn maar al te zeer geneigd om veel van Kerdijk's opmerkingen als incorrect en achterhaald te kwalificeren. In zijn inleiding op het dagboek lijkt ook Schepel in 1977 er moeite mee te hebben om Kerdijk's vaak verwerpelijke opvattingen te rijmen met het in wezen niet onsympathieke beeld van hem dat uit het dagboek oprijst: openhartig, blakend van werkijver en begiftigd met een scherpe opmerkingsgave. Kerdijk's opmerkingen en indrukken van scènes werden eind jaren vijftig opgetekend en zijn in de toonzetting van hun kritiek gemeengoed in die tijd. Zoals we ook later zullen lezen is de literatuur over Afrika die dan wordt gepubliceerd doordrenkt van opmerkingen over het inferieure karakter van 'de neger'.

Van overheidswege is vanuit Frankrijk rond 1860 een offensief tegen de handel ingezet, waarmee ook dit soort taal als discriminerend beschouwd werd en daardoor minder gebezigd werd. Al snel werden op locaties aan de West-Centrale kust eufemismen gehanteerd voor zaken die direct te maken hadden met de handel in slaven. Men moet daarmee getracht hebben om de slavenhandel te verbergen voor inspecties. De barakken aan de kust waarin slaven werden gehouden in afwachting van verder transport over zee werden 'Emigratie-établissements' of ook 'Emigratiefactorijen' genoemd (Schepel, 1977: 27). Toen vanuit Frankrijk begin jaren zestig geen toestemming meer gegeven werd voor de slavenhandel, betekende dit het einde van de factorij van de al jaren daar aan de Congomonding gesitueerde Franse slavenfirma Régis. De gebouwen kwamen in 1863 leeg te staan, waarop Kerdijk & Pincoffs geheel in de praktische koopmansgeest vanuit Rotterdam de voormalige Franse factorij opkocht en zo in Bánana nog een vooruitgeschoven positie aan de rivier erbij kreeg.⁵⁷

Zoals gezegd, had Lodewijk Kerdijk zelf langere tijd in Engeland vertoefd om daar ervaring op te doen met de handel. Tijdens zijn verblijf daar moet hij in contact zijn gekomen met tegenstanders van die handel. Maar wellicht stond men in Engelse handelskringen minder afwijzend tegenover die handel. Hoewel Kerdijk koos voor de ruilhandel, kon hij toch veel begrip opbrengen voor de slavenhandel, die daar in alle

56 '...Eene massa negers houden zich met baden bezig', merkte hij bij El Mina op. 'Dit is eene der groote luxen der Afrikanen, en moet men bekennen zij zeer zindelijk op hun lijf zijn, en menig hollander beschamen'. Schepel, 1977: 143.

57 Schepel, 1977: 26 en 27. A. d'Angremond (hoofdagent van de AHV te Ambriz) wordt in 1870 nog tot consul benoemd. Blijkens een brief aan hem wist het Ministerie van Buitenlandse Zaken dat in 1870 daar in die streek nog in slaven werd gehandeld.

hevigheid aan de westkust onder zijn ogen plaatsvond. Hij lijkt zich juist tegen het antislavernij-gedachtegoed af te zetten. Eenmaal afgemeerd in Ponte da Lenha aan de rivier de Congo, verklaart hij:

‘De type der bewoners is meer aangenaam dan die der negers welke ik meer ten noorden gezien heb, maar zij zijn niettegenstaande ‘perfect brutes’, en voor niets anders dan slavernij geschikt. Ik ben dan ook op dit punt geheel en al van opinie veranderd en verzoen mij meer en meer met slavenhandel.’

(Schepel, 1977: 106)

Hij had ook een mening over de toekomst van ‘de neger’ in het licht van de slavenhandel.

In 1859 wordt het verzoek van de firma Kerdijk&Pincoffs om Lodewijk de Nederlandse vlag in de Portugese bezittingen aan de Angolese kust te laten vertegenwoordigen en hem daar tot consul te benoemen door het ministerie van buitenlandse zaken ingewilligd. Maar vanwege Portugese handelsclaims en invoerrechten langs wat nu de Angolese kust is, blijkt Lodewijk’s consulaire vertegenwoordiging van Nederland in de praktijk uiterst gecompliceerd te hebben gelegen. Portugal had vóór 1857 Ambriz in bezit genomen om vervolgens daar hoge in- en uitvoerrechten te heffen. Buitenlandse handelaren verlieten die plek en stichtten te Quisembo nieuwe factorijen. Al spoedig raakte Kerdijk verzeild in een lastig parket dat ontstond door verwickelingen tussen de claims die Portugal liet gelden op het kustgebied enerzijds en anderzijds de daar aanwezige buitenlandse handelaren en de regeringen van enkele landen. Toen hij in een brief aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken vroeg hoe hij nu moest handelen in het licht van het nog onduidelijke standpunt dat de Nederlandse Regering innam tegenover die Portugese aanspraken op de hele kust, bleef antwoord lange tijd uit. Buitenlandse zaken wist zich kennelijk geen raad met de kwestie. Als de claims zouden worden erkend dan betekende dat de genadeslag voor de handelsposten. Erkende het ministerie ze niet dan kon Kerdijk zijn consulaat (dat de instemming van de Portugese gouverneur-generaal behoeft) vergeten. Uiteindelijk werd Kerdijk eervol ontslag verleend. Een consulaat in Portugees gebied was nadelig voor de Nederlandse handel. Kerdijk moest zich maar in niet-Portugees gebied vestigen en deed dat ook door naar de Congo-monding te verhuizen.

Zijn Nederlands mag in enkele zinsconstructies vaak wat Engels aandoen⁵⁸, Kerdijk stak zijn afkeer van de Engelsen niet onder stoelen of banken. Vele malen

⁵⁸ In Kerdijk’s tekst komen veel Anglicismen voor, zoals een zin waarin na een komma het woordje ‘en’ volgt. Ook Monteiro hanteert deze volgorde.

haalt hij in zijn dagboek naar hen uit. Als voorbeeld geldt dat wat hij vertelde over zijn verblijf te Cape Coast (aan de westkust in de 'Bight of Biafra' gelegen).

'Het is ...alleen in Cape Coast dat zij zoo zijn, en ligt de schuld alleenlijk aan de engelschen. Men heeft den neger hier te plotseling willen emancipeeren, en heeft hem vrijheden gegeven die hij niet weet te apprecieeren, en hem een godsdienst opgedrongen, de strekking waarvan hij zelfs niet in staat is te zien.'

Oppositie tegen de Engelsen zal het gevolg zijn.

'Het is dan ook wel te voorzien dat de engelschen voor hunne huigelachtige menschenliefde, waarmede zij de wereld willen doen gelooven, dat zij zoo als zij meenen, aan het toppunt der beschaving zich bevinden, hunnen straf zullen ondergaan...'

'De neger' wordt door missionarissen alleen maar belast met dogma's en principes waarvoor *'die menschen nog niet vatbaar zijn (...). 'De meer geciviliseerden gaan europeesch gekleed, en bootsen de europeanen op eene walgelijke wijze na'*. (Schepel, 1977: 165).

Hier verkondigt Kerdijk een mening die in veel literatuur uit die tijd gelezen kan worden.

'Emancipatie door slavernij'

Kerdijk was van mening dat de Afrikanen al voortdurend in slavernij hadden verkeerd en dus niet het minste idee hadden van vrijheid. Beter bij een goede blanke meester met meer beschaving, dan blootgesteld zijn *'aan de luimen en lusten van eenen kleurgenoot'*, suggereerde hij. Ze moesten juist uit Afrika weg om te emanciperen, vond Kerdijk, evenals enkele anderen⁵⁹. *Domestic slavery* was het juiste middel om ze te voeden, kleden en iets bij te brengen. Ze konden het dan niet beter hebben. Bijna vijftientig jaar later horen we Van Sandick, die het over ergere vormen van *'domestic slavery'* had, dezelfde mening verkondigen. Kerdijk constateert:

59 Koopman meent in 1861 (?): *'In zijn eigen land is de neger tot weinig in staat; de mindere geschiktheid, om van beschaving voordeel te trekken, en de gewoonte aan den staat van slavernij, zoowel als de sterke bouw en de moreele en fysieke gesteldheid om als werktuig gebruikt te worden, zouden mij doen gelooven, dat de werkelijke bestemming van den Afrikaanschen neger wezen moet: de slaven uitvoer te doen vervangen door emigratie op groote schaal, naar elders.'* (42).

‘Dit zijn echter de slaven die niet als exportatie artikel beschouwd worden. Zij zijn huisgenoten, en op eene intieme voet met hunne meesters. De slaven die te beklagen zijn, zijn die, die tegen rum, geweren en kruid [sic] ingewisseld naar de kust gevoerd worden...’.

Hij ziet dat ‘*de hang naar fétich*’ blijft bestaan omdat de missionarissen het verkeerde doen. En dan vervolgt hij:

‘Laat den handel in slaven zijnen vrijen loop, ten einde den neger in staat te stellen zich te beschaven, en ééns zoo ver gekomen, zal hij zich dat geloof verkiezen hetwelk met de graad zijner beschaving in overeenstemming is.’

(Schepel, 1977: 169/170)

Nog in de jaren vijftig kan dezelfde mening gehoord worden ten aanzien van de slavenexporthandel, die voor de Afrikaan een regulerende en beschavende werking zou sorteren. Ook Francis Galton uit zich op deze wijze over het ‘slavernijprobleem’, zoals we straks zullen zien.

Kerdijk verwachtte veel van een wat harde ‘leerschool’ waarin een soort *survival of the fittest* kon plaatsgrijpen. De volgende opvatting van Kerdijk kunnen we nog bij Monteiro in 1875 terugvinden: *‘Niemand meer dan ik wenscht den Afrikaan eene verbetering in zijn lot toe, maar men moet zich voor excessen en barmhartigheid wachten.’*

In de hoofdstukken 2 en 6 zal dieper worden ingegaan op wat men toen als mogelijkheid en onmogelijkheid zag in de ontwikkeling van ‘de neger’.

De kritische blik van Burton

Hierboven is al aangegeven hoezeer Groot-Brittannië leider was in de groeiende internationale kritiek op de slavernij en de daadwerkelijke acties ertegen. In zijn hoedanigheid van Brits consul van het voor de kust van Gabon gelegen eiland Fernando Po bracht Richard Burton in 1863 een bezoek aan de Congokust, waar hij een tijdje rondreisde in het deel boven de rivier en daaronder, in de gebieden waar de Portugezen aan het koloniseren waren. In zijn publicatie *Two Trips to Gorillaland* vertelt hij dat een zekere M. Elkman, agent van de AHV in Banana, in 1863 de Engelse oorlogsschepen bij de bestrijding van de slavenhandel geholpen had, wat niet van gevaar ontbloot was. Na een inspectietocht langs Engelse, Portugese, Franse en Nederlandse factorijen komt hij tot de conclusie dat vrijwel alle huizen kampen met de veranderde handel. Men moest wennen aan de legitieme handel, en dat vereiste tijd. *‘The trade is capable of infinite expansion, but it requires time - as yet it supports only the two*

non-slaving houses, English and Dutch.' (Burton, 1876 I: 96). Hij vermeldt dat deze twee in Ponte da Lenha aan de Congorivier - vanouds een centrum van de slavenhandel - gevestigd waren. De Nederlandse moet een factorij van de AHV geweest zijn. Kennelijk was het Burton erom te doen als consul de Engelse regering inzicht te geven in de situatie betreffende de slavenhandel aan de Congokust. Hoewel hij pas in 1875, dus jaren later, zijn boek over zijn 'uitstapjes' uitbracht, heeft hij direct al na zijn bezoek hierover aan 'Londen' gerapporteerd.⁶⁰

Kennelijk had het Britse parlement zijn twijfels of de Engelse handelshuizen in dit tanende territorium van de slavenhandel hun handen schoon hielden (Schepel 1976: 13). Kerdijk had ook al het een en ander opgemerkt over de relaties die ook Engelse handelshuizen met de slavenhandelaren onderhielden. Hij sprak over het feit dat 'alle handelsposten' van 'vrije negers' gebruik maakten, waarmee hij de huisslaven bedoeld zal hebben. In 1857-58 maakte hij een staatje van het personeel dat hij zelf in Quisembo in dienst had: 15 mannen en vrouwen.⁶¹

Wanneer we lezen dat Kerdijk zelf in zijn kantoor te Quisembo de beschikking zou hebben gehad over dat bovenomschreven aantal huisslaven, én daarbij vermeldde dat alle handelskantoren huisslaven hielden, blijft de vraag wat Burton verstond onder een '*non-slaving house*'. Of liever gezegd, het wordt duidelijk dat voor Burton kennelijk de *domestic slavery* niet onder slavernij viel. Als we rekening houden met Kerdijk's opmerking dat ook Engelse factorijen aan die praktijken meededen, dan moet Burton op zijn inspectietocht die slaven hebben gezien en dat hebben goedgekeurd.

Burton's opmerking over de AHV-factorij, waar geen sprake zou zijn van slavernij, moet in belangrijke mate gekleurd zijn geweest door de Engelse actieve dadendrang tegen de *export* van slaven. Gezien Kerdijk's constatering van even vóór de komst van Burton dat alle handelsposten gebruik maken van huisslaven, kunnen we ervan uitgaan dat de factorijen waaronder die van de Nederlanders, nog steeds huisslaven hielden. Of Burton kon daarmee leven, omdat het wat anders was dan de exporthandel in slaven, óf het is voor hem verborgen gehouden. Hoewel we bij Burton kunnen lezen dat hem werd verteld dat één van de twee huizen van de AHV leeg stond, moeten we ons niet laten verleiden tot speculaties. Het verborgen houden van *domestic slavery* moet niet zo gemakkelijk zijn geweest. We mogen concluderen dat de erbarmelijke omstandigheden van de *domestic slaves* waar Zwier van Sandick zestien jaar later van verhaalt zich tijdens Burton's bezoek niet voordeden. Lezen we andere reisverslagen uit die tijd, waaronder

60 Robidé van der Aa meldt in 1871 dat de AHV '*...bij kontrakt het Engelsch eskader van steenkool voorziet, als hoedanig zij vermeld wordt in de korrespondentie over den slavenhandel, die in 1866 aan het parlement werd overgelegd. Reeds in 1863 werd daarin de invloed geprezen, die zij door haar handel in het Kongo-gebied uitoefende, van waar destijds nog zulk een groot aantal slaven werd uitgevoerd*'. (130). Burton's verslag moet deel hebben uitgemaakt van dat verslag aan het parlement.

61 Schepel, 1977: 138, voetnoot 121.

in het bijzonder het hierna te behandelen boek van de Engelsman Monteiro, dan kan gesteld worden dat de Engelse aandacht gericht tegen de *domestic slavery* toen als een verloren strijd beschouwd werd. Deze vorm van slavernij was anders geworteld in de sociale verhoudingen en ook niet per definitie zo vreselijk als de *export slavery*. Ze was, als we Monteiro lezen, over heel Centraal-Afrika zo gebruikelijk dat een poging tot afschaffing ervan het vechten tegen de bierkaai zou betekenen.⁶²

In zijn journaal geeft Lodewijk Kerdijk aan:

‘[dat]...het wel goed voor de handel zou zijn als de slavenhandel weer zou toenemen, want elke slavenkaravaan uit het binnenland brengt producten mee en om de slaven te kunnen kopen moeten de handelaars artikelen uit Europa aanschaffen.’

Wanneer we het verslag van de handelsagent Zwier van Sandick van ruim twintig jaar later lezen, dan moet de *domestic slavery* in de tussentijd alleen maar zijn toegenomen, wat opmerkelijk is tegen het licht van de verdwijnende slavenhandel. Het aantal huisslaven was in 1879 enorm gegroeid en de situatie waarin ze verkeerden moet daar slechter dan ooit zijn geweest. De excessen die Zwier van Sandick in zijn hieronder behandelde verslag uit 1880 noemde vonden plaats in de factorijen van de AHV en lijken in de door Van Sandick beschreven gruwelijke vorm af te wijken van de *domestic slavery* zoals die door Kerdijk, Monteiro en anderen beschreven wordt.

Was wat Zwier van Sandick beschreef illustratief voor de manier waarop de AHV met haar huisslaven omging? Dat de condities waarin de huisslaven gehouden werden al langere tijd zo waren en zich niet beperkten tot de twee jaar waarin Zwier daar was, lijkt zo goed als zeker.

In een kaartje van de kust dat Zwier van Sandick in 1880 tekende worden de vijfentwintig factorijen van de AHV aangegeven, én het kerkhof van Kerdijk dat hij als ‘weinig bezichtigingswaard’ beschreef. Het merendeel van de 25 factorijen moet na

62 Monteiro: ‘*The complete abolition of slavery in Angola has...been decreed to take place in the year 1878; and should the menace be strictly enforced, the total annihilation and ruin of the thriving and rising cotton and sugar-cane plantations, &c., will be the result, with a vast amount of misery to the thousands of liberated blacks*’. (1875: 41). Burton (1875: 9) doet een mededeling over de situatie waarin het Loangokoninkrijk zich begin jaren zeventig bevond. Hoewel hij Bastian als bron noemt, refereert hij daarbij niet direct aan informatie uit Bastian’s verslag van zijn reis in 1873 (Bastian, 1874/75). De ná Bastian uitgezonden expeditie van Güssfeldt, Falkenstein en Lenz (Burton noemt Pechuel-Loesche niet, wel Soyaux als botanist) sprak Bastian in Cabinda, zo zegt Burton. Bastian had als ‘*prospecter*’ (verkenner) gerapporteerd dat veel handelaren vanuit het Oosten (‘*Oriental*’) de hele Westkust met hun waren bezochten. ‘*He had found the old despotism of Loango to be insignificant, reduced in fact, to the strip of coast between the Quillu and the Luema-Lukallo Rivers. The slave trade, once a monopoly of kings, princes, and chiefs, is now no more; legitimate commerce has levelled ranks, and the real power is in the hands of the wealthiest merchants.*’

Kerdijk's dood tot stand zijn gekomen. Schepel verwijst in zijn versie van het dagboek naar een verslag van de strafzaak die, na de ineenstorting van de AHV, tegen Henry Kerdijk en Lodewijk Pincoffs aangespannen werd vanwege hun malversaties. De zaak tegen Pincoffs die naar de VS gevlucht was en dus niet hoefde te worden uitgeleverd, werd bij verstek behandeld. Henry Kerdijk stond in persoon terecht. Hij vertelde volgens de stenografische notulen:

'...Pincoffs komt op het denkbeeld om eene Afrikaansche zaak te beginnen. Mijn broer (Lodewijk) is in Engeland geweest en heeft een paar van die huizen (handelshuizen) bezocht. Die is toen naar Afrika gegaan en op kleine schaal zijn wij begonnen met medewerking van de Engelsche Regeering aan den Congo-mond. Daar is een uitgebreide slavenhandel. De Engelsche huizen daar geëtabliseerd worden zelf door de Engelsche Regeering verdacht daaraan mede te doen. Ons huis is 't eerste wat daaraan niet deed en met medewerking van het Engelsche Gouvernement begonnen wij kleine zaken. Die zaken zijn langzamerhand uitgebreider geworden. Het Engelsche Gouvernement heeft uit dankbaarheid tegenover ons huis, omdat 't het eerste is dat zich daar vestigt zonder slavenhandel, de kolenleverantie voor de Britsche Marine, die daar moest laden gegeven en tot op het oogenblik hebben wij die behouden. Ongelukkig is mijn broer een paar jaar daarna te Congo overleden in 1862. Dat is het ongeluk geweest van de hele zaak. Ik ben overtuigd, dat ware mijn broer blijven leven, Pincoffs nooit zoo met de zaak zou gespeeld hebben, maar dat heeft hiermede niets te maken.'

Van Sandick meldt later in 1880: *'...Lodewijk P. Kerdijk ...was de eigenlijke opzichter der handelsonderneeming en was, naar men algemeen hoort, aan de geheele kust zeer gezien en bemind'*. Was de AHV pas na de dood van Kerdijk in voor de erbarmelijke vorm van *domestic slavery*, die in feite een beperkt soort slavenhandel was? Ook Schepel zegt in 1977 het merkwaardig te vinden dat Kerdijk zich beriep op het feit dat de AHV niet aan slavenhandel deed, terwijl uit wat Van Sandick zei wel degelijk valt op te maken dat de AHV toen rond 1879 op enig moment ongeveer 100 á 150 slaven bezat. Weliswaar verhandelde de AHV geen slaven, maar ze profiteerde wel van een soort 'sluik slavenhandel'.

Naar aanleiding van Kerdijk's mededeling merkt Schepel in 1977 op: *'Dat is mogelijk doordat de meeste factorijen in gebieden lagen die door negervorsten bestuurd werden'*.⁶³ De *domestic slavery* moet evengoed als de slavenexport een vuile handel zijn geweest.

63 Schepel, 1977: 12 e.v.

Het bezoek van Koopman

In 1859 en 1860 voer Luitenant ter zee 1^e klasse J.F. Koopman met zijn schroefstoomschip ‘Cornelis Dirks’ langs de Afrikaanse Westkust en tekende zijn relaas op dat het jaar daarop gepubliceerd zou worden.⁶⁴ Zijn notities naar aanleiding van zijn bezoek aan Kerdijk vormen een belangrijke aanvulling op de schets van de situatie waarin de AHV in de beginjaren daar in Afrika verkeerde. Koopman maakte aantekeningen van de wijze waarop Lodewijk Kerdijk namens de firma Kerdijk&Pincoffs handelsgoederen afnam van de inlandse bevolking en leverde aan Portugese slavenhandelaren. Bovendien leverde hij zelf een voor die tijd karakteristiek commentaar op enkele gebruiken van de inlandse bevolking. Toen hij, eenmaal aangekomen bij de Nederlandse nederzetting ‘Groot Popo’ aan het deel van de Westkust dat de naam Goudkust droeg, vroeg hoe het stond met de slavenhandel, kreeg hij van een gezagvoerder van een Nederlands schip ten antwoord dat: ‘...die handel in deze wateren nog immer met goed gevolg gedreven wordt, en er kort te voren, niet ver van Groot Popo, slaven waren uitgevoerd door een Amerikaan’. Via Fernando Po (waar Hutchinson dan Engels consul is) daalde hij af naar de Loangokust, waar hij een Franse factorij bezocht. Vanwege een slechte kaart van de Congo-rivier van de hand van Vidal⁶⁵ raakte hij wat verdwaald in de monding (‘Met veel moeite deden wij het schip in het naauwe vaarwater draaijen’), keerde terug, en zag de volgende ochtend pas de ‘Hollandsche factorij’ liggen. Op zijn vraag aan de handelsagent waarom men een vlag hees toen men hem de vorige dag zag passeren, kreeg hij het volgende antwoord:

‘...Niemand ons had zien passeren dan eenige Portugezen, die nimmer voor een oorlogsschip de vlag hijschen, en als slavenhandelaren op deze rivier, liever zouden zien dat ieder oorlogsschip in de rivier verloren ging dan hun eenige eerbewijzingen te geven.’
(Koopman, z.j.: 72)

Kerdijk bleek niet in zijn factorij te Banana te verblijven, maar in die te Ambriz, ten zuiden van de rivier. Hij kwam langs ‘Ponta di Linha’, waar de meeste Portugese factorijen stonden.

*‘De Portugeezen drijven in naam wat handel in olie, maar hebben te Ebhoma hunne agenten, die voor den aankoop en afvoer van slaven zorg dragen.
(...) Op dit oogenblik lagen er voor Ponta di Linha twee Amerikaansche*

⁶⁴ Koopman, z.p., z.j. .

⁶⁵ Koopman vermeldt de volgende titel: ‘*The Entrance surveyed, by Capt. Vidal, 1825, with many additions etc.*’ (Koopman’s versie was uitgebracht in 1859).

slavenhalers, die alle kans hadden om met hunne lading ongehinderd naar zee te komen, aangezien geen oorlogsschip voor de Kongo kruissende was.'

(Koopman, z.j.: 72/73)

Er stond voor de handel een zogenaamd 'emigrantendepot' klaar. Behalve Amerikaanse, Portugese en Spaanse 'slavenhalers' hoorde Koopman dat toen ook Franse 'emigranten-schepen' bezig waren. Metend per 'tonneruimte' en het aantal jaarlijks langskomende slavenschepen (ca. 50) kwam Koopman tot de schatting dat er jaarlijks uit de Kongo en van de kust in de nabijheid van de monding ongeveer 30.000 slaven werden uitgevoerd. Te Ambriz aangekomen verrichtte hij voor Kerdijk wat hand- en spandiensten.

In Quisembo, vijf mijl landinwaarts van Ponte da Lenha, regeerde een koning die de Portugezen niet welgezind was, en die hen kennelijk ook nog op de vlucht wist te jagen. Juist op het tijdstip dat de gouverneur van Portugal zich terug moest trekken, voer Koopman langs met zijn schip om 'verversingen' te vragen bij de factorijen. Die kreeg hij niet omdat de handelaren bang waren dat Quisembo hen zou identificeren met de Portugezen, waarmee handel onmogelijk werd. Koopman en Kerdijk bezochten kort daarop de koning van Quisembo. Kerdijk profiteerde van de omstandigheden om grote hoeveelheden ivoor in te slaan. Omdat bescherming van Kerdijk verder niet nodig bleek, vertrok Koopman met zijn schip en manschappen.

Koopman heeft ons een notitie nagelaten die in de context van de slavenhandel en het oordeel over wat 'de neger' voor hem waard was veelzeggend is. Toen hij met Kerdijk in een dorpje aankwam, stroomde de bevolking toe,

'...om ons van top tot teen op te nemen en onze bewegingen met kinderachtige nieuwsgierigheid gade te slaan. De negers waren over het algemeen klein en tenger van gestalte, en hun uiterlijk, zoowel als de versierselen van vederen, schelpen, houten beeldjes als anderszins, hangende aan de armen of rond het middenlijf, gaf mij geen groot denkbeeld van hunne beschaving. Allen hadden de twee voorste boventanden uitgebroken en niemand droeg eenig wapen.'

(Koopman, z.j.: 82)

Juist hun lichaamstooi, en misschien ook de kwaliteit ervan, moeten voor Koopman aanleiding zijn geweest om het niveau van hun beschaving te bekritisieren. In hetzelfde dorpje weet Kerdijk, zo vertelt Koopman, zijn slag te slaan.

'Wij traden nog eenige kleine armoedige woningen binnen, waarin een aantal boschnegers, te midden van aangebrachte olifantstanden, van hunnen vermoeijenden togt te slapen lagen. Een goed deel van dit ivoor werd door de Gentlemen aan den Heer Kerdijk toegezegd, mits goed kruid en goede

geweren in ruiling gevende, want de oorlog zoude nu eerst van den kant van het Kongo-rijk met kracht tegen de aanmatigingen van het bestuur te San Paul de Loando [sic] begonnen worden. (...) Kort voor mijn vertrek naar verder oord, had ik nog het genoeg het hierboven besprokene ivoor, binnen de factorij van den Heer Kerdijk te zien aankomen. De Cabouca bestond uit meer dan 400 man, voor het meerendeel boschnegers, die een honderdtal ivoren tanden begeleidden, en elk in het bijzonder eenige kleinigheid, zoo als boontjes, uitjes, kippen, enz., in ruil voor blaauwe glazen korallen [=kralen] medebragten. De Heer Kerdijk had nog nimmer te voren zooveel ivoor tegelijk aan het strand en dus veel minder binnen zijne omheining gezien, en voor Zed., zoowel als voor mij, was de drukte en levendigheid, die in een oogenblik de anders zoo stille factorij bezielde, een even nieuw als verrassend schouwspel.(...) Meest al het ivoor werd dien dag het eigendom van de Ned. Factory, nagenoeg eene waarde op de Europesche markt van 20,000 gulden.'
(Koopman, z.j.: 84/85)

Met de weergave van deze gebeurtenis geeft Koopman een vroeg verslag van hoe het in de ruilhandel er aan toe ging. Koopman was blij toen hij kon vertrekken en afscheid kon nemen van

'...een land, dat maar weinig genoegens den Europeaan aanbiedt, en door zijn ongezonder, vochtig en vernielend klimaat niet alleen ons aller fysiek zeer benadeelt, maar ook kleeven, boeken, provisiën, enz. voor het meerendeel bedorven had, zoodat een iegelijk zich hoogst gelukkig rekende in het vooruitzicht eindelijk weder een beschaafd land tegemoet te gaan, en een einde gemaakt te zien aan het vermoeijende kruisen op de zoo onherbergzame dorre kust van Afrika, met hare rollers, brekers, regenbuijen, tornados, brandende zonnehitte, schaarsheid van levensmiddelen, wilde onbeschaafde negerstammen en ziekten van onderscheiden aard.'
(Koopman, z.j.: 95)

Naar de aard van zijn kritiek gemeten is Koopman's oordeel over 'de neger' wél mild te noemen. Boven aan de Westkust zegt hij in het begin van zijn boek:

'De Negers...kwamen mij volstrekt niet voor zoo wild en verraderlijk te zijn als zij in sommige boeken worden afgeschetst en eerder een goed slag van menschen te zijn, nog op een lagen, doch onbedorven trap van beschaving.' En tijdens zijn bezoek aan Kerdijk vindt hij: *'Wat de neger betreft, deze is zoo slecht niet als velen denken, hij doet zijn woord meest gestand, indien hij*

met een eerlijk Europeaan te doen heeft, die hem zijn vertrouwen schenkt; eens bedrogen zijnde, moet men voor den neger op zijne hoede zijn.'

Deze ominieuze klinkende uitspraak werd bewaarheid, als we in de volgende paragraaf het verslag van Zwier van Sandick erop naslaan. In feite moet de hele legitieme handel, die op ruilhandel berustte, al snel zijn verziekt door het wederzijdse bedrog van westerlingen en plaatselijke bevolking.

De factorij van de Afrikaansche Handelsvereeniging bij Banana in 1879

Hierboven is de *domestic slavery* aan de orde geweest, als een vorm van slavernij die internationaal door de vingers werd gezien. Getuige het onderstaande verslag van Zwier van Sandick over de gruwelijke omstandigheden van de huisslaven moet door de AHV van die vorm van slavernij in ieder geval tot in 1879 gebruik zijn gemaakt. Na het faillissement van de AHV en de oprichting van de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap kan dit beleid van het houden van huisslaven veranderd zijn. Vanaf het jaar van faillissement moet de nieuwe leiding of eigenlijk het interim-bewind van de maatschappij een frisse wind hebben laten waaien door de hele organisatie. Zelf moet de nieuwe directeur Hendrik Muller een gunstige invloed hebben gehad op leven en welzijn in de factorijen, waar hij vermoedelijk korte metten zal hebben gemaakt met de wijze waarop deze vorm van slavernij daar tot in 1879 in praktijk werd gebracht.⁶⁶

In 1880 bracht Onno Zwier van Sandick in eigen beheer een kleine publicatie uit, waarin hij gedetailleerd verslag deed van zijn bevindingen als agent van de AHV in de jaren 1878 en 1879. Het boekwerkje moet zijn samengesteld op basis van aantekeningen uit 1879, gemaakt tijdens zijn verblijf in de factory in Bánana aan de Loangokust.⁶⁷

Over Zwier van Sandick weten we dat hij op 14 mei 1879 als '*employé der Afrikaansche Handelsvereeniging*' in Banana werd gestationeerd. Tot 7 november 1880

⁶⁶ Muller (1977) maakt geen melding van een reis die Hendrik Muller naar AHV-vestigingen ondernam. In de fotocollectie van het Tropenmuseum bevindt zich een album met de naam Hendrik Muller, waarin enkele foto's die genomen zijn van AHV-factorijen. Mogelijk zijn ze gemaakt door Hendrik P.N. Muller, zijn zoon, de directeur van de Oost-Afrikaansche Compagnie (zie verder bij: Museum voor Land- en Volkenkunde). Ook is het mogelijk dat A. Jung, de inspecteur die in het derde hoofdstuk ter sprake komt, de opdracht kreeg om orde op zaken te stellen omdat hij daar uit hoofde van zijn functie veel verbleef.

⁶⁷ Onno Zwier van Sandick, *Herinneringen aan den West-Centrale kust van Afrika*, 1880 (uitgegeven in eigen beheer).

verbleef hij deels daar, deels op de kleinere factorijen van Quillo en Massabe.⁶⁸

Hij verstrekt belangrijke informatie over de wijze waarop de AHV in het drijven van handel opereerde en met haar inheemse personeel omging. Hij begint zijn boekje met de volgende sfeervolle beschrijving van de factorijen van de AHV.

*‘...aan de linkerhand het eigenlijke Banana, dat behalve het Hollandsche huis of de factory der Afrikaansche Handelsvereeniging⁶⁹ uit nog een Fransche factory bestaat. Verderop is de gehele baai door bosschen omzoomd, waartusschen hier en daar het witte dak eener factory uitsteekt. Schier de gehele landpunt wordt door deze gebouwen en inrichtingen der Afrikaansche ingenomen; zij is smal en laat nauwelijks ruimte voor een enkel gebouw, zoodat deze dan ook in de lengte achter elkaar geplaatst zijn’.*⁷⁰ (Zie afbeelding 4a en b)

‘Op de uiterste punt verheffen zich een paar houten loodsen, als kruitmazijnen gebruikt, die door een open terrein van de daarop volgende magazijnen en woonhuis van factory Rotterdam gescheiden zijn. Dit terrein is het kerkhof en bevat reeds vele lichamen van landgenooten en van nog meer vreemdelingen, die hier als slachtoffer van het klimaat vielen. Factory Rotterdam is tevens het loodshuis en kan het entrepot der AHV genoemd worden. Het woonhuis steekt hoog boven de omringende daken uit, en is van 2 verdiepingen; het eenige te Banana! Factory Holland bevat de woning van den hoofdagente en de centrale kantoren, en ligt een tien minuten verder landwaarts. De open ruimte tusschen beide etablissementen is ingenomen door een negerdorp. ’t Is onderwijl donker geworden en de stoomboot laat midden in den Kreek haar anker vallen. De duisternis onttrekt weldra alles aan het oog, en laat nog slechts de lantaarn zien, die aan de vlaggestokken voor de

68 Van Sandick stuurde zijn boekje op aan de redactie van het *Aardrijkskundig Weekblad* te Leiden. In aflevering No.33 van de 2e Jaargang (1881) werd het besproken in een artikel ‘De Factorijen der Afrikaansche Handelsvereeniging’. Het was ‘een net boekje’ dat vanwege het schandaal rond Kerdijk en Pincoffs direct aandacht kreeg. Van Sandick had volgens de schrijver (waarschijnlijk eindredacteur G.F. Dozy) ‘ruimschoots gelegenheid zich een oordeel te vormen over land en volk zoowel als de wijze, waarop de maatschappij....te werk ging. In alle opzichten overtreffen zijne inlichtingen nog de minst gunstige voorstellingen, welke men zich kon maken’(7).

69 Voor de begindata van de AHV verwijst Van Sandick naar een tekst uit een prospectus ‘Leening 1877’: ‘Op kleine schaal in 1857 aangevangen, kreeg deze handel in 1863 dien omvang, dat de firma Kerdijk & Pincoffs in een commanditaire vereeniging vervormd wordt, en bij voortgaanden bloei in 1868 in de tegenwoordige naamlooze vennootschap overgaat’ (ibidem: 4).

70 In dit artikel in het *Aardrijkskundig Weekblad* uit 1881 wordt, zonder auteursvermelding maar hoogstwaarschijnlijk van de hand van Van Sandick, een andere sfeervolle beschrijving gegeven dan in het boekje staat. Verteld wordt dat de landpunt met Banana erop steeds door het storten van puin gered moest worden van afkalving door tij en springvloed (9).

beide factoryen Rotterdam en Holland geschen is, benevens eenige vuren in vermeld dorpje. Niets van het eigenaardig gegons en rumoer eener groote stad, 't is doodstil en brengt de zeebries slechts nu en dan eenig hondengeblaf of het geluid eener trom uit het naburig dorp naar ons over. 't Is drukkend heet aan boord en laten warmte en de vele muskieten mij dezen nacht geen oog sluiten. Den volgenden morgen ben ik reeds vroeg op het dek. In afwachting dat de boot straks aan de pier gaat liggen, begeef ik mij in een sloep aan wal. Van een kaai is niets te bespeuren en, daar ik niet zoo snugger geweest ben naar een der uitstekende steigers te sturen, doe ik, op het hoofd van een zwarte gezeten, mijn intrede te Banana'.

'Loango is na Banana de beste, of beter gezegd, de eenige haven aan deze kust; een bij het strand liggende bank sluit een baai af, waarin de schepen rustig en veilig liggen. (...) Op deze hoogte liggen een weinig in het binnenland de aanzienlijke negerdorpen Loango-Grande en Loango-Pequeno [sic], beiden [sic] bekend door hunne bekwame ivoorsnijders'

(Zwier van Sandick, 1880: 31 e.v.)

Hij gaat vervolgens dieper in op de handel die bedreven werd, en de wijze waarop dat gebeurde. Midden in zijn relaas werd Van Sandick kennelijk gestoord door de onheilstijding dat de 'Afrikaansche' failliet is. Hij onderbreekt zijn beschrijving en geeft verontwaardigd weer wat hij hoort. Eerst noemt hij dit bericht:

'(een)...nieuwte als verzonnen en helse onzin. De Afrikaansche failliet! De waardige, soeperige Kerdijk vlucht en maakt zich van kant! Een Pincoffs, de groote Pink, de schutsengel van Rotterdam, van zijn troon getuimeld en door ieder van de zwartste dingen beschuldigd! Pincoffs, die mij voor mijn vertrek op de schouders klopte, mij aanmanende steeds de eerlijkheid te betrachten, en mij verzekerende, dat de Afrikaansche bovenal eerlijke lieden noodig heeft! Door eerlijkheid, meer nog dan door bekwaamheid, komt men vooruit in de wereld, kan men van een schoone carrière zeker zijn; zoo heeft ook hij zijn weg in de wereld gevonden. En dit gebeurde begin April; half Mei zou deze catastrofe plaats hebben gehad! Voorwaar, grootere onzin is nooit verzonnen. Helaas! De chef, die den 23 Juli terugkeert, bevestigt alles. De 'Liverpool Post' behelst het uitvoerig verslag van het gebeurde, met Pincoffs ontsnapping en Kerdijks gevangenneming. (...) De courant vermeldt zijn signalement: 'lang 1.7 meter, aangezicht rond en bol, kleur bleek, neus krom, spraak lijmerig, eenigszins waggelende gang, een gevolg van vetheid'.

Vragen dringen zich bij hem op:

‘Tot onze verwondering vernemen wij niets officieel van Banana⁷¹; hoe staat het met onze salarissen? Gaan de vorderingen der employés in den faillieten boedel of zouden ze preferent zijn? Wij hooren van het Hoofdbestuur niets; besluiten echter niets hoegenaamd naar Banana te verschepen voordat wij hieromtrent zekerheid hebben; wij willen toch geen cent van ons salaris verliezen, en in het ongunstigste geval ons zelf uit de talrijke producten in voorraad betalen; deze zijn per mail makkelijk te verschepen. Hetzelfde besluiten ook de employés der andere factorijen der AHV. (...) De gezagvoerders der schepen maken soms bezwaar om ze (gekochte negers ofwel slaven) meê te nemen, uit vrees voor de Engelsche kruisers; zoo weigerde de kapitein der stoomboot ‘Banana’ den 15 November 1879 ze te ontvangen zonder ieder voorzien te zijn van een ‘mokanda’ of contract als werkmán; er werd toen ook aan ieder der te verschepen slaven (!) zulk een contract gegeven. Ter voorkoming van vergissing werd er echter onder gezet: pago Banana (betaald te Banana)’.

(Zwier van Sandick, 1880: 61/62)

Als Van Sandick de *domestic slavery* behandelt komt hij met de volgende details:

‘Er worden niet veel negers door de AHV gekocht; in mijn tijd 100 à 150 stuks, waaronder enkele vrouwen. De gekochten worden onmiddellijk in den ketting of ‘libaámbo’ gesloten; deze bestaat uit een ijzeren halsring, waardoor aan ééne zijde de ketting gaat, die hem tevens sluit. Het einde van den ketting wordt met een letterslot gesloten. Te Quillo is men er niet goed op ingericht en worden zij ’s nachts opgesloten in een vertrek, bestemd voor het bewaren van teer en verf. Het einde van den ketting gaat door een gat in de deur, en wordt rond een buitenstaanden paal vastgemaakt. Over dag worden ze gebruikt voor het dragen van verschillende voorwerpen of het uittrekken van gras. De chef der factory noemde ze heel grappig ‘de Normaal school’. (...) Te Massabe worden ze ’s nachts met één been in een daarvoor ingericht blok gesloten, maar is overigens hun behandeling dezelfde. Zij krijgen geregeld eten, zooals een vrije neger het niet beter verlangen kan. Natuurlijk sterven er nu en dan; voor de factory gaf dit geen verlies, daar ze toch naar Banana gedebiteerd mogen worden. De meeste slachtoffers krijgen een zeer zonderlinge ziekte, die nooit bij vrije negers voorkomt; de inlandsche naam is ‘makula’, en bestaat

71 Kennelijk moest het kantoor te Banana waar Van Sandick werkte officieel bericht ontvangen uit het hoofdkantoor te Rotterdam, waar door het faillissement een diepe crisis was ontstaan.

*uit beestjes, die zich rond de anus invreten, en soms tot in de ingewanden doordringen. Indien wij deze ziekte tijdig bemerkten, genazen wij haar soms door het aanwenden van een pap, samengesteld uit buskruit met limoensap. De gekochte negers worden steeds door andere negers te koop aangeboden; zij zijn soms kustnegers, die door hunnen meester verkocht worden, of wel als 'feiticeiros' (toovenaars) beschuldigd zijn; in deze gevallen beproefden ze niet te ontluchten, daar ze het bij hunne stamgenooten erger hadden dan bij den blanke, of wel zijn het door andere negers buitgemaakten en dan moest men ze hoogst zorgvuldig bewaken.'*⁷²

En vervolgens stapt hij over op de handel:

'Alle deze artikelen worden in zakken verscheept, ook de Gom elastiek, daar het lege rumfust voor de palmolie gebruikt wordt. Deze laatste wordt hier vuil verscheept, daar de geringe hoeveelheden, die wij koopen, de kosten ter inrichtingen voor het schoonmaken niet waard zijn. Graszakken heeft men hier bijna niet en worden dus uit Europa gonje-, linnen-, en jutezakken aangevoerd. Men moet den handel der kust van dien, die uit het binnenland komt, onderscheiden; laatstgemelde, ivoor en gom elastiek omvattende, is geheel verschillend van den anderen, en heeft meerdere moeilijkheden. Ook bij dezen is de long de eenheid. Hij komt van zeer verre, dikwijls 2 à 3 maanden reizens uit het binnenland, en steeds bij groote partijen te gelijk. Zulke karavanen, 'kibúkas' genaamd, bestaan uit twee tot drie honderd negers, en staan steeds onder bevel van eenige aanzienlijken onder hen, 'kapátters'. Deze boschnegers, populair masjekóngos' genaamd, d.i. van het water der Congo afkomstig, zijn geheel verschillend der kustnegers of mussoronges, ofschoon deze laatsten ook in naam aan de koning van Congo Pedro V onderworpen zijn. Zij spreken een verschillende taal, die slechts enkelen der kustnegers verstaan. Nog onbeschaafder dan dezen, zijn zij echter minder dief- en schurkachtig. Zij maken bijzonder veel van hun kapsel, in tegenstelling van de kustbewoners, die

72 Monteiro geeft aan: *'Any one caught in the act of stealing, be the amount ever so small, becomes at once the property or slave of the person robbed. It is a common thing to see blacks working in chains at factories and houses where they have been caught stealing, the custom among the Europeans generally being to detain them until their relatives shall have paid a ransom for them'* (Monteiro, 1875: 59). Dit lijkt echter in geval van de AHV niet het enorme aantal van ruim 100 slaven te verklaren, dat ook nog eens 's nachts in ketenen werd geslagen. *Domestic slavery*, en wel onder de meest barre omstandigheden lijkt de meest aannemelijke verklaring voor Van Sandick's aantekening. *'Holländische Roheit'*, luidde het oordeel van Pechuel-Loesche in 1875 over de wijze waarop in Nederlandse factorijen de 'negers' behandeld werden. Zonder reden werden slaven mishandeld (in: Heintze, 1999: 46).

zich hiermee niet druk maken. Bij sommigen heeft dit den vorm van en hoorn, bij anderen van een hanekam of van een koningskroon of paddestoel! Daar er in vroegere jaren bij hen in het binnenland paters gevestigd zijn, hebben zij hiervan nog eenige herinneringen behouden. Velen dragen kruizen om den hals, terwijl allen heilige namen tot doopnaam hebben, waarvoor zij steeds den titel van 'Dom' zetten als zij elkaar aanspreken. Het maakt een zot effect, deze schier naakte negers elkaar te hooren begroeten als Dom Bartholomeo, of Dom Miguel. Sommigen van hen kunnen schrijven. Onbekend als zij zijn met de zeden en taal der blanken, worden zij door sommige, meer slimme en ontwikkelde negers begeleid, die dan voor tolk spelen, en 'lingster' heeten. Deze maken van de onnoozele hunner leden misbruik, om ze schromelijk te misleiden en op te lichten, schoon niet meer dan zij weer op hun beurt door den blanke. Deze boschnegers zijn van 2 zeer verschillende landen afkomstig, namelijk van de eigenlijke Congo (Babwendés) en van Dambe. Die van laatstgenoemd land zijn krijgshaftiger.'

(Zwier van Sandick, 1880: 40-45)

Op deze Mussorongongo komt hij even later nog terug, om over hen een nog harder oordeel te vellen.

'Lui en verwijfd van aard, zijn zij tot niets in staat. Onze kok, timmerman, zijn kabinda's, die wij tegen vaste betaling in dienst hebben en in een huisje achter de factory verblijfhouden. Daarbij zijn de Mussorongongers nog diefachtiger dan andere negers....(..) Zij zijn trotsch en zouden beleedigd wezen negers genoemd te worden; het zijn 'zwarten'; zij beschouwen de blanken als slaven, die door hunnen meester naar de kust worden gestuurd om geld voor hem te verdienen; zij zelven zijn allen prinsen!'

(Zwier van Sandick, 1880: 101, 107)

Over de wijze van handel drijven weidt Van Sandick pagina's lang uit. Er is sprake van enorm veel wederzijds bedrog, soms met 'prullen' als toegift om het geweten van de handelsagent te sussen. Bedrog heeft 'onaangename gevolgen', zegt hij.

'De negers zijn in hooge mate achterdochtig geworden en denken soms bedrog, waar dit werkelijk niet het geval is, hetgeen tot veel last en onnoodige drukte aanleiding geeft. Alle zedelijke overwicht en prestige der blanken verdwijnt, zoodat dit dan ook thans bij de negers gelijk nul is. Deze ruilhandel wordt stuitend voor een mensch, die nog een aasje geweten heeft. De negers van hunnen kant zoeken, zooals te verwachten is, den blanke op alle mogelijke

wijze te verschalken, hetgeen hun echter zelden gelukt. Bij de palmpitten doen zij de schillen, in de olie zand of water, in de Gom elastiek steentjes en ander vuil; - alles, doordien zij bemerken, dat zij er voor krijgen, naarmate van het gewicht of den inhoud der artikelen.'

De situatie is volgens Van Sandick over het hele handelsfront gemeten niet best.

'Het zij hier opgemerkt, dat geen huis, zoo Engelsch als Fransch of Portugeesch, op deze kust ooit goede zaken gemaakt heeft. Beurtelings zijn er steeds eenige firma's in staat van faillissement of liquidatie, doch gelukt het hun meest weêr kapitaal te krijgen en op nieuw te beginnen. Vooral de Fransen zijn hierin sterk.'

Even vóórdat Van Sandick in 1878 daar aan de kust als agent van de AHV neerstreek, hadden twee van zijn toenmalige collega's (Gerrit Krul en Rudolf Mauve) ervoor gezorgd dat de eerste twee zendingen van etnografica als schenkingen Nederlandse volkenkundige musea binnenkwamen. De onderstaande uitgebreide beschrijving van Zwier van Sandick van de wijze waarop een *nkisi* werd gebruikt, geeft aanleiding om te veronderstellen dat sommige handelsagenten zo geïnteresseerd waren in de gebruiksvoorwerpen van de locale bevolking dat het niet bleef bij een beschrijving. De vraag of Krul en Mauve uit zichzelf zijn begonnen met verzamelen of dat de onvangende musea hier opdracht toe gaven wordt in het derde hoofdstuk behandeld.

Twee beschrijvingen van cultusbeelden

Kerdijk en Zwier van Sandick gaven beiden een oordeel over enkele cultusbeelden die ze daar aan de West-Centrale kust aantroffen. Omdat die aantekeningen in een tijdspanne van zeker twintig jaar zijn opgesteld bieden ze ons bij het onderzoek naar de waardering van deze etnografica een mooie gelegenheid tot een vergelijking. Zoals al eerder vermeld trokken de beelden - in deze streken *minkisi* genoemd - vanwege hun 'lelijkheid' de westerse aandacht. Wat Kerdijk opstelde in zijn reisjournaal van 1858 geldt hier als historisch ijkpunt om andere meningen uit die tijd aan te toetsen. Allereerst zal Kerdijk's oordeel over inheemse voorwerpen worden vergeleken met dat van Van Sandick. Nadat de opvattingen over dergelijke voorwerpen van reizigers uit die tijd de revue zijn gepasseerd, zullen de oordelen van Kerdijk en van Van Sandick worden geplaatst naast de overige behandelde meningen en oordelen, en alles in een conclusie worden samengevat.

In een beschrijving van een bezoek dat aan hem wordt gebracht vertelt Kerdijk het volgende:

'Wij hebben Prins Chimbaze verscheidenen [sic] malen aan boord gehad, namelijk de vorst dezer realmen (=neger-edelen), en is de handel in zwart ivoor zijn voornamelijk bezigheid. Hij woont in een tamelijk goed huis, omringd van een massa kleine negerhutten, en heeft twee fetichen voor zijn de deur, eene vrouw en een man, uit hout gesneden, onmistakebaar eene vrouw en een man, die tot memorie dienen van eene vrouw die hem ontrouw geworden zijnde, door hem, als wel haar geleider, zijn gedood.' (Schepel, 1977: 110)

Wanneer hij een bezoek brengt aan het eiland Fernando Po, gelegen voor de kust van Gabon zegt hij:

'Het dorp hoewel buitengewoon groot is niet schoon te noemen, en zijn de huizen even onregelmatig als elders gebouwd. Aan de ingangen derzelven vindt men hier en daar 'Fetichen', die verondersteld worden, als beschermengelen te ageeren. Dezelve zijn grof en smakeloos zamengesteld.' (Schepel, 1977: 186)

Zijn afwijzend oordeel over de twee beelden strookt geheel met dat van andere reizigers van een paar jaren daarvoor.⁷³ We zullen zien dat de bewoordingen die Kerdijk in 1858 voor zijn oordeel hanteert dezelfde zijn als die van anderen in die tijd en zelfs van ruim tien jaar later.

Ook heeft Kerdijk zijn mening klaar over het kunstgevoel van 'de neger' en komt daarmee vroeger dan anderen.

'Eene opmerking welke ik het negervolk aangaande gemaakt heb is deze, dat zij eene buitengewone begaafdheid hebben, wat symetrie [sic] aangaat, en beschouw ik het voor Europeanen eene onmogelijkheid, zonder behulp van instrumenten, hun hierin te evenaaren. Ziet men bij voorbeeld de ovale of ronde vorm van het kapsel eener vrouw of wel de kale plekken op het hoofd van den neger, en het zal aan het meest ge oefende oog onmogelijk zijn, de minste fout in vorm aan te wijzen. Dit is niet alleen opmerkenswaardig wat hun haar betreft, maar is even eens het geval bij alles wat zij doen. Kunstgevoel echter ontbreekt bij hun volkomen, en hunnen beeldhouwwerken bij voorbeeld zijn beneden alle kritiek. Het komt mij dan ook voor dat hoe minder gevoel voor

⁷³ Hiermee worden bedoeld de kwalificatie 'ugly' en toespelingen over de slechte vervaardiging van de cultusbeelden zoals die tot ver in de jaren zeventig in de reisverslagen gelezen konden worden.

het schoone de mensch bezit, des te meer de hier bedoelde symetrische gave ontwikkeld is, hetwelk eene juistheid van het oog voorondersteld [sic], die bij menschen zoo als die waarvan hier sprake is. En welke zich nog aan de laagste sport der trap der beschaving zich [sic] bevinden, te meer merkwaardig is. Hoevele van onze dames ziet men niet met eene scheeve scheiding, hoeveel onzer heeren met onegale whiskers. Dit ziet men bij zwarten nimmer.'

(Schepel, 1977: 150)

Van Sandick en de doorbraak van de etnografische interesse

Naar aanleiding van zijn notities die hij tijdens zijn verblijf daar als Nederlandse handelsagent maakte, geeft Zwier van Sandick twintig jaar later een oordeel over dezelfde onderwerpen als Kerdijk: cultusbeelden en kunstgevoel bij 'de neger'. Van Sandick komt tot dezelfde conclusie als Kerdijk. In het bijzonder kunnen de bewerkte olifantstanden zijn goedkeuring wegdragen.

'Nu en dan komen de negers uit ivoor gesneden voorwerpen ter verkoop aanbieden, die, in aanmerking genomen hunne gebrekkige werktuigen, werkelijk verrassend zijn. Het zijn steeds olifantstanden en zeer zelden nijlpaardtanden, die zij de rondte en relief met allerlei voorstellingen naar hunnen fantasie versieren. Dit gaat zeer langzaam. Een ivoorsnijder, dien ik voor mij een tandje van 6 pd. [pond aan gewicht?] laat besnijden, werkte hieraan 3 weken; hij kraste eerst met een mesje de verschillende figuren, waarna hij, geburkt en de tand met zijne teenen vasthoudende, ze in het ruwe uithakte met een beiteltje en een stuk hout voor hamer. Ten slotte werd het met zijn mesje uitgewerkt. Ook de servetringen met handteekeningen versierd zijn curieus, vooral als men bedenkt, dat de maker lezen noch schrijven kan.⁷⁴ Schoon in geen vergelijk met de besneden olifantstanden zijn ook de door hen gevlochten voorwerpen van stroo en gras zeer merkwaardig; zoowel vloermatjes als de fijnere kleëmatjes vertoonen soms fraaie patronen; verder vervaardigen zij van stroo: mutsen, die echter mooier van ananasvezelen gemaakt worden, en mandjes, waaronder de zoogenaamde 'jogos de gonga', dat stellen van 6 of 12 mandjes zijn, die in elkaar gesloten zijn.'

Van Sandick beschrijft de ruzie tussen één van de Loango-vorsten, een prins, en een handelaar, die machtiger is dan de prins ('d.i. meer slaven bezat', legt hij uit), en ook rijker ('d.i. meer geweren en manufacturen'). De prins pakt zijn biezen.

74 Het REM kreeg van de handelsagent Regeer in 1883 een dergelijke servetring geschonken (zie noot 281).

‘Veel bagage heeft hij niet; een paar schapen en een aantal kippen waren de enigste dieren, die zij met zich voerden. (...) Ook droegen zij met groote vereering hunnen ‘feitiços’ of afgodsbeelden. Dit zijn uit hout gesneden poppen, circa één halve meter groot, menschenbeelden voorstellende. Deze feitiços is het eenige, dat men van den godsdienst der negers merkt. Zij schijnen die bijzonder te vereeren, ofschoon het niet recht duidelijk is, tot hoever zich dit uitstrekt. Het zijn niet alleen menschenbeelden, doch zag ik verscheidene feitiços, die een miniatuurolifant voorstelden. En op een afstand van een kwartier der factory, vond ik er één, uit een steenhoop saämgesteld, waarop een aantal beenderen en doodshoofden. De menschenbeelden maken zij zoo lelijk en wanstaltig mogelijk, ofschoon zij, zooals uit hun ivoorsnijwerk blijkt, het wel beter kunnen doen. Zij hebben steeds geen geslacht. Ik hoorde wel eens beweren, dat ieder feitiço door hen verondersteld wordt te zijn een geneesmiddel tegen een bepaalde ziekte, doch het is mij niet gelukt daaromtrent eenig licht door hen te verkrijgen.’
(Zwier van Sandick, 1880: 85 e.v.)

Blijkbaar heeft Van Sandick onderzoek gedaan naar de functie van dergelijke cultusbeelden.

Zijn kwalificatie van een cultusbeeld (*‘lelijk en wanstaltig’*) komt direct overeen met het oordeel zoals dat bij Kerdijk en, zoals we straks zullen zien, anderen sinds langere tijd gehoord werd. Ook heeft hij het over andere cultuuruitingen. Hij vindt

‘...hun dansen vrij zonderling, geheel verschillend der Europeesche wijze; het zijn slechts zelden vrouwen, doch meestel mannen en jongens, die bij het eentonig geluid eener trom of leeg blik op de meest vreemdsoortige manier zich in allerlei bochten wringen en op en neer huppelen. Soms zijn het 2 tegenover elkaar geplaatste personen, die dan een dialoog schijnen te houden. Er zijn blanken, die het mooi vinden.’

Eén van de vroege beschrijvingen over het gebruik van een *nkisi*, is afkomstig van Zwier van Sandick. In 1878/79 maakte hij een aantekening van de volgende gebeurtenis waaraan een *surgão* (te vertalen met chirurgijn, feitelijk een Portugees woord voor chirurg) te pas moet komen om in te grijpen bij een zich herhalende diefstal.

‘De merkwaardigste feitiço is een menschenbeeld met een spiegeltje op den buik, waaronder drie gekleurde kralen; de dader van een misdaad wordt geloofd dood te vallen, als hij er in durft kijken. Dit geloof is natuurlijk zeer praktisch voor de ontdekking van een diefstal, indien de dader zich onder het personeel van het huis bevindt. Een dergelijk geloof is het slaan van een

spijker in een feitiço; de schuldige zou dadelijk sterven, indien hij den spijker durfde treffen. 'Batter feitiço' of feitiço slaan is dan ook eene belangrijke zaak in deze plaatsen; het dient niet alleen ter ontdekking van een misdaad, maar zelfs ter voorkoming er van!'

Van Sandick vertelt vervolgens over een ceremonie, waarvoor een *surgão* van een naburig dorp verzocht is met zijn machtigste *feitiço* naar de factorij te komen om 'feitiço te slaan' over de citroenboompjes, die achter het huis groeiden en waarvan 'de negers' vruchten stalen.

'Het gaat om 2 voet hoge, houten pop, bont beschilderd, waarin zeker wel meer dan 50 gewone, ijzeren spijkers staken, die ieder op eene bepaalde zaak betrekking hadden. Het geheele personeel wordt nu hier bij geroepen, en houdt de surgão een aanspraak, waarvan ik niets begreep, terwijl hij beurtelings op den spijker in zijn hand, en alsdan op de citroenboompjes wees, nu en dan opspringend of met zotte gebaren om zijn op den grond geplaatsten feitiço dansend. Eindelijk sloeg hij den spijker met een lichten slag in het weeke hout van den feitiço; al den aanwezige negers tikten beurtelings met een stuk hout op den spijker, terwijl de surgão met dansen en gillen voortgaat. Nadat ieder zijn beurt gehad heeft, wordt de surgão eensklaps weêr bedaard, vroeg gemoedelijk een glaasje rum, en met zijn feitiço op het hoofd wandelde hij weêr naar zijn dorp terug. Hij ontving voor deze plechtigheid 2 long. Later hadden wij nooit meer last van diefstal van citroentjes! Nevens deze grootere feitiços, die slechts bij buitengewone omstandigheden hun dorpen verlaten, bezitten zij nog talrijke kleinere. Geen neger gaat op reis zonder minstens een dozijn van deze soort meê te nemen, die hem tegen gevaar of ziekte zullen beschermen. Het zijn stukjes hout, een botje, schelpje, vogelveertjes of een verdroogd kruid, die hij met een bandje aan zijn arm vastbindt. Een prins zal nooit zijn dorp verlaten zonder gevolgd te zijn door den feitiçodrager, die in een soort van knapzak, om den schouder gehangen, een geheelen voorraad dezer amuletten meêdraagt.'

(Zwier van Sandick, 1880: 91)

Het oordeel van beiden over de cultusbeelden mag dan wel gelijk zijn wat betreft de 'lelijkheid' van de cultusbeelden en de fraaie bewerking van de ivoeren, op één punt wijkt Zwier van Sandick's benadering sterk af van die van Kerdijs. Hij beschrijft met een duidelijke interesse de beelden, hun gebruik en verbindt dat met hun functie waarnaar hij kennelijk onderzoek heeft gedaan. Bij hem kunnen we een etnografische interesse constateren.

Conclusie

Kerdijk en Zwier konden bij het ventileren van hun meningen over inheemse objecten die ze zagen niet ontkomen aan de gedachtewereld die toentertijd de relaties tussen het westen en Afrika domineerde.

Vóórdat deze objecten in musea tot losse, uit hun locale bestaan gelichte, etnografica werden, waren ze als inheemse gebruiksvoorwerpen direct onderdeel van de leefwereld van de bevolking. Het waren voorwerpen die voor handelsagenten én reizigers onlosmakelijk met ‘de neger’ verbonden waren. Ze waren nog een onderdeel van de plaatselijke én ook overkoepelende Afrikaanse cultuur die in het westerse oordeel waren ingebed in het verleden van de dan verdwijnende slavenhandel, het heden met de strubbelingen in de reguliere handel en de alleszins mistige toekomst waarin het gedrag en de capaciteiten van ‘de neger’ gewogen werden.

Het oordeel over inheemse voorwerpen, vooral cultusbeelden, kwam voort uit een meer of minder bewuste cultuurpolitieke stellingname. Dat dit westerse oordeel vooral in de jaren rond 1860, toen men de cultusbeelden ontdekte, heel snel de vorm aannam van een esthetische waardering, hoeft geen verbazing te wekken. Omdat deze beelden afweken van de westerse esthetische norm, én bovendien nog eens verbonden waren met toen meestal als verwerpelijk beschouwde geloofspraktijken, dienden zich een paar mogelijkheden van kritiek aan. Hun aanwezigheid kon worden genegeerd of de beelden konden worden afgedaan als ‘idols’, als voorwerpen in dienst van ‘idolatry’. Maar ook kon blijk gegeven worden van regelrechte aversie met behulp van de kwalificatie ‘ugly’ of ‘lelijk’. Bij Kerdijk was nog geen plaats voor een oordeel, waarin rekening werd gehouden met de functie van een object die de betekenis zó bepalend maakte dat een esthetisch waardeoordeel aan relevantie zou inboeten. Niet alleen bij hem, maar ook zoals we zullen zien bij reizigers als Livingstone, Andersson en wellicht Du Chaillu en Reade. Een ander kader voor een interpretatie van of een betekenisgeving aan deze objecten werd ook nauwelijks geboden. Of het moesten de verhandelingen zijn over de reizen in Afrika zoals die al sinds jaren uitgegeven werden in Parijs en Londen. Zoals we in het navolgende overzicht kunnen zien werd hierin, hoewel slechts sporadisch, melding gemaakt van West-Centraal-Afrikaanse inheemse voorwerpen, waaronder *minkisi*. Omdat daarbij tot in de jaren zeventig slechts een paar afbeeldingen verschenen waren van een cultusbeeld (namelijk in Du Chaillu’s eerste twee reisverslagen) kunnen die korte vermeldingen echter geen echt grote indruk hebben gemaakt op het geïnteresseerde lezerspubliek.

De mogelijkheid is uit te sluiten dat Kerdijk die verhalen heeft gekend. In het geval van Zwier van Sandick ligt dat iets anders. Op het exemplaar van Georg Tams’ *Die Portugesische Besitzungen in Süd-West-Afrika* uit 1845 dat zich in

de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bevindt, staat in zwierige letters zijn naam en mogelijk de verwervingsdatum (1/ 1879) geschreven. Gelezen heeft Van Sandick 'Tams' vermoedelijk dus wel, maar of hij kennis genomen heeft van andere verhandelingen en reisverslagen blijft onduidelijk. Bij Van Sandick kunnen we lezen dat volgens hem enerzijds de beelden vreselijk lelijk zijn - wat hij niet begrijpt omdat de 'Loangonegers' toch zulke fraaie ivoeren kunnen maken - en anderzijds dat hij wel degelijk getroffen is door de betekenis die de betrokkenen aan zulke objecten verleenden.

Het oordeel van de internationale West-Centrale reisliteratuur

Dit hoofdstuk kan gelezen worden als een kort historisch overzicht van de internationale receptie van West-Centraal-Afrikaanse etnografica. Dit gebied van Afrika staat centraal omdat het de verzamelbron vormde voor de etnografische collecties die in de vijf Nederlandse musea in Haarlem, 's-Gravenhage, Rotterdam, Leiden en Amsterdam aan het eind van de negentiende eeuw binnenkwamen. Men rekende in deze periode dit hele kustgebied tot *Bas-Guinée*, *South-Guinea* of *Beneden-Guinée*. In de belangstelling die in het bijzonder ontstond voor de cultusbeelden neemt Gabon een belangrijke plaats in. Veel informatie over de receptie van etnografica is afkomstig van enkele auteurs die in dit gebied rondreisden.

De opzet is om een indruk te geven van de groei in de belangstelling voor etnografische voorwerpen uit dit gebied en de *impact* die deze op de Nederlandse musea moet hebben gehad. De reisverslagen worden doorgenomen aan de hand van de volgende vragen:

- Welke kenmerkende uitspraken zijn in de loop van de jaren gedaan over inheemse gebruiksvoorwerpen en in het bijzonder de categorie cultusbeelden?
- Welke stadia zijn in de receptie te onderscheiden?

In de conclusie zal worden bekeken hoe zich de oordelen van enerzijds de reizigers en anderzijds de handelsagenten tot elkaar verhielden, vooral ten aanzien van de cultusbeelden. En tevens of er sprake was van consensus in hun oordeel over bepaalde objecten. Mogelijke redenen of oorzaken van die groei in aandacht komen ook aan het eind van dit hoofdstuk aan de orde.

Vóór 1855

Deze paragraaf behandelt de aandacht die internationaal aan West-Centraal-Afrikaanse etnografica geschonken werd. Informatiebron vormen de verslagen van Engelse, Amerikaanse, Duitse en Franse reizigers die op hun tocht de gebieden en de bevolkingsgroepen die ze passeerden in kaart wilden brengen. Aan de hand van wat daaraan voorafging zullen we de periode 1855-1885 bereiken. Feitelijk wordt de belangstelling voor de West-Centrale voorwerpen gemeten zoals die vanaf circa 1850 door de jaren heen is gegroeid en uiteindelijk uitmondde in de verwervingen vanaf de jaren

zeventig ten behoeve van de Nederlandse musea. We gaan op zoek naar opmerkingen die getuigen van een etnografische belangstelling én vooral naar afbeeldingen van voorwerpen, die blijk geven van bijzondere aandacht. Twee soorten van teksten zullen in de conclusie worden vergeleken: die van de twee handelsagenten, Kerdijk en Zwier, en die van de reizigers die een andere lezersmarkt bedienden. Hoewel dit twee verschillende soorten van bronnen zijn vullen ze elkaar in belangrijke mate aan wat betreft informatie over de groei van de etnografische belangstelling. Ze helpen ons bij het onderzoek naar de wijze waarop West-Centrale gebruiksvoorwerpen bij westerse reizigers, waartoe ook handelsagenten behoorden, meer en meer in de belangstelling kwamen te staan, tot het moment waarop musea in Nederland tot het verzamelen overgingen.

In de perioden vóór en tijdens dat langdurige proces van stopzetting van de slavenhandel heeft het West-Centraal-Afrika nooit ontbroken aan de belangstelling van reizigers. Begin negentiende eeuw baanden ontdekkingsreizigers als Tuckey, Alexander en Bowdich zich achtereenvolgens in 1815, 1825 en 1828-1830 een weg door voordien nog nooit door een westerling bevaren of betreden gebieden. Tuckey merkte dat de vele cataracten van de rivier de Congo al op een afstand van 300 kilometer van zee begonnen en het woestijnachtige binnenland van het noordwesten van Zuid-Afrika was voor Alexander op een andere manier weer nauwelijks te bereizen. Merkwaardig genoeg hadden zij het niet over de verdwijnende slavenhandel en voorzover ze de volkeren die ze op hun weg tegenkwamen beschreven, werden alleen enkele bijzonderheden genoemd die aspecten van hun zeden en gewoonten betroffen.

In de achttiende eeuw verscheen een rij van reisverslagen waarvan de gegevens tot diep in de negentiende eeuw nog gebruikt werden.⁷⁵ Met de reizen die vanaf eind

75 Voorbeelden zijn: John Green (compiler), *A new general collection of voyages and travels, consisting of the most esteemed relations, which have hitherto been published in any language: comprehending everything remarkable in its kind, in Europe, Asia, Africa, and America ... also the manners and customs of the several inhabitants*, London, 1732. John (eig. Jean) Barbot, *A Description of the Coasts of North and South-Guinea; and of Ethiopia Inferior, vulgarly Angola: Being a New and Accurate Account of the Western Maritime Countries of Africa. In Six Books. With an Appendix, being a General Account of the First Discoveries of America*, London, 1732 (Engelse vertaling) 4 delen, waarvan liefst twee gewijd waren aan West- en West-Centraal-Afrika: Vol. 2. 'Voyages and travels along the western coast of Africa, 1637-1735; Voyages and travels to Guinea and Benin, 1666-1726; Description of Guinea'. Vol. 3. 'Voyages and travels to Guinea, Benin, Kongo and Angola; Description of Loango, Kongo, Angola, Benguela, and adjacent countries; Description of the countries along the eastern coast of Africa'. Barbot was 'agent-générale' van de *Compagnie Royale de l'Afrique*, de grootste Franse handelsmaatschappij aan de westkust in de late zeventiende eeuw, en maakte vele reizen langs de Ivoor-, Goud- en Slavenkust van West-Afrika. Zijn verslagen werden beschouwd als een waardevolle referentie voor de handel en gingen gedetailleerd in op 'trade opportunities' and 'African commercial practices', maar besteedden ook aandacht aan de cultuur, dat wil zeggen de zeden en gewoonten, politiek en religie van de volkeren waarmee hij in aanraking kwam. Verder: Jean Grasset Saint-Sauveur, *Encyclopédie des voyages, contenant l'abrégé historique des mœurs, usages, habitudes domestiques*,

jaren veertig zouden beginnen en die uitmonden in de verslagen in de jaren vijftig lijkt een nieuw tijdperk te zijn aangebroken. Niet alleen nemen de ontdekkingsreizen een veel grotere vlucht dan voorheen, maar het zijn vooral de volkenkundige aspecten die in de verhalen steeds meer aandacht krijgen. In vergelijking met de achttiende eeuw was er een veel omvangrijker lezerspubliek, dat meer dan ooit geïnteresseerd was in nieuwe feiten over verre volkeren. De aandacht in de reisliteratuur voor volkenkundige zaken kan overigens niet alleen uit de groei van het lezerspubliek verklaard worden. Internationaal was er sprake van een globaliseringstendens, die een toenemende internationale handel en politiek tot gevolg had. Ook in de Afrikaanse ontdekkingsreizen speelde het element ‘handelsbelangen’ direct een rol. Dit betreft echter weer een ander aspect van de reisliteratuur dat slechts zijdelings in dit onderzoek aan de orde kan komen.

In zijn publicatie *Out of our Minds* uit 2000 brengt Johannes Fabian naar voren dat de negentiende eeuwse ontdekkingsreizen als een voorzetting beschouwd kunnen worden van die uit de achttiende en ook zeventiende eeuw.⁷⁶ Ook voor de negentiende eeuw werd dat wat Cavazzi en Pigafetta in de zeventiende eeuw aan gegevens van hun reizen meebrachten en dat wat Olfert Dapper in die eeuw naar aanleiding van de verslagen van anderen schreef inderdaad beschouwd als belangrijk voorbereidend werk. Alle reizen die naar Afrika gemaakt waren, zelfs in de oudheid, werden door de tijden heen opgevat als een grote doorgaande beweging naar die in de eigen tijd. In de eind jaren veertig van de negentiende eeuw gepubliceerde overzichten van Tardieu en Hofer werden deze reisverslagen vanaf de zestiende eeuw geciteerd. Zoals we hieronder zullen zien beschouwde ook Winwood Reade in 1874 deze zestiende- en zeventiende-eeuwers als contribuanten aan *The African Literature*.

West-Afrika werd hét toneel van de ontdekkingen, waar de westerse wereld op zat te wachten. Onder de veelzeggende titel *The World in Miniature* verscheen ‘Africa’ in vier kleine deeltjes met alleen een jaarvermelding (1821 en 1822) op de veelal ingekleurde afbeeldingen. De inhoud werd als volgt beschreven: ‘*Containing a description of the Manners and Customs, with some Historical Particulars of the Moors of the Zahara, and of the Negro Nations between the rivers Senegal and Gambia, edited by Frederic Shoberl, printed by R. Ackermann*’. De boekjes waren een onderdeel van de veel uitgebreidere serie *The World in Miniature* in 43 delen, die tussen 1820 and 1828 bij de Londonse uitgever Rodolphe

religions, fêtes, supplices, funérailles, sciences, arts, et commerce de tous les peuples: leurs habillements civils, militaires, religieux et dignitaires, dessinés d'après nature, gravés avec soin et coloriés à l'aquarelle, Paris, 1796. Als speciale onderwerpen worden genoemd: ‘Royaume de Loango, Royaume de Congo, Anzikos, Jaggas, Hottentots, Namaquas’. Begin negentiende eeuw verscheen Pinkerton's New General Collection of Voyages and Travels in ruim 20 delen, met ‘Africa’ in deel 3 (1807).

76 Fabian, 2000: o.a. 205-206.

Ackermann werd gepubliceerd. 'Africa' was de tweede set die werd uitgebracht na 'Illyria and Dalmatia'. Deze Engelse serie werd geacht '*to increase the store of knowledge concerning the various branches of the great family of Man, not only for adults, but also keeping in view the instruction and amusement of the juvenile student.*'⁷⁷

Geografische ontdekkingen hadden in de loop van enkele eeuwen ook volkenkundige ontdekkingen met zich meegebracht. Andersom lijkt de interesse voor de nieuw ontdekte volkeren in de negentiende eeuw in de publieke aandacht gelijk op te gaan met de aandacht voor de geografische ontdekkingen, zoals de brandende vraag waar de bronnen van de Nijl zich bevonden. De loop van de rivier de Zambesi was een goede tweede in de aandacht en voor het invullen van de witte plekken (waaruit meer dan 80% van het Afrikaanse binnenland nog bestond) groeide de aandacht naarmate er meer publicaties in de westerse wereld het licht zagen.

De interesse voor aardrijkskundige ontdekkingen vond haar neerslag in de geografische genootschappen, die vooral in Engeland en Frankrijk eind achttiende eeuw werden opgericht en initiatieven ondernamen om de wereld te bereizen en haar in kaart te brengen, met meer en meer per regio de bijbehorende volkeren. Beide - reizigers en organisaties - vormden de katalysator voor de ontdekkingsstochten die als belangrijkste doel de vermeerdering van kennis hadden. Soms liet de naam van een organisatie niets aan duidelijkheid te wensen over, zoals in geval van *The Association for promoting the discovery of the interior parts of Africa*, die rond 1810 een periodiek met haar *Proceedings* uitgaf.⁷⁸

Missionarissen waren er al vanaf de zestiende eeuw in dit gebied. Hoewel het rond 1830 langs de hele Westkust van Senegal tot aan Kaapstad krioelde van de posten met vooral Franse, Amerikaanse en Duitse missionarissen en zendelingen verschenen echter nauwelijks publicaties met ervaringen en wederwaardigheden of beschrijvingen van de plaatselijke bevolking. Hoewel zij allen onvermijdelijk over veel kennis van de plaatselijke bevolking beschikt moeten hebben, zag tot in de tweede helft van de negentiende eeuw slechts een tiental publicaties van hun hand het licht.⁷⁹ Na Abbé

77 Deze uitgave over Afrika kwam iets eerder uit dan die van de geograaf Carl Ritter, die in 1822 het deel over Afrika publiceerde in de tweede druk van de reeks *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen...* (Berlijn, 1822-1859).

78 Deze vereniging wordt vermeld in: *L'Univers, Histoire et Description de Tous les Peuples etc.*....1847: 252.

79 Voorbeelden zijn: Giovanni Francesco da Roma, *Breve relatione del successo della missione de Frati Minori Capuccini del Serafico P.S. Francesco al regno del Congo...*, Roma, 1648; F. Pigafetta, *Relatione del Realme di Congo et delle Circonvicine Contrade...*, Roma, 1591; G.A. Cavazzi, *Istorica descrizione de' tre regni Congo, Matamba, et Angola situati nell' Etiopia inferiore occidentale e delle missioni apostoliche esercitateui da religiosi Capuccini, accuratamente compilata dal P. Gio. Antonio Cavazzi da Montecuculo, sacerdote capuccino il quale vi fu' prefetto e nel presente stile ridotta dal P. Fortunato Alamandini da Bologna predicatore dell' istesso ordine...*, Bologna, 1687; Antonio da Gradisca Zucchelli, *Relazione del viaggio e missione di Congo ne l' Etiopia*

Proyart die een belangrijk document achterliet over West-Centraal-Afrika dat in 1776 onder de titel *Histoire de Loango et Cakongo, et autres royaumes d'Afrique* verscheen kwamen de zendeling Casalis en de zendelingen Moffat⁸⁰, Alexander⁸¹ en de hier nog te behandelen Wilson en Scott met hun publicaties. Een Franse missionaris zoals Abbé Lafitte met de publicatie *Le Dahomé* uit 1873 past ook binnen deze traditie van incidentele verslagen waarin vanuit een geloofsvisie een bijdrage aan de geschiedenis van het missiewerk werd verricht met vermelding van bijzonderheden over de contacten die ze als zendeling met de lokale bevolking hadden. De missionaire afkeer van alles wat maar te maken had met de geloofsuitingen die men moest bestrijden moet hen tot het eind van de negentiende eeuw ervan weerhouden hebben om rituele voorwerpen mee te nemen naar het vaderland.⁸²

Pas tegen het eind van de negentiende eeuw worden door de missionarissen Weeks en Holman Bentley⁸³ de plaatselijke zeden en gewoonten met meer interesse bekeken en zien belangrijke publicaties van hun hand het licht. In hun uitgebreide publicaties was meer ruimte voor distantie tussen de eigen geloofsovertuiging en die van de inheemse bevolking. Volgeschreven met gedetailleerde etnografische notities over verschillende Congolese volken passen hun verslagen in de meer wetenschappelijk-etnologische aanpak die in die tijd van zich liet spreken. Van de kant van de missie werd daarmee een belangrijk aandeel geleverd in de kennis van de zeden en gewoonten in Afrika's West-Centrale deel. Dankzij dit missionaire onderzoek én ander onderzoek

Inferiore Occidentale, Venezia, 1712; en het verslag van een monnik, *Un Cappuccino ne ll'Africa nera del seicento*, die Bassani herpubliceerde in Quaderni Poro uit 1987.

- 80 In Zuid-Afrika verbleven vele missionarissen en zendelingen. Enkelen onder hen lieten al in de eerste helft van die eeuw publicaties uitkomen waarin ook illustraties van gebruiksvoorwerpen waren opgenomen. (Jean-) Eugène Casalis, *Les Bassoutos ou vingt-trois années d'études et d'observations au sud de l'Afrique*, Paris, 1841 ; Robert Moffat, *Missionary Labors and Scenes in Southern Africa*, London 1842. Korte inhoudsopgave: 'The preliminary chapters deal with opinions of the author on the origin of the Hottentots, and gives a synopsis of the early work of the London Missionary Society in South Africa. The volume gives a valuable account of mission work among the Bechuana, with notes on the customs of the natives, and a description of the earlier travels of the author.'
- 81 James Edward Alexander, *Extensive Description of present Namibia. An Expedition of Discovery into the interior of Africa, through the hitherto undescribed countries of the great Namaquas, Boschmans and Hill Damaras...*, Londen, 1838.
- 82 In zijn overzicht van Afrikaanse voorwerpen die tussen 1400 en 1800 in Europese collecties zijn terecht gekomen noemt Bassani (2000) geen enkel voorbeeld, behalve de twee zeventiende eeuwse beeldjes in het Musea Pigorini te Rome die in de inleiding hierboven zijn genoemd.
- 83 John H. Weeks, *Among the Primitive Bakongo. Experiences, Impressions, and Adventures during a Thirty Years' sojourn amongst the Boloki and other Congo Tribes with a Description of their curious Habits, Customs, Religion, & Laws*, London, 1913; Holman Bentley, *Pioneering on the Congo*, The Religious Tract Society, Oxford, 1900. Auteur en Missionaris van de Baptist Missionary Society. Hij verbleef meer dan twintig jaar in het Congogebied, stelde *The Dictionary and Grammar of the Kongo Language* op en vertaalde het Nieuwe Testament in het Kikongo.

- vooral dat van Dennett die vanaf 1879 jarenlang aan de Loangokust aantekeningen maakte⁸⁴ - was de etnografische wetenschap met betrekking tot dit deel van Afrika (de kuststrook van Gabon tot onder Benguella) al rond 1900 zo ontwikkeld dat de huidige wetenschap nog grotendeels van die gegevens afhankelijk is, omdat die zeden en gewoonten geschiedenis waren geworden. Andere onderzoekers, vooral Karl Edvard Laman trokken door Congo om taalkundige bronnen te verwerken uit de West-Congolese voertaal, het 'Kikongo'.⁸⁵ Deze bronnen werden door anderen als Wyatt MacGaffey voor studies gebruikt die de afgelopen twee decennia over dit deel van het Afrikaanse erfgoed zijn verschenen.⁸⁶

Tegelijkertijd met de missionarissen streken ook handelsagenten daar aan de kust neer. Ze verstrekten informatie die voor de wetenschap relevant kon zijn, niet zozeer door over hun verblijf te publiceren als wel door (zoals in geval van de verzamelende Nederlandse handelsagenten) het aanleveren van gegevens die voor de musea voor de bewerking van de objecten relevant waren.⁸⁷ De wetenschap was in hoge mate afhankelijk van wat de reizigers aan gegevens op ontoegankelijke plekken opdiepten.

Voor de in dit onderzoek relevante onderwerpen zullen we ons hier beperken tot dat wat het voor die tijd unieke project *L'Univers, Histoire et Description de tous les peuples, de leurs religions, mœurs, coutumes, etc....* met zijn publicaties over de volkeren der aarde heeft opgeleverd. Wat betreft West-Centraal-Afrika biedt deze publicatie een overzicht van de stand der volkenkundige wetenschap. In de twee delen die West- en West-Centraal-Afrika behandelen wordt verscheidene keren het verschijnsel '*des fétiches*' aan de orde gesteld. Er worden ook enkele woorden besteed aan cultusbeelden.

Deel IV van de reeks *L'Univers...* dat als subtitel heeft '*Sénégal et Guinée, par M. Amédée Tardieu... Nubie, par M. S. Cherubini et Abyssinie..., par M. Noel Desvergers*' uitgebracht door de uitgever Firmin-Didot Frères uit 1847 beschrijft per regio het land, welke volkeren er leven, hun geschiedenis en welke (handels-) contacten er al

84 R.E. Dennett, *At the Back of the Blackman's Mind or Notes on the Kikongo Office in West Africa*, London, 1906.

85 K.E. Laman, *The Kongo. Studia Ethnographica Upsaliensia* IV (1953), VIII (1957), XII (1962), and XVI (1968). Laman's manuscripten werden samengesteld tijdens zijn veldonderzoek in de Congo tussen 1891 and 1919, en pas later in een oplage van 500 gedrukt. Hij gaf een woordenboek uit: *Dictionnaire kikongo-français avec une étude phonétique décrivant les dialectes les plus importants de la langue dite kikongo*.

86 Met name: W. McGaffey, *Art and Healing, Minkisi from the Laman Collection*, Stockholm, 1991 en *Astonishment and Power*, 1992.

87 De correspondentie tussen firma's van de British African Merchants en Hatton and Cookson zou veel over het negentiende eeuwse Loango kunnen verduidelijken, zegt Dennett. In dit bestek kon hier geen onderzoek naar gedaan worden. '*But while missionaries and explorers have come and gone, it is an interesting fact that the only constant associates of the inhabitants of the country during the last century were the traders, so that when Mr. Stanley and M. de Brazza rediscovered and brought these parts once more within history, they found the traders long established.*' (1906: 2).

zijn om vervolgens aan te geven wat de verdere mogelijkheden voor de handel zijn in relatie tot de diverse locaties en de aard van de bevolking wat betreft haar gedrag, zeden en gewoonten. Wanneer ‘Sénégalie’ behandeld wordt, lezen we het volgende : ‘... A vingt cinq lieues au sud du cap Verga sont trois petites îles que l’on appelle îles des Idoles... (...) Ce nom leur vint de ce que les Portugais en y abordant découvrirent des idoles de bois que les Nègres adoraient et appelaient Chinas.’ (Tardieu, 1847: 149)

In het hoofdstuk over Guinée wordt verteld hoezeer het volk der ‘Ashanti’ is verslinderd aan de ‘fétiches’: ‘Là, comme sur toute la Côte d’Or, on attache une foule de croyances superstitieuses aux fétiches qu’on achète des Maures....’⁸⁸ Als we met Tardieu de Westkust verder afzakken, worden steeds duidelijker voorbeelden van geloofspraktijken beschreven en komt dus ook ‘fétichisme’ meer ter sprake. In een citaat noemt Tardieu de verschillen in scarificaties (patronen van littekens) als één der belangrijkste, maar steeds verwaarloosde deelonderzoeken van ‘l’ethnologie africaine’. Van het volk de ‘Yéboûs’ wordt de godsdienst geanalyseerd, waarna Tardieu constateert dat ze eigenlijk over een pure vorm van godsdienst beschikken.⁸⁹ We ontkennen misschien te gemakkelijk dat deze godsdiensten ook waardevolle elementen in zich bergen, durft Tardieu terloops op te merken. Maar zelfs de islam kan ze niet afbrengen van de geloofskernen.

‘Il est en croire même que jamais la doctrine musulmane dans ces pays de l’intérieur de l’Afrique ne paraîtra complètement dégagée des traditions et des cérémonies du fétichisme. Cette ancienne religion est exempte de sacrifices humains.’
(Tardieu, 1847: 341)

In zijn gedetailleerdheid en uitvoerigheid van informatieverstrekking, maar vooral ook omdat hij de ethnologie als kennisbron waardevol vindt, lijkt Tardieu al een voorloper te zijn van Bastian, die ongeveer tien jaar later aan zijn omvangrijke oeuvre begon. ‘Tous les habitants sont idolâtres; ils adorent des figures du même genre que celles du Yarriba.’ (Tardieu, 1847: 357). In de beschrijving van een reis die de gebroeders Lander in 1830 maakten onder ‘Kacunga’, in het gebied der ‘Yaouri’, wordt een huisje genoemd.

‘...Une case extrêmement petite. L’intérieur, malgré une chaleur étouffante, valait mieux que le dehors. Elle était grossièrement enduite d’argile et toute bordée de figures de fétiches, très-grossièrement taillées et toutes barbouillées de rouge.’

88 Tardieu, 1847: 257. Tardieu ontleent veel informatie aan het werk van Bowdich, *Mission from Cape Coast Castle to Ashantee, with a statistical account of that kingdom, and geographical notices of other parts of the interior of Africa*, London, 1819.

89 Tardieu heeft deze informatie gewonnen uit een boek van ‘d’Avezac’, waarin sprake is van ‘la connaissance d’un Dieu unique, supérieur à tout autre’ (L’Univers etc... 1847: 308).

En later, als ze verder lopen:

‘...à la cour extérieure du palais, devant la porte duquel était placée une statue de femme assise, faite en terre, et, comme il va sans dire, très laide et d’un travail informe. (Tardieu, 1847: 356 en 359)

Hoewel door de reizigers opgemerkt en geregistreerd, worden de cultusbeelden op grond van esthetische overwegingen zo bekritiseerd, dat een verdere beschrijving van gebruik of betekenis niet interessant lijkt en achterwege blijft. In zijn uitspraak dat de beelden lelijk zijn *‘comme il va sans dire’* maakt de schrijver duidelijk dat het esthetische oordeel over dit soort beelden het primaire is. We zullen zien dat alle reizigers alleen aan de hand van de Europese esthetische normen hun oordeel vellen over de cultusbeelden die ze op hun pad tegenkomen.

In het een jaar later uitgebrachte deel worden ‘Afrique Centrale’ en ‘Congo’ behandeld door Ferdinand Hoefer, die een apart hoofdstuk wijdt aan *Topographie et Ethnographie du Congo, de L’Angola, du Benguelle et des Contrées circonvoisines*. De gegevens over deze streken zijn zeer incompleet, merkt Hoefer op, én tegenstrijdig én van oude datum. *‘Il reste donc encore là une immense lacune à combler.’* Hoefer stelt zijn beschrijvingen van de *moeurs et coutumes* samen uit een compilatie van citaten en bewerkingen uit de Afrikaanse reisliteratuur van ruim 250 jaar, maar is dus kritisch ten aanzien van de bronnen die hij gebruikt. Wanneer hij de Loangokust behandelt, wordt Battel geciteerd, die in een dorp de cultus van het *‘idole’* Maramba uitgebreid beschreef op zijn reis die hij in 1589 in dit gebied maakte. Hoefer geeft dus een citaat dat ruim 350 jaar oud is en voor hem blijkbaar dus nog interessant is. Hij geeft de volgende samenvatting van één van Battel’s episodes:

‘Le chef du pays ne marche jamais sans être précédé d’une grande statue qui représente l’idole. S’il boit du vin de palmier la première coupe est répandue aux pieds de cette statue, que les habitants nomment mokisso, et les Portugais fetisso, d’où le nom de fétiche.’ (Hoefer, 1848: 437)

Inheemse benamingen in een fonetische spelling van *minkisi* en ook ‘ganga’ voor *nganga* zijn in de beschrijvingen van volkenkundige aspecten kennelijk belangrijk. Hoefer haalt Olfert Dapper aan in een Franse vertaling:

‘On y voit une fameuse idole, le mokisso de Loango (...) Les nègres sont très superstitieux et fort attachés au culte de leurs fétiches, ou mokissos. Les attributs de ces divinités rappellent la mythologie grecque et romaine: les unes ont l’empire des vents et du tonnerre ; les autres président aux

*poissons de la mer ; d'autres à la santé, à la bonne fortune, à la clairté des yeux, à la fermeté des jambes ; enfin chaque idole jouit du pouvoir qui lui est propre, et dans les limites d'un certain lieu. Les mokissos sont des statues ou images informes ; quelques-unes représentent des figures humaines ; d'autres ne sont que des bâtons garnis de fer par le bout ou décorés d'une sculpture grossière ; des roseaux qui se portent autour des bras et du cou ; des cordes ornées de petites plumes et de deux ou trois petites cornes, qui servent de ceintures ; des pots remplis de terre blanche ; des cornes de buffle, revêtues de la même terre, et garnies d'un anneau de fer au bout. Une de ces divinités les plus bizarres est représentée par un pot rond, sans pieds et dont l'extérieur est peint de diverses couleurs. Ils attribuent à ces mokissos les mêmes passions qu'aux hommes: ils recommandent de leur rendre à tous les mêmes adorations, afin de ne point exciter de jalousie. Les prêtres ou gangas, chargés de la construction et de l'entretien des mokissos, pratiquent les cérémonies superstitieuses, accompagnés de convulsions et de grimaces burlesques. Chaque localité a son mokisso; et il y en a qui jouissent d'une grande réputation dans le pays.'*⁹⁰

Voor Hoefer vormen alle reisverslagen door de eeuwen heen bruikbare bronnen om informatie over de behandelde gebieden te verstrekken. Alleen uit de meer recente verslagen lijkt zijn keuze wat willekeurig. Georg Tams bijvoorbeeld en ook Tito Omboni met zijn *Viaggi nell' Africa Occidentale* uit 1845 worden niet vermeld. Tams komt hierna ter sprake. Omboni gaat slechts heel kort in op het verschijnsel cultusbeelden.⁹¹ De reis die Abbé Proyart tussen 1766 en 1776 maakte⁹² mocht dan wel op sommige punten overdreven zijn, zo meent Hoefer, zij bood '*des renseignements utiles sur les mœurs, le gouvernement et les facultés morales des habitants de cette partie de l'Afrique.*' Ook Degrandpré die in 1777 langs de kust van Angola reisde⁹³ wordt genoemd. Hoewel Douville, die na zijn reis van 1828 tot 1830 door de Congo zijn *Voyage au Congo* publiceerde, zware kritiek kreeg te verduren omdat hij een niet bestaand dier had beschreven en geknoeid zou hebben met de breedtegraden en

⁹⁰ Hoefer, 1848: 440. Onduidelijk is uit welke bron Hoefer deze informatie heeft.

⁹¹ Omboni reisde in 1834/35 ook rond in het Congogebied en Angola. Even vertelt hij over het 'feticismo' dat echter alleen een huisaangelegenheid was. Iedereen bezit wel een 'feticcio' die iemand wanneer hij niet meer werkt in het vuur gooit om een ander exemplaar uit te kiezen. Ze hebben ze in allerlei vormen, vertelt hij: dierentanden en kleifiguren met menselijke vormen. Ze dragen ze op weg, en in de huizen versieren ze ook de wanden (207/208).

⁹² Abbé Proyart, *Histoire de Loango et Cakongo, et autres royaumes d'Afrique*, Paris, 1776.

⁹³ Degrandpré, *Voyage à la côte occidentale d'Afrique, fait dans les années 1786 et 1787, etc. suivi d'un voyage au cap de Bonne-Espérance*, Paris, 1801.

coördinaten wordt hij meerdere keren door Hoefer geciteerd.⁹⁴ Douville's verslag dat in Parijs en Stuttgart in 1832/33 verscheen maakt melding van 'idoles'. Als Frans avonturier was hij ook nog enige tijd secretaris van de *Société de Géographie* en reisde gedurende drie jaar in Angolese en Congolese streken. Nader onderzoek achteraf wees uit dat hij niet zover was gekomen als hij beweerde, en sommigen beweerden dat hij daar zelfs helemaal niet geweest was, maar oude Portugese reisbeschrijvingen had gebruikt. Tuckey die de loop van de Congo moest beschrijven⁹⁵, is in dit verband belangrijk omdat hij tijdens zijn expeditie (die voor zichzelf en bijna voor al zijn compagnons fataal eindigde) een beschrijving gaf van een *nkisi*, waarvan Hoefer geen direct citaat geeft.⁹⁶

Hij citeert de scherpe kritiek die Fitz-Maurice tijdens de Tuckey-expeditie had op de uitoefening van de rechtspraak door een *nganga* die een vrouw veroordeelde tot de *casca*-proef (moest de schuldig bevonden man of vrouw het gif dat gedronken moest worden weer uitbraken, dan was hij of zij onschuldig). Een kritiek, zoals hierboven al gezegd, waarin de westerse reiziger terug lijkt te kijken op de heksenprocessen uit het verleden. Hoefer doet zonder te refereren aan een bron de volgende uitspraak over de vorsten die in het Congo-gebied de scepter zwaaiden: '*Le pays est gouverné par des chefs ou rois absolus, qui presque tous se sont enrichis en vendant leurs sujets comme esclaves.*' (Hoefer, 1848: 440). Deze opmerking wordt voor die tijd, voorzover bekend, weinig in de literatuur vernomen. De reis die Georg Tams in 1840 maakte, en die niet door Hoefer in *L'Univers* vermeld wordt, vormde een belangrijke bron van informatie. In de reisverslagen die vóór 1855 verschenen en die refereren aan West-Centraal-Afrikaanse inheemse voorwerpen is dat van Tams belangrijk. Tams publiceerde het verslag van zijn reis onder de titel *Die Portugiesische Besitzungen in Süd-West-Afrika, ein Reisebericht* in 1845.⁹⁷ Ook hij komt met een beschrijving van een *nkisi*, de eerste met een spiegeltje of een stuk glas op de buikpartij. '*Spuren des extravagantesten Aberglaubens*' vindt hij aan de kust van Angola in de verering van '*kleine Götzen*' die de mensen op het lijf dragen. In Cabinda, dat toen al voor Portugees gebied boven de monding van de Congo doorging, ziet hij ook '*Götzen der eine kleine, meist sehr schlecht in Holz gearbeiteten menschliche Figur darstellt, gewöhnlich mit*

94 Douville, J.-B., *Voyage au Congo et dans l'Intérieur de l'Afrique Equinoxiale, fait dans les Années 1828, 1829 et 1830*, Paris, 1832. 3 vols.

95 Burton zegt dat Tuckey's noodlottige expeditie onderzocht of de rivier de Congo de monding van de Niger was (Burton, 1863: Vol. II, 253/54).

96 *Narrative of an expedition to explore the river Zaire, usually called the Congo, in South Africa, in 1816, under the direction of captain J.K. Tuckey*, London, 1818.

97 Op de kapt van het exemplaar van 'Tams' in de Universiteits Bibliotheek van Amsterdam prijkt de handtekening van Zwier van Sandick en de datum: 14/1 1879. Tijdens zijn verblijf in Banana als agent van AHV moet Zwier dit boek dus bij zich hebben gehad.

schmutzigen Lappen bekleidet'.⁹⁸ Ook Tams ziet dat per cultusbeeld de betekenis kan verschillen. In alle beelden die hij langs de Angolese kust tegenkomt, zag hij wel een holte in het lijf waarin zwarte hars was aangebracht. Angola, zo meent hij, moet het moederland van deze beelden zijn.

In de gedetailleerdheid van zijn gegevens doet Tams niet onder voor Hoefer. Hoewel beiden in de jaren veertig al bezig zijn om zo uitgebreid mogelijk de zeden en gewoonten van volkeren te beschrijven, gaat het in die verhandelingen niet in de eerste plaats daarom. Het blijven reisverslagen, waarin onderwerpen worden beschreven die in onderlinge volgorde wel konden variëren, maar die altijd wel aan bod kwamen: beschrijvingen van geografie, fysionomie van de mensen die ze tegenkwamen, locale producten, flora en fauna, leefgewoonten en geloofsuitingen. Het laatste onderwerp sloot vrijwel altijd de rij. De grondigheid waarmee hij zijn waarnemingen noteert maakt het boek van Tams tot een voorbode van een registrerend-wetenschappelijke kijk op West-Centraal-Afrika, die zo'n tien jaar later zou worden uitgewerkt in de uitgebreide volkenkundige verhandelingen van Theodor Waitz met lange opsommingen van objecten en hun beschrijvingen in combinatie met etnologische theorieën, waarmee de enorme reeks publicaties van Adolf Bastian voorbereid werd.⁹⁹

Vermelding behoeft nog de tiendelige publicatie (*Cultur-Geschichte*) van Gottfried Klemm die tussen 1843 en 1852 verscheen, en waarin speciale nadruk gelegd is op de afbeeldingen van voorwerpen van Europese en niet-Europese volkeren.¹⁰⁰ Afrikaanse voorwerpen komen aan bod in het tweede deel waarin de 'passieve mens' behandeld wordt. Het gaat bij Klemm om gebruiksvoorwerpen, die als voorbeeld moeten dienen voor de levenswijzen van volken die woonden in wat toen 'Guinée' heette, en nu West-Afrika.

98 Tams, 1845: 88-90. Over het beeld van de 'Gott' Manipancha zegt hij dat het: '*...in der hässlichsten Weise den Charakter der Hottentotten an sich (tragen), namentlich was die starke Entwicklung des Glutaeen anbetrifft, so wie gleichfalls in der Form der Nase und Stellung der Augen diese Race zu erkennen ist. Dieser bedeutenden Hervorragung nach Hinten entspricht eine nicht minder Grosze nach vorn, auf deren höchster Fläche ein kleiner Spiegel gewöhnlich von Glas, doch bisweilen am Metall gearbeitet, angebracht ist, und dem Gotte die Fähigkeit gibt ihm die gewünschte Gegenstände aus der grössten Ferne zu zeigen.*'

99 Over Waitz' methodiek volgt meer in hoofdstuk 4.

100 Gustav Klemm, *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit. Nach den besten Quellen bearbeitet und mit xylographischen Abbildungen der verschiedenen Nationalphysiognomien, Geräthe, Waffen, Trachten, Kunstproducte u.s.w. versehen*. 10 Bde. Teubner, Leipzig 1843-1852, 4774 pag. Bd.I: 'Die Einleitung und die Urzustände der Menschheit'. Bd.II: 'Die Jäger- und Fischervölker der passiven Menschheit'. Bd.III: 'Die Hirtenvölker der passiven Menschheit'. Bd.IV: 'Die Urzustände der Berg- und Wüstenvölker der activen Menschheit und deren Verbreitung über die Erde'. Bd.V: 'Die Staaten der Anahuac und das alte Aegypten'. Bd.VI: 'China und Japan'. Bd.VII: 'Das Morgenland'. Bd.VIII: 'Das alte Europa'. Bd.IX: 'Das christliche Westeuropa'. Bd.X: 'Das christliche Osteuropa'.

De in de verslagen behandelde gebieden

Bij het doornemen van de verslagen blijkt dat de westerse wens naar nieuwe ontdekkingen in Afrika zich ook uitstreckte tot het gebied even bóven het West-Centrale gebied. Behalve in het West-Centrale kustgebied aan weerskanten van de Congostroom, verschenen ook enkele ontdekkingsreizigers in de Gabonese streken. Een reiziger als Du Chaillu met een zeer vroeg ontwikkelde aandacht voor cultusbeelden reisde daar vanaf 1857 een paar jaar rond. Dankzij zijn aanwezigheid in die streek gold de eerste serieuze etnografische aandacht van de Afrikareiziger daarom de inheemse voorwerpen in Gabon. De reisverslagen beslaan dus een groter gebied dan dat van West-Centraal-Afrika alleen. Voor de hand ligt dan de vraag of bij het onderzoek naar de receptie van West-Centraal-Afrikaanse etnografica en in het bijzonder de cultusbeelden niet allerlei verschillende soorten etnografica over eenzelfde kam geschoren worden? Opmerkingen in de verslagen uit de periode 1855-1880 maken duidelijk dat men toen zelf ook vergelijkingen tussen voorwerpen uit West-Centrale gebieden en uit verderafgelegen locaties maakte. In de volkenkundige beschrijvingen van het noordelijker gelegen westelijke deel van Afrika en die in de zuidelijker gelegen strook die naar beneden reikt tot in Bechuanaland zag men veel overeenkomsten tussen de rituelen en de daarbij gebruikte voorwerpen. Kenmerkend is de passage uit het verslag van Ladislaus Magyar, die in 1859 in een Duitse vertaling van Johann Hunfalvy in Budapest verscheen. Na de constatering dat Magyar's onderzoekingen voor het ten westen van de Kasai gelegen gebied gebrekkig zijn, merkt Hunfalvy op:

'Uebrigens finden wir in Livingstone's Reisewerk viele zerstreuten Berichte und Bemerkungen über das Leben, Sitte und Gebräuche der verschiedenen Negerstämme, mit denen er in nähere Berührung kam, die mehr oder weniger mit in Wilson's (Western Africa; its History, Condition and Prospects) und Hutchinson's Werken, woraus hervorgeht, dass die Neger im nördlichen und südlichen Afrika viele gemeinschaftliche Anschauungen und Gebräuche haben.'

(Magyar, 1859: 270)

Ook anderen komen in die tijd tot deze conclusie.¹⁰¹ De contemporaine ooggetuigenverslagen zijn dus doorslaggevend geweest om de reisliteratuur die geografisch een iets noordelijker bereik heeft ook in de beschouwingen en vergelijkingen te betrekken. Hunfalvy's opmerking over de consistentie in zeden en gewoonten in het noordelijker en zuidelijk deel van de West-Afrikaanse kustgebied wordt ook in andere verslagen teruggelaten. Wellicht veranderde na het midden van de negentiende eeuw hierin

101 *L'Univers. Histoire et Description de Tous les Peuples*, Paris, 1838-1858.

veel. Rituelen begonnen te verdwijnen en cultusbeelden vertegenwoordigden misschien aan het eind van de eeuw voor de plaatselijke bevolking niet meer die kracht die men bij de aanvang van de ontdekkingsstochten registreerde.

Reizigers aan de West-Centrale kust van Afrika vóór 1855

In zijn *The African Sketchbook* uit 1873 liet Winwood Reade een kaart als bijlage in het eerste deel opnemen. Als opschrift kreeg ze ‘*A Map of African Literature*’. Op die kaart staan over het hele Afrikaanse continent per gebied de namen geschreven van degenen die sinds de zeventiende eeuw Afrika bereisd hadden en over hun reis een boek hadden geschreven.¹⁰² De naam ‘literatuur’ die Reade hieraan gaf, is veelzeggend. Het zijn niet zomaar verslagen, maar verhandelingen over delen van Afrika waarin de schrijvers hun ervaringen en deskundigheid op literaire wijze op schrift hadden gesteld.

‘Their books, to attain popularity, must be composed with literary skill, or stored with scientific observations; they must either belong to the school of Chateaubriand and Lamartine...or to that of Humboldt, Darwin...’.

(Reade, 1873: I, 482)

Allen waren ze op het gebied van ‘hun streek’ van Afrika voor Reade een autoriteit, met wie anderen steeds rekening moesten houden. In totaal gaat het om 231 namen die op de kaart zijn aangetekend. Reade’s eigen naam prijkt niet eens in het gebied van Gabon waar zijn *Sketchbook* vooral over handelt, maar bij de kust van Sierra Leone, waar hij zich blijkbaar als ontdekkende schrijver vereeuwigd wilde zien. Inderdaad geeft Reade in het tweede deel van zijn *Sketchbook* een beschrijving van de Swanzij Expedition met een kaart waarop de ‘*New route from Sierra Leone to the river Niger and the Bouré gold mines, traversed in 1869 by Winwood Reade*’ aangegeven is.

De voor de naam gebruikte lettergrootte geeft de betekenis aan die de reiziger voor Reade in de ‘*African Literature*’ had. Schuin vanuit Sierra Leone in een deel van de Sahara staat groot de naam ‘Caillié’, wiens *Journal De Voyage A Temboctou Et A Jenné Dans l’Afrique Centrale: en 1824, 1825, 1826, 1827 et 1828* uit 1830 veel gelezen werd. ‘Mungo Park’ staat bij het gebied van de rivier de Niger vermeld. Park was in 1775 door de *African Association* in Londen opgedragen om de loop van de Niger te traceren. Hij bewees dat ze oostwaarts stroomde. Behalve dat was hij één van de eerste Europeanen die de gruwelen van de slavenhandel beschreef. Tijdens zijn tweede

¹⁰² Reade, 1873. Kaarten zijn achterin gelijkmd, en uitvouwbaar tot folioformaat. Ten noorden van de Niger staat de naam van de zestiende-eeuwer Leo Africanus, als enige reiziger van vóór de zeventiende eeuw.

Afrikaanse expeditie in 1805 werd hij door de 'Foulah' gedood, toen hij trachtte per kano de monding van de Niger te vinden.¹⁰³ De naam van Reade zelf komt in de regio van Sierra Leone als goede derde qua grootte, waarna vele kleiner geschreven namen volgen. In het in dit onderzoek belangrijke West-Centrale deel wordt bij de Gabonese kust 'Burton' vermeld in kleine letters, maar in veel grotere letters bij het merengebied in Oost-Centraal-Afrika. Daaronder komt 'Wilson', vervolgens verder naar beneden 'Du Chaillu' (vrij groot), 'Proyart', 'Battel' en 'Tuckey' (boven de Congostroom). De naam van Adolf Bastian staat onder de Congo, in gezelschap van de zeventiende-eeuwers Cavazzi, Merolla, Carli en Pigafetta. Langs de kust bij de monding van de Congo volgen: 'Tams', 'Lopes de Lima'¹⁰⁴, 'Cardozo' en 'Valdez'.

Daaronder komt tot Zuid-Afrika geen enkele naam meer voor, behalve 'LIVINGSTONE', die breeduit het hele zuidelijke en ook centrale deel van het continent beslaat, met onder de eerste drie letters de naam 'Magyar'. De naam van de zendeling Robert Moffat, schoonvader van Livingstone, wordt even onder Galton en Andersson vermeld, maar in veel kleinere letters.

Helemaal onderaan de kaart in het Zuid-Afrikaanse gebied staan 'Lichtenstein' en 'Sparrmann'. Beide reizigers verdienen aparte aandacht omdat ze afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen uit de Zuid-Afrikaanse regio in hun verslagen hebben opgenomen. Anders Sparrman (bij Reade abusievelijk: Sparrmann) bezocht als Zweed tussen 1772 en 1776 het gebied rond Kaap de Goede Hoop en nam daarvan een aantal etnografische voorwerpen voor het Etnografisch Museum te Stockholm mee. Het verslag van deze reis bevat afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen van de 'Hottentotten' en 'Kaffers'.¹⁰⁵ Hinrich Lichtenstein liet zijn *Reisen im Südlichen Africa in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806* in Berlijn in 1811 publiceren, met een afbeelding van 'Haus- und Zierrath der Beetjuanen' en nog twee pagina's met wapens en een paar gebruiksvoorwerpen. In het bovenstaande overzicht van Hoefer worden beiden niet genoemd. Hoewel Zuid-Afrika niet behoort tot het West-Centrale deel waar we het in dit onderzoek speciaal over hebben, dient deze vroege belangstelling voor Afrikaanse etnografica in dit verband wel geregistreerd te worden. Beide publicaties illustreren de volkenkundige interesse die, zoals we hierboven hebben kunnen lezen, al lang vóór de negentiende eeuw bestond. Deze twee verslagen en die van Cazalis en Moffat bevatten al afbeeldingen van Afrikaanse gebruiksobjecten en zijn daarom uniek in deze

103 *Travels in the Interior Districts of Africa, Performed under the Direction and Patronage of the African Association in the Years 1796 & 1797; [with] The Journal of a Mission to the Interior of Africa in 1805 by Mungo Park*, London, 1799-1815.

104 José Joaquim Lopes de Lima reisde begin jaren veertig door Angola en publiceerde in 1846 zijn: *Ensaio sobre a statistica das possessões Portuguezas*.

105 A. Sparrman, *A voyage to the Cape of Good Hope, towards the Antarctic Polar Circle, and round the world, but chiefly into the country of Hottentots and Caffres, from the year 1772 to 1776*, London, 1785.

reisliteratuur, waarin ze voorzover bekend ook niet verder worden vermeld (behalve dan bij Reade), zelfs niet in de reeks van Afrika-beschrijvingen die vanaf eind jaren twintig van die eeuw in de Verenigde Staten en Engeland verscheen.

In het overzicht zal Andersson straks worden opgevoerd als eerste auteur van de grote West-Centrale ontdekkingsreizen die een duidelijke belangstelling voor inheemse zeden en gewoonten aan de dag legde én meer dan enig ander vóór hem illustraties daarvan liet afbeelden.

Van de door Reade opgeschreven 231 namen zijn 217 ontdekkingsreizigers, van wie vijf uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Behalve de kaart bevat het eerste deel van zijn *Sketchbook* de afbeelding van een 'fetish', in feite een *nkisi* met op de buik een spiegeltje bevestigd (zie afbeelding 8).¹⁰⁶ Zijn publicatie is daarmee niet alleen vanwege de overzichtskaart een historisch document. In zijn boek uit 1873 werd voor het eerst een *nkisi* afgebeeld. Du Chaillu was in 1861 in zijn *Explorations and Adventures* de eerste geweest die twee cultusbeelden liet afbeelden (zie afbeeldingen 6 en 7). Maar het betreft in zijn geval cultusbeelden die in Gabon *mbuiti's* genoemd werden. Het cultusbeeld van Reade maakt deel uit van de categorie *minkisi* die onder die naam onder Gabon tot ver langs de kust en ook in het binnenland van Angola voorkwamen.¹⁰⁷ In zijn *Die Deutsche Expedition an der Loangoküste* zou Adolf Bastian een jaar later een uitvouwbare litografie opnemen met een opstelling van twee rijen van *minkisi* op planken boven elkaar (zie afbeelding 12). De kans is klein dat Bastian dit heeft gedaan na lezing van Reade's *Sketchbook*. Behalve dat belangstelling voor deze cultusbeelden zo was gegroeid dat het klimaat voor die visuele vorm van aandacht gewoon rijp was, waren deze afbeeldingen binnen zijn eigen volkenkundige onderzoeksconcept van groot belang. De publicaties van Reade, Bastian en later Monteiro betekenden niettemin dat cultusbeelden uit het West-Centrale deel van Afrika nu wereldwijd bekend werden. Maar behalve hun vormen werd ook hun betekenis duidelijk. Bastian, en in veel minder mate Reade, ging uitgebreid in op de betekenis die deze voorwerpen hadden voor de locale bevolking. Dat deze *minkisi* met deze publicatie museale voorwerpen waren geworden is in het kader van dit onderzoek het belangrijkste gegeven. Bastian nam ongeveer dertig van dergelijke objecten mee van zijn reis voor de opstelling in zijn nieuw opgerichte afdeling Etnografie in het Nationale Museum te Berlijn.

106 De herkomst of locatie van vervaardiging is onduidelijk. Het zou een product van de Vili kunnen zijn of van een ander volk dat onder de verzamelnaam Kongo gevat wordt. Zie: Lehuard, 1989 en Marc-Leo Felix, *Art & Congos*, 1995.

107 Op zijn reis door Angola naar het Lunda-rijk heeft Pogge het een enkele keer over de cultusbeelden die daar vervaardigd worden en vermeldt de naam '*nkisi*' (Pogge, 1880: 118, 155).

Reade's boek mag als een ijkpunt voor de geografische en etnografische wetenschap worden beschouwd. Hij zag ook een duidelijke commercieel-idealistische kant aan die ontdekkingen.

'....A new market has been opened to British manufactures...(...) 'Bread and butcher's meat to thousands of women and children in Africa – such are the results of exploration. When we remember that the earth was once a miserable wilderness, inhabited by savages, whose implements and weapons were chipped flints, or stakes hardened in the fire, it is surely not unreasonable to believe that the wastes of Africa will some day be reclaimed and colonised by civilized men; and it is certain that before a country can be improved, it must be known. But even if cold-hearted sceptics should deny that travellers act as the pioneers of progress, or should, perhaps, deride progress itself, then I would maintain that Adventure is a moral agent; that noble deeds have always their utility; and that the career of a man like Livingstone radiates virtue throughout the world.'

(Reade, 1873: I, 482/483)

De naam 'Bastian' staat op de kaart in de streek van Noord-Angola vermeld, waar deze later als etnoloog befaamde wetenschapper in 1857 rondreisde en zijn reis naar San Salvador maakte waarover hij een jaar later publiceerde. Na jarenlang als scheepsarts rond de wereld gevaren te hebben begon Bastian in die tijd zijn eigen versie van de vergelijkende volkenkunde uit te werken. Zijn verblijf in Angola gebruikte hij om het eerste materiaal te vergaren over Afrikaanse volken. In zijn beschrijvingen van rituelen vermeldt Bastian wel cultusbeelden. Tussen de voorwerpen die hij toen van deze reis door dit deel van de West-Centrale regio voor het *Übersee Museum* te Bremen meenam bevond zich geen enkel cultusbeeld. Wat Bastian aan voorwerpen meenam kwam niet eens uit het gebied van Noord-Angola, maar van het noordelijker gelegen eiland Fernando Po, dat hij op de terugweg vanuit Angola aandeed. In november 1858 schonk hij aan het museum te Bremen¹⁰⁸ de volgende voorwerpen: *'Geldsorten in Muscheln aus Fernando Po (...) 1 Stück Schminke und Nüsse aus Fernando Po'*.¹⁰⁹ Het aantal door hem in 1858 ingebrachte voorwerpen en de vijftien jaar later door hem meegevoerde reeks *minkisi* kunnen, zoals straks verduidelijkt zal worden, als exemplarisch worden beschouwd voor twee momenten uit de 'stand van wetenschap' en als illustratief voor de veranderingen die in de volkenkunde plaatsvonden.

¹⁰⁸ Bastian was zelf uit Bremen afkomstig en moet connecties met dit museum hebben onderhouden.

¹⁰⁹ Briskorn, 2001: 40.

In zijn overzicht uit 1873 van zijn *Pioneers* vermeldt Reade dat er onlangs een ‘*African Association*’ in Duitsland is geformeerd. Het jaar ‘1873’ zou een cruciale betekenis krijgen voor de etnografische wetenschap die zich over West-Centraal-Afrika boog. Het is het jaar van Reade’s publicatie en zijn overzicht van de ontdekkers én het jaar waarin Adolf Bastian door het gebied van de Loango-kust reisde en de kaart werd gemaakt die hij in zijn publicatie van 1874/75 liet opnemen. Nadat hij in 1868 de ‘*Ethnographische Abteilung der Kaiserlichen und Königlichen Museen*’ had opgericht en in 1869 ‘*die Berliner Anthropologische Gesellschaft*’ was het in 1873 tijd voor ‘*die Deutsche Gesellschaft zur Erforschung Äquatorial-Afrikas*’, die vrijwel tegelijkertijd de ‘*Loango-Expedition*’ organiseerde die van dat jaar tot in 1876 zou duren. Bastian reisde in 1873 in de omgeving van de Loango-Kust en trof de nodige voorbereidingen voor de reizen van Paul Güssfeldt, Julius Falkenstein en Eduard Pechuel-Loesche. Hij richtte het buitenstation Chinchoco in. Adolf Bastian was in 1873 druk bezig om daar aan de Loangokust de *minkisi*-collectie te verzamelen die de vroegste en ook de belangrijkste museale verzameling van West-Centraal-Afrikaanse inheemse voorwerpen zou worden.

Pas bij zijn tweede reis naar dat gebied blijkt Bastian zich dus tot doel gesteld te hebben om aan de hand van voorwerpen de leefgewoonten te beschrijven. De verzamelde voorwerpen moesten worden opgesteld in zijn pas opgerichte *Ethnographische Abteilung*. Voortaan zou zijn verzamelbeleid gekenmerkt worden door een werkelijk niet te stillen honger naar volkenkundige objecten. Die waren in principe bedoeld voor de presentaties, maar belandden vooral in de depots van het museum. Hoewel deze over een enorme capaciteit beschikten, slibden ze na enige jaren geheel en al dicht. Niet alleen uit West-Centraal-Afrika maar vanuit de meest onbekende en afgelegen gebieden op de wereldkaart voerde Bastian zijn museale voorwerpen aan. De volkenkundige wetenschap moest voor hem niet alleen met ‘natuurwetenschappelijke precisie’ geregistreerde feiten werken maar ook met zoveel mogelijk voorwerpen omdat die die volkenkundige feiten konden onderbouwen en illustreren. Welke visie aan die verzamelrage ten grondslag lag wordt in hoofdstuk vier verduidelijkt.

Op inheemse gebruiksvoorwerpen werd in de internationale reisliteratuur al vroeg geattendeerd. Nadat aanvankelijk voorzichtig rituelen werden vastgelegd, ontstond er aandacht voor de daarbij gebruikte objecten. Dit proces van kennisname en – vergaring zal hieronder beschreven worden aan de hand van de publicaties van de reizigers die in Reade’s *African Literature* op ‘de kaart zijn gezet’. Reade’s overzichtje kwam net vóór de verslagen van de grote reizen van Verney Lovett Cameron en Henry Morton Stanley. De eerste reisde van 1872 tot 1876 dwars door het Zuid-Centrale deel van het continent, om in Loanda aan de Angolese kust te eindigen. Stanley deed dat ongeveer tegelijkertijd, maar dan twee keer en kreeg zijn faam door de ‘ontdekking’ van Livingstone (waarmee hij Cameron net vóór was) en de opmerking dat de enorme

rivier de Lualaba een ‘tributary’ van de Congo was, en dus niet, zoals Livingstone steeds gehoopt had, de bron van de Witte Nijl.¹¹⁰

Beiden hebben ook in de verslagen van hun ontdekkingsstochten aandacht gegeven aan rituelen van *nganga*’s en ‘idols’ of ‘fetishes’, omdat ze door het West-Centraal-Afrikaanse gebied trokken waar deze in overvloed aanwezig waren. Wat ze van die objecten vonden, wordt aan het eind van het vergelijkend overzicht aangegeven. Dat hun verslagen van een iets latere periode zijn dan die van Reade en Bastian laten de vele afbeeldingen zien waarop inheemse voorwerpen figureren.

Een selectie uit de namen die bij Reade langs het West-Centrale deel van Afrika vermeld staan, vond plaats op basis van beschrijvingen van zeden en gewoonten, en van oordelen over en registraties van inheemse voorwerpen. Wanneer de schrijvers in hun beschrijvingen cultusbeelden behandelden, waren de opmerkingen daarover doorslaggevend om ze op te nemen in dit vergelijkend onderzoek.

Na 1855: vijftien reizigers

Hoe werd gedacht over de inheemse voorwerpen in de periode vóór de schenkingen?

In het bovenstaande overzicht van de reisliteratuur van vóór 1855 is aangegeven, dat zich al rond 1800 een etnografische interesse openbaarde. Er verschenen illustraties van inheemse gebruiksvoorwerpen in publicaties van enkele reizigers (Lichtenstein, Sparrman), een enkele zendeling (Cazalis, Moffat) en in een ‘miniatuur overzicht van Afrika’ (Shoberl). De twee publicaties uit de reeks *L’Univers*, waarin *summaries* van reisliteratuur - de stand van de volkenkundige wetenschap van rond 1848 - zijn opgenomen, zullen hieronder als referentie dienen voor de verslagen na 1855. Het historische materiaal dat *L’Univers* aanvoert biedt namelijk een belangrijke basis en context voor de commentaren uit de grote West-Centrale reisverslagen. Het laat zien dat ‘fétischisme’ en cultusbeelden over de hele Afrikaanse Westkust voorkwamen, veelal midden in de dagelijkse geloofspraktijken stonden en dus voor westerlingen meestal goed waarneembaar waren. Uit dat overzicht blijkt hoezeer de laat achttiende-eeuwse reisliteratuur voorbereidster was van de volkenkundige wetenschap, zoals die aan het begin van de negentiende eeuw opkwam.

Binnen de periode en het gebied die hier als onderzoekskader gelden waren Wilson, Livingstone, Magyar, Andersson, Du Chaillu, Valdez, Burton, Reade en

¹¹⁰ Dit historische moment betekende het ontwarren van het kluwen van Centraal-Afrikaanse rivieren en meren. Lake Victoria bleek inderdaad de bron van de Witte Nijl, wat eerherstel voor de overleden Speke betekende.

Monteiro degenen die het meest geprononceerd hun opvattingen, oordelen en of visies op de etnografische objecten kenbaar maakten. Naar aanleiding van hun waarnemingen noteerden zij hun uitgesproken mening over etnografica en vooral over de cultusbeelden. Thomas J. Hutchinson liet als consul van Fernando Po in 1861 in Londen zijn *Ten Years Wanderings among the Ethiopians; with sketches of the manners and customs of the civilized and uncivilized tribes, from Senegal to Gaboon* verschijnen. Zijn in 1858 verschenen *Impressions of Western Africa. With remarks of the diseases of the climate and a report on the peculiarities of trade up the rivers in the Bight of Biafra* is belangrijker wat betreft zijn kijk op zeden en gewoonten en bijbehorende voorwerpen.

De selectie heeft in eerste instantie betrekking op het geografische gebied waarin na 1876 de etnografica voor de Nederlandse musea verzameld werden. Ook in de literatuur die gaat over andere gebieden waar westerlingen in de periode na 1855 rondreisden (het noordelijker gelegen West-Afrika en Centraal-Oost Afrika) stelden reizigers al vóór 1870 hun bevindingen op schrift. Deze verslagen wijzen op de groeiende interesse voor de inheemse culturen, maar vallen buiten ons bestek omdat ze niet ingaan op de voorwerpen die vanuit West-Centraal-Afrika in de museale collecties terecht kwamen. Zo kan alleen kort vermeld worden dat Stanley in zijn verslag '*How I found Livingstone...*' uit 1872 twee pagina's liet opnemen met afbeeldingen van allerlei inheemse gebruiksvoorwerpen. Op zijn zoektocht naar Livingstone reisde hij in het oostelijk deel van Afrika rond. Het feit dat deze afbeeldingen toen opgenomen zijn, wijst op de groeiende populariteit die Afrikaanse etnografica genoten bij het lezerspubliek. Dit soort beschrijvingen wordt niet of alleen zijdelings in dit onderzoek betrokken. Hetzelfde geldt voor reizigers als Georg Schweinfurth die tussen 1868 en 1871 vanuit Noordoost-Afrika via Sudan in Centraal-Afrika belandde en over zijn reis een boek publiceerde dat al direct een klassieker in de Afrikaanse reisliteratuur werd. In zijn *Im Herzen von Afrika* uit 1874 waren vele afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen opgenomen.¹¹¹ Het deel van Afrika waar hij doorheen reisde, valt echter niet binnen ons bestek. Van de hand van Wilhelm Junker, die in 1875 rondreisde in Oost- en Centraal-Afrika, verschenen de verslagen pas na het midden van de jaren tachtig. In die tijd waren illustraties van etnografica al heel gewoon.

111 Carlo Piaggia was tussen 1863 en 1865 ook al in deze streken geweest. Schweinfurth drong een paar jaar later nog dieper in dit gebied door. Vooral vanwege de fraaie tekeningen kreeg zijn boek veel aandacht. Overigens waren er al eerder reizigers tekenend door het erboven gelegen Zuid-Sudan getrokken. In 1861 verscheen in de vijfde jaargang in de 129ste aflevering (pagina 396) van *Le Tour du Monde* van de hand van M. Angelo Cartel-Bolognesi een pagina vol met gebruiksvoorwerpen uit de omgeving van de rivier Bahr El Gazal.

Eveneens zijn de volgende reizigers niet in de vergelijkingen opgenomen: Heinrich Barth,¹¹² die behalve ontdekker ook degene was die volgens de toenmalige volkenkundige wetenschap een groot West-Afrikaans gebied net onder de Sahara ontsloot, Gerhard Rohlfs die vanuit Libië door de Sahara trok, Theodor M. von Heuglin, die vooral als zoöloog naam maakte vanwege zijn waarnemingen in het gebied van de Witte Nijl en Gustav Nachtigal, die in het noordelijker gebied van Centraal-Afrika reisde; maar ook Ludwig Krapf, die vanwege zijn verblijf sinds 1842 in het Oost-Afrikaanse kustgebied niet binnen het onderzoeksbestek valt, en daarbij net als Livingstone als zendeling het had over het heersende bijgeloof en daardoor niet of nauwelijks belangstelling kon opbrengen voor de zeden en gewoonten.¹¹³ Ook Gordon Cumming valt buiten ons bestek. Hij zwierf begin jaren vijftig als *big game hunter* in Namaqua- en Bechuanaland maar zag alleen jachtwild en niet of nauwelijks de mensen om hem heen.¹¹⁴ Even later trokken door hetzelfde gebied Andersson en Galton, die met de eerstgenoemde een deel van de heentocht maakte, maar halverwege terugkeerde naar Engeland.

Resteren nog onder anderen reizigers als Paul Pogge en Antal Lux. Beiden reisden aanvankelijk samen naar het Lunda-rijk. In 1874 voegde Pogge zich bij de ‘Kassanga-expeditie’ die door de Duitse officier Alexander von Homeyer werd geleid. Bij Quimbundo moest Lux terugkeren. Pogge zette zijn reis voort naar Quizememe, de residentie van de Muata Yamvo, waar hij bleef tot april 1876. Lux schreef zijn *Von Loanda nach Kimbundu. Ergebnisse der Forschungs-reise im äquatorialen West-Afrika (1875-1876)* dat in 1880 in Wenen uitkwam. Als geograaf was hij vooral geïnteresseerd in de geografie en gaf geen belangrijke beschrijvingen van de bevolking en haar voorwerpen. Wel bracht hij voorwerpen mee voor het in 1876 opgerichte Naturhistorisches

112 H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Afrika in den Jahren 1849 bis 1855. Tagebuch seiner im Auftrag der Britischen Regierung unternommenen Reise*, Gotha, 1858/59. 5 Bände. Hij reisde door het Sub-Sahara gebied van Hammada el-Homra, Air, Adamaua, Musgu-Land, Kanem en Bagirmi, en het gebied tussen Sokoto en Timbuktu.

113 Wilhelm Junker, *Afrikanische Reisen*, gepubliceerd in 1885-1889 te Wenen; Gerhard Rohlfs, *Reise durch Nord-Afrika vom Mittelländischen Meere bis zum Busen von Guinea 1865 bis 1867*, Gotha, 1868-1872; *Drei Monate in der Libischen Wüste*, Cassel, 1875; *Reise durch Marokko, Übersteigung des grossen Atlas, Exploration der Oasen Tafilet, Tuat und Tidikelt und Reise durch die grosse Wüste über Rhadames nach Tripoli*, Bremen, 1869; Theodor M. von Heuglin, *Reise in das Gebiet des Weissen Nil und seiner westlichen Zuflüsse in den Jahren 1862 - 1864. Mit einem Vorwort von A. Petermann*. Leipzig, 1869; *Reise nach Abessinien, den Gala-Ländern, Ost-Sudan und Chartum in den Jahren 1861 und 1862. Mit Vorwort von Dr. A. E. Brehm*, Jena, 1874; Gustav Nachtigal, *Sahara und Sudan. Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika* (3 Bände), Berlin 1879/81 en Leipzig 1889; Lewis Krapf, *Travels, Researches, and Missionary Labours, during an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa together with Journeys to Jagga, Usambara, Ukambani, Shoa, Abessinia and Khartum; and a Coasting Voyage from Mombasa to Cape Delgado*, London, 1860.

114 Cumming, Roualeyn Gordon, *Five Years' Hunting Adventures in South Africa. Being an Account of Sport with Lion, Elephant, Buffalo, Rhinoceros, Camelopard, Ostrich, Hippopotamus, Wildebeast, Koodoo, Hyaena, &c., &c.*, London, 1850, 1851 (2 vols.).

Museum in Wenen, evenals andere Oostenrijkse reizigers als de geoloog Oskar Lenz en Oscar Baumann.¹¹⁵ Paul Pogge drong verder door dan iemand anders van de Deutsche Afrikanische Gesellschaft en werd, zij het postuum, gevierd als ‘de ontdekker’ van het centraal gelegen Lunda-koninkrijk. Hoewel hij uitgebreid aandacht schonk aan de Lunda-bevolking gaf hij geen nieuwe of relevante etnografische beschrijvingen.¹¹⁶ De Oostenrijkse arts Emil Holub daarentegen verzamelde veel etnografica op zijn reis van Zuid-Afrika naar de Marotse- en Mambunda-rijken (in het huidige Zambia). Omdat hij beschouwd werd als een soort tovenaars kreeg hij veel geschenken aangeboden. In zijn *Sieben Jahre in Süd-Afrika* uit 1881¹¹⁷ heeft hij het over de leefwijze van de volken en de inheemse gebruiksobjecten. Holub staat voor de groeiende interesse voor etnografica, maar refereerde aan een ander gebied dan in dit onderzoek centraal staat. Ongeveer tegelijkertijd trokken de Portugezen Serpa Pinto en Capello en Ivens door Angola. Pinto was in 1877 door de Portugese regering aangewezen om de expeditie te leiden die hen door geheel Zuid-Centraal-Afrika zou voeren. Capello en Ivens zouden hem vergezellen. Na de start te Benguella gingen de drie ontdekkingsreizigers apart van elkaar verder. Ondanks het verlies van vrijwel al zijn metgezellen bij gevechten met inheemse volken slaagde Serpa Pinto erin om de Zambesi te volgen tot aan de Victoria Falls. Hiervandaan bereikte hij via Betchuanaland en Pretoria de Indische Oceaan. Omdat zijn in 1881 gepubliceerde verslag gedetailleerde beschrijvingen geeft van allerlei levensgevaarlijke avonturen en ontberingen werd het een *bestseller*.¹¹⁸ Van

115 Plankensteiner, 1998: 31. Lenz bracht in 1878 zijn *Skizzen aus West-Afrika. Selbsterlebnisse* uit waarin allerlei opgedane indrukken op een essayistische wijze zijn verwerkt. Verder publiceerde hij met Baumann over de resultaten die de expeditie voor hun vakgebieden opleverden (Baumann, Oscar Lenz, Le Monnier, Franz Ritter von: ‘Berichte und Briefe über die österreichische Congo-Expedition’ (4 Bände), Wien, 1885- 1888).

116 Paul Pogge, *Im Reiche des Muata Jamwo. Tagebuch meiner im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung Aequatorial-Afrikas in die Lunda-Staaten unternommenen Reise*, Berlin, 1880. Pogge beschrijft in het bijzonder de karakters van ‘der Neger’, en is in zijn veroordeling soms zeer scherp (‘Was den Charakter des Negers in Angola sowohl, als in übrigen Afrika betrifft, so kann der unparteiische Europäer denselben im Allgemeinen nur tadeln. Der Neger ist feige, faul, unzuverlässig, lügenhaft, licherlich, leichtsinnig, schlau und abergläubisch; er lügt, stiehlt und betrügt, wo er nur immer kann.’ (6). In zijn reisverslag vermeldt hij met name één ‘Fetischbild’ dat bestaat ‘...aus einem plump aus Holz geschnitzten menschlichen Oberkörper’ (155; met afbeelding).

117 Holub, Emil, *Sieben Jahre in Süd-Afrika. Erlebnisse, Forschungen und Jagden auf meinen Reisen von den Diamantfeldern zum Zambesi* (1872-1879), Wien, 1881.

118 A. A. de Serpa Pinto, *How I Crossed Africa; from the Atlantic to the Indian Ocean, through Unknown Countries, Discovery of the Great Zambesi Affluents*, etc. London, 1881. H. Capello, & R. Ivens, *From Benguella to the territory of Yacca. Description of a Journey into Central and West Africa, comprising narratives, adventures, and important surveys of the sources of the rivers Cunene, Cubango, Luando, Cuanza, and Cuango, and of great part of the course of the two latter; Together with the discovery of the Rivers Hamba, Cuali, Sussa, and Cugho, and a detailed account of the territories of Quiteca, N’bungo, Sosso, Futa, and Yacca*. By H. Capello and R. Ivens, Officers of the Royal Portuguese Navy, London, 1882 (de Portugese versie stamt uit 1881).

de locale zeden en gewoonten gaf hij summiere beschrijvingen die toen al voor het grootste deel via andere beschrijvingen bekend waren.

Galton's 'negro'

Allereerst nemen we even een naam apart die Reade op zijn kaart van 'The African Literature' vermeldde: Francis Galton. Op onze zoektocht naar vroege afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen kunnen we niet om hem heen. In 1851 had Galton twee prentjes laten afdrukken waarop enkele inheemse wapens op kunstige wijze waren gerangschikt. Als Andersson's reisgenoot was hij halverwege hun eerste barre tocht door de Namibische woestijn teruggekeerd, om eenmaal in Engeland aangekomen zijn *Narrative of an Explorer in Tropical South Africa. Being an account of a Visit to Damaraland in 1851* te schrijven. Robert Moffat was hem overigens in 1842 al voorgegaan met twee afbeeldingen van wapens en houten lepels van het Damara-volk.¹¹⁹

Galton's boek is niet alleen erg 'eurocentrisch' maar vertoont in zijn beschrijving van de plaatselijke bevolking wat wij nu sterk racistische trekken zouden noemen. Dergelijke geluiden waren in meer of minder afgezwakte vorm in die tijd overal te horen. Zoals we straks in dit en het laatste hoofdstuk zullen zien behandelde veel van de reis- en wetenschappelijke literatuur de kwestie op welke kennis men zijn oordeel over de Afrikaan kon baseren. De westerling - Europeaan of Amerikaan - was zich in die tijd vaak wel bewust van de mogelijke vooroordelen betreffende 'de neger'; of beter gezegd, men wist dat men bij het vellen van een oordeel door een westerse bril kon hebben gekeken. Maar dat men zich daarvan bewust was, deed meestal niets af aan de stelligheid waarmee de eigen stellingen over de geestelijke capaciteiten en karakteristieken van de Afrikaan werden geponeerd. Nemen we Galton, dan is hij na zijn reis volstrekt overtuigd van zijn gelijk als hij het heeft over de inferioriteit die 'de neger' op zedelijk gebied tentoon spreidt. Aanmatigend vindt hij zijn oordeel allerm minst. De minachting of geringschatting die hij voelt spreekt hij uit op grond van zijn reiservaringen. Waar het hier om gaat is dat Galton in zijn reisverslag vrijwel niets over zeden en gewoonten meldde, en als hij het deed dan zeker niet in positieve zin. Wellicht had die totale desinteresse in hun dagelijks leven en dus ook eigenlijk per definitie in hun materiële cultuur een oorzaak. Na bij de Damara gruwelijke gebeurtenissen te hebben aanschouwd, waren het de Damara die voor hem voor 'the Negro race' stonden, dat zeer inferieur was aan de Europeaan. In zijn 'etnologische

¹¹⁹ Moffat, 1842. Moffat verbleef in Zuid-Afrika en toen nauwelijks bekende gebieden als 'Namaqua-, Damara-' en 'Bechuanaland'.

beschrijving' muntte Galton uit in zijn uitermate diskwalificerende uitspraken over de 'Hottentotten'. Hij beschreef hun uiterlijk als volgt:

'The Bushmen and Hottentots were in fact the same 'yellow, flatnosed, woolly-headed', differing only in 'dirt, squalor, and nakedness'.

Zijn zespaginalange beschrijving van de Damaras bevatte voorbeelden van hun *'jumble of ideas, which, for want of a better name, must be dignified by that of their religion or creed'*. Hij heeft het over: *'the vast number of their superstitions', 'all stupid, and often very gross'*.¹²⁰

Er volgen lijsten met waarnemingen die in de trant van de sociaal Darwinistische literatuur van die tijd worden aangewend om deze mensen letterlijk te classificeren, dat wil zeggen onder te verdelen in een hiërarchie van klassen. Galton was dan ook een aanhanger van het sociaaldarwinisme. Dat niettemin twee afbeeldingen van inheemse voorwerpen werden opgenomen zegt meer over de uitgever die daar iets in zag, dan over Galton's etnografische interesse. Vanwege zijn negatieve opmerkingen staat Galton's verhaal in scherp contrast met de getoonde afbeeldingen, en behalve met de later uitgebrachte verslagen die hieronder aan de orde komen, ook met die van daarvóór, zoals we ze hierboven de revue hebben laten passeren.

De reizigers

De Amerikaan Paul Du Chaillu in Gabon, de Engelsman Richard Burton die even na hem Gabon bezoekt en vervolgens de Congo-monding en Winwood Reade die direct na hen door Gabon dwaalt, zijn de enigen die in de jaren zestig publicaties uitbrengen over hun in dit deel van Afrika gemaakte reizen. Van Reade wordt in zijn publicatie *Savage Africa* uit 1863 niets relevants vernomen over inheemse voorwerpen. In zijn *Sketches...* uit 1873, die op veel plaatsen een letterlijke herhaling van zijn eerste boek is, doet hij dat wel. Monteiro heeft het over ervaringen die hij tussen 1857 en 1873 in Angola en aan de zuidzijde van de Congo-rivier opdeed. Het decennium 1863 -1873 blijkt het tijdvak te zijn waarin weinig Europeanen met pen en papier het West-Centraal-Afrikaanse gebied zijn doorgetrokken. Paul Du Chaillu verwerkte de ervaringen van zijn tweede reis door Gabon in 1867 in zijn *Journey into Ashangoland*. Dit Afrikaanse gebied was voor de Europeanen niet zo interessant meer. Vrijwel ieders aandacht werd nu getrokken naar Oost-Centraal-Afrika, waar de bronnen van de Nijl ontdekt moesten worden. Dat duurde tot het moment dat de West-Centraal-Afrikaanse etnografica zich in de loop van de jaren zeventig opeens mochten

¹²⁰ Galton, 1889: 115 e.v.

verheugen in een warme museale belangstelling, en dat gebied met de meer en meer ontsloten binnenlanden bij uitstek geschikt bleek om verzamelingen van Afrikaanse gebruiksvoorwerpen aan te leggen.

Wilson's verslag: ruim achttien jaar missiewerk in West-Afrika

Uit de titel van het boek van Reverend Wilson uit 1856, *Western Africa: Its History, Condition, and Prospects...* valt al op te maken dat het Wilson om meer ging dan alleen een beschrijving van wat hij allemaal in de afgelopen twintig jaar had meegemaakt. Aan de hand van de drieslag 'History, Condition and Prospects' wilde hij de toenmalige situatie in West-Afrika aan de hand van wat hij in het verleden had meegemaakt in een toekomstperspectief plaatsen.

Toen Livingstone in 1849 aan zijn eerste grote Afrikaanse reis begon na al sinds 1840 in Zuid-Afrika verbleven te hebben, vertoefde Reverend Wilson ook al vele jaren aan de Westkust, waar hij vooral in Gabon zijn missie als zendeling vervulde. Zijn ervaringen en visie op de locale bevolking verschillen hemelsbreed met die van Livingstone. Omdat beiden adepten waren van dezelfde missie- en zendelingsgedachte is dit des te opmerkelijker. Waar Wilson pagina's lang bezig is om alle details te beschrijven van rituelen die hij heeft meegemaakt, lijkt Livingstone helemaal stil te vallen. Wilson begint zijn relaas met het onderstrepen van zijn autoriteit op het gebied van kennis van Afrika.

'There has been no lack of books on Africa, but most of them have been confined, in the information they give, to single and isolated districts, or been written by transient visitors, who could see nothing but the surface of things.'

(Wilson, 1856: iii)

Zijn boek is 'a faithful and unpretending record of African Society'. In zijn beschrijvingen daalt hij af van kust naar kust. Na de geschiedenis van Afrika van de zestiende tot in de negentiende eeuw behandeld te hebben belandt hij eerst in Noord-Guinée, dan Sierra Leone, en vervolgens de Graankust, Ivoorkust, de Ashanti, de Goudkust en Slavenkust. Over alle hem bekende gebieden vermeldt hij bijzonderheden over de geografie, klimaat en de zeden, gewoonten en gebruiken. Hoewel het hier niet de plaats is om beide reizende missionarissen uitgebreid met elkaar te vergelijken moet gezegd worden dat Wilson niet als solitair reizende ontdekker de lezer inwijdt in de Afrikaanse mysteriën. Avonturen, zoals bij Livingstone, waarin de reiziger de hoofdrol speelt compleet met gevechten met dieren en mensen, komen niet in zijn verhaal voor. Wilson wil de lezer informeren over de zeden en gewoonten van de plaatselijke bevolkingsgroepen.

'The practice of using fetiches is universal, and is so completely inwrought into the whole texture of society, that no just account can be given of the moral and social condition of the people that does not assign this a prominent place. One of the first things which salutes the eyes of a stranger after planting his feet upon the shores of Africa, is the symbol of this religion. He steps forth from the boat under a canopy of fetiches, not only as a security for his own safety, but as a guaranty that he does not carry the elements of mischief among the people; he finds them suspended along every path he walks; at every junction of two or more roads; at the crossing-place of every stream; at the base of every large rock or overgrown forest tree; at the gate of every village; over the door of every house, and around the neck of every human being whom he meets.'

Een groter contrast met de aandacht die Livingstone in zijn *Travels and Researches in South Africa* aan het verschijnsel 'fetisj' gaf (welgeteld twee keer) is niet denkbaar. Hoewel Wilson aandacht heeft voor zeden en gewoonten kan hij het niet nalaten om de beschrijvingen te laten vergezellen van een kritische noot. Hier is toch weer de zendeling herkenbaar, hoewel hij zich naar de Afrikanen begripvoller toont dan Livingstone. Na zijn uitleg plaatst Wilson direct de kanttekening:

*'The natives of Africa, though so thoroughly devoted to the use of fetiches, acquire no feeling of security in consequence of using them. Perhaps their only real influence is to make them more insecure than they would have been without them. There is no place in the world where men feel more insecurity.'*¹²¹
'A fetich (from the Portuguese word fetico, a charm, amulet) strictly speaking, is little else than a charm or amulet, worn about the person or set up at some convenient place, for the purpose of guarding against some apprehended evil or securing some coveted good.' (Wilson, 1856: 214, 215)

Zo luidt Wilson's korte maar doeltreffende definitie van wat dit religieuze voorwerp voor de Afrikaan betekende.

'The belief in the existence of spirits, who are supposed to control the affairs of men, is co-extensive with the use of charms and fetiches. Whether the natives of the country have the Jewish distinction between diaboloi and daimonia in Northern Guinea is not certainly known, but the inhabitants of Southern Guinea undoubtedly have. It is universally admitted, however, that there is

121 Wilson onderscheidt in de 'fetishes' grote verschillen in aard en karakter ('There are several classes of fetiches, for each of which there is a separate name', 213).

great diversity of character among the spirits with which they have to deal, whatever may have been their origin. Some are regarded as good spirits, and their kind offices are earnestly sought. Houses are built for their accomodation, and frequent offerings of food, drink, clothing, and furniture are taken to them. Native priests pretend to hold intercourse with them, and become media between the dead and the living. The means by which this intercourse is held is always veiled in mystery, but quite as satisfactory proofs are given of the reality of the intercourse as are furnished by our modern spiritualists; and it is highly probable that the latter might have their wits sharpened by making a visit to Africa, and availing themselves of the experience of the brotherhood there. Undoubtedly it is a much older practice in Africa than in America, it commands almost universal assent there, and on this account, at least, it ought to command the respect of the more modern explorers of the art here.' (Wilson, 1856: 216)

Wat Wilson hier te berde brengt, komt in de rest van de literatuur over West-Afrika nergens meer terug. Het spiritisme dat zich in de Verenigde Staten in die tijd al heftig verbreidde kon, zo beweert hij, nog wat leren van de praktijk in West-Afrika. Historisch van groot belang is zijn zeer vroege observatie van de dubbele eigenschappen die *fétiches* bezitten.

'There are other spirits, however, whose presence and influence are greatly deprecated; and all sorts of means are employed to expel them from their houses and villages. They are supposed to cause drought, famine, pestilence, war, and all sorts of evil. Offerings are tendered to them to cause them to withdraw their wrath, and the utmost cautiousness is practiced not to provoke their displeasure'. (Wilson, 1856: 214, 215)

In de conclusie dat er twee soorten geesten zijn - '*one of which is good and benevolent and the other stern and resentful*'- schrijft Wilson historie voor de documentatie van de godsdienst van Afrika, én het gebruik van de voorwerpen die die geesten gunstig moesten stemmen of juist verjagen. Wanneer later aan het eind van de negentiende eeuw verhandelingen verschijnen zoals *Seven Years among the Fjort* van Dennett in 1886 en zijn uitleg over de Vili-folklore¹²², en andere aan het begin van de twintigste eeuw met uiteenzettingen over de functies van de *minkisi*, is veel van de informatie niet nieuw. Gegevens waren al bekend uit de negentiende eeuw, in het bijzonder uit wat ook Wilson in 1856 had geschreven. Maar het grote verschil tussen de

122 *Notes on the FOLKLORE OF THE FJORT (French Congo)*, London The Folk-Lore Society 1898. Hierin ook: *An anthology of folktales of the French Congo. Introduction by Mary H. Kingsley.*

beschrijvingen van Wilson en die van anderen is de wetenschappelijke objectiviteit zoals die in de latere verhandelingen betracht moest worden. Hoe consciëntieus en gedetailleerd Wilson's beschrijvingen ook mogen zijn, objectief zijn ze niet. Als zendeling ging het hem om de vergelijking van wat zich daar aan godsdienst en rituelen afspeelde, en het uiteindelijk vellen van een ethisch oordeel. Hij was en bleef toch een *Reverend*, en was niet, zoals Adolf Bastian in 1857 al een beetje, een 'etnoloog'. Duidelijk is dat Wilson veel elementen uit het West-Afrikaanse geloof accepteerde, omdat hij zich zelf vanuit zijn eigen geloof erbij betrokken voelde, en andere weer faliekant van de hand wees. 'Witchcraft' bijvoorbeeld, is voor Wilson '*...a prominent and leading superstition among all the races of Africa, and may be regarded as one of the heaviest curses which rests upon that benighted land*'. Hoewel het nog overal voor komt, verbindt Wilson dit verschijnsel direct met '*...a low and barbarous state of society. In Africa, however, all the absurdities and extravagances belonging to it are egregiously exaggerated, and in this respect scarcely has any parallel.*'

Vanwege zijn accurate beschrijvingen en beschouwingen kreeg zijn boek van Livingstone in zijn *Missionary Travels*...en ook later van Reade en Burton veel lof toegezwaaaid. Er werd ook lange tijd veel uit geciteerd. Hoogstwaarschijnlijk moet Livingstone dit boek pas hebben gelezen na van zijn eerste grote reis weer aangekomen te zijn in Engeland, waarna hij direct daarop het in zijn boek liet opnemen. Omdat hij toen al op weg was om een levende legende te worden, moet een gunstig oordeel over Wilson zwaar hebben gewogen in de publieke opinie. Ook Winwood Reade die Livingstone in zijn boek in 1863 op handen droeg, verwees naar Wilson's reisverslag als een wat betreft de registratie van zeden en gewoonten gezaghebbend werk en nam ook een enkele afbeelding over in zijn *Savage Africa*.

Livingstone's oordeel over inheemse rituele objecten

Van juni 1849 tot 1856 reisde David Livingstone vanuit Zuid-Afrika via de gebieden van de Namaqua en Makololo langs de Zambesi naar West-Centraal-Afrika. Hij ontdekte in 1849 Lake Ngami, bezocht daarna Loanda aan de kust en bracht delen van de Zambesi in kaart. In zijn boek over de bijna zeven jaar durende reis laat Livingstone zich zeer sporadisch uit over de rituelen van de inheemse bewoners en de daarbij gebruikte cultusbeelden. Wanneer we het verslag lezen van deze eerste grote reis van David Livingstone dan komt welgeteld twee keer het gebruik van autochtone voorwerpen ter sprake.

Livingstone's reisverslag beleefde in 1857 direct al twee versies van zijn eerste druk. Omdat hij het niet eens was met de uitvoering van de eerste kleurenlitho's verscheen direct daarop een andere versie. In 1858 kwam de Amerikaanse uitgave uit

van zijn *'Missionary Travels and Researches in South Africa; including a Sketch of sixteen years' Residence in the interior of Africa, and a journey from the Cape of Good Hope to Loanda on the West Coast, thence across the continent, down the River Zambesi to the Eastern Ocean'*. Na deze uitgave volgde een paar maanden later al in 1859 een goedkope, iets ingekorte versie voor het grote publiek, waarmee Livingstone pas goed geïntroduceerd werd bij de Amerikaanse lezer. De uitgaven in Engeland en de Verenigde Staten werden een doorslaand succes en vooral de VS werd daarmee een groeiende markt voor reisliteratuur. Engeland bleef de bakermat voor de reizigers en de literatuur, maar elke substantiële bijdrage aan Afrikaanse reisverslagen werd vrijwel onmiddellijk na de verschijning in Engeland door uitgevers in New York en Philadelphia uitgebracht. *'Dr. Livingstone is a very pleasing writer, a man of true Christian benevolence, a man of extensive scientific information, and an indefatigable laborer in the cause of discovery and civilization'*, wordt in het Amerikaanse voorwoord gezegd. Met op de titelpagina de afbeelding van een levensgrote Tse Tse-vlieg, die op de tegenoverliggende pagina geflankeerd wordt door de toen al beroemde scène van hemzelf onder een leeuw, geeft Livingstone een beschrijving van zoveel mogelijk gebeurtenissen die hij in zes jaar heeft meegemaakt. In zijn oordeel over de inheemse bevolking zelf is hij beduidend minder kritisch in zijn toon en bewoordingen dan reizigers die na hem komen. Het hele verhaal is doortrokken van verdraagzaamheid tegenover de Afrikanen en hun gedrag en leefwijze. Hoewel hij zelf ook aan het doden van grote en kleine dieren meedoet, lijkt dat alleen maar gerechtvaardigd door de honger die regelmatig zijn manschappen kwelt. Dat zendingsdrang één van Livingstone's redenen is geweest om zijn Afrikaanse tochten te maken is bekend. Niet voor niets heet dit boek in de druk van een jaar daarvóór *'Missionary Travels'*. In de druk van 1859 is dit deel van de titel opmerkelijk genoeg weggelaten. Het heet nu *Livingstone's Travels and Researches in South Africa*. Hij was daarmee voor het grote publiek geen zendeling maar ontdekkingsreiziger. Maar ondanks het feit dat Livingstone zelf zich ook meer als ontdekkingsreiziger dan als zendeling beschouwde en er alles aan deed om dit te propageren, bleef in zijn *Travels* de zendingsdrang als reismissie prevaleren. Dat moet ook de oorzaak zijn geweest van de schaarste aan beschrijvingen van zeden en gewoonten en van rituele gebruiken die hij op de reis van zeven jaar om zich heen moet hebben gezien. Naast de leuke, avontuurlijke en soms gevaarlijke voorvallen (aanvallen van dieren, mensen en koorts) die hij en zijn karavaan meemaken, geniet de beschrijving van het leven van dieren en planten en de natuur bij hem veruit de voorkeur. Slechts één of twee keer weidt hij uit over *'idols'*. Deze passage behelst een korte beschrijving van dat wat Livingstone wilde bevechten. Misschien zag Livingstone zich genooddaakt om dit te doen. Van Afrika was immers in die tijd al bekend dat er zich vreemde, curieuze rituelen afspeelden, die voor het publiek zeker aan bod moesten komen wanneer het een verslag betrof van een reis die door die streken voerde.

Bij de Makololo wordt zijn gezelschap ontvangen.

‘We found out that every village had its idols near it. This is the case all through the country of the Balonda [sic], so that, when we came to an idol in the woods, we always knew that we were within a quarter of an hour of human habitations. One very ugly idol we passed rested on a horizontal beam placed on two upright posts. This beam is furnished with two loops of cord, as of a chain, to suspend offerings before it. On remarking to my companions that these idols had ears, but that they heard not, &c., I learned that the Balonda, and even the Barotse, believe that divination may be performed by means of these blocks of wood and clay; and, though the wood itself could not hear, the owners have medicines by which it would be made to hear and give responses, so that if an enemy were approaching they would have full information. Manenko having brought us to a stand on account of slight indisposition and a desire to send forward notice of our approach to her uncle, I asked why it is necessary to send forward information of our movements if Shinte had idols who could tell him every thing. ‘She did it only’, is the reply’.

Waarop Livingstone in een voetnoot als commentaar op deze uitspraak opmerkt: *‘This a curious African Idiom, by which a person implies he had no particular reason for his act.’*

Hij vervolgt:

‘It is seldom of much use to show one who worships idols the folly of idolatry without giving something else as an object of adoration instead. They do not love them. They fear them, and betake themselves to their idols only when in perplexity and danger.’ (Livingstone, 1858: 308/309)

Het is duidelijk dat Livingstone op geloofsgronden het gebruik van dergelijke beelden afkeurde en langs de weg van het logische argument de onzin ervan wilde aantonen. Op een avond haalde Livingstone voor Shinte en zijn gevolg zijn toverlantaarn tevoorschijn en toonde als eerste plaatje een afbeelding van Abraham die op het punt staat om zijn zoon Isaac te offeren. Over wat vervolgens gebeurde weidt hij smakelijk uit:

‘...the Balonda men remarked that the picture was much more like a god than the things of wood and clay they worshiped [sic]. I explained that this man was the first of a race to whom God had given the Bible we now held, and that among his children our Saviour appeared. The ladies listened with silent awe; but, when I moved the slide, the uplifted dagger moving toward them, they thought it was to be sheathed in their bodies instead of Isaac’s. ‘Mother,

mother!’ all shouted at once, and off they rushed helter-skelter, tumbling pell-mell over each other, and over the little idol-huts and tobacco-bushes: we could not get one of them back again.’ (Livingstone, 1858: 322/23)

Aangekomen in een Makololo-dorp merkt Livingstone op: *‘These people are more superstitious than any we had yet encountered’*. Bij de hut van het dorpshoofd waren twee hutjes met *‘two pots having charms in them’*.

‘Here we saw the first evidence of the existence of idolatry in the remains of an old idol at a deserted village. It was simply a human head carved on a block of wood. Certain charms mixed with red ochre and white pipe-clay are dotted over them when they are in use; and a crooked stick is used in the same way for an idol when they have no professional carver’. (Livingstone, 1858: 297)

Zoals we bij Kerdijk en Van Sandick zagen, en hieronder nog eens bij Monteiro en anderen zullen zien, werden inheemse voorwerpen en in het bijzonder sculptuur beoordeeld aan de hand van West-Europese normen uit het midden van de negentiende eeuw. Het woord *‘ugly’* dat voor beelden werd gebruikt, is in dit verband veelzeggend. En wanneer een simpele stok de functie krijgt van een *‘idol’*, ziet Livingstone daarin een teken dat er geen ‘beeldsnijder’ voorhanden was. Ook Livingstone ontkwam natuurlijk niet aan het esthetisch oordeel dat in zijn tijd prevaleerde. Livingstone’s kritische toon over de *‘idol’* wijkt echter af van zijn andere beschrijvingen, waarin hij meer begrip aan de dag legt voor de zeden en gebruiken van de bevolking die hij tegenkomt. Twee keer laat hij een inheemse hak zien op een afbeelding en een sieraad dat uit een schelp vervaardigd is. Voor de rest zijn er enkele kapsels afgebeeld. Over de ellende van de in die periode nog voortbloeiende slavenhandel heeft hij het wel, maar over het algemeen heerst een optimisme in zijn vertellingen, ook wanneer hij zijn kijk op de Afrikaanse samenleving en haar toekomst weergeeft. Door de in die tijd afnemende slavenhandel kan het alleen maar beter gaan met de Afrikaan, zegt hij. Er zal vanaf nu meer vrede kunnen gaan heersen.¹²³ Wanneer hij verneemt van de dood van de *‘Matiamvo’* of *‘Muata yánvo’*, de koning van het Lundarijk, en de gruwelijkheden die deze begaan heeft, meent hij dat de volgende koning alleen maar baat heeft bij de steeds intensievere contacten die tussen de volken bestaan. De Makololo bij wie hij verblijft, hebben bij de Lunda een slechte naam door hun *‘perpetual forays’*, maar degenen die de dood van de *‘Matiamvo’* komen berichten zien dat de Makololo onder de Lundakoning meer vrijheid

¹²³ Zoals een vrouw tegen hem zegt (Livingstone, 1858: 597). Hij ontmoet in Loanda ene *‘Mr. Schut’*. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om dezelfde Schut die Bastian in 1857 ook vermeldt, en die hem beschrijft als *‘Niederländer’*. Livingstone heeft het over Schut en diens *‘shop’* (idem: 425).

genieten dan zij. Onderdanen van de laatste ‘...were much astonished at the liberty enjoyed by the Makololo’. ‘If the tribes have intercourse with each other, it exerts a good influence on their chiefs to hear what other tribes think of their deeds.’¹²⁴ Livingstone preekt zo nu en dan, maar beschouwt zich eigenlijk meer als reiziger, die door het land trekt en allerlei volken tegen komt. Ondanks de misère die hij ziet, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de expeditie - overmand als ze was door ziekte, honger en vermoeienissen - het zelf vaak moeilijk heeft. Zijn 37ste koortsaanval lijkt Livingstone met enige trots te noteren.

In 1865 verscheen te Londen de *Narrative of an expedition to the Zambesi and its tributaries; and of the discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa 1858-1864* waarin Livingstone de resultaten van zijn tweede reis beschreef. Zijn broer Charles wordt als medeauteur vermeld. Een paar keer wordt weer iets gemeld over cultusbeelden, waarvoor het begrip ‘idolatry’ wordt gebruikt. In deze uitgave zijn echter beduidend meer afbeeldingen van inheemse gebruiksvoorwerpen opgenomen dan in zijn vorige uit 1857. Waarschijnlijk was de uitgever John Murray van mening dat dergelijke illustraties in een verslag van een Afrika-reis hoorden. Charles was speciaal meegegaan om ook de etnografische zijde van de reis te belichten.

Livingstone had een sterk *public relations*-beleid. Vanuit Amerika werd vooral via de uitgever van de New York Tribune, het blad waaraan Stanley verbonden was, een campagne op touw gezet waarmee een cultus rond zijn figuur kon worden geschapen en hij na zijn dood haast een mythe werd. Dat de waarheid rond zijn ontdekkingen daarmee enigszins geweld werd aangedaan, komt straks even ter sprake bij de behandeling van het boek van Magyar.

Andersson's ‘Lake Ngami’

Het titelblad van Andersson's boek vermeldt: *Lake Ngami; or, Explorations and Discoveries during Four Years' Wanderings in the Wilds of South Western Africa, by Charles John Andersson. With an Introductory Letter by John Charles Fremont. With numerous Illustrations, representing sporting adventures, subjects of natural history, devices for destroying wild animals, etc.* Het boek kwam in 1856 tegelijkertijd in Londen en New York uit. Zijn eerste tocht door Namibië maakte hij in het jaar 1850 samen met de hierboven genoemde Francis Galton, die halverwege afhaakte en terugkeerde. In 1853 maakte Andersson opnieuw de reis en bereikte in het voetspoor van Livingstone (die daar in 1849 aankwam) Lake Ngami in het gebied ten noordwesten van Zuid-Afrika waarbij hij door het nog onbekende

124 Livingstone: 1858: 341/42.

‘Ovamboland’ trok. Charles George Andersson was van Zweeds- Engelse afkomst en besteedde als ontdekkingsreiziger en jager ook aandacht aan haardracht, kleding en ornamenten van de plaatselijke bevolking. Zijn later in 1861 verschenen verslag over zijn reis naar de Okavangorivier zou nog veel meer dan tevoren de jacht als onderwerp hebben.¹²⁵ Van de Damara en Ovambo met wie hij begin jaren vijftig in contact kwam liet hij meerdere inheemse voorwerpen afbeelden, wat voor de Afrikaanse reisliteratuur vroeg was. Andersson beschreef vrij uitgebreid wat er afgebeeld werd én hij had het over de religieuze rituelen. Direct in zijn voorwoord laat Andersson zich al kritisch uit over de religieuze overtuigingen waarmee hij te maken kreeg. Hij zegt in zijn boek gegevens te hebben opgenomen van *‘the religion, manners and customs of the native tribes’*. De waarschuwing die Andersson hierop laat volgen is opmerkelijk, en laat zien hoezeer een soort angst heerste om dit soort gegevens onder de aandacht van het lezerspubliek te brengen. Het blijven maar *‘superstitions’* waarvan hij notities maakte, zo deelt hij mee.

‘...For, too much attention, as has been truly observed, cannot be paid to the mythological traditions of savages. Considerable discretion is, of course, needful in this matter; as, of every portion were to be literally received, we might be led into grievous errors.’

Blijkbaar bestond de verwachting dat Europeanen en Amerikanen elementen uit dit geloof zouden kunnen gaan praktiseren. Aan de andere kant is Andersson zich ervan bewust dat hij tijdens zijn reizen ook interessante informatie moet kunnen verzamelen, waarmee hij een bijdrage levert aan de kennis over de bevolking en de fauna. Zijn argument hiervoor klinkt alsof hij zichzelf moet excuseren:

‘Still, by attending to what many might call absurd superstitions, we not only attain to a knowledge of the mental tendencies of the natives, but are made acquainted with interesting facts touching the geographical distribution of men and inferior animals’.

Kleding, huisraad (eet- en drinkgerei als *‘beer-cup’* en *‘beer-spoon’*) en wapens en een enkel muziekinstrument zijn in litho’s afgebeeld (zie afbeelding 5).

‘...As the Damaras are little known to Europeans, much is to be said of them. I shall, therefore, reserve a more detailed account of their peculiarities, customs, manners, etc., to a later period, when I became better acquainted with them and their country’.
(Andersson, 1857: 41)

125 Andersson, *Okavangoriver*, London, New York, 1861.

Hij behandelt eerst de Ovambo en heeft het daarbij over de zware koperen ringen en banden om de polsen en enkels van de vrouwen. Hij geeft van deze voorwerpen kwalificaties als: *'a profusion of shells, cowries, and beads of every size and color, which sometimes are rather prettily arranged'*.¹²⁶ (Andersson, 1857: 151)

Over de slavenhandel merkt hij op:

'...Slaves were not exported from south of Benguela because they never thrived when taken away, but became home-sick, and died... (...) We read of nations who are supposed to be destitute of any religious principles whatever. If we had placed reliance on what the natives themselves told us, we should have set down the Ovambo as one of such benighted races. But can there be so deplorable a condition of the human mind? Does not all nature forbid it? Do not the sun, the moon, the stars, the solemn night and cheerful dawn, announce a Creator even to the children of the wilderness?(...) Is it possible that any reasoning creature can be so degraded as not to have some notion, however faint and inadequate, of an Almighty Being?' En dan volgt Andersson's oordeel: 'Such a conception is necessarily included, more or less, in all forms of idolatry, even the most absurd and bestial. The undefinable apprehensions of a savage, and his dread of something which he cannot describe, are testimonies that at least he suspects¹²⁷ (however dimly and ignorantly) that the visible is not the whole. This may be the germ of religion ... the distant and imperfectly-heard announcement of a God.'

Over zijn contact met de Damara schrijft Andersson:

'Besides the concurrent testimony of many of the natives, I have had the satisfaction, on comparing my notes with those of the missionaries¹²⁸, to find them agree in the main; and, as it has been my fate to witness the complete ruin and downfall of the Damaras – who, probably before another century has passed away, will be forgotten – I think that a connected and somewhat-detailed description of their history may not be unacceptable to the general reader.'

De Damara zelf zien letterlijk en figuurlijk geen toekomst voor zichzelf. *'Though the Damaras do not profess absolutely to believe in a life hereafter, they have a confused notion of a future state.'*

¹²⁶ Andersson, 1857: 151.

¹²⁷ Andersson, 1857: 154 (*cursivering* van Andersson).

¹²⁸ Waarschijnlijk doelde Andersson hier op de werken van onder andere Moffat (zie noot 80).

Het godsdienstbesef van de Damaras blijkt voor Andersson erg onderontwikkeld. Maar rituelen zijn als tekenen en manieren om die godsdienst in praktijk te brengen toch wel beschrijvenswaardig.^{129/130}

De onderschatting van Magyar's onderzoek

In hetzelfde jaar dat Livingstone aan zijn eerste grote tocht begon, bevond de Hongaar Ladislaus Magyar zich in het gebied bij Benguela in Midden-Angola. Hij maakte van daaruit grote reizen waarvan hij de verslagen opstuurde naar de Academie van Wetenschappen in Budapest. Daar werden ze alleen voor kennisgeving aangenomen. Een vergelijking met de verslagen waarmee Livingstone zulke grote successen behaalde bij de Royal Geographic Society en het grote publiek bleef geheel achterwege. Veel gebieden bezocht Magyar feitelijk eerder dan Livingstone en bracht ze ook eerder in kaart. Hij ontdekte 'Moropoaland', beschreef een daar verblijvend volk van de 'Bushmen' 27 jaar voordat De Serba Pinto zei dat voor het eerst te hebben gedaan, en volgde en beschreef (in het Hongaars) de loop van de Kasaï en de Kwango, voordat Capello en Ivens de ontdekking 28 jaar later claimden. Als hij zijn gegevens in 1854 had gerapporteerd aan de Royal Geographical Society in Londen dan had Livingstone wat betreft enkele belangrijke vermeende ontdekkingen achter het net gevestigd. Er zijn tekenen die erop wijzen dat Livingstone zich door anderen vaak zwaar beconcurrereerd voelde, wat ook de reden zou zijn dat hij Magyar openlijk liet weten hem niet te willen zien toen hij in de buurt was.¹³¹ Gelukkig dat mensen als Burton en Bastian al snel inzagen dat Magyar door Livingstone opzij geduwd werd. Enig eerherstel als ontdekkingsreiziger viel hem in de loop van de vorige eeuw ten deel. Niettemin blijft Magyar's levensverhaal triest. Hij was al een eind op weg om vóór Livingstone de overtocht van Atlantische naar Indische Oceaan te maken, door het hele Zuid-Centrale deel van Afrika, maar deed dat uiteindelijk toch maar niet. Hij maakte zichzelf niet bekend aan het grote publiek en stierf in 1864 een hongerdood in volstreekte eenzaamheid.

Relevant in het kader van dit onderzoek is dat Magyar, die een nauwkeurig verslaglegger was, een precieze beschrijving geeft van inheemse voorwerpen met

¹²⁹ Andersson, 1857: 176-177 over de Damara.

¹³⁰ In 1858, dus nagenoeg tegelijkertijd, publiceerde de vrouwelijke missionaris Anna Scott in New York haar boek met de titel *Day Dawn in Africa; or, Progress of the Prot. Epis. Mission*, waarin veel details van rituelen etc. Zie de inleiding en noot 27.

¹³¹ 'Dr. Livingstone does not want to see you...', kreeg Magyar te horen op zijn verzoek om hem te zien toen hij net in de buurt was. Judith Listovel, *The other Livingstone*, New York, 1973 (115-131) wijdt enkele hoofdstukken aan de relatie tussen de twee ontdekkingsreizigers.

antropomorfe karakteristieken en, wat nog belangrijker is, van verschillende ‘Idolen’ die hij in dorpen aantrof. In de Duitse vertaling die in 1859 dankzij Johann Unfalvy in Pest verscheen wijdt hij ruime aandacht aan de beschrijving van de religie van de Kimbunda.¹³²

‘Die Religion dieser Völker ist ein roher Fetischismus. In gewissen Fällen verehren sie die abscheulichsten Gegenstände, besonders aber Schlangen, Frösche, Krokodile, Löwen, u.s.w. als göttliche Sinnbilder. Sie kennen auch ein höchstes Wesen....’.

De ‘Kilulu’-geesten zijn verdeeld in goed- en kwaadgezinde.

‘Da sie nach dem Tode weder einen Lohn noch eine Strafe erwarten, so trachten sie nur den Zorn der feindlich gesinnten Kilulu mittelst häufiger Opfer zu beschwichtigen. Ein jeder hat zu diesem Zwecke einen oder mehrere Hausgötter...(...) Sie halten diese Hausgötter in grossen Ehren und bringen ihnen häufige Opfer von verschiedenen Tieren dar, deren aus Holz geschnitzte oder aus Thon geformte Abbildungen sie in der Hauskapelle als Idole aufstellen, um welche herum in dem Boden mehrere Antilopenhörner aufgepflanzt sind.’

Twee keer per jaar vindt een processie op straat plaats, waarin:

‘ein aus Zeugen in natürlicher Grösse wie eine Puppe verfertigtes Idol, welches ‘Kandundu’ heisst, wird unter einem Traghimmel mit Gesang und Musik von Ort zu Ort getragen, die festlich gekleideten Männer tanzen um das Idol herum und lobpreisen es mit Gesängen.’

Hoewel Magyar aan de fysionomie van de volken bij wie hij verblijft en de kleding die ze dragen pagina’s lange beschrijvingen besteedt, wordt het leeuwendeel van zijn *Reisen* gevuld met de resultaten van geografische, topografische en bevolkingsstatistische onderzoeken. Hij was een ontdekkeronderzoeker, die ook aandacht had voor etnografische merkwaardigheden. Aan de andere kant speelde zich dit alles af in een periode waarin ofwel geen aandacht (Livingstone) ofwel enige voorzichtige aandacht (Andersson) aan rituelen en voorwerpen geschonken werd. Of was Magyar de voorbode van een golf van etnografische interesse die zich in de jaren zestig begon af te tekenen? In ieder geval zijn de afbeeldingen die door een etser in Hongarije

¹³² Hunfalvy, 1859.

vervaardigd zijn naar zijn opgestuurde schetsen van wapengerei, huisraad en vooral kleding vroege voorbeelden van West-Centraal-Afrikaanse gebruiksvoorwerpen, waar hij ook nog uitputtende beschrijvingen van heeft gegeven.

De Impressions van Hutchinson

Vóór Burton was Thomas J. Hutchinson, toen Brits consul van Fernando Po, langs deze kust gereisd om zijn *Impressions of Western Africa...* te schrijven.¹³³ Enkele keren heeft hij het over *fetish houses*. Hij noemt het *Ju-ju house*, maar gaat veel minder diep hierop in dan Burton. Excessen als de mensoffers en kannibalistische praktijken die daarop volgen noemt Hutchinson niet.

‘Every great man in New Kalabar has a ju-ju house of his own, and the varieties of carving in ivory and wood to be seen in these heathen temples are grotesquely savage indeed. As at Brass, there is an excavation in the ground, in the centre of three figures, about a yard in circumference, in which solid offerings are deposited...’.

Verderop noemt hij nog eens Old Kalabar, waar een vreemd tweejaarlijks gebruik bestaat:

‘...that of purifying the town from all devils and evil spirits, who...have during the past two years taken possession of it. They call it ‘Judok’, and a similar ceremony is performed annually on the Gold Coast. At a certain time a number of figures, styled ‘Nabikems’, are fabricated and fixed indiscriminately through the town. These figures are made of sticks and bamboo matting; being moulded into different shapes. Some of them have an attempt at body, with legs and arms, to resemble the human form.’

Hutchinson blijkt geïnteresseerd te zijn, maar kritisch ten aanzien van de formele aspecten van de inheemse sculptuur. Hij trekt nogal van leer tegen het ‘heidendom’, in het algemeen én wat betreft wat hij hier ziet.

‘...Full of follies...On my endeavouring to convince two intelligent traders of Duketown of the ‘fool palaver’ of such nonsense, and of my belief that men had no more power to turn themselves into beasts than they had to make rain fall or

133 Hutchinson, 1858.

grass grow, I was met with the usual cool reply to all a European's arguments for civilisation, 'It be Kalabar 'fash'- (ion), and white man no say any ting about it.'
(Hutchinson, 1858: 162-163)

Het ging Hutchinson om de beschrijving van aspecten die mogelijk relevant zouden kunnen zijn voor de toekomstige Engelse handel, waartoe ook de beschrijving behoorde van (plaatselijke) godsdiensten en bijkomende rituelen. Als hij inheemse voorwerpen vermeldt gebeurt dat eigenlijk zijdelings, omdat ze passen bij de '*customs and habits*' waarvan men voor de handel kennis moet hebben genomen. Net als Kerdijk (die in 1859 nog bij hem in Fernando Po logeerde) en later Monteiro, heeft hij ook zijn visie op de toekomst van 'de bevrijde neger'.

'To some it may appear a flight of imagination to regard the slave population as the future workers in developing these resources (o.a. katoen en palmolie) for their own and their country's good, as well as for the promotion of the commercial interests of the British nation. Nevertheless, ever since I became acquainted with the negro character I have entertained this opinion; and it is strengthened by a daily increasing knowledge of the tribes who trade up the rivers within my consular jurisdiction, as well as by the conditions of society which exist in the countries visited and described by these illustrious and indefatigable travellers, Doctors Barth and Livingstone.'

Valdez' bezoek aan de Muata Cazembe

De Portugees Francisco Travassos Valdez reisde van 1852 tot 1858 in West- en West-Centraal-Afrika. In 1861 bracht hij zijn tweedelige *Six Years of a Traveller's Life in Western Africa* uit, waarvan het tweede deel met de beschrijving van de ceremonie tijdens zijn bezoek aan de Muata Cazembe (de koning van het Cazembe-rijk) voor dit onderzoek belangrijke informatie behelst. Het verslag verscheen in 1861 direct al in het Engels in Londen. In het eerste deel vertelt Valdez over zijn lotgevallen in West-Afrika. Het tweede deel gaat over West-Centraal-Afrika tot Mossamedes, en behandelt dit conform het toen gehanteerde *format* van de internationale reisbeschrijving, waarin al reizende door gebieden ook karakteristieken van de volkeren werden vastgelegd, de geschiedenis van gebieden, de economische eigenaardigheden en als laatste de bijzondere zeden en gewoonten van de locale bevolking. Valdez heeft afbeeldingen laten opnemen van muziekinstrumenten, woningen en vooral mensen met hun kleding. Het hoofdstuk waarin hij vertelt van zijn bezoek aan de Lunda-koning, de 'Muata Cazembe', heeft de meeste illustraties. Hij verwijst naar Livingstone die het

wel heeft over het Lunda-rijk maar zover niet is gekomen. Valdez moet daar naar eigen zeggen als vierde bezoeker zijn aangekomen.¹³⁴ *‘Without wasting time in giving an account of the route to Cazembe, which can be correctly ascertained from various maps, I shall at once commence by presenting the reader with a picture of the country, its inhabitants, their habits and customs.’* Valdez snijdt direct al in het begin van zijn verslag van dit reisdeel een episode aan die weliswaar zeer interessant lijkt maar bij nader onderzoek echter plagiaat blijkt. Het gaat om een grote ceremonie waarbij de Muata Cazembe hem ontvangt in koninklijk kostuum, gezeten op een rijkversierde stoel die staat op een soort tapijt, beschermd tegen de zon door zeven parasols (*‘umbrella’s’*) en omringd door harem en bedienden.

‘Two curved lines issued from the extremities of the Muata’s chair, and met at the distance of twenty paces in front, opposite the Mambo. The line on the left was marked by the point of a stick, which was trailed along the ground; that on his right by chalk, or impemba. In front of these curved lines, forming an avenue of about three spans in width, were two files of figures, resembling idols, beginning from the sides of the curved lines. The side of these figures, which were only half-lengths, was about twenty inches; they were nailed to sticks thrust in the ground, were very rudely made, had Kaffir features, and were ornamented with the horns of beasts. In the centre of the avenue was a cage in the form of a barrel, containing another smaller figure.’

Was deze publicatie zo’n tien jaar later verschenen dan zou deze wat omstandige beschrijving vervangen zijn door een afbeelding. Hoewel het hier een niet als zodanig door Valdez vermeld citaat uit het verslag van Gamitto uit 1854 betreft, is hij het kennelijk eens met de wijze waarop de details van de stoel beoordeeld zijn. Met Gamitto vindt hij de beelden maar *‘rudely carved’*, en voorzien van de gelaatstrekken van een *‘Caffer’*. *‘The people of Cazembe...have a religion, but it is a mixture of absurdities’*, meldt hij, om even verderop eraan toe te voegen: *‘The religion of this people is a very debased superstition’*. Objecten worden nog een keer beschreven, en bekritiseerd:

‘The Cazembes are the only people who possess some wooden dolls, coarse imitations of the human figure, which are ornamented with horns, bones, and other remains of animals; these are revered as mediators of the good and the bad’.

(Valdez, 1861 II: 218)

¹³⁴ Valdez, 1861 II: 213. Lacerda kwam daar in 1798/99, en Gamitto en Monteiro in 1831 (Richard Burton bracht in 1873 een geannoteerde vertaling uit van hun verslagen: *The Lands of Cazembe*, London). Valdez noemt Freitas die hem in 1853 voorging.

Valdez lijkt met tegenzin dit domein binnen de zeden en gewoonten aan te roeren. Het ‘moet’ voor hem, voor de volledigheid van de reisbeschrijving maar niet omwille van de volkenkundige observatie.

Du Chaillu in Gabon

Vanaf 1855 tot in 1859 maakte Paul Belloni, of Paul Du Chaillu, de *nom de plume* die hij later gebruikte, zijn eerste reis door de binnenlanden van Gabon. In gesprek geraakt met iemand vertelde hij dat hij daar gekomen was om natuurhistorische voorwerpen te verzamelen, het land te bekijken en om te jagen.¹³⁵ Over de Fang of ‘Fan’, zoals het volk door hem wordt genoemd, bericht hij :

‘Their fetiches consisted of fingers and tails of monkeys ; of human hair, skin, teeth, bones ; of clay, old nails, copper chains, shells ; feathers, claws, and skulls of birds ; pieces of iron, copper, or wood ; seeds of plants ; ashes of various substances ; and I can not tell what more. From the great variety and plenty of these objects on their persons, I suppose these Fan to be a very superstitious people’.
(Du Chaillu, 1861: 90/91)

Hij beschrijft uitgebreid de oorlogswapens van de Fang, inclusief het werpmes in de vorm van een grote vogelbek en het zwaard met schede inclusief een tekening van die objecten, kunstig gepresenteerd in een groepje. Du Chaillu verlucht zijn verhaal met vele afbeeldingen van voorwerpen: muziekinstrumenten (marimba, harp), pijpen, potten, palmwijnfles, een lepel met een bijzondere vorm (‘*Fan Pottery*’)¹³⁶, andere lepels, smeden die aan het werk zijn. In het volgende citaat geeft Du Chaillu één van de eerste gedetailleerde beschrijvingen van die cultusbeelden. Van belang is dat hij de betekenissen ervan geeft, én...er één wil kopen.

‘On my way to the king’s house I passed three little houses, in which I was then told were deposited five idols, who, I knew, were considered the most powerful on all the coast from Banoko to Mayombai. They are thought to be the great protectors of all the Ouroungou tribes, and are themselves placed near the king’s house, who delights to do them honor, and whom they protect from all evil. The five idols are deposited in three houses. Pangeo, a male idol, is married to Aleka, and the two stand together in one house. (...) Makambi, a second male idol, is

¹³⁵ Du Chaillu vertelt dit in één adem aan een Portugees in een slavenkolonie (178).

¹³⁶ Du Chaillu, 1861: 124.

married to Abiala, and they have a second house to themselves. Poor Makambi is a powerless god, his wife having usurped the power. She holds a pistol in her hand, with which it is supposed she can kill any one she pleases: for which reason the natives fear her greatly. She protects them from various evils; and when they are sick they implore her to make them well, and bring her presents of food to propitiate her. Last comes a bachelor-god, Numba, who is the Oroungou Neptune and Mercury in one, keeping off the evils which are to come from beyond sea and ruling the wave. He has the third house all for himself. These idols are all large, and very rudely carved and ornamented. The people seem to place great value upon them. I offered \$20 for one, but was told I could not buy it for 100 slaves even, which is as much to say that it was not to be bought'.

(Du Chaillu, 1861 : 183)

De opmerking dat een bepaald beeld zo'n kracht had dat het als het machtigste cultusbeeld beschouwd werd van een deel van het kustgebied tot aan Mayombe (ca. 400 kilometer), illustreert dat deze 'idols' bekend waren bij meerdere volken. Op bezoek bij de Mpongwe kijkt hij ook in de 'fetish-houses', en beschrijft net als bij de Fang de functies en geslachten van de verschillende 'spirits'.

'In their religious notions they do not differ from their neighbours, the Fernand Vaz Gamma, or indeed from the natives of this region generally. In Damagondai's town I was so fortunate as to become possessed of one of their idols or mbuits. It is a mistake to suppose that these people worship their greegrees and fetiches. Wherever I have been I have found the head-man or chief town of each family in possession of an idol, which was worshiped by that family. This whole matter is kept so secret that, unless the traveler pays particular attention, he may live in a village for weeks and not know of this idol's existence. And for this reason some have asserted that they have no idols'.

(Du Chaillu, 1861 : 279)

Helaas verwijst Du Chaillu niet naar namen of literatuur.

'The family of King Glass, in Gaboon, has an idol which is several generations old, I am certain. So in Cape Lopez the reigning family has an ancient idol. Mention has been made before this of others. Damagondai's idol was a female figure, with copper eyes, and a tongue made of sharp sword-shaped piece of iron. This explained her chief attributes: she cuts to pieces those with whom she is displeased. She was dressed in Skekiani cloth, covering her from the neck down. She is said to speak, to walk, to foretell events, and to take vengeance on her enemies. Her house is the most prominent one in the whole village.'

En weer tracht Du Chaillu in bezit te komen van een fetisch.

'I tried to buy this goddess, but, ugly as she was, Damagondai said no money would purchase her. But he insinuated that for a proper price I could have the goddess of the slaves. These poor fellows were absent on the plantation, and after council with his chief men, the king determined to tell them that he had seen their mbuiti walk off into the woods. I packed her up and took her off with me, and here is her portrait.'

Het plaatje toont een houten beeld met een langgerekt lijf (zie afbeelding 6). Het hoofd is rond en toont een gezicht met kleine oogjes onder zware zwarte wenkbrauwen. Volgens de hedendaagse classificatie vertoont het de uiterlijke kenmerken van de sculptuur van de Mitshogo. Du Chaillu was hiermee de trotse bezitter geworden van de *mbuiti* die voor de slaven bestemd was, omdat de koning, gebruikmakend van wat zo'n *mbuiti* in theorie allemaal niet kon, een leugen kon gaan vertellen na daarvoor betaald te zijn. Waar dit cultusbeeld of 'idol' is gebleven, is niet achterhaald. Du Chaillu moet hem mee naar New York hebben genomen. Als hij vertrekt naar een verderop gelegen gebied, laat hij al zijn goederen achter in 'zijn huizen'. *'In my houses remained about two thousand dollar's worth of ebony and goods, together with ivory, all my specimens not sent to America, and various other things of value. These were to remain'*. Zou het verworven cultusbeeld één van de '*specimens*' zijn geweest?

'On Sunday, the 7th, I rested, and had a talk with the people, trying to explain to them something about the one true God, and the absurdity of their superstitions. They have always one answer to every thing a white man says against their customs, and this was brought forward this day, as usual. An old man said, 'You are white, we are black. The God who made you did not make us. You are one kind of people, we are another. You are mbuiri (spirits), and do not need all the fetiches and idols that we have. We are poor people, and need them.'

(Du Chaillu, 1861: 300)

Bij de Bakalai zag hij een *mbuiti* midden in de dorpsstraat geplaatst worden.

'It is a female figure, of wood, nearly life size, and with cloven feet like those of a deer. Her eyes were of copper; one cheek was painted red and the other yellow. About her neck hung a necklace of tiger's teeth. She is said to have great power, and the people believe that on certain occasions she nods her head. She is said to talk quite frequently – as might, indeed, be expected', voegt Du Chaillu

eraan toe.¹³⁷ *'The large idol of a clan is kept in a house made for the purpose, and hither come its worshipers when they are about to proceed on a hunting or other important expedition. They present food, and then invoke its protection by dancing and singing before it. Such idols are handed down from generation to generation, and are much feared. There are also private idols, possessed and worshipped by individuals; but they have less authority. Their idols, which are always repulsive figures, are believed to speak, to walk about, to eat and drink - in short to perform all, or nearly all the functions of a man. It is remarkable that they have no priests. The ouganga or doctor is their wise man and medicine man - he who exorcises evil spirits and puts power into their charms; but he has nothing to do with the idol. Next in order, after the idols, come the charms or greegrees, called by them monda.'* (Du Chaillu, 1861 385)

Kennelijk bestond er voor Du Chaillu wel reden om het cultusbeeld te verwerven, ondanks allerlei esthetische bezwaren als dat het *'repulsive'* en *'very rudely carved'* zou zijn.

Later bij de *'Ashira'* koopt Du Chaillu na veel aandringen van een stamhoofd een wat hij noemt *'Ashira Housekeeper'*, die moet waken over zijn eigendommen in zijn hut. De chef verzekerde hem dat niemand zou binnenkomen, wat inderdaad ook het geval bleek te zijn. *'Its likeness is given on the preceding page'*, vermeldt hij, en we zien een klein houten beeldje met een driehoekig hoofd, de armen gebogen met de handen op de buik (zie afbeelding 7).

In 1864 tot 1866 maakte Du Chaillu zijn tweede reis door Gabon vanuit Fernando Vaz, een iets zuidelijker gelegen punt dan vanwaaruit hij zijn eerste reis begonnen was. Zijn in 1867 gepubliceerd verslag van die reis heet *A Journey into Ashangoland*, waarin enkele passages over *'idols'* voorkomen maar dat slechts één afbeelding bevat die in dit verband relevant is. Zijn reis moest voor Du Chaillu idealiter, zo stelt hij even in zijn inleiding, naar de bronnen van de Nijl voeren. Gestart aan de Gabonese kust ondervond hij bij de doortocht naar de binnenlanden echter zoveel hinder van tegenwerking van de plaatselijke bevolking, ziektes en andere tegenslagen dat hij de rivier Ogoué maar voor een deel in kaart kon brengen.

Tijdens een verblijf bij Quengueza, die binnen enkele jaren zowel bezoek van hem als Reade kreeg, merkte hij op dat deze koning der Ashira erg afhankelijk was van zijn *'fetich'*. Deze fetisj:

'...was an ugly little pot-bellied image of wood, with a row of cowries embedded in its abdomen. As he generally wore an old coat when he travelled with me, he

137 Du Chaillu, 1861: 339.

used to keep this dirty little thing in one of his pockets. Waking or sleeping the fetich was never suffered to be away of him. Whenever he ate or drank he used to take the image and gravely pass its belly with the row of projecting couries over his lips, and when I gave him liquor of any sort he would always take it out and pour a libation over its feet before drinking himself.'

(Du Chaillu, 1867: 86)

Bij de Punu - die Du Chaillu 'Apono' noemt - wil hij weer een 'idol' voor zichzelf verwerven.

'I wanted to obtain one of the idols of the Apono, so to-day, on asking Nchiengain, he took me out of the village along a path which led to a grove of trees, and thence he sent his head wife to a mbuiri house to fetch an idol. When it came, I found it so large (it was, in fact, a load for one man) and so disgustingly indecent, that I was obliged to refuse it. I felt that if I accepted it I should be like the worthy mayor of a white elephant. Like other idols which I had seen, it was a female.'

In deze publicatie besteedt Du Chaillu veel tekst en afbeeldingen aan schedels die hij daar kan bekijken. Hij neemt er een aantal van mee naar het British Museum.¹³⁸

Later - in 1871 - bracht Du Chaillu de publicatie uit met verhalen over zijn verblijf op die tweede reis bij de Mapingi. Het was hem niet gelukt een reputatie te vestigen in de wetenschappelijke wereld. Hij was en bleef verteller van avonturen, hoewel hij qua documentatie van vele volkeren in Gabon (naast de wetenschappelijke beschrijving van het skelet en de fysionomie van de gorilla) zeker waardevolle gegevens verzamelde. Zijn beschrijving van het vuurverlichte cultusbeeld bij de Mapingi in het boek uit 1871 is dan al in de lijn van zijn min of meer door de buitenwereld opgelegde rol als avonturenverteller, waarmee hij voortbordurend op zijn reizen uit de jaren zestig een speciaal jeugdig publiek aan zich bond. Wanneer we Du Chaillu's beschrijvingen van die 'vreemde' rituele beelden lezen, krijgen we sterk de indruk dat ze een sensatie van angst en afkeer bij de lezers moesten opwekken. Hoogtepunt vormt de afbeelding van zo'n cultusbeeld in het boek *My Apingi Kingdom. With Life in the Great Sahara* van Du Chaillu uit 1871. Dit rijk bevond zich in wat we tegenwoordig Noordwest-Congo noemen. Zo spannend mogelijk wordt beschreven hoe in het schijnsel van fakkels de bevolking van de Mapingi s'avonds danst rond een enorm beeld dat hoog boven de mensenmassa is opgesteld. 'Dancing around the Idol' staat er onder de afbeelding. Du

138 In Du Chaillu (1867) worden in 'Appendix I' deze schedels door Prof. Owen F.R.S geanalyseerd en vergeleken met andere zoals van de Amerikaanse indianen. Zoals we straks in het laatste hoofdstuk zullen zien ontving het Rijks Ethnographisch Museum begin jaren tachtig ook Afrikaanse schedels.

Chaillu put zich uit in een beschrijving van bijna één pagina van dit beeld. Hij weet er voor die tijd huiveringwekkende details aan vast te knopen voor zijn (vooral jonge) lezerspubliek. Eerst vertelt hij: ‘...in Apingiland (...) the people were strange and superstitious’. Hij beschrijft vervolgens het beeld, en gaat verder: ‘How strange the lurid glare of these torches made the idol appear. By the peculiar light the wooden god looked ten times as ugly as it appeared before.’

Het moeten vooral Burton en Winwood Reade zijn geweest die hem de fatale klap namens ‘de wetenschap’ hebben toegediend. In zijn geografische beschrijvingen zat Du Chaillu er volgens Burton vaak naast en Reade viel hem al in 1864 aan op zijn weergave van de confrontatie met de gorilla, waar Du Chaillu nu juist zijn hele roem aan te danken had. Later in zijn *Savage Africa* 1874 nam Reade veel terug van die woorden, en noemde hij Du Chaillu één van de vooraanstaande etnologen omdat hij zijn onderzoekingen naar pygmeeënstammen in Ashangoland wetenschappelijk waardevol had gevonden. Reade bleef van mening dat Du Chaillu met zijn weergave van de op zijn borst slaande gorilla absoluut de wetenschappelijke plank had misgeslagen. Wij weten nu niet beter dan dat het trommelen op de borst nu juist onderdeel van gorillagedrag is. Maar het was al te laat voor Du Chaillu. Hem werd zelfs nog in 1992 verweten dat het beeld van de Fang als kannibaal vooral uit zijn koker afkomstig was,¹³⁹ terwijl dit door meerdere reizigers is gemeld (Monteiro, Burton, Schweinfurth voor het Noordoostelijke deel en verder in *L’Univers*¹⁴⁰ e.a.). In vrijwel alle in dit verband behandelde reisverslagen werd kannibalisme signaleerd. Nemen we deze historische bronnen erbij dan lijkt Du Chaillu in veel van zijn observaties gelijk te krijgen.

Burton: erudiet wereldreiziger

Wanderings in West-Africa is het tweede Afrikaanse reisverslag van Richard Francis Burton.¹⁴¹ Het in 1863 gepubliceerde boek is opgebouwd uit impressies van korte uitstapjes, die soms maar één dag duurden. Hij bezocht eilanden en al varende langs de westkust kwam hij in Sierra Leone en andere, verder langs de Westkust tot aan Gabon gelegen oorden. Hij was de eerste reiziger die een afbeelding liet opnemen van een ‘fetish-house’, *The Juju, or Sacrifice House* aan de Bonny River in Nigeria, naar

139 Christiane Falgayrettes-Leveau, ‘Avant-Propos’, in: Laburthe-Tolta / Falgayrettes, *Fang*, Musée Dapper, Paris, 1992 (14).

140 Beide delen uit *L’Univers* (1847, 1848) gaan hierop in, vooral wat betreft de Ashanti en volkeren in Dahomey.

141 In 1861 werd zijn *The Lakedistrict...* uitgebracht.

een zelfgemaakte tekening. *'Kings and chiefs are buried in the grand Juju-houses'*. Wat hij over voorwerpen en rituelen vermeldde is in dit verband relevant. Na een blik in een *'fetish-house'* spreekt hij zich duidelijk uit over de plaatselijke godsdienst. Bij het zien van de Ju-ju-verering, die veel mensenoffers eist, laat Burton zich ontvallen dat de slaaf in de West-Indische koloniën daar beter af is dan rond the Bonny River en de zogenaamde Oil Rivers. *'It is in these places that one begins to feel a doubt touching the total suppression of slavery... We pamper our convicts, Africans torture them to death'*. Zijn er, zo vraagt Burton zich vervolgens af, redelijke argumenten te bedenken om goed te praten dat hier slaven zijn:

'...whose life is ceaseless toil, varied only by torture, and who may be destroyed at any moment by a nod from his owner? When the slave has once surmounted his dread being shipped by the white man, nothing under the sun would, I believe, induce him willingly to return to what he should call his home.... Our West Indian colonies were lands of happiness compared with the Oil Rivers; as for the 'Southern States', the slave's lot is paradise when succeeding what he endures on the west coast of Africa.' (Burton, 1863 II: 281-282)

Voor de hand ligt om deze kritiek van Burton als oorzaak te beschouwen van zijn afkeer van rituele voorwerpen, zoals die soms in zijn *Wanderings...* tot uitdrukking komt.¹⁴² *'Witch houses'* heet het nog in 1863. In zijn pas in 1876 uitgekomen verslag van zijn Congo-reis is deze negatieve toon niet meer te horen, en geeft hij, zoals we zullen zien, gedetailleerde beschrijvingen van het gebruik van *minkisi*, waaruit een grote interesse spreekt.¹⁴³

Het tweede deel van Burton's publicatie *Two Trips to Gorillaland and to the Cataracts of the Congo* uit 1876 beschrijft zijn reis die hij in 1862/63 in het Congogebied maakte. Zijn bevindingen over de factorij van de AHV en de slavenhandel zijn hiervóór weergegeven. Wat Burton voor dit onderzoek van belang maakt zijn de passages waarin hij gedetailleerd enkele inheemse rituelen beschrijft en de daarbij gebruikte voorwerpen. Na Adolf Bastian die dat in 1874 deed, is hij één van de eersten die vergelijkingen trekt met de gebruiken en voorwerpen van volkeren die zich ver buiten Afrika bevinden, ja zelfs soms aan het andere eind van de wereld. India is bijvoorbeeld

142 Burton haalt fors uit naar Valdez' *Six Years: 'The book should have been called 'Voyager's Life'. It is nothing but a coasting from Lisbon to Loando and its dependencies...'* (40).

143 Burton geeft een interessant overzicht van de Centraal- en West-Afrikaanse voorwerpen die op de *'Exhibition of 1862'* waren opgesteld (Vol. I: 256-257). Veel kleding en textilia, een enkel wapen, maar geen enkel ritueel voorwerp.

een regio waarmee Burton goed bekend was en meermalen wordt deze door hem in vergelijkingen gebruikt. In de wijze waarop hij het een met het ander verbindt en de uitgebreidheid van zijn beschrijvingen vertoont Burton opmerkelijke overeenkomsten met de analyses van Bastian tijdens zijn tocht door Noord-Angola en de Congokust. Toch is tussen beider aanpak een elementair verschil. Burton vertelt op een pakkende wijze en weet met zijn indrukwekkende intellectuele bagage veel interessants te vertellen over wat hij ziet. Hij neemt steeds details uit zijn reis om er een bredere context aan te geven, waarmee een beschrijving meer diepte en dimensie krijgt. Bastian streeft naar volledigheid in zijn feitenmateriaal. Hij geeft lange opsommingen, voegt allerlei waarnemingen aaneen om internationale analogieën en overeenkomsten aan te tonen, waarmee hele waslijsten ontstaan van wetenschappelijke feiten op wereldniveau.

Het eerste deel van de *Two Trips in Gorilland* speelt zich af in Gabon. Eén van Burton's ambities was om naar 'the Gaboon-Gorillas' te zoeken die zo weergaloos door Paul Du Chaillu waren beschreven. Deze regio behoorde niet tot Burton's consulaire territorium, maar hij had geen last van scrupules om iets verder te gaan dan geoorloofd. In het tweede deel van zijn *Two Trips to Gorilla Land* beschrijft Burton hoe hij laat in maart 1862 met Selim Aga en een paar jachthonden in een boot met een gehuurde bemanning koers zette naar Gabon om een levende gorilla te vangen.

De voorwerpen van de Mpongwe en Fang worden door Burton in evolutionair opzicht met die van andere hem bekende volkeren vergeleken.

'The Mpongwe and their neighbours have advanced a long step beyond their black brethren in Eastern Africa. No longer contented with mere Fetishes, the Egyptian charms in which the dreaded ghost 'sits' (in een voetnoot verwijst hij hier naar zijn publicatie uit 1872: Zanzibar City, and Coast, vol.II, hoofdstuk V), meaning is bound, they have invented idols, a manifest toward that polytheism and pantheism which lead through a triad and duad of deities to monotheism, the finial of the spiritual edifice. In Eastern Africa I know but one people, the Wanyaka near Mombasah, who have certain images called 'Kisukas'; they declare that this great medicine, never shown to Europeans, came from the West, and Andrew Battel (1600) found idols amongst the people whom he calls Giagas or Jagas, meaning Congoese chiefs. Moreover, the Gaboon pagans lodge their idols. Behind each larger establishment there is a dwarf hut, the miniature of a dwelling place, carefully closed; I thought these were offices, but Hotaloya Andrews taught me otherwise. He called them in his broken English 'Compasshouses', a literal translation of 'Nágo Mbwire', and, sturdily refusing me admittance, left me wise as before. The reason afterwards proved to be that 'Ologo he kill man too much'.

Burton slaagt er later in zich toegang te verschaffen tot één van die hutten.

'I afterwards managed to enter one of these rude and embryonal temples so carefully shut. Behind the little door of matting is a tall threshold of board; a bench lines the far end, and in the centre stands 'Ologo', a rude imitation of a human figure, with a gum-torch planted in the ground before it ready for burnt offerings.' (Burton, 1876: I, 96-97)

In de beschrijvingen van de 'Ogolo' en de 'Mbwiri' refereert hij aan wat Du Chaillu schreef.

'M. Du Chaillu everywhere confounds Anyemba, or, as he writes the word 'Aniambié', with Inyemba, a witch...'. Winwood Reade maakte van Anyambía 'a mysterious word, as was Jehovah after the date of the Moabite stone.' Burton vindt dat de kwade God 'Onyambe' (hij maakt de vergelijking met 'Shiva the Destroyer') teveel nadruk krijgt in 'the beliefs and superstitions' van de Mpongwe.

'They have not only fear of, but also a higher respect for him (...) than for the giver of good, so difficult is it for the child-man's mind to connect the ideas of benignity and power (...) I once hesitated to believe that these rude people had arrived at the notion of duality (...) On January 9, 1874, M. de Compiègne passed from the Fernão Vaz through the Obango Canal into the Ogobe. (...) His object was to study the manners and customs of the Kammas, a more important tribe than is generally supposed.¹⁴⁴ (...) Their country is large and contains many factories, the traders securing allies by marrying native women. (...) At the factory of Mr. Watkins the traveller (C.) secured certain figures which he calls 'idols'- they are by no means fitted for the drawing table.' (Burton, 1876: I, 147)

In zijn kritisch oordeel zijn esthetische kwaliteiten bij Burton doorslaggevend. Waar Du Chaillu zich richtte op 'customs and habits' en zelfs objecten verzamelde, blijft Burton de reiziger, die zich nooit echt lijkt te begeven onder de Afrikanen, die hij weliswaar wil begrijpen maar dan meest gewapend met een Eurocentrisch kwaliteitsoordeel betreffende hun zeden en gewoonten.

Wanneer hij in het tweede deel van zijn *Two Trips* de Congokust en de monding van de rivier bezoekt geeft hij een uitgebreide beschrijving van de 'idols' die hij daar aantreft en hun functie. In het hoofdstuk *Life at Banza Nokki* vermeldt Burton:

¹⁴⁴ Victor Marquis de Compiègne publiceerde in 1876 het verslag van zijn reizen die hij vanaf 1872 in Gabon maakte. In dit historisch overzicht van de receptie van West-Centraal-Afrikaanse etnografica zal hij verderop nog ter sprake komen.

'Each village has an idol under a little wall-less roof, apparently an earthen pot of grease and feathers, called Muvunga. This may be the Ovenga of the 'Camma people', a 'terrible catcher and eater of men, a vampire of the dead; personal whilst the Ibamba are indistinct; tall as a tree; wandering through the woods, ever winking; whereas the Greek immortals were known by their motionless eyelids. 'Ngolo Wanga' is a man-shaped figure of unpainted wood, kept in the hut. Every house is stuck inside and outside with idols and fetishes, interpreters of the Deity, each having its own jurisdiction over lightning, wind, and rain; some act as scarecrows; others teach magic, avert evils, preserve health and sight, protect cattle, and command fish in the sea or river. They are in all manner of shapes, strings of mucuna and poison-beans; carved images stuck over with feathers and tassels; padlocks with a cowrie or a mirror set in them; horns full of mysterious 'medicine'; iron-tipped poles; bones; birds' beaks and talons; skins of snakes and leopards, and so forth. We shall meet them again upon our travels.'

(Burton, 1876: II, 219-220)

Op zijn verdere tocht komt Burton een beeld tegen dat in de hut staat van iemand die ook daar nog in slaapt.

'Gidi Mavunga is decidedly a 'serious person'. The three walls round the standing bedstead are hung with charms and amulets, like the sacred pictures in country parts of Europe; and at the head is his 'Mavunga' of which Tuckey says (p.180), 'Each village has a grand kissey [nkisi] or presiding divinity, named Mevonga: 'it is an anthropoid log, about three feet high, red, white, and black, the former colour predominating. Two bits of looking-glass represent the eyes, the nose is patulous, as though offended by evil savour; the upper lip is drawn up in disdain, the under overlaps the chin; and a little mirror is inserted into the umbilical region. Mavunga's dress is represented by an English billy-cock hat; while all kinds of 'medicines', calabashes, and a coarse knife depend from his neck to his shoulders. The figures at the door are generally called 'Ngolowándá'.

Interessant is de opmerking van Burton over de handel bij de Congo in Shark Point.

'Most of the Squaline villagers appeared to be women, the men being engaged in making money elsewhere. Besides illicit trade, which has now become very dangerous, a little is done in the licit line: grotesque carved sticks, calabashes rudely ornamented with ships and human figures, the neat bead-work grass-strings used by the women to depress the bosom, and cashimbos or pipes mostly made about Boma.'

(Burton, 1876: II, 67)

In het hoofdstukje *Up the Congo River* geeft Burton een korte, maar in haar soort belangrijke beschrijving van een bijzondere *nkisi*. Het gaat hier om een *nkisi nkondi*, want uit de beschrijving kunnen we opmaken dat het in zijn omhoog geheven hand een wapen houdt.

‘The house was guarded by three wooden figures, ‘Clouterly carved’, and powdered with ochre or red wood; two of them, representing warriors in studded coatings of spike nails, with a looking-glass fixed in the stomach, raised their hands as if to stab each other. These figures are sometimes large as life; according to the agents¹⁴⁵ (...), the spikes are driven in before the wars begin, and every one promises the hoped-for death of an enemy.’

Ondanks Burton’s oordeel over de *idols*, dat op esthetische gronden negatief luidt, ziet hij in Banza Nokki de ‘Quesango’, de houten beeltenis van een man die in het midden van de nederzetting is opgesteld, als *‘the only remarkable object’*, en vermeldt erbij dat ook Battel het een naam gaf en Barbot dit beeld ‘Likoku Mokisi’ noemde. Daarmee verwijst Burton naar reisliteratuur die ver vóór zijn tijd over dit gebied geschreven werd: Battel en Barbot die respectievelijk aan het eind van de zestiende eeuw en aan het begin van de achttiende eeuw daar rondreisden.

Dat machtige cultusbeelden hun eigen namen hadden en dat die namen ook door westerlingen geregistreerd konden worden, blijkt ook een rol van betekenis te spelen bij de ‘intake’ van de verschillende *minkisi* die voor de Nederlandse etnografische musea verworven werden. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien deden de schenkers hun best om bij de identificatie of registratie van wat er verzameld werd autochtone namen te vermelden. Dat hierop de ontvangende musea vóór de verwerving aangedrongen hadden, lijkt meer dan waarschijnlijk. Zoals we later zullen zien noteerde Burton hier gegevens die al in 1863 toen hij zijn reisnotities opstelde en in 1876 toen zijn boek ter perse ging voor hem en de etnografische kennis van bijzonder belang waren. Wat hij deed – het opstellen van een kort historisch overzichtje van de namen van een beeld – werd al een paar eeuwen vóór hem door Battel en Barbot gedaan, en na hem door Adolf Bastian in zijn publicatie uit 1874 in extenso. Voor de enkele reiziger die het in de eeuwen daarvóór over die beelden had was blijkbaar het registreren van de autochtone namen van de *minkisi* die men aantrof ook al belangrijk.

Van de reizigers die op pad waren om ontdekkingen te combineren met onderzoek en beschrijvingen van zeden en gewoonten van volkeren behoort Burton

145 Burton, 1876: II 86/87. Deze ‘agenten’ behoorden bij een Portugeses handelshuis dat Burton bezocht. ‘Ponta da Lenha’ en ‘Porto da Lenha’ worden volgens Burton naar believen gebruikt. Ponto kan zelfs Point of Pont betekenen (92).

tot de interessantste, misschien met uitzondering van Bastian die een heel systeem van volkenkunde in zijn ontzagwekkende reeks van publicaties uitwerkte. Beiden raken elkaar ook in hun belangstelling die zeker niet alleen tot Afrika beperkt bleef. Burton en Bastian zwierven vanaf de jaren vijftig tot in de jaren tachtig de wereld rond, verwijzend naar observaties van zichzelf en ook anderen, parallellen trekkend tussen zeden en gewoonten van ver van elkaar levende volkeren. Voor de kennis van Bastian had Burton trouwens groot ontzag, zo blijkt op meerdere plekken in zijn *Two Trips...* Maar het is juist de persoonlijke toets die Burton's verslagen zowel interessant als goed leesbaar maken. Als literator overtrof Burton Bastian zeker. Bastian's verwijzingen naar data van buiten-Afrikaanse culturen betekenen het begin van een vergelijkende volkenkundige wetenschap. Burton's verwijzingen naar andere buiten-Afrikaanse culturen lijken ingegeven te zijn door zijn ervaringen en kennis als bijzondere representant van het verschijnsel 'globetrotter'.

Winwood Reade in 1863 en 1874

In 1863 komt W. Winwood Reade's *Savage Africa* uit, een uit brieven naar huis bestaand verslag van zijn reis die hem langs Madeira, Sierra Leone en Fernando Po naar Gabon voerde. 'A bona fide tour', zoals hij het zelf in de korte inleiding noemt.

'Certain grave facts which I plucked in Africa I allowed to ripen in my brain, like fruit laid out in the sun. After mature study and reflection, I have ventured to prepare them into theories, and to offer them to the scientific reader. I make, of course, no pretensions to the title of Explorer. If I have any merit, it is of having been the first young man about town to make a bona fide tour in Western Africa; to travel in that agreeable and salubrious country with no special object, and at his own expense; to flaneur in the virgin forest; to flirt with pretty savages, and to smoke his cigar among cannibals'.

Hij schrijft dit als lid van de *Conservative Club* in 1863. Reade is dan, zoals in de titel van zijn boek wordt vermeld, *Fellow of the Geographical and Anthropological Society* en *Corresponding Member of the Geological Society of Paris*. Eigenlijk zwerft hij als geïnteresseerd toerist door dit deel van Afrika, wat hem er niet van weerhoudt om aan het eind van zijn boek enkele drastische opvattingen te ventileren over 'de neger', diens toekomst en de slavenhandel.

Bijzonder is in dit verband dat hij niet verder ingaat op de 'fétich'. De theorie dat 'de neger' in het verleden een beter ingerichte godsdienst had, geeft Reade aanleiding om geen aandacht aan dit soort objecten te besteden. Ivoren haarpinnen doen dat

echter wel. Eén van de theorieën die toen opgeld deden was die over het krullend haar dat over het algemeen met ‘wollig’ werd aangeduid. Afrikanen met een dergelijke haargroei, zouden tot een type behoren dat oorspronkelijk nooit deel had uitgemaakt van de Afrikaanse bevolking. Van oorsprong hadden de autochtone rassen namelijk lang zwart of bruin haar. Men vroeg zich blijkbaar af of krullend haar meer inferieur was dan andere soorten.

In het op één na laatste hoofdstuk behandelt Reade enkele opvattingen die in Engeland zo rond 1860 over ‘de neger’ bestonden.

‘Many eminent men have asserted that the negro belongs to a distinct species; that is to say, that he is as widely separated from our own race as the wolf is separated from the dog, or the zebra from the horse’.

De ‘*negro type*’ staat voor fysieke en mentale karakteristieken die geheel en al gebonden zijn aan klimaat en levensomstandigheden. (Reade, 1863: 397). Hij somt een paar al of niet wetenschappelijk bewezen ‘feiten’ op.¹⁴⁶ Voor één daarvan is hij zelf verantwoordelijk. De schedel van de neger is extreem dik, merkt hij op. In Senegal was een ‘*Wollof soldier*’ in Franse dienst door een kogel op zijn ‘*os frontis*’ getroffen. Niet de man’s schedel was geplet, maar de kogel, zoals Reade zelf had geconstateerd. Hoewel er tussen bepaalde types van ‘neger’ onderscheid gemaakt kan worden, is het type dat het kustgebied van Senegal tot Benguella bewoont hetzelfde. Dit soort vertegenwoordigt de ‘*dangerous, the destitute, and the discased classes of African society*’.

‘Such are the ‘men and brothers’ for whom their friends claim, not protection, but equality ! They do not merit to be called our brothers, but let us call them our children. Let us educate them carefully, and in time we may elevate them, not to our own level – that, I fear, can never be ...’.

Reade ziet een toekomst voor ‘*the Africans*’, die zich trapsgewijs zal ontfouwen. Vooral de Mohammedanen, en niet eens de Christenen, zullen allereerst een bevrijdende werking hebben op het bijgeloof dat heerst op dit continent, oppert Reade. Hierna verschijnt het westen op het Afrikaanse toneel en vormt met de Mohammedanen een alliantie, gevolgd door allerlei vermengingen via huwelijken en promiscuïteit. Wat

¹⁴⁶ Reade: ‘*The virile member is much larger than is found in Europeans, excepting those who are idiotic*’. ‘*The negress, according to some authors, is excessively lascivious...*’ en zo meer, waar echter hier niet verder op in wordt gegaan (398).

Reade dan voor zich ziet tart elke fantasie. *'This vast continent...will finally be divided almost equally between France and England.'* Het leger en de handel zullen de sturende elementen zijn.

'When the Cockneys of Timbuctoo will cherish their tea-gardens in the Oases of the Sahara; when hotels and guide-books are established at the Sources of the Nile; when it becomes fashionable to go yachting on the lakes of the Great Plateau; when noblemen, building seats in Central Africa, will have their elephant parks and their hippopotami waters, young ladies on camp-stools under palm-trees will read with tears 'The Last of the Negroes', and the Niger will become as romantic a river as the Rhine' (Reade, 1863: 452)

In zijn *Sketchbook* uit 1874 dat eigenlijk een heruitgave van zijn reisverslag uit 1863 is, laat Reade dit laatste allemaal weg. Ook zijn theorieën over 'de neger', zijn fysieke en morele kenmerken, en de rol van de slavenhandel zijn niet meer in zijn *Sketchbook* te vinden.

Er heeft in korte tijd een verandering plaatsgevonden: er is expliciete aandacht voor een museumobject én de scherpste kanten van de kritiek ('ugly') zijn eraf. Het lijkt erop dat de verandering in Reade's beeld van de Afrikaan relevant is voor de wijze waarop hij naar de objecten daar kijkt.

Van groot belang in dit kader is één object dat door Reade pas veel later na zijn reis in 1861/62 beschreven wordt. Wij herkennen in de beschrijving en afbeelding een zogenaamde *nkisi* (een naam die Reade niet noteert) die in bezit was van een plaatselijke koning. Deze was, zo schrijft Reade, ervan overtuigd dat een breuk in het stukje spiegelglas dat op de buik bevestigd was het einde zou betekenen van zijn leven. In *Savage Africa* uit 1863 wordt dit beeldje niet afgebeeld, zelfs niet eens kort beschreven. In Reade's *African Sketchbook* van tien jaar later vermeldt Reade hetzelfde bezoek aan de koning dat hij tien jaar daarvoor ook beschreef, maar hij komt nu met een beschrijving van het beeldje en vertelt erbij dat de koning dit koesterde omdat het voor hem van levensbelang was. Binnen de kritiek die Reade in 1863 had over het bijgeloof van 'de neger' en zijn 'fetisjdienst' was toen blijkbaar geen plaats voor de vermelding van een cultusbeeld. De *nkisi* wordt in 1873 beschreven, maar nu vergezeld van een tekening. Hij vond dus tien jaar later dat het tijd was om dit beeldje te beschrijven en af te beelden. Zijn interesse in etnografica was gegroeid. Uit de beschrijving blijkt dat het hier om een object gaat dat Reade moet hebben meegenomen naar Engeland om aan het British Museum te schenken. Het is een feite het vroegste object waarvan vermeld wordt dat het aan een museum is gegeven (zie afbeelding 8). Dat de afbeelding ervan tien jaar later kwam, wil zeggen dat dit object in de tussentijd aan belang gewonnen had. In 1863 meent Reade nog het volgende:

'A certain skill in mechanics, without the genius of invention; a great fluency of language, without energy in ideas; a correct ear for music, without a capacity for composition – in a word, a display of imitative faculties, with an utter barrenness of creative power – there is your negro at the very best.'

(Reade, 1863: 33)

Het zal duidelijk zijn dat in de visie van de 'vroegere Reade' 'de neger' weinig goeds kon doen en door hem vervaardigde gebruiksvoorwerpen bij voorbaat zowel lelijk als oninteressant waren.

Wanneer hij in Dahomey is zegt hij:

'The religion of Dahomey is essentially of a fetich character. (...) Fetich is a generic term for the physical machinery of religion: the relics of the Catholic Church, the surplices of the Anglican, and the spiritual ebullitions of camp-meetings, would come under that domination.'

Naar de mening van Reade bestaat er een kenmerkend verschil tussen het Afrikaanse en het westerse geloof.

'The worship of God in the absurd symbol of the lower animals I do not wish to defend, but it is all that these poor savages can do; and is not that less impious than to speak of the Deity with blasphemous familiarity as our illiterate preachers often do?'

Maar wat voor Reade voor de Ashanti geldt gaat, zoals de onderstaande citaten verduidelijken, niet op voor andere volkeren.

'It was the object of my voyage to remain a month or so among the Bapuku tribe, who were savages of a low order, that I might study man in a debased state, and also to find whether the gorilla was found so far north.'

(Reade, 1863: 81)

'It is ... true that they have a material religion – a religion of fetich; that is to say, of image and animal veneration. They reverence these fetiches as things sanctified by God; they are symbols (for the negroes still exist in the symbolic age), but they are not regarded as gods. It is possible that some of the more stupid and ignorant negroes may believe that these charms or sacred things themselves contain the spirit of Deity. But this is a doctrine of transsubstantiation which is not confined to Africa. In all countries the illiterate are alike superstitious.'

(Reade, 1863: 418)

Opmerkelijk is de volgende uitspraak van Reade. In tegenstelling tot wat andere reizigers zoals Livingstone vertellen over de halsstarrigheid waarmee men in rituelen en ritualia bleef geloven, meent hij:

'In matters of ceremonial religion the negroes are not fanatics. As long as operations were confined to baptism, to exhibiting images of the Virgin and saints, and to distributing beads, and relics, and Agnus Dei's, the people were amused and delighted by becoming Christians. They had no objection to changing their fetich for the fetich of the white men, whom they acknowledged to be superior beings, and whose fetich, therefore, might be more powerful. (...) They even permitted the destruction of their idols, the up-turning of their fetich-stones, and the abolition of their human sacrifices and other barbarities. The awe in which the monks were held must certainly have been very great.'

(Reade, 1863: 440/441)

Reade merkt het wantrouwen op dat niet alleen tussen de locale bevolking en westerlingen bestaat, maar ook tussen westerlingen onderling. *'Among the whites there is no real unity: nobody trusts his neighbor. This gives the black a great advantage (...) 'The negroes of the sea-board reserve the monopoly of trade between the Bushmen and the whites. It would be almost as difficult for a native of the interior to sell an article to a European as it would be for an author to bring out a book without the aid of a publisher.'*

Monteiro's 'ugly statues'

Precies in dezelfde tijd dat Adolf Bastian zijn eerste reis door Noord-Angola maakt, trok de Engelsman John Joachim Monteiro - ook net als Bastian daar voor het eerst - door het Angolese kustgebied en een deel van het noordelijke achterland. Als *Associate of the Royal School of Mines* maakte hij tussen 1857 en 1874 vele reizen naar Angola. Verder was hij nog *corresponding member of the Zoological Society* in Engeland, wat zijn nauwkeurige beschrijvingen van fauna én flora verklaart. Monteiro neemt in dit rijtje van reizigers een aparte plaats in. Pas in 1875 komt zijn *Angola and the river Congo* in Londen uit, waarin hij verhaalt over wat hij in bijna twintig jaar meemaakte in het gebied dat grenst aan de monding van de Congo tot aan Benguella en Mossamedes, dat na 1885 'Ovamboland' zou gaan heten en ging behoren tot de Duitse koloniën in Afrika. Zijn bevindingen beslaan dus de lange periode van 1856 tot in 1873.

Omdat hij van Portugese afkomst is communiceerde Monteiro in het Portugees met de bevolking, voorzover die taal daar in het binnenland als voertaal gebruikt werd. Zijn beschrijvingen doen on-Engels aan vanwege zijn betrokkenheid met

het doen en laten van de plaatselijke bevolking. Zette Richard Burton zich in zijn reisverslag af tegen andere West-Europese reizigers door veel kritiek te hebben op in het bijzonder Du Chaillu die hem in Gabon was vóórgegaan en die vóór hem daarover publiceerde en betoonde hij zich in zijn literair gekleurde beschrijvingen nauwkeurig en objectief, maar behoorlijk afstandelijk naar de mensen en gebruiken die hij daar aantrof, Monteiro gaat in zijn betrokkenheid veel verder. Hij toonde zich bijvoorbeeld bezorgd over de toekomst van volkeren en bepleitte bij een stamhoofd de hernieuwde exploitatie van mijnen. Monteiro's publicatie *Angola and the river Congo* komt uit in 1875 nadat hij zijn reizen in die regio in 1873 beëindigd had. In dit boek vermeldde hij tijdens zijn reis in 1857 vernomen te hebben dat Adolf Bastian net op dat tijdstip ook door dezelfde streek reisde. Een ontmoeting tussen hem en Bastian die daar dan voor het eerst is, lukte helaas niet, zo vertelt Monteiro (Monteiro, 1875, I: 231).

Monteiro's verslag uit 1875 had wat de afbeelding van een *nkisi* betreft al een paar voorgangers gehad. Er lag Bastian's uitgave *Die Deutsche Expedition an der Loango-küste* met de afbeeldingen van de vele *minkisi* die hij naar Berlijn meenam en MacMillan had als uitgever ook Reade's verslag in 1873 voorzien van een afbeelding van een *nkisi*. De tijd was gekomen om *en detail* uitgebreide beschrijvingen te laten publiceren van gewoontes en gebruiken die per regio, plek, dorp, locatie of bevolkingsgroep soms sterk van elkaar verschilden. Rituele voorwerpen nemen in de beschrijvingen én afbeeldingen een steeds belangrijkere plaats in. Ze worden door Monteiro consequent als '*feitiço*' of '*fetish*' aangeduid. Net als alle anderen ziet hij ze het dagelijkse leven beheersen, dat bepaald wordt door het geloof in de potentie van die voorwerpen die in verbinding staan met de allesbepalende (boven-) natuurlijke krachten. Net als de andere reizigers leverde Monteiro uniek bronnenmateriaal. Wanneer de westerse wetenschap zich vanaf het einde van de negentiende eeuw over de volkeren van Afrika gaat buigen, zou ze zich ook baseren op deze primaire bronnen die een unieke weergave geven van de snel veranderende situatie van de samenleving in de Congo rond 1860-'70.¹⁴⁷ Na 1880 zou deze verworven kennis nog worden uitgebreid met materiaal dat allerlei typen bezoekers in deze streken zouden vergaren. Ontdekkingsreizigers en missionarissen spelen naast de eerste wetenschappers die zich naar die gebieden spoeden een belangrijke rol bij de beschrijvingen van de zeden en gewoonten ter plekke. De volkenkunde maakte meer gebruik van gegevens die niet zozeer waren vergaard volgens een voorgeschreven

147 Vooral in hoofdstuk VIII wordt uitgebreid ingegaan op de rol die de autochtone voorwerpen speelden in allerlei gebruiken. Dat er internationale belangstelling voor zijn heldere weergave van de feitelijke situatie bestond, bewijst de Amerikaanse uitgave die direct daarop in 1876 in New York zou verschijnen.

wetenschappelijke methode, als wel berustten op verslagen en bevindingen van ooggetuigen die daar verbleven en rondreisden.¹⁴⁸

Van Mossamedes, de zuidelijkste plaats in het Angolese gebied, tot in Gabon¹⁴⁹, dus ver boven de Congo, blijkt het dagelijkse leven, dus ook leven en dood, van de autochtoon sterk afhankelijk te zijn van het gebruik van speciale objecten. Van de beschrijvingen van de autochtone objecten die Monteiro aantroef, is één van cruciaal belang. Monteiro verhaalt in 1875 van een expeditie die hij met een legerenheid van Ambriz naar Loanda meemaakt. Het moet een soort pacificatietoelt van de Portugezen zijn geweest. Bij het passeren van een dorp even onder Ambriz zag hij beelden staan, uit klei vervaardigd, die stonden opgesteld in een enorm *fetish-house*, waarvan er meer in die streek aanwezig waren. Duidelijk geschrokken van die beelden tekent hij aan:

'...(There) is a large hut built of mud, the walls plastered with white, and painted all over inside and out with grotesque drawings, in black and red, of men and animals. Inside were three life-size figures very roughly modelled in clay, and of the most indecent description. Behind this hut is a long court the width of the length of the hut, enclosed with walls about six feet high. A number of figures similar in character to those in the hut were standing in this court, which is kept clean and bare of grass. What, if any, were the uses to which these 'fetish' houses were applied I could not exactly ascertain. I do not believe that they are used for any ceremonials, but that the 'fetishes' or spirits are supposed to live in them in the same manner as in the 'fetish' houses in the towns in the Ambriz and Bembe country'. (Monteiro, 1875, II: 6,7)

Even daarna ziet hij een groepje mensen wegrennen die op hun rug de dode gedroogde lijken dragen van hun overleden familieleden. Hoewel Monteiro er alles aan doet om één exemplaar te kopen lukt hem dat niet. Voorouders, zo moet hij geweten hebben, hadden in Afrika dezelfde betekenis en waarde in het dagelijkse leven als de belangrijkste fetisjen.¹⁵⁰

148 Het zou te ver gaan om in dit verband de literatuur te behandelen die Falkenstein, Schütt, Pechuëll Loesche, von Wissmann etc. na hun reizen laten verschijnen. De eerste poging om wetenschappers of verzamelaars methodische instrumenten mee te geven waarmee ze hun bevindingen en gegevens zo systematisch mogelijk kunnen weergeven dateert van rond 1880 (zie verder hoofdstuk 5 voor Bastian's en Serrurier's modellen).

149 Met de reizen van Du Chaillu en Burton (zie hierboven) begin jaren zestig in Gabon, dat pas officieel die naam kreeg met de Franse kolonisering, wordt duidelijk dat ook hier het gebruik van objecten heel het dagelijkse leven beïnvloedde.

150 Hoewel de houding van deze beelden door Monteiro niet expliciet is beschreven, moet er een relatie zijn met de tot nu als oudst bekend staande sculptuur uit deze regio, zoals afgebeeld in het artikel van Marie-Louise Bastin 'Les ancêtres archéologiques', in: *Sculpture Angolaise. Mémorial de Culture*, Lisboa,

Hoewel zijn beschrijvingen qua aandacht en begrip voor veel van de belangen van de lokale bevolking niet lijken op die van andere westerlingen en soms uitmunten door begrip voor de situatie velt Monteiro toch een typisch Westers oordeel: *'ugly statues'*.

Begrip voor de afschaffing van de slavernij heeft Monteiro wel, maar dan alleen wat betreft de excessen ervan, zoals daarboven, in West-Afrika. Opmerkelijk is dat hij over een mogelijke civiliserende functie van die slavernij voor de Afrikaanse mens dezelfde mening als Kerdijk is toegedaan. Overigens meldt Monteiro de aanwezigheid van slaven in de zogenaamde factorijen. Alleen gaat het in die gevallen om mensen die na diefstal of een ander vergrijp vrijwel vanzelfsprekend tot slavernij veroordeeld zijn.¹⁵¹

De afschaffing van de slavernij moet een golf van doodstraffen onder de bevolking in Angola (en daarbuiten) hebben veroorzaakt. Mensen die anders aan de slavenhandelaren meegegeven worden of daarvoor veroordeeld zijn, worden nu gedood, zegt Monteiro op grond van zijn waarnemingen in de jaren zestig in het gebied van Noordwest-Angola onder de Congorivier. Het groeiende aantal lijken langs de weg vormde volgens hem hiervan het bewijs. Het afschaffen van de slavernij in Angola zou in zijn waarneming al in 1873 resulteren in de achteruitgang van de verbouw van suikerrietvelden en akkers, die sterk van slaven afhankelijk was. Wat voor het westen nu precies het begrip 'slaaf' inhoudt moet in de periode na de slavenexporten met het voortbestaan van de *domestic slavery*, waarvan huizen die de legitieme handel bedreven gebruik maakten, een nogal diffuus vraagstuk zijn geweest. Monteiro vermeldt een crimineel die eigenlijk veroordeeld is tot de doodstraf maar die kan ontlopen vanwege de afschaffing ervan. Hij is nu *'...a large slaveholder. Agent to the line of steamers from Lisbon owned by an English firm at Hull, and much protected by the Portuguese authorities at Loanda'* (Monteiro, 1875, II: 236). Niet alleen voor ons nu is deze situatie onbegrijpelijk. Uit Monteiro's opmerking klinkt een verbazing die ook westerlingen als de agenten van de AHV bevangen zal hebben.

Monteiro bezoekt ook de factorij van de AHV op de landengte van Banana, leent daar een kleine stoomboot en vaart via Porto da Lenha naar Boma, zo'n 95 mijl landinwaarts. Hij merkt het wantrouwen dat de inlanders hebben tegenover de blanken die het binnenland in willen. Als hij uitlegt dat *'curiosity's sake'* hem daar doet belanden, stuit dit op volledig onbegrip. Bij voorbaat, zo gaat hij verder, verdenken ze reizigers ervan om in het binnenland hun factorijen te willen

1994: 20. Het beeld op deze afbeelding houdt de hand aan zijn geslachtsdeel; een houding die voor de Victoriaanse mens als absoluut obscene moet zijn beschouwd.

151 Monteiro, 1875, deel II: 59. Hoe Kerdijk aan 'zijn' slaven komt blijft onduidelijk. De wijze waarop slaven in de Nederlandse factorijen 'gehouden' werden volgens de beschrijving van Zwier van Sandick (zie hierboven) wijkt in ieder geval af van de functie in het huishouden die ze in geval van Kerdijk hadden.

uitbreiden waardoor hun bestaansbronnen gevaar zouden lopen.¹⁵² Net als Kerdijk komt Monteiro tot de conclusie dat de Musserongo over het algemeen een ‘*ill-favoured set*’ zijn. Ze stelen en op de rivier de Congo gedragen ze zich als piraten door schepen te overvallen. Alleen in een stoomboot kun je veilig verder. Maar nu de export van slaven echt voorbij is merk je wel, aldus Monteiro, dat de Musserongo om gaan zien naar andere bronnen van bestaan die hen minder afhankelijk maken van de doorvoerhandel naar de kust.¹⁵³

Na deze beschrijvingen verwijst Monteiro naar één van de afbeeldingen in zijn boek.

‘Hung in the huts, and outside over the doors are all kinds of ‘fetishes’, and in the towns and about the huts are various figures, generally roughly carved in wood, and sometimes made of clay, but always coloured red, black, and white.’

Er volgt een belangrijke kwalificatie van één van die voorwerpen: ‘*The finest ‘fetishes’ are made by the Mussurongos on the Congo River. Plate IV. Represents one obtained at Boma*’. Blijkbaar heeft Monteiro dit object naar Engeland meegenomen.

‘Some of these large ‘fetishes’ have a wide-spread reputation, and the ‘fetish men’ to whom they belong are often sent for from long distances to work some charm or cure with them. I have constantly met them carrying these great ugly figures, and accompanied by two or three attendants beating drums and chanting a dismal song as they go along.’ (Afbeeldingen 9 en 10.)

De *nkisi* is niet het enige voorwerp dat Monteiro meeneemt naar Engeland. Hij verhaalt van zijn reis naar het plaatsje Lambo. Hier komt hij midden in een ceremonie terecht waarbij het dode lichaam van een plaatselijke koning door middel van een drogingproces wordt geconserveerd. Nadat hij vertelt weggevlucht te zijn uit de hut waar het lijk van één van de vrouwen van de overleden koning gedroogd werd boven een vuur (*‘the stench from the body and the number of blacks in the hut is something indescribable’*) deelt hij daarna de lezer mee dat zijn pogingen om een gedroogd lichaam te verwerven niet zijn gelukt *‘...although I offered a high price for one’*.¹⁵⁴ Wel bemachtigt hij een schedel van een vijand van het volk waar hij bij vertoefde. Deze zou voor een eetfestijn geofferd zijn. Kannibalisme, zo geeft Monteiro in diverse beschrijvingen aan, tiert nog welig daar in Afrika. Omdat de bevolking zo’n schedel absoluut niet

152 Ook Du Chaillu en anderen merken dat op.

153 Monteiro, 1875 deel I, 103-106. De Musserongo moeten bij de tussenhandel in slaven bedrogen zijn toen andere volken aan de kust slaven afnamen en doorverkochten.

154 Monteiro, 1875 deel II: 274-276. *‘The natives have great veneration for their dead...’*, zo luidt zijn conclusie.

aan hem wil geven of verkopen, gaat Monteiro ertoe over om 's-nachts van de grote stapel schedels er een weg te nemen. 'Bemachtigen', zo wordt duidelijk, betekent hier eigenlijk stelen, wat overigens doorgaans niet de normale wijze van verwerven is voor de verzamelende westerling. Terug in Londen laat Monteiro deze schedel zien aan Thomas Huxley, pleitbezorger bij uitstek van Darwin's evolutietheorieën. Dit contact dat er blijkbaar tussen hem en de Londense theoretici bestaat, brengt ons op Monteiro's gedachten over 'de neger' en de slavernij en de uit evolutionair oogpunt potentieel gunstige wisselwerking tussen die twee.

Monteiro's 'neger' en de *Survival of the fittest*

De beschrijvingen van de reizigers die in het derde kwart van de negentiende eeuw Afrika aandoen laten zien dat niemand in die tijd ontkomt aan het trekken van vergelijkingen tussen de feitelijke situatie en de mogelijke toekomst van de Afrikaan. Na Kerdijk en Reade weidt ook Burton erover uit. Evenals Kerdijk ziet Monteiro de slavenhandel als een op zich verwerpelijke aangelegenheid, maar ook wel als iets dat op den duur zou moeten leiden tot de bevrijding van de Afrikaanse mens. Hieronder volgen enkele citaten van Monteiro:

'To sum up the negro character, it is deficient in the passions, and in their corresponding virtues, and the life of the negro in his primitive condition, apparently so peaceful and innocent, is not that of an unsophisticated state of existence, but is due to what can be described as an organically rudimentary form of mind, and consequently capable of but little development to a higher type; mere peaceable, vegetarian, prolific human rabbits and guinea pigs, in fact; they may be tamed and taught to read and write, sing psalms, and other tricks, but negroes they must remain to the end of the chapter.'

Monteiro stelt dat alleen filantropen de civilisatie van Afrikanen propageren en dat alle hulp die in Afrika wordt gepompt, beter zou kunnen worden besteed aan de creperende arbeidersbevolking en de armsten en meest kanslozen in Londen. 'Money, lives, and efforts' zijn 'wasted' omdat verwacht wordt dat 'de neger' daarmee tot een niveau wordt opgetild dat hij door zijn 'mental constitution' nooit zal bereiken. Al die aandacht die het westen - hij verwijst naar Engeland - met gebruikmaking van enorme middelen nu besteedt aan hulp en opvoeding van de Afrikaan maken de situatie alleen maar hopelozier.

Zoals even bij de behandeling van Galton's publicatie hiervoor werd vermeld, was de westerling zich vaak bewust van mogelijke eurocentrische vooroordelen in zijn

negatieve oordeel over ‘de neger’. Ook Monteiro moet voor de lezer uitleggen dat hij het bovenstaande niet zomaar beweert.

‘In the first instance, it is not easy to dispossess oneself of the prejudices both against and in favour of the negro. It is so natural to judge him by our own standard, and as we should wish him to be; - so easy to think of him as agreeing with the preconceived idea that he is just like one of ourselves, but simply in a state of innocent darkness, and that we have only to show him the way for him to become civilized at once.’

Monteiro’s uitspraken worden nergens met voorbeelden geïllustreerd. Dat geldt ook voor de volgende waarvoor kennelijk zijn ervaringen als bewijs moeten gelden:

‘The character of the negro is principally distinguished not so much by the presence of positively bad, as by the absence of good qualities, and of feelings and emotions that we can hardly understand or realize to be wanting in human nature. It is hardly correct to describe the negro intellect as debased and sunken, but rather as belonging to an arrested stage. There is nothing inconsistent in this; it is, on the contrary, perfectly consistent with what we have seen to be their physical nature. It would be very singular indeed if a peculiar adaptation for resisting so perfectly the malignant influences of the climate of tropical Africa, the result of an inferior physical organisation, was unaccompanied by a corresponding inferiority of mental constitution. It is only on the theory of ‘Natural Selection, or the survival of the fittest’ to resist the baneful influence of the climate through successive and thousands of generations – the ‘fittest’ being those of greatest physical insensibility – that the present fever-resisting, miasma-proof negro has been produced, and his character can only be explained in the corresponding and accompanying retardation or arrest of development of his intellect.’

(Monteiro, 1875, I : 242/43)

In Monteiro’s gebruik van het begrip *survival of the fittest* kunnen we zien hoe elementen uit Darwin’s evolutieleer direct al gehanteerd werden om visies en meningen te onderbouwen over *la condition humaine* en de toekomst van de ‘de neger’. In het laatste hoofdstuk gaan we dieper in op deze opvattingen die samenhangen met de evolutietheorie als mogelijke ontwikkelingsgedachte.

Monteiro beschrijft hoe in elk dorp een *fetishhouse* staat dat moet zorgen voor geluk, gezondheid, regen, goede oogst, vruchtbaarheid, dat beschermt tegen alle ziektes, stormen, brand en allerlei andere soorten van rampen en tegenspoed.

'No death is attributed to natural causes, it is always ascribed to the person or animal having been 'fetished' by some spirit or living person, and the 'fetish man' is consulted to find out, and if the latter, the culprit is fined, sold into slavery or executed or has to take 'casca', to prove his innocence. (...) The negro has no idea of a Creator or of a future existence. (...) His whole belief is in evil spirits, and in charms or 'fetishes'; these 'fetishes' can be employed for evil as well as to counteract the bad effect of other malign 'fetishes' or spirits.'

(Monteiro, 1875, I: 247)

Monteiro mag dan wel geen enkele fiducie hebben in de vooruitgang van 'de neger', aandacht aan 'zijn' zeden en gewoonten besteedt hij wel. Hij kan ze zelfs uitgebreid beschrijven, waarbij hij in het bijzonder let op de cultusbeelden die dan in de reisliteratuur een *nouveauté* vormen. In zijn geval komt zijn oordeel meer neer op scepsis over 'zijn' toekomst dan geringschatting van wat 'de neger' in cultureel opzicht betekende.

Volkeren van de wereld

Adolf Bastian's eerste bezoek aan het gebied van de Afrikaanse West-Centrale kust vond in 1857 en 1858 plaats en resulteerde in zijn in 1859 gepubliceerde boek *Afrikanische Reisen. Ein Besuch in San Salvador*. De ondertitel luidt: *Ein Beitrag zur Mythologie und Psychologie*. Deze reis van Bastian hoort chronologisch thuis tussen de *Missionary Travels* van Livingstone en de reisverslagen van Du Chaillu en Burton. Door Bastian (zie afbeelding 11 voor een portret) in dit verband na de laatste twee te behandelen wordt de mogelijkheid geboden om de ontwikkeling die hij tussen 1858 en 1874 doormaakte beter te beschrijven.

Bastian's boek uit 1859 behoort zeker tot de reis- of ontdekkingsverslagen zoals die vóór en ook na die datum verschenen. Zijn eerste publicatie over West-Afrika strookt wat betreft indeling en onderwerpen en de hiërarchie die daarin is aangebracht grotendeels met die van anderen. Bastian's verslag uit 1859 is nog een echt reisverhaal. Hij was nog niet verbonden aan het museum in Berlijn, maar verrichtte wel etnografisch onderzoek. Feitelijk trok hij door een gebied dat nog niet beschreven was, wat van hem een ontdekkingsreiziger maakte. De verhandeling van zijn tweede reis die hij in 1873 langs de Loangokust zal gaan maken is, zoals hij zelf daarvóór al aankondigde, min of meer een vervolg op zijn San Salvador-reis uit 1859 en vooral het verslag van de Duitse onderzoeksexpeditie aan de kust. Omdat het vertoog over de zeden en gewoonten van de Afrikaan in de West-Centrale regio de meeste pagina's in beslag neemt, wijkt het af

van het stramien of het *format* van ‘het reisverslag’, zoals we dat hierboven behandeld hebben. De vergelijkende volkenkunde waarmee hij al in 1859 een voorzichtig begin maakt, vormt zestien jaar later het hoofdbestanddeel van het werk. Beide boeken kunnen het beste vergelijkenderwijs en in elkaars verlengde besproken worden.

Tijdens zijn tweede reis wordt Bastian’s aandacht veel meer dan tevoren gegrepen door de voorwerpen die hij om zich heen ziet. Hij lijkt iets goed te maken van wat hij tijdens zijn eerste reis verzuimde: het verzamelen van objecten. Van zijn reis naar de West-Centrale kust nam hij alleen drie objecten mee van het eiland Fernando Po, die hij schonk aan het *Übersee Museum* in Bremen, de stad waar hij geboren was en ook zijn boek uitkwam. In 1873 is er sprake van een geheel andere situatie. Bastian is dan hoofd van de door hem opgerichte *Ethnographische Abteilung* van het *Nationalmuseum* en gebruikt zijn reis om voor de eigen theorievorming daar aan de Loangkust een forse verzameling aan te leggen.

Bastian’s ‘Ethnologie’ zal in het volgende hoofdstuk aan de orde komen. In dit hoofdstuk zal zijn oordeel over West-Centraal-Afrikaanse inheemse voorwerpen worden afgezet tegen de meningen van de anderen die hierboven aan bod kwamen.

Zijn oordeel wijkt duidelijk af van dat van de andere reisverslaggevers. Dat noopt om al op deze plek Bastian’s oordeel te plaatsen binnen de context van zijn theorie over ‘etnografica’.

Uit de hierboven geciteerde ondertitel van zijn boek uit 1859 blijkt dat hij op zoek is naar andere factoren en aspecten van de inheemse culturen dan zijn ‘voorgangers’. In de inleiding zegt hij:

‘Die ganze neue Literatur über die Westküste, besonders über die vom Aequator südliche, ist äusserst unbedeutend. Ausser einem kleinen Berichte von Dr. Tamms, der indess nur einen Aufenthalt in den Hafenplätzen begreift, habe ich von deutschen Reisenden Nichts auffinden können. Die französischen Missionsberichte des vorigen Jahrhunderts beschränkten sich fast ganz auf Loango und Kakongo¹⁵⁵, während für die Nachbarstaaten später Douville als einzige Autorität galt. Die englische Expedition unter Cap. Tuckey hörte durch die Erzählungen des Volks von dem Bliny N’Congo, bei ihrer Exploration des Innern, über welches Bowdich weitere Nachrichten von den Meeresanwohnern sammelte. Dr. Livingstone erwähnt nur beiläufig des Königs von Congo, ohne ihn selbst zu besuchen, da seine Route in einer verschiedenen Richtung lag.’

(Bastian, 1859: 4)

155 Bastian verwijst hier naar Abbé Proyart’s, *Histoire de Loango et Cakongo, et autres royaumes d’Afrique*, Paris, 1776.

Wat beoogt Bastian met dit verslag?

‘Was speciell Afrika betrifft, so hat man über den isolirten Charakter, den dieser gegen seine glänzenden Brüder verschwindende Continent so vorherrschend zeigt, zu häufig die Berührungspunkte übersehen, die ihn immer auf die eine oder andere Weise mit seiner Umgebung verknüpfen müssen. Reisebeschreibungen wird vielfach der Vorwurf gemacht, statt ein Bild des besuchten Landen, die subjective Auffassung des Verfassers zu geben, und sie werden um so leichter in diesen Fehler fallen, wenn der Erzähler, über die einseitige Hervorhebung seiner eigenen Erfahrungen, vergleichende Seitenblicke auf die von seinen Vorgängern gemachten vergisst, oder wenn er sich versucht fühlt, dem Leser Alles als Neu und Wunderbar vorzuführen, was ihm vielleicht im ersten Augenblicke so erscheinen mochte, ohne auf die Analogien aufmerksam zu machen, die die mitgetheilten Facte zu bekannten Gebräuchen in andern Theilen der Welt haben werden.’

In deze lange zin die hij direct al in zijn voorwoord opneemt, maakt Bastian de *crux* van zijn wetenschappelijke aanpak zichtbaar. Zonder studie of onderzoek naar vergelijkbare verschijnselen van andere volkeren op de wereld lijkt alles nieuw en bijzonder te zijn.

‘Manche der Erörterungen, besonders über die staatlichen und religiösen Verhältnissen der Neger, zu denen ich dadurch geführt bin, konnten nur angedeutet werden und haben ihren Abschluss erst im zweiten Bande zu finden...Und das, was hinsichtlich des Fetischdienstes schon über Süd-Afrika zu erwähnen war, knüpfen sich in diesem ersten Bande Bemerkungen über den afrikanischen Sklaven- und den Küstenhandel, die englische Ueberwachung der Häfen und Mittheilungen über die Boobies Fernando Po’s.’

Net als vrijwel alle andere schrijvers vóór hem begint Bastian met een historisch overzicht van de ontdekking van dit gebied, de Portugese koloniale acties, de slavenhandel, de plaatselijke industrie en haar producten, en de huidige situatie aan de kust wat betreft handel en de communicatie- en verplaatsingsproblemen via de beschikbare transportmiddelen. Wanneer hij langs de kust bij Loanda gaat reizen doet hij ook enkele factorijen aan, maar niet die van Lodewijk Kerdijk die daar net in Ambriz en Quisembo moet zijn begonnen. Wel ontmoet hij later op zijn reis daar aan de kust een zekere Schut, die daar volgens hem al veel langer verblijft (Bastian: 1859: 240). Vervolgens trekt Bastian het binnenland in en beschrijft hoofdstuksgewijs de vorderingen op zijn route naar San Salvador. Per streek of plaats

vermeldt hij bijzonderheden over de zeden en gewoonten. Dezelfde onderwerpen die anderen - Andersson, maar ook Livingstone en Tams - behandelden, passeren de revue: huwelijksgewoonten, erfrecht etc. Op weg naar Shemba Shemba ziet hij een 'Fetischhaus', waar zijn dragers (hij ligt in een *tipoya*) hem niet heen willen brengen.

'Als ich ausstieg, um allein zu gehen, suchten sie mich fast mit Gewalt davon abzuhalten, und ich sah beim Zurückkommen in ihren Blicken, dass sie mich, als fortan dem Tode verfallen, betrachteten.' (Bastian, 1859: 50)

De zijdeuren van de 'tempel' zijn met zwartgroene figuren beschilderd. In de tempel is een eenvoudige aarden heuvel, met houten rood en zwart beschilderde vorken erin gestoken. 'Wir befanden uns hier an der Grenze von Bamba' met 'der Grossfetisch von Dembu'. Net als Tams in 1845 deed, geeft hij een beschrijving van de 'Fetischen' die 'de neger' allemaal aan zijn lichaam heeft bungelen. Zo nu en dan vergelijkt Bastian de gebruiken die hij ziet met die in andere oorden (Europa, India) of uit vervlogen tijden (de middeleeuwen en de Franse revolutie). Wanneer hij een proces beschrijft waarin een beschuldigde vergif moet drinken om zijn onschuld te bewijzen, verwijst hij als eerste en enige van alle reizigers naar de heksenprocessen die eigenlijk pas geleden nog in Europa plaatsvonden (Bastian, 1859: 80).

'Dass noch heute in der Masse des Volkes die bei den Wilden als Fetischdienst bezeichneten Ideen Verbindungen fortwirken, kann sich Jeder aus Gerichtshandlungen katholischer, wie protestantischer Länder zur Genüge überzeugen...'

Weten we nog dat wijzelf duizenden onschuldigen ombrachten, vraagt hij? Een enkel voorbeeld volstaat om op deze plaats te tonen hoe Bastian in zijn vergelijkende volkenkunde tewerk gaat.

'Der allgemeine Name für Fetisch ist Enquizi und der Fetischmann heisst Ganga Enquizi, welche Bezeichnung von der Bramas in Nieder-Guinea eingeführt zu sein scheint.'

Hoewel duister is wat hij met deze vergelijking bedoelt, wordt naarmate zijn reisverhaal vordert steeds duidelijker dat hij langs de weg van vergelijkingen analogieën tussen volkeren met hun zeden en gewoonten probeert te vinden. Achter die overeenkomsten schuilen voor hem identieke psychologische processen, die de 'geistige Einheit in der Mannigfaltigkeit des Stoffes' laat zien. De wetenschappelijke status die aan deze analyses verbonden kan worden, ontleent Bastian aan de 'naturwissenschaftliche Forschungsmethode,

die grosse Errungenschaft unserer Zeit'. Die baseert zich 'auf dem Grundsatz, jedes Phänomen bis zu seinen ersten Prinzipien auszufolgen, und Nichts als wahr anzunehmen, als was vollständig bewiesen ist.' (Bastian: 1859: 328). Bastian gaat het in zijn beschrijvingen van 'Fetischen' allereerst erom de betekenis te achterhalen achter de rituelen en de objecten. Vervolgens trekt hij dan voorzover mogelijk vergelijkingen. Dat cultusbeelden 'lelijk' zijn kan nergens bij hem gelezen worden. Een dergelijk oordeel zou niet passen in Bastian's analyses. Soms valt er in zijn boek kritiek te lezen op het blinde geloof dat de bevolking in de *nganga* heeft. In zijn boek uit 1859 overheerst nog het reisverhaal, compleet met moeilijkheden en tegenslagen. In een voetnoot zegt hij:

'Mein Ausflug nach S. Salvador wurde nur gemacht, um das Volk und die Art des Reisens kennen zu lernen und mich dadurch für eine Expedition längs des Congoflusses vorzubereiten, die ich damals projectierte. Auf früheren Reisen in Amerika und Asien hatte ich genugsam schätzen gelernt, wie werthvoll es ist, eine Vorkenntnis des zu explorirenden Landes zu besitzen, ehe man sich in sein Inneres weiter vorwagt.' (Bastian, 1859: 185)

Wat al in 1859 begint met beschrijvingen van de autochtone namen van de *nganga*, zijn praktijken en de *minkisi* en hun functies, wordt in de publicatie van 1874/75 verder uitgewerkt.

Die Deutsche Expedition an der Loangoküste, uitgegeven te Jena door Costenoble, is een tweedelig onderzoeksverslag.¹⁵⁶ Het boek is nog net een reisverslag te noemen, omdat Bastian naast lijsten van objecten en hun betekenissen, ook de geografische streek beschrijft. Het gaat hem erom zoveel mogelijk nieuwe feiten vast te leggen en verbanden aan te geven tussen die feiten en andere. Gegevens van zijn reizen naar Peru, Rusland en Azië worden geïntroduceerd. In alles wat vermeld en gecategoriseerd wordt duiken ook de namen op van Wilson, Magyar, Du Chaillu, evenals die van Cavazzi

¹⁵⁶ In dit overzicht van de voor de receptie van objecten relevante reisliteratuur wordt niet ingegaan op wat Bastian's tochtgenoten na de expeditie van 1873-1876 publiceerden. In Julius Falkenstein's *Die Loangoküste* uit 1874, waarvan een exemplaar zich in de bibliotheek van het Fotobureau van het KIT bevindt, worden de eerste foto's getoond van de Loangokust, waar hij met de eerste Duitse expeditie verbleef. In een oplage die zeer beperkt moet zijn geweest is een album uitgebracht met tweeënzeventig paginagewijs ingeplakte albuminedrukken, in een fraai gedecoreerde houten doos. De inheemse bevolking is ook vereeuwigd, maar hun rituelen en daarbij gebruikte voorwerpen blijven buiten beeld en onvermeld in de korte begeleidende tekst. In 1879 en 1882 publiceerden Güssfeldt, Falkenstein en Pechuel-Loesche in drie afleveringen *Die Loango-Expedition ausgesandt von der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung Aequatorial-Africas, 1873-1876*, waarin beperkt verslag werd gedaan van etnografisch onderzoek en slechts enkele objecten werden afgebeeld. Pas in 1907 bracht Pechuel-Loesche *Volkskunde von Loango* uit, een verslag van zijn etnografische onderzoekservaringen.

en Dapper. Als subtitel draagt zijn boek dan ook *‘nebst älteren Nachrichten über die zu erforschenden Länder’*. Alles wordt aan elkaar gekoppeld tot een groots feitelijk overzicht van hoe de wereld met dat deel van Afrika samenhangt of interfereert.

Waar het hier om gaat is Bastian's aandacht voor de inheemse voorwerpen en in het bijzonder de *minkisi* die hij in de *‘Erster Band’* behandelt. Hij doet veel van de *‘Holländische Factoreien’* aan en heeft het over een zekere heer Viervant die behulpzaam is bij de bouw van het station Chinchoxo. Bastian zegt ook een aanbevelingsbrief van de *‘Handelsherren aus Rotterdam’* en de Nederlandse hoofdagent aldaar bij zich te hebben waarmee alle handelskantoren aan de kust hem willen ontvangen. Ten noorden van Bánana komt hij op weg van Landana naar *‘Chintschotscho’* een *‘Fetischhaus’* tegen waarin:

‘ein Topf mit Hörnern und anderem Zauberwerk, dahinter eine Figur, der ein Spiegel auf der Brust befestigt war, und (in die Erde gesteckt) ein mit Brustfiguren beschnitztes Elfenbeinstück, worauf ein Stück Thon und auf dieses ein Stein gelegt waren.’
(Bastian, 1874, I: 41)

In *‘Chintschotscho’* ziet hij een processie waarin de:

‘...Fetisch Umschitti dienende Ganga-insie (der Priester des Erdbodens), zu einer im nahegelegenen Dorfe wegen der Ermordung eins Sklaven abzuhaltenden Versammlung, zwei seiner Götzenfiguren tragen ließ. Die eine derselben, mit holznachbildungen von Gewehren und Säbeln behängt und mit einem Spiegel versehen, war Umkwanje, der die Zauberer oder Fetissero verfolgt und tödtet. Die andere, Zimbuka genant, der für magische Zwecke Nägel eingeschlagen werden, trug einen Säbel an der Seite, und das Gesicht war durch einen Lehmklumpen dargestellt, dem man Augen und Ohren angemalt hatte.’

Zoals gezegd, is bij Bastian geen kritisch oordeel te lezen over de beelden die hij ziet en beschrijft. Dat levert een kenmerkend verschil op tussen de beschrijving die Bastian geeft van fetisjen of cultusbeelden en die van anderen daarvóór. Hij registreert alle objecten als etnografisch gegeven zonder daarbij enige esthetische of ethische kritiek te ventileren. Vele, vele *‘Fetischen’* volgen de hierboven genoemde: *‘Genagelte Figuren’* en *‘Minkisi’* al of niet met dreigend omhoog geheven vuist, inclusief de eigenamen van die objecten en de functie die ze hebben (voor *‘het woud’* of *‘de zee’* bedoeld, tegen ziektes etc. (zie afbeelding 12, waarop overigens geen *‘genagelte Figuren’* te zien zijn).

Achter de zeden en gewoonten ontwaart Bastian mythologische verhalen en verhaalstructuren die hij kan herleiden tot thema's en gegevens die hij op andere

reizen daarvóór is tegengekomen. Een West-Centraal-Afrikaans gegeven geeft aanleiding om overeenkomsten te zoeken in mythologieën van het Azteken- of Incarijk of India. Hij zoekt en vindt overeenkomsten tussen cultuuruitingen en -verschijnselen over de hele wereld. Haast jaarlijks brengt Bastian een boek uit waarin de vergelijkende volkenkunde steeds gedetailleerder wordt uitgewerkt.

Met *Die Deutsche Expedition*...maakte Bastian zijn entree binnen het onderzoeksgebied 'Afrika'. Hij zou voortdurend reizen over de hele wereld blijven maken om zeden en gewoonten van samenlevingen op de ene plek te kunnen vergelijken met die van elders. Zo konden verbanden tussen volkeren worden aangewezen en konden in gebruiken zichtbare of onzichtbare overeenkomsten worden aangeduid. Voorwerpen werden in vergelijkingen gepast, en dienden ter illustratie van gebruiken die alle voor 'veelheid in eenheid' stonden ofwel als *pars pro toto* voor de mensheid.

In het laatste hoofdstuk zullen Bastian's theorieën verder aan de orde komen.

Na 1875: De Compiègne, Cameron en Stanley

Hoewel Victor Marquis de Compiègne van zijn reizen die hij in 1872-1874 door de Gabonese streken maakte een tweedelig verslag schreef, waarin een belangrijke afbeelding van cultusbeelden verscheen, rept hij met geen woord van locale rituelen en gebruiken en voorwerpen die daar aan te pas kwamen. Beide delen komen afzonderlijk in 1876 uit en beleven drie herdrukken. Het eerste deel heet: *L'Afrique Équatoriale. Gabonais - Pahouins - Gallois. Ouvrage enrichi d'une carte spéciale et de gravures sur bois dessinées par L. Breton d'après des photographies et des croquis de l'Auteur*. Het tweede deel heeft dezelfde titel maar de namen van drie andere volkeren: *Okanda – Bangouens – Osyéba*. Voorin is opgenomen de paginagrote afbeelding van zeven beelden die de Compiègne en zijn metgezel verzameld hadden. De beschrijving luidt: *'Idoles des Pahouins, des Gallois et de Ivéia, rapportées par MM. Marche et de Compiègne. Dessinées d'après nature par M. Breton. Les six premières font partie de la collection de M. Bouvier; la déesse Pahouine, de droite, appartient à M. Pilastre'*. De eigenaren worden dus ook bij de voorwerpen vermeld (zie afbeelding 13). Hoewel de beelden niet in een dubbele rij opgesteld zijn, zoals bij Bastian, vertoont hun opstelling toch sterke gelijkenis met de litho in de *Expedition an der Loangoküste*. Heel kort meldt De Compiègne in een dorpje te zijn omringd door *'une foule nombreuse'* die allerlei spullen aan de man wilde brengen, waaronder *'des idoles'* (Marquis de Compiègne, 1885: 35). Niettemin blijft het opmerkelijk dat in een publicatie die geheel gaat over de dagelijkse route die werd afgelegd en waarin de flora en fauna alle aandacht krijgen maar niet worden afgebeeld, nu juist deze cultusbeelden wel zijn opgenomen. Kennelijk werden ze voor het lezerspubliek belangrijk gevonden. De Compiègne werd overigens verweten geen

wetenschappelijk verslag te hebben geschreven, maar alleen een dagboek van zijn ‘trektocht’ te hebben bijgehouden.

Across Africa uit 1876 heet het verslag van de tocht die Verney Lovett Cameron dwars door het zuidelijke deel van Afrika maakte. Na Livingstone was hij de tweede Engelsman die dit lukte. In zijn *bestseller* wordt veel aandacht besteed aan afbeeldingen van inheemse voorwerpen: aardewerk, veel details van wapens en liefst drie van de zogenaamde ‘*Shamdevils*’. Opmerkelijk is dat wel in de tekst meerdere malen ‘idols’ worden beschreven, maar er geen aparte afbeelding van zo’n cultusbeeld in het boek is opgenomen. Wel wordt een ceremonie afgebeeld van ‘Waranga’s’ die vóór zich enkele beeldjes hebben staan. Nadere beschouwing van de wijze waarop de voorwerpen beschreven zijn, geeft misschien een verklaring hiervoor. Wanneer Cameron de praktijken aangeeft die enkele ‘Waganga’s’ verrichten, lezen we:

‘...They then performed a general-walk-around, and selecting an open space in the village, seated themselves in a row, spread their mats and brought out their idols and other instruments of imposture’. (Cameron, 1885: 346)

Even daarvóór had Cameron het over de ‘*devil-hut*’ in het centrum van een dorp. De dorpsgemeenschap stelt vervolgens aan de ‘Wanganga’s’ vragen.

‘When the Waganga pretended they could not find an answer, the idols were consulted, and one of the fetish man who as a clever ventriloquist made the necessary reply, the poor dupes believing it to be spoken by the idol.’

Cameron is vaak kritisch, zelfs negatief over de geloofspraktijken die hij ziet. Het woord ‘*savages*’ komt nog veel voor in zijn verslag.

‘Fetishes were numerous in all the villages. They were usually clay figures spotted with red and white, and intended to represent leopards and other wild beasts, or rude wooden figures of men and women...(...) On either side was a fetish-hut, one containing two nondescript figures of animals, and the other caricatures of the human form divine....’ (Cameron, 1885: 411-413)

De conclusie dringt zich op dat Cameron dit soort beelden om meerdere redenen niet interessant vond.

Sampson Low, Marston Low, and Searle, de Londense uitgever van Stanley’s *How I found Livingstone, Travels, Adventures, and Discoveries in Central Africa; including Four Months*

residence with Dr. Livingstone moet in 1872 zijn kans hebben gegrepen om in het boek veel afbeeldingen van inheemse voorwerpen op te nemen. ‘*Arms, implements and pipes*’ luidt het onderschrift bij de twee pagina’s met voorwerpen (Stanley, 1872: 544, 545). De boeken van Du Chaillu uit de jaren zestig bevatten al aardig wat van dat soort plaatjes en hadden een enorm succes gehad. Net als in de twee boeken van Du Chaillu kwam in Stanley’s verslag een cultusbeeld voor. Omdat hij Livingstone opzocht in het Zuid-Oostelijke deel van Afrika werd het geen *nkisi* maar een ander soort beeld: een torso van de Wajiji, met de woorden ‘*an idol*’ eronder. In zijn tekst beschrijft Stanley alleen heel kort dat hij bij de poort van hun dorp een in hout gesneden beschilderd hoofd van hun ‘*tutelar deity*’ zag (Stanley, 1872: 552). In zijn boek *Through the Dark Continent: or The sources of the Nile, around the great lakes of Equatorial Africa, and down the Livingstone river to the Atlantic Ocean*, uit 1878 is Henry Morton Stanley beduidend schaarser dan andere reizigers met informatie over religies en rituelen die hij in de door hem doortrokken gebieden moet hebben gezien. In de tekst is hij er zeer terughoudend over, én er wordt niets van getoond in afbeeldingen. Net als in zijn *How I found Livingstone* uit 1872 komen afbeeldingen van inheemse voorwerpen daarentegen in ruime mate voor. Het gaat om de dan al geijkte plaatjes van schilden, wapens, aardewerk, een enkele hut en veel coiffures die ook al voorkwamen bij Wilson, Magyar, Du Chaillu, Livingstone, Reade en De Compiègne.

Conclusie

Ondanks de kritiek op de ‘vormgeving’ van de cultusbeelden of *minkisi* is bij de West-Centraal-Afrikaanse ontdekkingsreizigers een opgaande lijn te zien in hun aandacht voor inheemse voorwerpen en cultusbeelden. In vijftien jaar tijd is het afbeelden van inheemse objecten, in het bijzonder van cultusbeelden, zo goed als geheel geaccepteerd.¹⁵⁷ De beschrijvingen ervan vallen onder de noemer ‘*pittoresque*’,

¹⁵⁷ Dit gaat ook op voor de reizigers die verslag doen van tochten door Oost-Afrika of Noord-Oost Congo (wat toen nog Ethiopië heette). Hoewel in Carlo Piaggia’s in 1866 gepubliceerde *Nell’Africa Nera* geen afbeeldingen van voorwerpen figureren, was daarvoor al het een ander aan etnografica afgebeeld (zie noot 111). Schweinfurth laat in zijn in *Im Herzen von Afrika* uit 1874 en in zijn in 1875 verschenen *Artes Africanae* vele pagina’s met afbeeldingen zien van vooral aardewerk en ook voorwerpen als wapens met antropomorfe kenmerken. In welke mate daar in het Noordoosten van Centraal-Afrika evenals in het West-Centraal-Afrikaanse gebied vóór 1900 overigens cultusbeelden vervaardigd zijn, is onduidelijk. Nader onderzoek is hier noodzakelijk. Enkele voorbeelden, zoals het beeldje dat Emin Pasha in 1883 meenam uit Zuid-Sudan dat eind negentiende eeuw als ‘Monbutou’ in het MfV te Wenen werd opgenomen (afgebeeld in: Schildkrout and Keim, *African Reflections*, 1989: afb.12.3) doen anders vermoeden. Baker komt in 1866 in zijn *The Albert Nyanza, Great Basin of the Nile and Explorations of the Nile Sources* met slechts één afbeelding met ‘*Arms and instruments of native tribes*’, waarop alleen wapens en een enkele muziekinstrument te zien zijn in een museale opstelling, dat wil zeggen tegen een muur gerangschikt.

‘curious’ of ‘adventurous’ en hebben direct te maken met de onbekende ‘customs and habits’. De reden waarom aanvankelijk geen afbeeldingen in de verslagen uit de jaren vijftig werden opgenomen moet gezocht worden in de voor de negentiende eeuw afstotende esthetiek van de cultusbeelden, en de veroordeling van de *superstition* en de objectverering waarvan de *idols* van ‘de neger’ het meest pregnante voorbeeld waren. Op hun beurt lijkt die veroordeling weer vaak verweven te zijn met de door westerlingen vaak sterk veroordeelde macht van de *nganga*.

De aandacht die allereerst gericht was op geografie (en vervolgens op de flora en fauna) karakteriseert nog in de jaren zestig het grootste deel van de reisboeken. Vervolgens komen de bewoners van de gebieden met hun goede en kwade eigenschappen (meestal juist in de omgekeerde volgorde) aan bod. In het laatste kwart van de negentiende eeuw vindt er een scheiding plaats tussen publicaties van etnografische onderzoeksverslagen en reisverslagen die gaan over de ontdekkingen van nieuwe gebieden waarin het westen zich ook een handelstoekomst wilde verschaffen. Behelsde het reisverslag daarvoor meer een mengsel van de beschrijving van de wederwaardigheden van de reiziger gedurende zijn tocht en enkele notities over de zeden en gewoonten van de bevolkingsgroepen, rond de jaren tachtig werd het genre reisverslag steeds meer opgesplitst in aparte wetenschappelijke verhandelingen door botanisten, zoölogen, of deskundigen met speciale onderwerpen op het gebied van de fauna of volkenkunde. Naarmate het terrein in kaart was gebracht en het aantal nieuwe geografische ontdekkingen dus afnam, lijkt het aantal deelonderwerpen met betrekking tot de ontdekte gebieden toe te nemen.¹⁵⁸

Wanneer we deze uitlatingen vergelijken met die van de twee handelsagenten Kerdijk en Zwier van Sandick, dan wordt duidelijk dat ook in de reisverslagen na ruim twintig jaar de esthetische veroordeling van vooral de cultusbeelden niet meer zo prevaleerde als voorheen. We kunnen beter, dat wil zeggen in internationaal verband, plaatsen dat Zwier van Sandick ondanks zijn afkeer van de *minkisi* kennelijk wel zo geobsedeerd was door de rituelen die zich rond een dergelijk object afspeelden, dat hij meer dan één pagina in zijn boekje vulde met een uitgebreide beschrijving van het gebruik van een cultusbeeld.

158 Bijvoorbeeld: Kolbe, H.J., *Beiträge zur Zoogeographie Westafrika nebst ein Bericht über diese während der Loango-Expedition von Dr. Falkenstein bei Chinchoxo gesammelten Coleoptera*. Halle 1887. Oscar Baumann publiceerde tussen 1885-1888 met Oskar Lenz en Franz Ritter von Le Monnier, de omvangrijke uitgave *Berichte und Briefe über die österreichische Congo-Expedition* (4 Bände), waarin allerlei geologische en geografische onderzoeksresultaten waren opgenomen. Ook Pechuel-Loesche, als mede-onderzoeker van deze expeditie specialiseerde zich in een vakgebied. Hij kwam in 1879 met zijn onderzoeksverslag van de enigszins mislukte 1874-expeditie, maar zijn uitgebreide, gespecialiseerde onderzoeksresultaten van die reis aan de Loangkust volgde in 1906, dus veel later.

Welke redenen en oorzaken zijn aan te wijzen voor deze verandering in interesse? In zijn in 2000 verschenen publicatie *Out of Our Minds...* geeft Johannes Fabian een overzicht van de meningen en de daaraan ten grondslag liggende (voor-) oordelen van de Duitse Afrika-reizigers die rond 1880 en later het Centraal-Afrikaanse gebied betraden, ook wat betreft voorwerpen die onder de noemer ‘fetisj’ vallen.¹⁵⁹

Naar aanleiding van hun verslagen trekt Fabian in het hoofdstuk *Magic and Religion* drie conclusies:

- fetisjen trokken de aandacht van de reizigers omdat ze als bewijs golden van hun bijgelovigheid en achterstand in ontwikkeling;
- vanwege hun eenheid én hun verscheidenheid konden fetisjen aan de andere kant ook intrigerend voor hen zijn;
- de magische kant werd als bedreigend ervaren, hoezeer ze de magie ook vanuit evolutionair gezichtspunt konden relativiseren.

Ons gaat het hier om West-Centraal-Afrika en de reisbeschrijvingen uit de tijd vóór 1880. Dat het bij Fabian over andere gebieden gaat en over een ruimere periode lijkt de vergelijking misschien iets gecompliceerder te maken. Maar ‘fetisjen’ moeten in de negentiende eeuw over grotere gebieden van Centraal-Afrika even aanwezig en zichtbaar zijn geweest als voor reizigers die alleen in West-Centraal-Afrika verbleven.

De eerste conclusie van Fabian lijkt voor een groot deel ook op te gaan voor de hierboven genoemde reizigers die hun reacties gaven op cultusbeelden. Hoewel sommigen, zoals Livingstone, eigenlijk aan dat soort zaken geen serieuze aandacht wilden schenken.

De bevindingen uit de tweede conclusie lijken herkenbaar in de soms haast inventariserende beschrijvingen van de voorwerpen die ‘de neger’ in de dagelijkse geloofspraktijk gebruikte; beschrijvingen waaruit de nodige verbazing spreekt.

In de verslagen lijkt eveneens een parallel voor de derde conclusie te vinden. In de kwalificatie ‘superstition’ die stelselmatig opduikt is een component aanwezig van

¹⁵⁹ Fabian, J., 2000: ‘*Magic, embodied in objects called fetishes, intrigued the explorers. They diagnose it as evidence for the inherently backward, superstitious state of the African mind locked in a state of savagery. Yet close attention to the reported facts and events shows that magic as it was practiced in daily life subverted this stance. Deconstruction of the stereotype of fetishism (often a synonym for magic or religion) began when travellers realized that magic was a complex set of practices ranging from what we would now call traditional medicine to personal and collective rites of protection and to aggressive actions identified as witchcraft and sorcery. The travelogues’ ethnographic passages have instances of all above and often add evaluative and explanatory remarks to them. Given the currency of evolutionism, some travellers showed remarkably little interest in seeking the underlying unity of these phenomena in a postulated stage of inferior mental development. (...) When the explorers realized that these superstitious practices were about power, they fell in with them. Anything related to power concerned them. Magic unsettled their own claims to superiority and, though the discourse of fetishism went a long way to resettle them, evolutionary classification of power and rituals created no safe distance.*’ (216/217).

afstand en zelfs ook ridiculisering, waaruit geconcludeerd zou kunnen worden dat men zich bedreigd voelde. Herhaaldelijk werd de figuur van de *nganga* ('fetishman', 'fetishist', 'medicineman', 'sourcerer' etc.) bekritiseerd, omdat hij de bevolking zou bedriegen. De reserve ten aanzien van of misschien zelfs de esthetische kritiek op de door hem gebruikte cultusbeelden kan hierop teruggebracht worden. Veel van de 'superstition' van de West-Centraal-Afrikaanse bevolking stond in directe verbinding met deze persoon als machtig medium tussen het volk en de leven en dood beheersende krachten. 'Macht', zo zegt Fabian, intrigeerde de westerse reiziger van na 1880. En cultusbeelden stonden voor 'macht'. Er is alle reden om aan te nemen dat die specifieke aandacht ook zou gelden voor de reizigers die vanaf 1855 tot 1880 daar in West-Centraal-Afrika rondreisden. Maar de cultusbeelden stonden vooral voor de macht die de *nganga* kon ontplooiën. Dat westerlingen ervan uitgingen dat cultusbeelden werkelijk over de hen toegeschreven krachten beschikten valt nergens in hun verslagen te lezen. Cultusbeelden handelden over de macht die de *nganga* binnen de dorpsgemeenschap bezat en lieten zien hoezeer macht misbruikt kon worden. Onze reizigers was het een doorn in het oog hoe de bevolking alles wat de *nganga* deed voor zoete koek aannam en vaak gedwee zijn instructies volgde. Lezen we het commentaar van Zwier van Sandick op wat hij zag dan mag vermoed worden dat niet alleen deze ene handelsagent die mening was toegedaan. Toch besteedde hij veel aandacht aan het ritueel dat speciaal dit cultusbeeld door de *nganga* onderging. Het lelijk vinden van een voorwerp dat een aanzienlijke macht vertegenwoordigde vormde toen blijkbaar geen reden meer om er zich niet verder mee in te laten. Gedurende de door ons behandelde periode kwam er steeds meer belangstelling voor deze voorwerpen zelf en werd steeds meer gekeken naar de wijze waarop hun uiterlijk samenhang met hun functie. Vóór 1880 beheersten de westerse esthetische normen de waarnemingen van handelsagenten en reizigers. Maar in de tweede helft van de periode 1855 – 1880 groeide langzamerhand een interesse die etnografisch georiënteerd was, en die in de jaren tachtig alleen maar sterker zou gaan worden. Wellicht dat bij het lezen van de reacties van Reade en Du Chaillu al gesproken kan worden van geïntrigeerdheid om het uiterlijk van de beelden, die nog steeds lelijk werden bevonden, én interesse voor wat ze betekenden. Per slot van rekening behoorden zij tot de eersten die de negentiende eeuwse musea van dit soort voorwerpen voorzagen. Van de mogelijkheid dat dit voorwerp zou kunnen dienen als illustratie van zeden en gewoonten, waren ze zich kennelijk goed bewust. Het lijkt erop dat de ontvangende musea geen boodschap hadden aan wat de handelsagenten van die beelden vonden. Bij de documentatie die de handelsagenten aan het museum leverden is niets meer van de bovenstaande esthetische kritiek terug te vinden. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien waren het cultusbeelden geworden, voorzien van hun autochtone namen en vergezeld van een korte beschrijving van de wijze waarop ze gebruikt werden. De kritiek op de

nganga met zijn macht over leven en dood in een dorp, die zich vaak ten koste van de bevolking van zijn *minkisi* bediende, verstomde met de informatie die de agent bij het verzamelen van zijn voorwerpen noteerde en bleef ook in het museum onzichtbaar. Wat daarvan de reden vormde wordt in het volgende hoofdstuk aan de hand van de museale opvattingen en ideeën behandeld.

In deze ethische en esthetische kritiek is nog een ander geluid te horen. In het historische overzicht van de receptie van de West-Centrale etnografica hierboven is het reisverslag uit 1704 van Willem Bosman even ter sprake gebracht. Bosman's kritiek gold de allesbepalende macht van de 'Fetissos', zoals hij die noemde. Voor de westerling zette deze vereringcultus de wereld op zijn kop. Het gehele dagelijkse leven werd door dit soort beelden en hun *nganga* geregeerd, wat Bosman vooral slecht voor de handel vond. 'Fetissos' waren exemplarisch voor de bovennatuurlijke krachten zoals de Afrikaan ze ervaarde.¹⁶⁰ Omdat hij voor vrijwel alles wat hij deed *minkisi* moest raadplegen, leefde de Afrikaan op een volstrekt irrationele wijze, zonder enig begrip van de causaliteit die het westerse leven bepaalde. Voor de verbanden die de westerling bijvoorbeeld tussen gebeurtenissen als ziekte en dood zag bleek de Afrikaan blind te zijn. In de visie van William Pietz, die in 1987-'88 enkele artikelen onder de titel 'The problem of the fetish' schreef, vinden we deze kritiek vooral terug met de opkomst van het achttiende-eeuwse verlichtingsdenken. Ook de negentiende eeuwse humaniora zouden de cultusverering als irrationeel en 'fout' afdoen. Antropomorfe cultusbeelden werden in deze visie beschouwd als 'personificaties' van dit verwerpelijke geloof, waardoor deze westerse kritiek dit soort voorwerpen het meeste zou treffen.¹⁶¹ Men zette zich af tegen deze beeldencultus omdat ze haaks stond op het verlichtingsdenken.

Was de relatie tussen geloof en objecten voor de negentiende eeuwse westerling wel zo onacceptabel als in deze visie wordt beweerd? Werd de overeenkomst niet gezien tussen dit geloof en het christelijke geloof dat zich voor een aanzienlijk deel ook van 'cultusbeelden' bediende en dat aan het eind van die eeuw steeds meer onder vuur kwam te liggen van de opkomende (natuur-) wetenschappen? De Afrikaanse samenleving bleek

160 'African belief in the power exercised by such objects over physical health and even over life and death was an important ground for interpretations of African fetish worship as based on a false, irrational understanding of the nature of causality' (Pietz, 1988: 114). In Jean Barbot's verslag *A Description of the Coast of North and South Guinea*, dat in 1732 verscheen, worden een paar 'Fetissos' afgebeeld. Het gaat om kleinen potten van de Akan-volken (Pietz, 1988: 113).

161 'Personification as the attribution of purpose and intentionality to natural objects proper to the order of mechanical or contingent causality, along with anthropomorphism as implying personification of impersonal material entities, thus becomes the characteristic mental operation of the superstitious mind cut off from that rational enlightenment provided by a scientific view of causality in the natural world ...' (Pietz, 1988: 121-122).

veel meer afhankelijk van psychologische dan politieke principes¹⁶², wat in de ogen van de westerling volstrekt verwerpelijk zou zijn. De aanbidding van een Mariabeeld was met andere woorden niet te vergelijken met die van een *nkisi*. Kunnen we Pietz' visie rijmen met dat wat in de voorafgaande verslagen over de Afrikaan naar voren is gebracht? Hoewel het woord 'superstition' vaak valt, ergerde men zich eerder aan de in dat geloof zeer bedenkelijke rol van de *nganga* dan de totale afhankelijkheid van het geloof met zijn cultusbeelden. Het tekort aan esthetische kwaliteiten van de beelden lijkt in hun oordeel zwaarder te wegen dan de macht die ze vertegenwoordigden. Op den duur vormt dat ook het belangrijkste punt van kritiek. Kritiek op deze afhankelijkheid van objecten wordt ook vanuit wetenschappelijk oogpunt niet expliciet vermeld in het geval van de Nederlandse etnografische musea; zelfs niet bij het maken van een onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' beschavingen, zoals we straks zullen zien. En per slot van rekening werd in de loop van de negentiende eeuw steeds meer handel met deze 'irrationele' Afrikaan gedreven, wiens bijgeloof volgens Bosman de handel bedierf. Het drijven van handel met de plaatselijke bevolking betreffende die voorwerpen van bijgeloof zou trouwens, zoals we straks zullen zien, de successen bepalen die de Nederlandse musea op het terrein van de West-Centrale etnografica behaalden.

Beschrijven we de ontwikkeling naar deze etnografische interesse als de 'groeierende etnografische belangstelling' dan doemt de vraag op wat de drijfveren waren achter deze 'belangstelling'. Wellicht is ze ook te herleiden tot andere oorzaken dan de relativisering van de eigen esthetische criteria. Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond ook een fascinatie voor de lelijkheid en voor 'goed en kwaad', ontstond er een zoektocht naar het onderbewuste, werd 'macht' een te bestuderen fenomeen; begrippen waar bijvoorbeeld ook het toen opkomende 'symbolisme' zich op concentreerde. Aan de relatie tussen Afrikaanse cultusbeelden en deze verandering in het westerse kunstbegrip is geen aandacht geschonken in contemporaine en latere literatuur. Zij verdient zeker nader onderzoek.

Een beschrijving geven van de denkwereld met al haar Europese a-priori's waarmee de handelsagent en de reiziger Afrika tegemoet trad, is riskant, vooral vanwege de enorme veranderingen die zich in de loop van zo'n dertig jaar voltrokken. Per persoon zijn er vaak verschillen of nuances op te merken die vertalingen lijken van heersende en nieuwe begrippenstelsels, die doen vermoeden dat in dit geval er veel

162 'This intellectual error of understanding causality through principles of chance and personification (more generally, anthropomorphization) was considered responsible for the African's alleged distorted manner of valuing material objects, their superstitious religious practices, and their perverse social order, which was perceived by Europeans to be based on fear, credulity, and violence' (Pietz, 1987: 23/24).

gelaagdheden bestonden. Elkaar overlappende interpretatiekaders over ‘de neger’, zoals die in de Bastianse volkenkunde beschreven wordt en in de zich soms in een antiquarische denktrant afspelende ‘travelogues’ van de Europese Afrika-reiziger, maken het vastpinnen van een gedachtewereld alleen maar gecompliceerder. Lezing van de ooggetuigenverslagen uit de periode vóór 1880 maakt duidelijk dat men de nadagen beleefde van de slavenhandel, waarvan de beëindiging als een zeer moeizaam en langdurig proces ervaren moet zijn. Eigenlijk kan beter gesproken worden van een vermindering van de slavenhandel die stukje bij beetje plaatsgreep, met momenten van terugval die we als een *reculer pour mieux sauter* moeten beschouwen. Er was nog lang niet officieel sprake van een beëindiging, wel van een zich al jaren voortslepend ontmoedigingsbeleid. Tot circa 1870 wist men niet beter dan dat langzaamaan de slavenhandelaren bakzeil moesten halen. Dat proces moet hun aandacht voor een belangrijk deel hebben opgeslokt. Althans, dat onderwerp keert voortdurend manifest in boeken terug. Het moet iedereen aan het denken hebben gezet. Men verkeerde in de fase dat de antislavernij-gedachte zonder enige moeite aanvaard werd, maar de menselijkheid van ‘de neger’ als medemens nog bewezen moest worden. Begrippen als evolutionisme blijken ook zeker niet aan een bepaald jaartal (bijvoorbeeld: 1859, *The Origin of Species*) opgehangen te kunnen worden. Al vóór 1840 kan gelezen worden over een maximale ontwikkelingsgraad die de ‘negerbevolking’ vanwege ‘de soort’ kon bereiken. Echt tot de beschaafde wereld zou ze volgens deze theorie nooit gaan behoren. Zo’n uitspraak zou kunnen verwijzen naar de opvatting dat de mens - afhankelijk als hij is van de geografie waarin hij leeft - geen verdere kans heeft op ontwikkeling. ‘De neger’ was voor velen gewoon ‘uitgeëvolueerd’. Veel van de scepsis van de westerling ten aanzien van de groeimogelijkheden van ‘de neger’ is terug te voeren op die opvatting. Nog ver na 1870 zijn er voorbeelden aan te wijzen van een wereldbeeld met een statische ordening van mensenrassen. Ordening verwees naar een classificatie, die, zoals we in het laatste hoofdstuk kunnen lezen, weer op haar beurt verwees naar een hiërarchie in beschavingen. Op de ladder van beschavingen die in dit hoofdstuk aan de orde komt, stond die van ‘de neger’ op een lagere sport dan de westerse, en was de ontwikkeling van zijn materiële cultuur navenant. De evolutietheorie met haar idee van een zich over een langer tijdsbestek uitstrekkende ontwikkeling gaf aanleiding om te veronderstellen dat een inhaalslag in de leefcondities van ‘de neger’ alleen maar zou resulteren in een weliswaar snellere, maar kunstmatige verheffing van de Afrikaanse bevolking.¹⁶³

163 In alle verslagen voelt men zich beschaamd over de rol die het Westen speelde bij de slavenhandel. Bastian verwoordt dit zo: ‘*Es wäre eine würdige Aufgabe unserer Zeit und ihrer humanistischen Bestrebungen, das wieder zu gewinnen, dessen Kunde für Europa durch seine schwerste Schuld, die das Sklavenhandels verloren gegangen ist....*’ (Bastian, 1874: xi). Over een door het Westen georganiseerd programma om Afrika weer uit het slop te helpen had men zo zijn eigen denkbeelden. Zie daarvoor de in hoofdstuk 1 en 2 weergegeven resumés van de verslagen van Hutchinson, Burton, Kerdijk, Andersson, Reade, Monteiro e.a.

Van de visies en meningen die men gedurende ongeveer dertig jaar (1855 tot eind jaren tachtig) over de Afrikaan had kan lastig een sluitend beeld worden verkregen. Ze zijn zo gevarieerd dat ze nauwelijks in een samenhangend overzicht bijeen zijn te brengen. Verschillen zijn ook aan te wijzen binnen de beoefening van de toenmalige etnografische wetenschap. In de volgende hoofdstukken worden de voorschriften beschreven zoals ze bestonden voor de wetenschappelijke waarneming en het kader waarbinnen de gedachten en conclusies werden gevormd (het paradigma waarvanuit men werkte). We stuiten daarbij onvermijdelijk op de persoonlijke opvattingen van wetenschappers. Voor de betekenisgeving aan de West-Centraal-Afrikaanse voorwerpen stonden de wetenschappers meerdere invalshoeken ter beschikking, die laten zien hoezeer men ook worstelde met de vraag of in de wetenschappelijke beschrijving een waardeoordeel kon worden uitgesproken over de esthetiek van de objecten.

Het verzamelbeleid

Visuele impressies van de materiële cultuur uit West- en Oost-Equatoriaal Afrika

De westerse aandacht voor Afrikaanse West-Centrale inheemse voorwerpen, en vooral voor de cultusbeelden, vertoont over de hier behandelde periode tussen 1856 en 1880 een sterk stijgende, maar wat schoksgewijs verlopende lijn. Nadat in de jaren twintig (Tuckey), dertig (Bowdich) en vooral veertig (Tardieu en Hofer in *L'Univers...*) al het een en ander was bericht over gebruiksvoorwerpen en *fetishes* wijdde Wilson in 1856 beduidend meer aandacht aan deze voorwerpen, maar hij beperkte zich daarbij tot woorden. Afbeeldingen van voorwerpen waarvan inheemse volken in andere Afrikaanse regionen gebruik maakten, geven de sinds eind achttiende eeuw groeiende interesse aan voor de materiële cultuur (voor Zuid-Afrika: Sparrman, Lichtenstein, Moffat en Cazalis). Zodra verslagen verschijnen van de ontdekkingsreizen in het West-Centrale deel van Afrika worden ook hierin dit soort illustraties opgenomen. Nadat zijn reisgenoot Galton hem met twee kleine afbeeldingen van West-Centrale voorwerpen in *Travels in South Africa* in 1851 was voorgegaan, besteedde Andersson in zijn *Lake Ngami* uit 1857 aandacht aan dergelijke voorwerpen, waarvan er beduidend meer werden getoond dan voorheen. Het gaat daarbij echter om huisraad en wapens. Cultussculptuur komt bij Andersson in de tekst nog niet voor, evenmin als in de afbeeldingen.

De literatuur over de ontdekkingen van het West-Centrale deel van Afrika werd vanaf 1857 verlucht met een groeiend aantal illustraties. Behalve voor wilde dieren en de geografie, met gezichten op het landschap en een blik in de jungle, werd in minder dan twintig jaar tijd ook veel paginaruimte vrijgemaakt voor afbeeldingen van gebruiksvoorwerpen. Na Andersson's geïllustreerde publicatie worden in Magyar's *Reisen* uit 1859 de schetsen die deze samen met zijn tekst vanuit Angola verzond naar Hunfalvy, zijn contactpersoon bij de Academie van Wetenschappen in Budapest, uitgewerkt tot fraaie litho's. We kunnen inheemse kleding zien en gebruiksvoorwerpen als jachtgerei en een muziekinstrument, maar van de cultusbeelden waar hij het in de tekst uitgebreid over heeft, wordt niets getoond.¹⁶⁴

¹⁶⁴ In de verschillende publicaties zijn overigens grote verschillen aan te wijzen in kwaliteit. De eerste en enige druk van Magyar's *Reisen* bevat gedetailleerde litho's. De eerste drukken van *Lake Ngami* en *Missionary Travels* hebben nog ingekleurde litho's. De afbeeldingen in de drukken erna zijn van

Eindelijk verschijnen in Du Chaillu's *Explorations and Adventures in Equatorial Africa* in 1861 de eerste afbeeldingen van een Westequatoriaal cultusbeeld: twee *mbuiti* of *mbouiti*. Eén cultusbeeld valt door zijn langgerektheid en merkwaardige details in het bijzonder op (zie afbeelding 6). Het bezit duidelijk antropomorfe eigenschappen (romp, hoofd en onderlijf), maar lijkt te zijn geassembleerd uit allerlei materialen. De buisvormige uitsteekseltjes uit de borst zouden de geweren kunnen zijn zoals die door een *nkisi nduda* worden meegetorst om in het nachtelijke donker vijandige elementen mee te kunnen bestoken.¹⁶⁵ De romp bezit geen armen en op het hoofd lijkt boven het ronde gezicht met de zware wenkbrauwen een soort tropenhelm te prijken. De andere *mbuiti* was bestemd als huisfetisj en stelt een strijdlustig figuurtje voor met wijd uiteenstaande benen. In hetzelfde jaar verschijnt *Wanderings in West-Africa* van Richard Burton. Kennelijk hechtte deze er belang aan om een afbeelding te laten opnemen van een *Ju-Ju-house*, een locatie waarin ook cultusbeelden een bepalende rol speelden. Naar een schets die hij ter plekke maakte werd dit huis paginagroot uitgewerkt. Na Read's *Savage Africa* uit 1863, waarin alleen enkele afbeeldingen van voorwerpen voor de jacht en het huishouden zijn opgenomen, trad in de reisliteratuur over het West-Centrale gebied vervolgens een stilte in die tien jaar zou duren. Du Chaillu borduurde in zijn *Journey into Ashangoland* uit 1867 voort op een tweede reis die hij in Gabon in 1864 en 1865 maakte en waarin de ontmoetingen met gorilla's weer de boventoon voeren. Met zijn avonturen met die dieren en met pygmeeën had hij tientallen jaren lang succes als schrijver. Hij bracht Afrika dichterbij, vooral door zijn jeugdboeken. In zijn publicatie uit 1867 wordt slechts één enkele *buiti* afgebeeld. Voorlopig werd tot begin jaren zeventig over dit gebied van Afrika geen nieuw reisverslag uitgebracht. Waarmee niet gezegd is dat de belangstelling voor de Afrikaanse materiële cultuur wegwijnde. Het toneel van de Afrikaanse reizen was in de tussentijd van West-Afrika naar het oostelijke deel van Centraal-Afrika verschoven waar men de bronnen van de Nijl wilde vinden. Toen Burton zijn *Wanderings* in 1861 publiceerde, was hij om die reden al in het oosten geweest. Hij bracht in 1860 zijn *Lake Regions of Central Africa, a Picture of Exploration* uit. Het toneel van Oost-Afrika dat hij en Speke,

een povere, schetsmatige kwaliteit. Vooral wanneer van een bepaald werk meerdere drukken werden uitgegeven, en ook verschillende uitgevers rechten kregen om afbeeldingen te hergebruiken - zoals in Livingstone's dat na de prachtig verzorgde eerste editie in 1857 per jaar ongeveer een herdruk beleefde - worden de afbeeldingen op het laatst grof uitgevoerde herhalingen.

165 De *minkisi* worden in vier hoofdtypen onderverdeeld: die met een helende of genezende functie (een *Nkisi na Moganga*), de ziekten veroorzakende (*Nkisi Mpezo*), de tegen kwade krachten beschermende (*Nkisi Mbula*) en de op verdachten, heksen en misdadigers jagende (*Nkisi Nkonde*), die vaak spijkers en andere metalen voorwerpen ingeslagen kregen. De *Nkisi Nduda* behoort tot de beschermende soort.

Baker en enkele anderen¹⁶⁶ al rond 1860 voor zich opeisen zou ruim vijftien jaar de reisliteratuur domineren.

Afbeeldingen als inspiratie voor verzamelen

Vooraf de afbeeldingen in deze reisverslagen moeten voor de volkenkundige musea de allereerste bron van kennis over dit deel van Afrika gevormd hebben. Wanneer musea van zins waren om een aantal voorwerpen of misschien een hele verzameling aan de collectie toe te voegen, dan leverden die illustraties van inheemse voorwerpen documentatiemateriaal op dat zowel musea als verzamelaars kon helpen om objecten te herkennen en gebruik en functie te definiëren. De illustraties, maar ook de beschrijvingen van inheemse objecten moeten als een enorme *appetizer* hebben gewerkt op de toen net opgerichte etnografische musea, omdat 'Afrika' nog niet of nauwelijks in de collecties vertegenwoordigd was.

Bij het lezerspubliek van de literatuur over de ontdekkingsreizen in dit deel van Afrika, zullen ook deskundigen hebben behoord die in dienst van deze musea waren. Vooraf de publicaties waarin rond 1860 meer en meer afbeeldingen van wapens, huisraad en de eerste cultusbeelden verschenen, zullen de museale interesse hebben opgewekt. Het was met die afbeeldingen in de hand ook makkelijker om aan agenten van de Afrikaansche Handelsvereniging te vragen voorwerpen te verzamelen. Afbeeldingen in boeken maakten hen wegwijs in wat er daar aan de kust aan inheemse voorwerpen voorhanden was.

Blijft het verband tussen de geïllustreerde publicaties en acquisities uit die tijd niet meer dan een vermoeden zonder concrete aanwijzingen? De vraag of de Nederlandse volkenkundige musea duidelijke belangstelling koesterden voor deze publicaties om er bij het verzamelen echt gebruik van te maken is tot op zekere hoogte goed te beantwoorden. We beschikken over de gegevens van historische bibliotheekbestanden. Titels uit de bovenbeschreven reisliteratuur blijken in de jaren zeventig en tachtig niet alleen aanwezig te zijn geweest in de bibliotheken van de Nederlandse etnografische

¹⁶⁶ Engeland was nummer één in de internationale exploratie van Afrika. In de loop van de jaren zestig kregen vooral publicaties over de reizen in Oost-Afrika internationale aandacht. De expeditie van Burton en Speke e.a., in opdracht van de Royal Geographic Society en medegesponsord door anderen, vroegen veel extra geld en kregen dus ook grote aandacht. Daarna kwam Livingstone, steeds verzekerd van internationale belangstelling, die in de jaren zestig zoekende was naar de loop van de Zambesi. Zie verder: Samuel White Baker, *Albert N'yanza, Great Basin of the Nile and Explorations of the Nile Sources*, MacMillan and Co, London 1866, Petherick Mr. and Mrs. [John], *Travels in Central Africa, and Explorations of the Western Nile Tributaries*, London, 1869 (2 vols.).

musea, maar ook in die van de universiteiten van Leiden en Amsterdam en de Koninklijke Bibliotheek. Maar is dát gegeven voldoende om het bewijs te leveren dat die literatuur door de verantwoordelijke verzamelaars ook gelezen is en dat zij daardoor op het spoor zijn gezet van het aanleggen van West-Centrale verzamelingen? Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de staf van het etnografische museum in Leiden zich via de literatuur in de eigen bibliotheek en vooral in die van de Leidse universiteit op de hoogte stelde van essentiële informatie ten behoeve van de eigen collectie. Zoals we hieronder kunnen zien waren, anders dan elders, in de bibliotheek van de universiteit van Leiden bijna alle belangrijke titels aanwezig.

De Koninklijke Bibliotheek leende vanaf eind jaren zeventig op verzoek vele titels aan het museum in Leiden uit.¹⁶⁷ Wat betreft de museumbibliotheek van het Rijks Ethnographisch Museum is het historische bestand niet lastig te traceren. Het overzicht dat in 1909 werd gepubliceerd biedt voldoende gegevens.¹⁶⁸ Ook de Universiteitsbibliotheek van Leiden leende, zo blijkt uit correspondentie in het museumarchief, al vanaf rond 1880 regelmatig uit aan het Rijks Ethnographisch Museum. Lastiger ligt de connectie tussen andere museumbibliotheken waarvan de museumstaf wellicht gebruik kan hebben gemaakt, bijvoorbeeld in het geval van het REM van titels uit het nabijgelegen Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie, dat destijds de tweede titel van Du Chaillu uit 1867 in bezit had, of die van het Koninklijk Instituut voor Land-, Taal en Volkenkunde dat destijds in Delft gevestigd was en ook over een paar exemplaren uit die literatuur beschikte.

Ook het Genootschap Natura Artis Magistra in Amsterdam beschikte over een zeer uitgebreide boekerij waarin behalve standaardwerken ten behoeve van disciplines als zoölogie en entomologie ook voorzien was in historische en meer recente literatuur over verre volkeren en ontdekkingsreizen. Ook enkele van de eerder genoemde klassieken over de ontdekking van West-Afrika komen erin voor. De directeur, bibliothecaris of conservator van het Ethnographisch Museum van het Genootschap

167 Een opgave van de door het REM geleende titels is niet gevonden. Alleen wanneer de uitleentermijn verstreken was en de KB om teruggave verzocht van geleende boeken werden titels opgegeven. Dat gebeurde zo nu en dan zoals blijkt uit briefjes in het 'Register van Brieven Memoriën enz. ontvangen en geschreven ten behoeve der Directie en Administratie van het Rijks Ethnographisch Museum'. Daarin wordt geen titel uit de Afrika-reisliteratuur door de KB teruggevraagd, wel één die handelt over de Oceanische (25 maart 1881). Directeur Serrurier had voor zijn bezoek om uitleen een contactpersoon bij de UB Leiden [dr. W.N. du Rieu (de Riek?)].

168 In het voorwoord wordt gezegd dat na 1896, toen Serrurier als directeur vertrok, alleen het deel van de bibliotheek werd aangevuld dat niet op Afrika betrekking had. Verder werd geen (algemeen) ethnologische literatuur meer aangekocht. De in de volgende hoofdstukken te behandelen literatuur waarvan de titels in de catalogus zijn aangetroffen moet dus voor het grootste deel al in de jaren tachtig in het REM aanwezig zijn geweest (Schmeltz, 1909: Voorwoord).

Natura Artis Magistra moet dus op de hoogte zijn geweest van wat er over West-Centraal-Afrika geschreven werd.

Hoe de bibliotheek van het Koloniaal Museum te Haarlem was samengesteld is niet meer te achterhalen. Ze zou met de collecties die in 1913 werden opgeslagen uiteindelijk in het Koninklijk Koloniaal Instituut kunnen zijn terechtgekomen.

In het bijeenbrengen van de verzamelingen kunnen personen worden aangewezen die voor een groot deel verantwoordelijk waren voor de aanwinsten. Hieronder zullen ze aan de orde komen: stafpersoneel als directeurs en conservatoren waarvan aangenomen mag worden dat ze, net als het gewone lezerspubliek, deze reisliteratuur ook voor zich persoonlijk aanschafte om thuis te lezen. Uit uitspraken van externe deskundigen die hieronder ook behandeld worden kunnen we opmaken dat 'Monteiro' en ook 'Stanley' als documentatiebron voor volkenkundige beschrijvingen werden gebruikt.

Bibliotheeken en titels uit de reisliteratuur betreffende West-Centraal-Afrika

Dit overzicht kwam tot stand door raadpleging van de bibliotheekcatalogi via Picarta. Een steekproefsgewijze inzage maakte duidelijk dat in de meeste gevallen in de boeken aanduidingen te vinden zijn (oude stempels, signaturen e.d.), die erop wijzen dat het betreffende werk aan het eind van de negentiende eeuw in het bestand aanwezig moet zijn geweest. In enkele gevallen moet enige voorzichtigheid betracht worden, omdat door het ontbreken van stempels e.d. van een latere, retrospectieve aanschaf sprake kan zijn.

Bibliotheek van het Genootschap Natura Artis Magistra¹⁶⁹:

Du Chaillu, *Explorations & Adventures*..., 1861

Cameron, *Across Africa*, 1877

169 Bastian's *Anleitung zu wissenschaftlichen Beobachtungen auf Reisen* uit 1888 bevond zich ook in deze bibliotheek. Hoewel deze titel niet behandeld is, is ze als referentie voor de stand van wetenschap bij 'Artis' van belang. De bibliotheek van dit Genootschap bevat een keur van Westafrikaanse reisliteratuur van vóór de onderhavige onderzoeksperiode waaronder Dapper (1668), Lobo (1728), Bruce (1790), Mungo Park (1799), Degrandpré's *Voyages à la côte occidentale d'Afrique* uit 1801, de Nederlandse vertaling van Tuckey's *Narrative of an Expedition* uit 1818 en van Barth's ontdekkingsreizen van 1849-1855, het verslag van de tocht van Denham en Clapperton naar de Niger uit 1828, een Duitse vertaling van Baker's *Albert Nyanza* uit 1866, Stanley's *Cinq Années au Congo* uit 1885 en Junker's *Afrikanische Reisen* uit 1889.

Bibliotheek van 's Rijks Ethnographisch Museum¹⁷⁰:

Monteiro, *Angola and the River Congo*, 1875
 Stanley, *Through the dark continent...* (Duitse vert., 1878)...
 Bastian, *Die Fetisch an der Küste Guinea's...*, 1884

Bibliotheek van de Universiteit van Leiden:

Wilson, *Western Africa...*, 1856
 Andersson, *Lake Ngami* (ed. 1856)
 Magyar, *Reisen in Süd-Afrika*, 1859
 Hutchinson, *Impressions...*, 1858
 Reade, *Savage Africa*, 1864¹⁷¹
 Bastian, *Die Deutsche Expedition...*, 1874/75
 Monteiro, *Angola and the River Congo*, 1875
 Burton, *Two Trips...* (ed. 1876)
 Cameron, *Across Africa*, 1877
 Stanley, *Through the dark continent...*, 1878

Koninklijke Bibliotheek Den Haag:

Andersson, *Lake Ngami* (ed. 1857, ook Duitse vert. 1857)
 Magyar, *Reisen in Süd-Afrika*, 1859 (ed. 1860)
 Burton, *Wanderings in West Africa*, 1863
 Hutchinson, *Impressions...*, 1858
 Bastian, *Die Deutsche Expedition...*, 1874/75
 Burton, *Two Trips...* (ed. 1875 en 1876)
 Bastian, *Expedition an der Loangoküste...*, 1874/75
 Cameron, *Across Africa*, 1877
 Stanley, *Through the dark continent...*, 1878

170 Uit het overzicht van J.C.E. Schmeltz blijkt dat in de lijst van boeken die in 1909 nog aanwezig waren in de museumbibliotheek nog andere titels figureerden, zoals Mungo Park's reisverslagen in de Nederlandse edities van 1801/02 en 1817, Burton's *Abeokuta and the Camaroons Mountains* uit 1863, Coquilhat's *Sur le Haut-Congo* uit 1888, en vele titels die in dit onderzoek in een ander verband relevant zijn: museumgidsen van Nederlandse en buitenlandse etnografische museumcollecties, theoretische werken van Waitz, 1859-1877 (zie hfdst. 5), Bastian's *Der Fetisch an der Küste Guinea's auf den deutscher Forschung nähergerückten Stationen der Beobachtung* (Berlin, 1884) en catalogi die Bastian in 1872 en 1886 o.a. van de Afrikaanse collecties in het Berlijnse museum opstelde.

171 Hoewel niet bekend is of er enige connectie bestond tussen de musea van Leiden, Amsterdam en Rotterdam en het Koninklijk Instituut voor Taal- Land-, en Volkenkunde in Den Haag moet in dit verband erop gewezen worden op dat in het historische bibliotheekbestand van het KLTLV diverse titels uit deze reisliteratuur aanwezig waren (bijvoorbeeld Bastian 's *Die Expedition an der Loangoküste* uit 1874/75, Reade's *African Sketchbook* uit 1874 en Monteiro's *Angola and the River Congo* uit 1875).

Omdat de relatie tussen de Universiteit van Amsterdam en het Groote Museum van 'Artis' midden jaren zeventig hecht werd, is in dit overzichtje ook het bestand aan reisliteratuur opgenomen dat aanwezig was in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

UB Amsterdam:

- Andersson, *Lake Ngami...*, 1857
- Tams, *Die Portugiesische Besitzungen ...*, 1845
- Reade, *Savage Africa...*, 1863
- Du Chaillu, *Explorations & Adventures...*, 1861
- Du Chaillu, *A journey to Ashango-land...*, 1867
- Bastian, *Die Deutsche Expedition...*, 1874/75
- Monteiro, *Angola and the River Congo*, 1875
- Burton, *Two Trips...* (ed. 1876)
- Cameron, *Across Africa*, 1877
- Stanley, *Through the dark continent...*, 1878

De Parijse wereldtentoonstelling van 1878: een ander medium voor de publiciteit rond etnografica?

Voor het aanleggen van de verzamelingen was de reisliteratuur direct relevant, zoals blijkt uit hieronder te behandelen verwijzingen ernaar door de staf van het Rijks Ethnographisch Museum in de jaren tachtig. Daarnaast dringt zich de vraag op of ook wereldtentoonstellingen een rol hebben gespeeld. Immers de wereldtentoonstellingen trokken toen de nodige aandacht voor wat overal over de wereld aan voorwerpen en producten vervaardigd werd. Een dergelijke expositie was een niet te missen evenement, omdat op één locatie van alles getoond werd en het een prachtige gelegenheid bood om van de wereldhandel en -cultuur uit de meest afgelegen gebieden kennis te nemen. Op deze tentoonstellingen gaf elk deelnemend land een *exposé* van de stand van zaken op het gebied van handel en cultuur. Behalve handelsproducten als grondstoffen voor voedsel, levensmiddelen, vorderingen op het terrein van toegepaste wetenschappen, nieuwe machines waaronder bijvoorbeeld het Franse ontwerp voor een meerkamerkanon, nieuwe methodes om land te bewerken en de meest recente mode, werd ook ruimte gegeven aan ontwikkelingen op het gebied van de beeldende kunsten, zoals hedendaagse sculptuur en schilderijen. Temidden van deze tentoonstellingen valt de Parijse Wereldtentoonstelling van 1878 in het bijzonder op. Het was een spektakel van honderden producten, in scène gezet door de architect Viollet-le-Duc en anderen zoals Ernest-Théodore Hamy. Dit jaar representeerde een belangrijke periode

in de internationale aandacht voor de Afrikareizen. Stanley was in Centraal-Afrika geweest en zijn boek *Through the Dark Continent*, verlucht met veel afbeeldingen van inheemse voorwerpen, werd door het grote publiek verslonden. Het verslag van de inmiddels overleden de Compiègne verkocht goed en beleefde inmiddels zijn derde druk, wat ook gold voor Cameron. Voorts stonden de musea in de startblokken om voorwerpen uit de West-Centrale regionen binnen te halen. '1878' staat dus middenin de periode waarin Afrikaanse etnografica voor vele landen steeds interessanter werden. Als er één jaar is waarin verwacht kan worden dat die 'etnografische aandacht' in een wereldtentoonstelling haar neerslag zou vinden, dan is het wel dit jaar. Van alle landen die hun kunst-, industrie- en handelsproducten lieten zien, waren Frankrijk en Portugal het meest gelieerd met dit deel van Afrika. Frankrijk had handelsposten in Gabon en daaronder tot aan de Congo en Portugal beheerste het lange kustgebied onder de Congo en claimde ook al de binnenlanden van Angola. Engeland was daar ook al lange tijd aanwezig, maar dan in de vorm van enkele handelshuizen aan de Congo-monding, zoals Hatton & Cookson. In de catalogi van wat de diverse landen op de tentoonstelling van 1878 aan voorwerpen exposeerden, worden in de context van Afrika dan ook alleen Frankrijk en Portugal vermeld. In de enorme reeksen van 'Groupes' en 'Classes' herkennen we veel van de ordenende en classificerende negentiende eeuwse geest terug. De landen worden vertegenwoordigd met voorwerpen die in liefst 90 klassen zijn gesplitst, die op hun beurt in negen groepen zijn ondergebracht. Dat wil niet zeggen dat elk land voorwerpen van alle groepen en klassen inzond. Portugal wordt in 'Tome V' van de tentoonstellingscatalogus behandeld. Zowel voor dit land als voor Frankrijk wordt ruimte vrijgemaakt binnen de categorie 'Colonies' en wordt vermeld wat uit de gebieden Gabon respectievelijk Angola voor de tentoonstelling is ingebracht. Voor Gabon en de *Comptoirs de la côte occidentale d'Afrique* heeft Frankrijk in 'Classe 42' ('Bimbeloterie' = allerlei snuisterijen) een *Collection de fétiches de la côte* uit het bezit van Baron Didelot in de opstelling geplaatst. Naast die collectie van Gabonese etnografica was er nog een '*petit ivoire*' (behorend in *Classe 59: Produits de la Chasse*) te zien. Frankrijk, dat zich pas sinds enkele jaren in een West-Afrikaans gebied trachtte te vestigen, vond het blijkbaar wel noodzakelijk om de wereld te wijzen op Afrikaanse materiële cultuur. Portugal lijkt minder daarom te geven. Hier zijn voor de kolonie Angola relatief veel voorwerpen te zien uit de groep *Céréales, viandes et poissons, légumes et fruits*. Maar kijken we wat dit land voor zijn Afrikaanse kolonie in 'Classe 42' voor de opstelling heeft ingebracht, dan wordt daar niets vermeld. Of het moet zijn dat de West-Centrale materiële cultuur waar het land al zo lang mee te maken had en ook zoveel kennis over moest hebben, vertegenwoordigd werd door de '*Ouvrages sculptés en ivoire, bois et coco; objets divers en bois, paniers et ouvrages divers en paille par les indigènes de l'Afrique et de l'Inde Portugaise*'. Alles afkomstig uit de collectie van het *Musée des Colonies* te Lissabon. Angola werd alleen vertegenwoordigd door Benguella, Mossamedes

en Quilengues met ‘*Céréales, Viandes et Poissons, Légumes et Fruits*’.¹⁷² Verder waren er Angolese koffiesoorten in overvloed te zien. De nadruk lag dus vooral op het nut. De inheemse cultuur van Portugal’s koloniën was ook vertegenwoordigd met een *Collection d’armes de guerre et de chasse des indigènes de l’Afrique et d’Inde Portugaise*.¹⁷³

Uit de beschrijving van het tentoonstellingsterrein moet worden opgemaakt dat dit soort etnografische objecten geheel achteraf in een paviljoentje stonden opgesteld en dus alleen voor de liefhebbers en de toevallige passanten te zien moeten zijn geweest. Ook worden ze niet in de grote catalogus afgebeeld.¹⁷⁴ Hoewel die een jaar later verscheen zouden afbeeldingen van dit soort voorwerpen zeker meegenomen zijn, als men gemerkt had dat ze het nodige bezoek hadden getrokken. Voor de paar landen die iets uit hun koloniën wilden tonen blijkt de tentoonstelling dus aanleiding om nuttige of gebruiksproducten te tonen waarmee vooral commerciële doelen werden nagestreefd. Hoewel dit strookte met het doel van de werelddtentoonstellingen en dus niet hoeft te verbazen, was op het terrein niettemin ruimte gecreëerd voor inheemse gebruiksvoorwerpen die geen direct handelsnut hadden.

In Parijs was overigens aan de tentoonstelling van etnografica in het paviljoen van de werelddtentoonstelling een andere voorafgegaan. In het gebouw van het *Ministère de l’Instruction publique* te Parijs was namelijk in 1877 een *Muséum ethnographique des missions scientifiques* ingericht, dat beschikte over allerlei etnografische collecties die daar in de loop der jaren waren gedeponeerd. Alfred Marche, reisgenoot van Victor Marquis de Compiègne (zie vorige hoofdstuk), schonk zijn verzameling van Gabonese etnografica aan dit museum. De verzamelingen waren in een ‘*ordre pittoresque et saisissant*’ tentoongesteld (Días, 1991: 164). Toen voor de Werelddtentoonstelling van 1878 in de tentoonstellingsgebouwen op het terrein van het Trocadéro het *Musée Ethnographique* gehuisvest werd, sloot het kleine *Muséum ethnographique* in het ministerie zijn deuren en werd de hele collectie overgebracht naar het Champ de Mars. Het etnografische museum dat in het kader van de tentoonstelling op het Champ de Mars was verzezen, bleef voortbestaan. Na 1882 werden Afrikaanse collecties in dat *Musée d’Ethnographie du Trocadéro* gepresenteerd. Ze waren echter vrijwel geheel van Noord-Afrikaanse of Senegalese herkomst.¹⁷⁵

172 Portugal vermeldde zelf als inbrengend land, en niet onder de naam van de ‘kolonie’ Angola, foto’s die Cunha Moraes vervaardigd had in zijn atelier dat hij sinds 1877 in Loanda (Angola) moet hebben gehad. *Tome V Sections Etrangères. Catalogue spécial de la section Portugaise à l’Exposition Universelle de Paris*, 1878: 403, 473. Ook van de behuizingen van de AHV maakte Cunha Moraes foto’s die in bezit zijn van het RMV.

173 *Catalogue Officiel Publié par le Commissariat Général* (V Tomes), Tome III, Section Française (Colonies Françaises, Gabon): 380 en 473.

174 *L’Art et Industrie de Tous les Peuples à l’Exposition Universelle de 1878. Description illustrée des Merveilles du Champ-de-Mars et du Trocadéro par les Écrivains spéciaux les plus autorisés*, Paris, 1879.

175 Días, 1991: 182. De reden dat dit museum niet veel voorwerpen binnenkreeg uit Gabon en het Franse Congo (het latere Congo-Brazzaville) wordt niet vermeld.

Of het effect van de op de *Exposition Universelle* tentoongestelde West-Centrale etnografica groter was dan de *impact* die de reisliteratuur met haar afbeeldingen en beschrijvingen van West-Centrale etnografica op het grote publiek en de musea had, is op zijn minst twijfelachtig. De langgerekte Westkust voorzag langs een andere route Europese musea van objecten. Literatuur en onderzoeksresultaten vormden de directe aanleiding voor het verzamelen. Al vóór 1880 begon de stroom van West-Centrale etnografica op gang te komen richting Europese volkenkundige musea en verzamelaars.

De musea en de handelsverenigingen

De betrekkingen die de Nederlandse volkenkundige musea hadden met de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap (NAHV) bleken, zoals we reeds zagen, van doorslaggevend belang voor het verwerven van Afrikaanse materiële cultuur. Ruim een jaar nadat de eerste reeks van Adolf Bastian's West-Centrale cultusbeelden in de etnografische afdeling van het *Kaiserliches und Königliches National Museum* in Berlijn was opgenomen, arriveerde de eerste verzameling van inheemse voorwerpen uit het West-Centrale gebied in de haven van Rotterdam, de locatie van het kantoor van de Afrikaansche Handelsvereniging (AHV). In 1876 schonk handelsagent Gillis Krul 33 voorwerpen, waaronder één '*Fetisch of amulet voor kraamvrouwen*', aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden (KKZ) in Den Haag. Overigens werden toen de voorwerpen door hem én het Kabinet nog niet 'etnografica' maar 'curiositeiten' genoemd. Tot diep in de jaren tachtig zou die aanduiding nog worden gebruikt door de schenkende agenten. In 1877 verkreeg het Koloniaal Museum te Haarlem uit de West-Centrale regio een schenking van 'curiositeiten' waaronder zeven *minkisi*. Vervolgens moet de Rotterdamsche Diergaarde in 1879 in ieder geval een verzameling hebben gekregen die toebehoorde aan A.A.P. Jung, toen nog 'inspecteur der factorijen', later één der directeurs van de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap, opvolgster van de medio 1879 failliet verklaarde AHV. Doordat de archieven van de Diergaarde in de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk deel verloren zijn gegaan ontbreken helaas nadere gegevens over zowel Jung als zijn verzameling, die hij waarschijnlijk schonk. Er rest alleen correspondentie met het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden (REM) waaruit kan worden opgemaakt dat in 1879 Conradus Leemans, directeur van het REM, geattendeerd werd op een zending van voorwerpen, afkomstig van de AHV, die bij de Rotterdamsche Diergaarde was aangekomen en daar nota bene in een tijdelijke tentoonstelling was opgesteld. Pogingen om deze voorwerpen voor 'Leiden' te verwerven mislukten. Een brief van de 'liquidateur' van de AHV uit 1883 vermeldt dat deze de verzameling *per se* in Rotterdam wilde laten. Vastgesteld kan worden dat

de Diergaarde die de buurman van de AHV was, vervolgens alles in het werk stelde om dit soort voorwerpen aan haar collectie toe te voegen. Direct erna werden vanuit de AHV en het gemeentebestuur van Rotterdam plannen gesmeed om deze stad een eigen etnografisch museum te geven, wat in 1884 inderdaad gebeurde. Vanaf toen kon ook Rotterdam via een officieel museum zijn verzamelambities in de richting van 'Leiden' en 'Artis' in Amsterdam duidelijker legitimeren. Gedrieën streefden vanaf toen de musea in Leiden, Amsterdam en Rotterdam naar uitbreiding van hun collecties, vooral op dit Afrikaanse verzamelterrein. Zoals hieronder zal worden geïllustreerd, mag dit streven best een concurrentieslag genoemd worden, waarin verschillende agenten van de NAHV als pionnen werden ingezet.

Hoe kwam het toch dat de AHV en haar opvolgster deze musea zo welgezind waren, dat ze het hun agenten mogelijk maakten om daar in Afrika grote verzamelingen aan te leggen en die vervolgens in hun schepen naar Rotterdam te laten vervoeren?

In het archief van de NAHV is geen document te vinden waaruit blijkt dat er sprake zou zijn van een min of meer officiële taak die de handelsverenigingen hun agenten opgedragen hadden.¹⁷⁶ Evenmin is er een contract waarin afspraken genoteerd staan, geen document waarin maar iets staat over samenwerking tussen de beide firma's en de musea op het gebied van collectieverwerving. Alleen in de archieven van de ontvangende musea zijn brieven van handelsagenten te vinden die nadere gegevens verschaffen over wat ze verzamelden en soms ook waarom. Zoals straks uit het overzicht van de verwervingen zal blijken, werden lang niet alle verzamelingen geschonken. Sommigen boden ook reeksen voorwerpen of hele verzamelingen te koop aan. Van losse objecten is niet vaak sprake, of het moet gaan om toen als bijzonder of zeldzaam aangemerkte voorwerpen. Op enkele uitzonderingen na blijft onduidelijk in hoeverre de musea invloed uitoefenden op de samenstelling van wat ze van de handelsagenten aangeboden kregen of kochten. We kunnen ervan uitgaan dat de agenten in hoge mate zelf bepaalden wat het museum interessant zou vinden, afhankelijk als ze vaak waren van het aanbod van de inheemse bevolking.

Zoals we hieronder in het geval van de musea te Leiden en Rotterdam zullen zien, had de AHV zeker de intentie om faciliteiten te bieden die haar employé's in staat zouden stellen de musea genereus met etnografica te bedelen. Maar het waren de handelsagenten die individueel blijk gaven ten behoeve van één of zelfs meerdere musea *in situ* te willen gaan verzamelen. Met hun eigen bagage namen sommigen (we weten dit van Marcussen en De La Fontaine Verwey) de kisten met de voor musea bestemde verzamelingen mee op een NAHV-schip, lieten alles thuis bezorgen en stuurden vervolgens vroeg of laat vanuit hun huisadres de zaken naar het museum op.

176 NA/2.18.10.09. Archief van de 'Nieuwe Afrikaanse Handels Vereniging, 1854-1981'. Doss. No. 655.

Zoals we zullen merken, getroostten de etnografische musea te Leiden, Amsterdam en Rotterdam zich veel moeite om voor elkaar te krijgen dat agenten voorwerpen uit de West-Centrale regio aan hen schonken. Serrurier, directeur van het REM te Leiden, vroeg bijvoorbeeld de top van de NAHV om schenkingen aan het museum mogelijk te maken. Hij bemachtigde zelfs adressen van agenten aan de Afrikaanse kust teneinde schriftelijk om schenkingen te kunnen verzoeken. De drie musea moeten bij de NAHV druk gelobbyd hebben. Er moeten wervingscampagnes zijn opgezet en prijzen in de vorm van eervolle vermeldingen en medailles zijn uitgelooft. Leiden gaf aan de agenten een koninklijke onderscheiding in de vorm van een zilveren medaille en Amsterdam verstrekke hen een erelidmaatschap van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap. In geval van het museum in Rotterdam weten we helaas niet hoe een gulle schenker beloond werd. Voor sommige van de verzamelende agenten was de schenking en de eer die hen op de een of andere wijze ten deel viel kennelijk zo belangrijk dat ze er eigen geld voor over hadden. Hoe dit in zijn werk ging in de periode dat er handel via de ruil van producten gedreven werd, wordt niet duidelijk uit de correspondenties. Misschien dat de firma's het zo interessant en belangrijk vonden om mee te werken dat zij de verzamelaars toestonden om voor de verwerving van objecten enige handelswaar te gebruiken. Toen in de loop van de jaren tachtig de ruilhandel op haar retour was en ook voor etnografica steeds meer met harde munt betaald moest worden, waren de musea genooddaakt om voor de niet ter schenking aangeboden zaken te gaan betalen. Ondanks de kosten die met deze transacties gemoeid waren werd het merendeel van de verzamelende handelsagenten echter geen handelaar.

De mogelijkheid om daar in Afrika handelsagenten etnografica te laten verzamelen deed een sterk appel op de museale behoefte aan collectie-uitbreiding. Binnen korte tijd woedde dan ook tussen de musea een concurrentieslag. Van schermutselingen die plaatsvonden bij de verdeling van de verzamelingen tussen het REM en 'Artis' wordt hieronder verslag gedaan. Realiseren we ons dat vóór 1880 vier etnografische musea al jarenlang bezig waren om verzamelingen op te bouwen, dan is het niet moeilijk om te begrijpen dat het vullen van de lacune 'Afrika' de vurige wens van alle vier was. Dit vormde de drijfveer achter de verwoede pogingen om agenten van de AHV te benaderen met het dringende verzoek om zoveel mogelijk van deze categorie voorwerpen liefst met spoed voor het betreffende museum bijeen te brengen. Dit verlangen gold, zo blijkt uit brieven en notities, vooral het nieuwe Rijksmuseum te Leiden en de Rotterdamsche Diergaarde, welke laatstgenoemde zoals we zagen al snel na de eerste verwerving van West-Centrale objecten een eigen etnografisch museum wilde gaan stichten. Zoals we straks zullen zien verwierf het Etnografisch Museum van 'Artis' volgens de voorhanden zijnde gegevens uit het archief zo'n twee jaar na het

REM de eerste schenkingen van agenten die in dienst waren van wat sinds medio 1879 de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap was gaan heten.

Maar ondanks het feit dat 'Leiden' stond te trappelen van ongeduld om zulk soort voorwerpen te verkrijgen, en de Rotterdamsche Diergaarde het dichtst van alle instellingen bij de bron zat (de AHV en NAHV waren Rotterdamse firma's) waren zij het niet, maar merkwaardigerwijs het Koninklijk Kabinet te Den Haag en het Koloniaal Museum te Haarlem die als eerste iets geschonken kregen (1876). De redenen hiervoor zijn vermoedelijk de volgende. Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden beschikte al over een kleine West-Afrikaanse verzameling en had ook al enkele voorwerpen uit de West-Centrale en Zuid-Afrikaanse regio in bezit, die het vermoedelijk rond 1820 als schenking verworven had (zie verder bij het Kabinet hieronder). Onderzoek geeft aan dat in de expositie van het Kabinet deze verzameling (of enkele voorwerpen daaruit) zou kunnen zijn opgenomen.¹⁷⁷ Dat het Koloniaal Museum te Haarlem door de handelsagent Rudolf Mauve de tweede schenking van West-Centrale voorwerpen werd toebedeeld, ligt hoogstwaarschijnlijk aan het feit dat het zich behalve als 'koloniaal' ook als 'ethnographisch museum' afficheerde (waarmee ook Afrikaanse voorwerpen binnen het bereik lagen) én Mauve een Haarlemmer was. In het algemeen kan geconstateerd worden dat een goede onderlinge relatie de handelsagent leidde bij zijn keuze voor een bepaald museum. De correspondentie van de eerste schenkers, Krul en Mauve, laat er geen onduidelijkheid over bestaan dat de goede relatie met het museum in kwestie al in 1876 en 1877 voor hun schenkingen doorslaggevend was. Meerdere schenkers hadden een voorkeur voor een museum in de eigen woonplaats. Gillis Krul schonk als Hagenaar aan het Koninklijk Kabinet. 'Artis' moest het als onderneming van en voor Amsterdamse burgers vooral hebben van Amsterdammers die vanuit de West-Centrale kust verzamelingen zonden.¹⁷⁸

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende museale instellingen, hun pogingen om Afrikaanse etnografica te verwerven en de resultaten die ze meestal door de inzet van enkele personen boekten. De schenkingen of aankopen worden in het kort vermeld. *Highlights* worden in de tekst genoemd en zoveel mogelijk afgebeeld. Bij de beschrijvingen van voorwerpen is vastgehouden aan de tekst die de verzamelende agent erbij heeft aangeleverd. Aanvankelijk waren het, zoals blijkt, typisch aan de kuststreken gebonden voorwerpen die binnenkwamen. Maar al in de eerste helft van

177 In Effert (2003) wordt een plattegrond weergegeven van de presentatie in het Mauritshuis. Naast China en Japan, en Nationale Geschiedenis en Kunst was er blijkbaar een kabinet ingeruimd voor 'Objecten van de rest van de wereld' (in: Bijlage 1).

178 Adolf Bastian schonk zijn eerste acquisitie uit West-Centraal-Afrika in 1858 aan het *Übersee Museum* te Bremen, de stad waar hij was geboren en toen ook nog woonachtig was (Von Brisskorn, 2000: 38).

de jaren tachtig kwamen in de aangeboden verzamelingen ook voorwerpen voor die daar niet thuishoorden. Zoals op het kaartje (zie afbeelding 1) te zien is, zijn beelden van de Yaka, Chokwe en ook enkele voorwerpen van de Pende, die respectievelijk in de Leidse en Amsterdamse verzamelingen binnenkwamen, afkomstig van volken die veel verder in het binnenland woonden. De paragraaf in het volgende hoofdstuk over de handel in etnografica ('Authentiek of vals...') illustreert hoe met de opkomende vraag van westerlingen naar etnografica geleidelijk aan een stroom van voorwerpen uit diverse regio's op gang moet zijn gekomen, die naar de locaties gevoerd werden waar de handel zich concentreerde.

Dit hoofdstuk beoogt niet de geschiedenissen van de etnografische musea van Leiden, Den Haag, Rotterdam, Amsterdam en Haarlem te beschrijven. De gegevens, voorzover voorhanden, zijn selectief gebruikt om de verzamelambities van deze musea te analyseren met betrekking tot de West-Centrale etnografica. Omdat het archief van het REM de meest relevante documenten oplevert over de relaties die directeuren onderhielden met de verzamelaars behandelen we allereerst dit museum, om via zijn 'voorganger' het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden naar het Koloniaal Museum te Haarlem, de Rotterdamsche Diergaarde en haar weldra op te richten museum aan te komen bij de twee etnografische musea van 'Artis' te Amsterdam.

Het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden en zijn afdeling Afrika

Toen in 1879 door de AHV een verzameling objecten uit West-Centraal-Afrika bij de Rotterdamsche Diergaarde was bezorgd kwam Conradus Leemans, directeur van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) en tevens belast met de directie van het REM, in het geweer. Op 7 november 1879 schreef hij aan de commissie die was aangesteld om orde op zaken te stellen in de geliquideerde Afrikaansche Handelsvereniging:

'Indien eene mij verstrekte mededeeling juist is, zou eene verzameling van ethnographische voorwerpen, afkomstig van Afrika's Westkust, en in den Dierentuin te Rotterdam sedert eenigen tijd tentoongesteld, het eigendom zijn van de Afrikaansche Handelsvereniging of meer bepaald van den voormaligen Directeur dier Vereeniging den heer Pincoffs. Indien bedoelde verzameling nog beschikbaar mogt gekomen zijn, zou ik er veel prijs op stellen dat zij eene blijvende bestemming mogt erlangen bij het onder mijn beheer geplaatste Rijks ethnographisch Museum te Leiden. Het zij mij vergund dit onderwerp in alle betrokkenheid aan Uwe aandacht aan te bevelen, en mij tevens ten volle bereid te verklaren om daarover in nader overleg te treden. Welligt kan door U een voorstel tot het beoogde doel aan de Regeering worden ingediend, waarop dan

*waarschijnlijk ook wel mijne meening door den Minister van Binnenlandsche Zaken zal worden ingewonnen. In de hoop dat mijne opmerking mij niet ten kwade zal geduid worden heb ik de eer U de verzekering mijner meeste hoogachting aan te bieden. Wg. De Directeur v/h R. Mus. V. Oudh. belast met de directie van het R. Ethnogr. Mus. te Leiden, Leemans.*¹⁷⁹

Al op 8 november, dus per ommegaande, werd door ‘de Afrikaansche Handelvereeniging in liquidatie’, zoals het briefhoofd luidde, te kennen gegeven dat de poging van Leemans om de collectie doorgezonden te krijgen gedoemd was te mislukken:

*‘In beleefd antwoord op uw geacht schrijven van gisteren, erkennen wij het bestaan der door U aangeduide collectie, die evenwel niet aan onze Vereeniging of aan haren voormaligen Directeur L. Pincoffs, maar aan den Inspecteur onzer Factorijen, den heer A. Jung in eigendom toebehoorde. Die Heer heeft echter reeds onlangs zijne verzameling aan de Rotterdamsche Diergaarde afgestaan, waardoor tevens het uitzicht, haar voor het Rijks Museum te verwerven, als vervallen moet worden beschouwd. Wij betuigen U ons leedwezen over dit onbevredigend resultaat Uwer bemoeiingen & hebben de eer met bijzondere hoogachting te zijn.*¹⁸⁰

Na ziekte en ontslag van Leemans werd aan Lindor Serrurier in 1880 het tijdelijke beheer van het REM te Leiden overgedragen.¹⁸¹ Serrurier was sinds 1877 in het Leidse museum als conservator verbonden aan de afdeling Japan. Eenmaal aangesteld als nieuwe directeur werkte hij er hard aan om het museum de kans op een dergelijke verzameling niet meer te laten ontgaan. Al snel merkte hij dat het niet zozeer de Diergaarde was die bewerkt moest worden als wel de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap (NAHV), waarin de heer A. Jung als ‘inspecteur der factorijen’ een machtige positie bekleedde. Op hem werden nu de pijlen gericht, en met succes.

Onder de personen die bepalend waren voor de aanwas van West-Centraal-Afrikaanse collecties in de pas opgerichte etnografische musea neemt Lindor Serrurier een zeer vooraanstaande plaats in (zie afbeelding 14). Hij was in 1877 gepromoveerd in het Nederlands recht en was, na zich in de Japanologie te hebben verdiept, op zijn plaats in dit museum, dat ontstaan was uit de collectie van ‘Japansche

179 Register van Brieven Memoriën enz. ontvangen en geschreven ten behoeve der Directeur en Administratie van het Rijks Ethnographisch Museum (hieronder verder vermeld als: NA/RMV) November 1879 / nr.92.

180 NA/RMV: November 1879 / nr. 24.

181 Het Japansch Museum zou in 1864 het Rijks Ethnographisch Museum gaan heten. Het opende pas in 1883 zijn deuren nadat het deel etnografica van het dan ontmantelde Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in ontvangst was genomen.

Zeldzaamheden' die Philipp Franz von Siebold verzameld had en die in 1838 door de staat was aangekocht (Effert, 2003: 135). Dit weerhield hem er niet van om als opvolger van Leemans de conclusie te trekken dat de belangen van het museum werden opgeofferd aan de instandhouding van de Japanse afdeling, terwijl alle overige collecties, vooral die van de Indische archipel, niet getoond werden en door de gebrekkige berging hard achteruitgingen (Effert, 2003: 128, 203-106). Wat hij deed is niet alleen bepalend geweest voor de aandacht voor alle typen van voorwerpen, maar ook gezichtsbepalend voor de West-Centrale museumcollectie die mede dankzij enkele publicaties van hem al vroeg wetenschappelijke aandacht kregen. Als eerste in Nederland liet het Leidse museum afbeeldingen van aanwinsten publiceren. Serrurier's acties om van het museum een instelling te maken voor de vergelijkende volkenkunde zijn echter voor een belangrijk deel terug te voeren op de gedachten en initiatieven van de vorige twee directeuren (zie daarvoor hoofdstuk 4).

Uit brieven en notities die Serrurier rond 1880 schreef, blijkt dat hem er alles aan gelegen was om in zijn weldra te openen Rijks Ethnographisch Museum de grote lacune opgevuld te krijgen die de afdeling Afrika vertoonde. Voor de Minister van Binnenlandse Zaken schreef hij een notitie, in de vorm van een verslag van een onderzoeksreis die hij maakte om zich voor te bereiden op zijn taak als directeur.¹⁸² De notitie is gedateerd 13 november 1880 en getiteld *'Ethnographisch Verzamelen'*. Hoewel ze werd gepubliceerd in de Staatscourant van 31 december 1880, en dus publiekelijk bekend was, werd ze ook nog eens per post verspreid, onder meer aan Gerrit Westerman, die als directeur van de dierentuin van 'Artis' ook de scepter zwaaide over het 'Ethnologisch Museum' aldaar. De notitie betreft de positie die het toekomstige rijksmuseum temidden van de andere etnografische musea in Nederland en het buitenland zou moeten innemen. In de vergelijking met buitenlandse musea beperkt Serrurier zich tot een paar in Engeland - het dan nieuwe *Pitt Rivers Museum* (waar hij alleen de opzet van vermeldt), de etnografische afdeling van het British Museum - en een enkel Duits museum, *Museum Godeffroy* te Hamburg. Daar kocht Serrurier *'eene partij ethnographica uit Madagascar en Afrika, die de directie gevraagd was op gunstige voorwaarde van den hand te doen'*.¹⁸³ Over *'de ethnographische verzameling van de Rotterdamsche Diergaarde'*, meent hij:

'Zij vormt haar zwaartepunt in de belangrijke collectie voorwerpen afkomstig van de Westkust van Afrika. Gebrek aan plaatsruimte is oorzaak, dat ze voorlopig in het magazijn bewaard wordt. Het Rijks Ethnographisch

182 GAA/PA 395 / nr. 1876. Dit verslag werd overgenomen in de Staatscourant van 31 december 1880, en was dus publiekelijk bekend.

183 GAA/PA 395 / nr. 1876. Serrurier vermeldt alleen dat Bastian en Pechuëll-Loesche er 'onderzoek' naar zouden hebben gedaan.

Museum bezit van Afrika's Westkust zeer weinig zaken.¹⁸⁴ Het is daarom te wenschen dat later door middel van ruiling in het bijzonder met genoemde diergaarde in deze leemte voorzien wordt. Het is inderdaad te betreuren dat de ethnographische voorwerpen nog door velen slechts als curiosa worden aangezien, die voor de wetenschap van geen waarde zijn. Bijna geen provinciaal museum, geen diergaarde, of men vindt er eene zekere hoeveelheid van zulke zaken, zonder leidend beginsel bijeengebracht. (...) Het Museum van Koloniale Nijverheid te Haarlem heeft zijn grenzen uitgezet en heeft ook op het gebied der volkenkunde verzameld.'

Het klinkt als een waarschuwing aan andere musea die zich op het terrein wagen waar nu juist het Rijks Ethnographisch Museum in 1864 voor was opgericht. In juni 1881 bracht Serrurier zijn voornemen tot het ruilen van doubletten in praktijk én benadrukte hij de status die het REM innam temidden van de andere musea. Voor de formulering van de wetenschappelijke taak van het museum was assistentie vanuit de Universiteit van Leiden onmisbaar. Hij gebruikte daarom de goede contacten die hij onderhield met Pieter Johannes Veth, sinds 1864 hoogleraar Land- en Volkenkunde aan de Universiteit van Leiden.¹⁸⁵

'In overleg met den Hoogleraar Dr. P.J. Veth veroorloof ik mij tot U te komen, met het doel de belangen van het onder mijn beheer staande Museum te bepleiten', schrijft Serrurier in 1881 aan 'Artis'-directeur Westerman. *'Dit museum...heeft zich gaandeweg uitgebreid over het gansche gebied der vergelijkende volkenkunde. (...) Het is mijn streven het daarheen te leiden, dat eenmaal ons Vaderland in het bezit is van een Ethnographisch Museum, dat op een zekere volledigheid mag aanspraak maken. Het is daarbij mijn mening,*

184 Serrurier moet hiermee de schenkingen bedoeld hebben die het KKZ had verworven. Naast de zgn. Ashanti-schat uit 1825 (een schenking van ca. 78 voorwerpen door 'de Kommandeur a.i. der Nederlandsche bezittingen ter kust van Afrika, verstuurd vanuit St. George del Mina') waren daar in 1860 twee andere schenkingen uit die regio en 'Dahomeij' (door J.S.G. Gramberg en gouverneur C.J.M. Nagtglas) aangekomen, gevolgd door de schenking van Krul uit het Zuid-Equatoriale deel van de Westkust (Effert, 2003, Bijlage 4: 272-273). Het REM ontving van J.S.G. Gramberg één object (RMV 8-1).

185 Veth was een nationaal en internationaal bekend wetenschapper. Over Veth's betekenis zie: Van der Velde, 2000. Sinds 1880 werd het museum door het Ministerie van Binnenlandse Zaken (ressortierend onder de Afdeling Kunsten en Wetenschappen) gefinancierd als een van de 'Verzamelingen en Hulpmiddelen voor het Onderwijs aan de Rijks Universiteit te Leiden' (Bool, 1897: 1354-1358). Naast dat met Veth blijkt Serrurier volgens het correspondentiearchief van het REM ook contact te hebben onderhouden met andere wetenschappers aan de Leidse universiteit al naar gelang de collectie van het museum. Veth's hoofdinteresse betrof het toenmalige Nederlandsch-Indië. Maar uit twee publicaties blijkt zijn bijzondere betrokkenheid bij Afrika (zie: Veth, 1876 en 1893).

*dat de Rijksverzameling, wier fondsen alleen voor dit doel worden gebezigd, wier ambtenaren uitsluitend voor dit doel werkzaam zijn, de aangewezen verzameling is, om tot een zoodanig groot geheel zich te ontwikkelen. Dat ik evenwel geenszins de belangen der plaatselijke verzamelingen over het hoofd zie, heb ik reeds uiteengezet in mijn rapport aan zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken. (...) Daarom kom ik tot U. Het Ethnographisch Museum van Uw Genootschap [nl. 'Natura Artis Magistra'] heeft ongetwijfeld vele dubbeln, die voor het Rijks Ethnographisch Museum van groote waarde zouden zijn.'*¹⁸⁶

Dat het Serrurier vóór de opening van zijn museum nog gelukt zou zijn om door middel van ruilen West-Centrale objecten in zijn bezit te krijgen, blijkt niet uit enige correspondentie. Zoals straks zal blijken resulteerde dit beleid in 1884 echter in een meesterzet waarmee hij van de Rotterdamsche Diergaarde een enorm aantal van deze voorwerpen kon verwerven. We zullen ook zien dat zijn tactiek in de jaren daarop wat feller wordt, en hij via schenkingen en aankopen nog meer in de wacht sleept.

Net als in geval van Westerman, die hij in datzelfde jaar schriftelijk benaderde met het verzoek om dubbeln te mogen ruilen, maakte Serrurier daarvoor gebruik van de diensten van Veth. Voor de grote opdracht die Serrurier zich sinds zijn aantreden in 1880 ten aanzien van de collectie van de Diergaarde stelde, moest Veth eerst wat verkenningen uitvoeren. Op 3 mei 1881 schreef Veth aan Serrurier:

'Naar aanleiding van uw geacht schrijven van 25 Maart jl. No. 51, heb ik eenig onderzoek ingesteld naar de kansen om beschikking te krijgen over de ethnographische voorwerpen in de Diergaard te Rotterdam ten behoeve van het Rijks Ethnographisch Museum dat aan uw zorgen is toevertrouwd. Ofschoon ik reden heb om te gelooven dat de Directeur en misschien een deel der Bestuursleden niet bijzonder ingenomen zijn met die Ethnographische collectie, is mij medegedeeld dat zij, als aan de Diergaarde geschonken, niet licht zal worden afgestaan. De oorspronkelijke collectie van de Afrikaansche Handelsvereniging is later door nieuwe geschenken aanmerkelijk uitgebreid. De heer Jung, een Duitscher vroeger in dienst der Afrikaansche Handelsvereniging, en thans een der Directeuren van de op hare puinhopen gestichte Afrikaansche Handelsvennootschap, dezelfde die de verzameling der Afrikaansche Handelsvereniging had gesticht, heeft sedert eene tweede, zoo ik meen niet minder uitgebreide collectie, die hij voornemens was naar

186 GAA/PA 395 / nr.1876. Ruiling van doubletten vond ook voordien al veelvuldig plaats (Effert, 2003: 189-192).

*Duitschland te zenden, op dringend verzoek van vele Rotterdammers, mede aan de Diergaard afgestaan, en het schijnt dat men thans tot het besluit is gekomen, de noodige maatregelen te nemen, om die collectie behoorlijk ten toon te stellen en voor het publiek toegankelijk te maken. Het schijnt dus dat wij de hoop zullen moeten opgeven, om die belangrijke en uitgebreide collectie naar het Leidsch Museum overgebracht te zien; maar daarom behoeven wij niet te wanhopen om ook voor het Museum in het bezit te komen van ene verzameling van Afrikaansche voorwerpen uit het Congo-gebied, die daar eene waardige plaats zal innemen. In de eerste plaats, bevat, zoo ik verneem, de verzameling in de Rotterdamsche Diergaarde een groot aantal doubletten, en waarschijnlijk zou ze niet ongeneigd zijn die aan het Rijksmuseum af te staan, hetzij in ruil voor andere voorwerpen, of door verkoop. In de tweede plaats is de gelegenheid om voorwerpen uit Congo te verkrijgen in het geheel niet afgesneden. De Afrikaansche Handelsvennootschap verkeert daarvoor in even gunstige omstandigheden als haar voorgangster, en de directie zal, naar ik mij vlei, zeer bereid bevonden worden, hare diensten daarvoor te lenen. Alles zal afhangen van de vraag of het Museum eenige gelden daarvoor beschikbaar heeft. Ik verwacht aanstaande vrijdag een bezoek van den heer De Bloeme, een zeer kundig man die langere tijd op de kust van Congo is werkzaam geweest, en zoo ik hoor tien negertalen vloeiend spreekt. De heer Jung, dien ik het genoegen had vroeger te leeren kennen, zal hem misschien bij dit bezoek vergezellen, ofschoon dat nog onzeker is. Ik ben voornemens die Heeren ook op de belangen van het Rijksmuseum opmerkzaam te maken en hunne medewerking te verzoeken opdat het een goed stel voorwerpen erlange uit het gebied waarop de Afrikaansche Handelsvennootschap werkzaam is. Mocht gij mij voor dien tijd nog eenige inlichtingen kunnen geven die ter zake dienen, of eenige bijzondere wenschen kunnen formuleren, dan zou dat wellicht tot bereiking van dat doel kunnen bijdragen.*¹⁸⁷

Dit onderhoud tussen Veth, De Bloeme en Jung blijkt inderdaad de gewenste gevolgen te hebben gehad. Het jaar daarop verkreeg het Rijksmuseum de eerste schenkingen van voorwerpen uit de gebieden langs de Loangokust en Congomonding waar de NAHV zich met haar factorijen gevestigd had. De betaling in klinkende munt die volgens Veth het REM voor verwervingen moest over hebben, bleek voorlopig nog niet noodzakelijk. Al snel arriveerden meer en meer voorwerpen uit die regio.

In mei 1882 berichtte Jung per brief dat een grafsteen aan het museum geschonken zou worden. Op 28 juli van dat jaar meldde hij dat alle schenkingen

187 NA/RMV 3 mei 1881 / nr.63.

franco door de NAHV bij het museum zouden worden bezorgd.¹⁸⁸ Op 25 augustus schreef hij nog een keer over die aanstaande schenking:

‘...(Ik) heb thans het genoeg U, zij het ook klein, bewijs te geven, dat de belangen van het Museum werkelijk door mij niet worden vergeten. Per pakschuit zend ik U een steen, waaromtrent de Heer A. De Bloeme te Banana mij het volgende schrijft: ‘Ik kan het beloofde voor het Museum te Leiden niet klaar krijgen, en het is buitendien eigenlijk te weinig om te zenden. Eenige zaken, die mij beloofd zijn, heb ik nog niet ontvangen; dus moet het maar blijven tot een volgende gelegenheid. Kapt. W. Depuy vraagt mij, in zijn naam aan het museum een soort grafsteen aan te bieden. Deze komt ver uit het Binnenland zuidzijde van de Congo. Op het graf wordt het overeind in het zand gezet, en is buitendien de afbeelding van een feitico, die macht heeft over dooden, en genoemd wordt N’totto (de eerste o erg gerekt uitgesproken). Of dat alles waar is, weet ik niet; het is alleen wat mij verteld wordt. Mocht het voorwerp geen waarde hebben, dan vraag ik excuus er U mede te hebben lastig gevallen. Gaarne verneem ik met een enkel woord dat de steen door U is ontvangen en of hij door U de eer der opname in het Museum is waardig gekeurd.’

Na ontvangst schreef Serrurier terug dat: *‘(de grafsteen) een zeer merkwaardig stuk (is) en aldus een hoogst belangrijke bijdrage is tot de Afrikaansche afdeeling’*.¹⁸⁹

Nog in 1887 zou Jung een schriftelijk bewijs geven van zijn toewijding aan het museum. *‘Gaarne blijven wij ons voor de belangen van het Museum beschikbaar stellen’*, schreef hij op 11 mei van dat jaar.¹⁹⁰

Al snel na de bereikte overeenkomst met de NAHV liet ook De Bloeme weten zijn uiterste best te zullen doen voor het Leidse museum. In december 1882 schreef hij aan Serrurier:

‘Gepasseerde jaar, bij mijn bezoek aan Nederland had ik de eer UED persoonlijk te ontmoeten. Sedert te kustte teruggekeerd, ben ik begonnen met eene kleine verzameling van voorwerpen van inlandschen oorsprong, welke wellicht van eenig belang zijn voor het Ethnographisch museum, dat de eer heeft UED tot directeur te hebben. Veel heb ik tot mijn spijt niet kunnen verzamelen,

188 NA/RMV resp. 18 mei 1882 / nr. 14, 28 juli 1882 / nr. 84.

189 NA/RMV 25 augustus 1882 / nr.132. *‘...grafsteen afkomstig van de Congo. N’totto wordt deze steen aldaar geheeten.’* RMV 337-1.

190 NA/RMV 11 mei 1887.

maar het weinige wat ik vergaard heb, ben ik zoo vrij UED thans toe te zenden in de hoop, dat UED het een nederig plaatsje in UED museum zult waardig keuren. Ik scheepde heden in de stoomboot 'Afrikaan' naar Rotterdam 5 kisten diversen aan UED adres, welke UED door de vriendelijke tusschenkomst der Nieuwe Afrikaansche Handels-Vennootschap zullen geworden...'.¹⁹¹

Op 28 januari 1883 wordt deze zending van 98 voorwerpen in de inventaris van het REM ingeschreven. Het volgende object dat hij zou schenken, zo kondigde De Bloeme op 8 april 1883 vanuit Banana aan, is een weefgetouw (RMV 337-98). Hij zou hierna nog een paar schenkingen doen, maar bleef niet zoals de meeste verzamelende agenten trouw aan 'zijn' museum.

Serrurier pakte de opbouw van de collectie voor de Afdeling Afrika op doortastende wijze aan. Niet alleen opereerde hij via Nederlandse contacten met meerdere verzamelaars. In één geval wilde hij zichzelf ook buiten Nederland begeven om een potentiële bron daarvoor aan te boren.¹⁹² Op 8 oktober 1882 schreef hij aan het Ministerie:

'Het tijdelijk verblijf van den Afrikareiziger Stanley te Brussel biedt mij de gelegenheid den langgekoesterden wensch vervuld te zien om mij met dien reiziger in betrekking te stellen, ter bespreking der belangen van 's Rijks Ethnographisch Museum. Gelukt het mij dien reiziger tot bevordering van dien belangen over te halen, dan verwacht ik daarvan zeer goede (resultaten?) voor de uitbreiding der thans nog zoo zwak vertegenwoordigden Afrikaansche Afdeling van het Museum. Ik veroorloof mij derhalve Uw College in overweging te geven aan zijne Excellentie de Minister voor te stellen (middelen?) voor het doen van een reis naar Brussel ... te machtigen. De kosten der reis zijn f 13,75, terwijl ik de verblijfskosten begroot op drie dagen à f 15,- per dag'.¹⁹³

¹⁹¹ NA/RMV 30 december 1882 / nr.12

¹⁹² Op 27 juni 1882 schrijft Serrurier 'poste restante Afrika Chartum' ook aan de Nederlandse ontdekkingsreiziger Juan Maria Schuver een verzoek om 'de belangen van het Rijks Ethnographisch Museum ...aan te beveelen'. De brief bevat een circulaire waaruit Schuver kan lezen dat het museum 'zich gedurende een tijdvak van 45 jaren gaandeweg ontwikkeld (heeft) uit een Japansch Kabinet tot een Museum waarin de geheele volkenkunde wordt aanschouwelijk gemaakt. Afrika is wel het minst vertegenwoordigd.' Schuver werd eind augustus 1883 in het gebied van de Dinka vermoord en bevond zich toen honderden kilometers ten zuiden van Khartoum, en heeft dus hoogstwaarschijnlijk de brief niet kunnen lezen. Wat hij verzameld had is in 1886 als bruikleen in de collectie van 'Artis' gekomen.

¹⁹³ NA/RMV October 1882 / nr.37a. Omdat het hier een eigenhandig geschreven briefconcept betreft zijn sommige woorden niet goed leesbaar.

Uit het archief in het REM wordt niet duidelijk of Serrurier toestemming is verleend en of hij is afgereisd. Mocht hij Stanley gesproken hebben dan was de kans wel zeer klein dat de ontdekkingsreiziger speciaal voor Leiden objecten bijeen zou brengen. Uit geen enkel stuk in de collectiearchieven blijkt daar iets van. De relatie die Stanley had met Leopold II en diens inzet om een grootschalige collectie te vergaren voor een op te richten Afrika-museum lijken niet bevorderlijk te zijn geweest voor zijn medewerking aan de opbouw van een andere collectie.

In 1882 kwam het eerste voorwerp uit het West-Eqatoriale gebied het REM binnen. W.H. Pasteur schonk de eerste *nkisi* (RMV 324-15), samen met enkele haarpinnen en wat vlechtwerk uit West-Afrika (Sierra Leone en Nigeria).

1883 was voor de West-Centrale collectie van Leiden het eerste vruchtbare jaar.

De zo-even vermelde zending van Andries de Bloeme, toen gestationeerd in Bánana, bracht veel ceramiek in, Angolees vlechtwerk en wapens uit Gabon, en een *nkisi mpiya* met de inheemse naam N'Kuta (RMV 337-15: zie afbeelding 15 voor deze niet-antropomorfe *nkisi*). Bij het 'Museum Godeffroy'¹⁹⁴, zoals het in de aankooplijst vermeld staat, kocht het REM in dat jaar een in reliëf gesneden olifantstand met een lengte van bijna een meter (RMV 376-3: zie afbeelding 16). In 1883 werd bij A.P. Goodwin een zogeheten *Maloango*-altaar gekocht: een uit verschillende figurale lagen opgebouwde trom die bij de Vili aan de Loangokust als ceremonieel instrument gebruikt werd. Volgens de huidige documentatie is dit altaar met dat uit de Rotterdamse collectie een der vroegste verwervingen in Europa van dit type object.¹⁹⁵ Nadat zoals we zagen in 1883 bij een veiling van het Museum Godeffroy in Hamburg een bewerkte olifantstand verworven was, verkocht de firma A.P. Goodwin aan het museum nog eens twee van dergelijke tanden.¹⁹⁶

De ruil met de Rotterdamsche Diergaarde, die in het jaar daarop inderdaad plaatsvond, betekende dat het REM ruim 390 West-Centrale voorwerpen verwierf;

¹⁹⁴ Zie verder noot 294.

¹⁹⁵ In een artikel behandelt Christine Stelzig in 1998 het mogelijke gebruik en de ikonografie van dit soort 'altaren' (1998: 369-427). Als een vroeg voorbeeld wordt het altaar vermeld dat de Duitser en NAHV-agent Robert Visser in 1888 in de *Zoologische Garten zu Düsseldorf* presenteerde (zie verder voor Visser: Adler en Stelzig, Robert Visser and His Photographs from the Loango Coast, in: *African Arts*, XXXVI 2002: 38-51). Ook opgenomen zijn de twee *Maloango*-altaren uit de collectie van Leiden (RMV350-486, RMV497-187) en de twee uit die van Rotterdam (Wereldmuseum Inv. nrs. 28560 en 28561). De verwervingsdata van de Rotterdamse altaren zijn niet bekend. De Leidse zijn verworven in 1883 en 1884 en zijn data antequem, wat betekent dat dit de vroegste exemplaren zijn die in Europese collecties zijn binnengebracht.

¹⁹⁶ RMV 350-486 (*Maloango*-altaar). Twee grote bewerkte olifantstanden: 357-26, 357-27. De naam 'A.P. Goodwin' verwijst naar de gelijknamige firma, die zich toen afficheerde als 'Importers Wholesale & Retail Dealers, Boston/USA'.

een enorme verzameling, die hoogstwaarschijnlijk ook een deel van de objecten uit de Jung-collectie bevatte die in 1879 bij de Diergaarde terecht was gekomen. In deze verzameling bevonden zich voorwerpen uit diverse categorieën: doeken en matten van geweven raffia, vlechtwerk, éénnentwintig mutsen die de *chef de clan* droeg (afbeelding 17a toont RMV 497-138: één van deze *mpu's*), een *Maloango*-altaar van de Vili, delen van een houten servies en bestek naar Europees model gemaakt voor de westerse markt, haarkammen en pijpenkoppen van Angolese herkomst, een bewerkte olifantstand, liefst achttien *minkisi* in de vorm van menselijke figuren (antropomorf), afkomstig van streken boven en onder de Congo-rivier, drie voorwerpen van de Nzombo, waaronder twee voorwerpen die lijken op een spleettrommel maar volgens de bijgeleverde informatie van schenkers beschouwd werden als cultusbeelden (zie afbeelding 17b voor één ervan), een zogenoemde Loango-shawl¹⁹⁷, twee cimpaba's (een ceremonieel wapen van de Woyo) en een bijzondere *nkisi nkondi* in de vorm van een aap (RMV 497-89, zie afbeelding 17c).¹⁹⁸

De Bloeme zorgde in 1884 voor een collectie waarin zich twee beelden bevonden van de Chokwe (zie afbeeldingen 18 en 19). Met de Chokwe-beelden die anderen aan 'Artis' en 'Rotterdam' schonken behoren ze tot de zeer vroege aanwinsten van dit type.¹⁹⁹ Het eerste beeld van De Bloeme is niet de verbeelding van de legendarische krijgsheer 'Chibinda-Ilunga', zoals dat wel het geval is met de meeste Chokwebeelden die in die tijd door de Europese musea werden verworven. Het tweede lijkt op de twee beelden die de NAHV-agent Frederik Hanken in 1875 uit de verlaten hut van een dorp van de Musserongo haalde en het Chokwe-beeld dat toen aan het Rotterdamse museum werd gegeven. Hij leverde aan het museum nog een belangrijk beeld van de Sundi (RMV 449-1, zie afbeelding 20).

Ook andere agenten van de NAHV meldden zich als schenkers. Anton Greshoff zegde in 1882 een zending van voorwerpen toe. Frederik de la Fontaine Verwey zond op 20 september 1883 vanuit Arnhem een lijst van wat hij het REM ging schenken. In 1883 en 1884 waren dat onder andere een *phemba*-beeld en twee *minkisi* (waaronder

197 In het Peabody Museum van de Harvard University bevindt zich een gelijksoortig exemplaar (zie: *Masterpieces of the People's Republic of the Congo*, The African-American Institute, 1980, afb. 4: 'Prestige Raffia Shawl').

198 Deze belangrijke ruil is ondergebracht onder serienummer 497 (*Maloango*-altaar: RMV 497-187; Nzombo-'spleettrommels': RMV 497-84 en 85). 'Artis' kreeg ook enkele van deze Nzombo-voorwerpen geschonken (nrs. A-10629 en 49 en 50 van serie 142). Bij de opname in de inventaris werd op de oude stamkaart van nummer 50 bijgeschreven: 'Afgodsbeeld. Inlansche naam N'Gissi. Model als nummer 49 dezer serie, in het onderstuk is evenals daar een rechthoekige groeve, waarin eenige gedroogde bladeren. Het beeld is omgeven door een bruin zakje; het welk van boven in een lange draagband uitloopt'. Deze informatie moet afkomstig zijn uit geweest van Cremer, de schenker. Wat de westerling in de loop van de 20ste eeuw 'spleettrommel' is gaan noemen moet (ook) een geheel andere functie hebben gehad.

199 Resp. RMV 449-2 en 4, NAM-serie 138-44 a, b (KIT/ A 11025 en 26) en Wereldmuseum 03014.

RMV 2866-40, een *nkisi nkondi*, zie afbeelding 21). Voorts zorgde hij voor vele andere objecten, waaronder meerdere mutsen van stamhoofden (*mpu's*), een *Ndunga*-dubbelmasker, een bronzen Teke-halstring en een hoorn die afkomstig lijkt van de Bushoong uit het Kasai-gebied. Dit laatste voorwerp is één van de vroegst verworven objecten uit deze streek. De la Verwey gaf erbij aan dat zijn verzameling stamde uit de periode 1873-1883 en uit meerdere gebieden afkomstig was, waardoor ze nog belangrijker wordt.²⁰⁰

De schenking van M. Fokker, die tussen 1874 en 1883 aan de West-Centrale kust verzameld had, bracht het museum een bijzonder Fang-zwaard; voorts kwamen er binnen: muziekinstrumenten (harpen, een Vili-cordofon), een houten toeristenbestek dat in zijn soort als 'vroeg' gekwalificeerd kan worden, zesendertig mutsen van ananasvezel (*mpu's*), een Angolees masker (Nkanu?), een Sorongo-beeld, een Nzombo-beeld, een Yaka-beeld en een als 'fetisj' omschreven beeld.²⁰¹

De schenking van Andries van Eijdsen uit 1885 bevatte onder andere een *Ntadi*, een gepolychromeerd stenen (steatiet) grafbeeld van de Yombe (RMV 480-24, zie afbeelding 22). De aankoop 'Olivier' behelsde onder andere een beeld van de Yaka en een van de Yombe.²⁰² Met de schenking 'Vogelpoel' kwam in 1885 binnen: een beeld met de inheemse naam *Nkisi Mabiala Mandembo*, een *nkisi* in de vorm van een hond die 'kwaad' opspoot (*Nkisi nkoso*), en een Vili-beeld, een zogenaamde *Nkisi na moganga*.²⁰³

P.J. van der Kellen verkocht in 1885 de eerste groep voorwerpen die hij aan de Angolese kust verzameld had. Als enige onder de verzamelende agenten deed Van der Kellen geen schenkingen, maar bood alleen ter verkoop aan, waarbij zijn vader in Wassenaar (C.J. van der Kellen) als tussenpersoon de zendingen en het geld in ontvangst nam.²⁰⁴ Van der Kellen - al door De Bloeme in één adem genoemd met Greshoff als toekomstig 'schenker' voor Leiden - gaf in oktober 1884 een aantal voorwerpen in eerste instantie in bruikleen, tot het museum ze in augustus 1885 kocht. P.J. Veth had Serrurier al in een brief over de verdeling van de Veth-verzameling laten weten: '*Goddefroy en van der Kellen hebben bij hunne scheiding eene overeenkomst gemaakt, waarbij v.d. Kellen zich verbond bij voortduring ethnologica te verzamelen en op te zenden...*'. Over de problematische verdeling van zijn zoons verzameling volgt straks

200 NA/RMV 284: brieven d.d. 14 augustus en 20 september 1883. *Ndunga*-masker: RMV 2866-1; Teke-halstring: RMV 2866-65; 'Kuba'-hoorn: RMV 2866-18.

201 Resp. RMV 387-11 (Fangzwaard), 445-12 (masker), 445-14/15 (Sorongo- of Solongo-beeld), 514-17 (Nzombo-beeld / Suku?) en 514-18 (Yaka-beeld).

202 Olivier schreef aan Serrurier dat acht voorwerpen uit Ango-Ango afkomstig waren. '*Ze zijn tijdens den oorlog door de Europeanen aan de Inlanders afgenomen. De inlanders verkoopen slechts zelden hunnen Fetisch en dan alleen tegen zeer hooge prijzen*' (RMV Serie 485). Cf. noot 282.

203 Respectievelijk: RMV492-1, 492-3a en 492-3b.

204 Na 1890 zou Van der Kellen wel enkele kleine verzamelingen aan het REM schenken.

meer. Uit zijn aanbiedingen blijkt Van der Kellen vast te houden aan die belofte. In Van der Kellen's eerste lijst komen twee fetisjen voor; beide *nkisi*. De een bestaat uit samengebonden biezen en andere plantaardige materialen (RMV 502-1, zie afbeelding 23). Een rechthoekig stukje spiegelglas is geplaatst temidden van zakjes van textiel die alle gevuld zijn met een magische lading (de zogenaamde *bilongo*). Van der Kellen verkocht in 1884 deze zogenaamde *Nkisi mpiya*, als een 'Groote Fetisch van de Congo-negers uit Muserco' (Noordwest-Angola), die zoals van der Kellen zelf beschrijft: 'Veroverd (was) bij een oorlog door den Heer van Eysden chef der factorij Boma'.²⁰⁵ Van der Kellen was agent van de NAHV in wat hij zelf noemde 'Umbella-land', het Angolese binnenland tussen Benguella en Mossamedes. Hij was één van de personen die contacten onderhielden met de expeditie die Daniël Veth daar eind 1884 van start liet gaan. Aan zijn adres te Huilla in Angola werden ook tijdens deze expeditie verzamelde etnografica verzonden, die vervolgens naar zijn adres in Nederland werden verscheept.²⁰⁶ Over deze expeditie en haar gevolgen zal in een volgende paragraaf van dit hoofdstuk meer volgen. Bij een volgende zending schreef Van der Kellen in 23 maart 1887:

'Bij deze heb ik de eer U te melden dat ik naar aanleiding van een vroeger reeds gevoerde correspondentie aan Uw adres in Mei a.s. zal verzenden een vijftigtal nummers Ethnographie der Umbella's. Dat ik nu niet eerder een collectie zond is om reden dat ik vermoed dat een herhaling van een collectie als die welke den heer DD Veth in de omstreken van Huilla bijeen is gebracht van weinig waarde zou zijn.'

Aan Serrurier werd overgelaten om de prijs te bepalen. 'Ook geef ik u hierbij de verzekering aan geen ander adres als het uwe Ethnographie te verzenden.'

Het jaar 1887 bracht als belangrijkste aanvulling Angolese voorwerpen en een *N'tadi* die afkomstig moet zijn geweest uit de streek rond Boma aan de Congo-rivier.²⁰⁷

205 RMV Serie 502. Het beeld: RMV 502-1. In het boek over het leven van zijn zoon Daniël D. Veth vermeldt P.J. Veth dit beeld als zijnde 'een groote fetis [sic]...den beschermgeest van het dorp' dat alleen in tijden van oorlog kan worden buitgemaakt, zoals ook van der Kellen verzekerd had (1887: 146).

206 NA/RMV 1885 z.d., z.j. 'Weledele Heer, heden morgen ontving ik bericht dat Goddefroy de ethnographica verzonden heeft aan mijn adres. Zoo spoedig mogelijk zal ik het bij U doen bezorgen en zelf ook komen. Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn U [sic] dienstw. dien. C. van der Kellen.' Later stuurde Van der Kellen aan Veth regelmatig brieven over zijn reizen door Angolese streken. Veth gaf daarvan enkele keren een samenvatting in de rubriek Verslagen en Mededeelingen van het *Aardrijkskundig Tijdschrift* (1886: 644-677, 1887: 485-516 en 1888: 520-535). De brieven worden hier niet behandeld omdat Van der Kellen niet in gaat op de aanvullingen die hij leverde ten behoeve van de collecties van het REM en het Museum voor Land- en Volkenkunde.

207 RMV serie 594-606 (schenking Goedhardt-Guépin). Zie verder: Verly, R., *Les Mintadi. La statuaire de pierre du Bas-Congo (Bamboma – Mussurongo) Zaïre*, Louvain, 1955.

Dat de agenten een belangrijke bron vormden voor de documentatie van de voorwerpen, bewees ook Van der Kellen, toen hij aan het eind van datzelfde jaar een voorwerp aan het museum zond.

‘Heden verzend ik aan ’t adres van den Heer Kamerman chef van de factorij der Nieuwe Afrikaansche Handelvernnootschap te Benguela een Ethnographisch voorwerp afkomstig van de Umbella’s. Het bestaat uit een lang blok hout in twee punten eindigend en van ’t eene eind tot ’t andere hol. De Umbella’s noemen dit voorwerp ‘Doemba’ wat in ’t Hollandsch ‘Leeuw’ beteekent, en wordt gebezigd door hen wanneer hun toovenaars een of andere zaak moeten uitwijzen. Zij maken dan op een verborgen plaats op dit voorwerp een geluid dat eenigszins gelijk op ’t brullen van een leeuw. Geen vrouw of kind durft dan uit hun huis te komen daar de mannen hun vertellen dat dit een dier is hetwelk alles verslindt. Terwijl de mannen vast gelooven dat wanneer een vrouw dit beest [?] ziet zij voor er een nieuwe maan aanbreekt sterft. Ook mannen welken niet de besnijdenis ondergaan hebben menen zij ...[te?] sterven als zij dit voorwerp zien. Veel moeite kostte het mij dit voorwerp in handen te krijgen maar eindelijk verkochten zij het mij voor een os welke de [onleesbaar] van Huilla [?] mij gezonden had. Misschien komt dit voorwerp U belangrijk genoeg voor, om ’t voor ’t museum te koopen. Ik heb nog vele gegevens verzameld over de bijgelooven der Umbella’s daar ik thans de ceremoniële (onleesbaar) heb in gebruik wanneer de besnijdenis plaats vind [sic].’²⁰⁸

Uit een briefje van Van der Kellen blijkt dat Serrurier hem ook opdracht verstrekte om bepaalde voorwerpen te verzamelen die vervolgens door het REM gekocht zullen zijn.²⁰⁹

Toen eenmaal rond 1885 het gebied in het Noordoosten van de Congo Vrijstaat meer en meer ontsloten werd ondernam Greshoff reizen daarheen en zorgde dat het REM voorzien werd van voorwerpen uit die streken, die in hun soort als ‘vroeg’ zijn te kwalificeren.²¹⁰ Na 1888 kwamen daarvandaan steeds meer objecten binnen, zoals een Ngala-masker. Daarna volgden voorwerpen uit de Kasai. De schenking ‘Zeilinga’ bracht bijvoorbeeld in 1887 Kuba-messen binnen, en een Kuba-masker. Een

²⁰⁸ Collectiearchief RMV: serie 592.

²⁰⁹ In een briefje d.d. 20 oktober 1887 schrijft Van der Kellen: ‘...In antwoord op Uw schrijven van 28 Juni 1887 No 197 kan ik Ued berichten dat ik mij thans weer te Huilla bevind en uw wensch om van die streken nog voor uw museum te verzamelen zal ik mij ter nutte maken. Ik hoop dat mijn collectie’s uit Umbella-land U geworden zijn.’

²¹⁰ Van die reizen dateren de ‘Verslagen van de reizen van Anton Greshoff voor de Nieuwe Afrikaanse Handelsvereniging op de Boven-Congo’. Bas, F. de, 1879 etc.

monumentaal Songye-Luba-beeld van ruim een halve meter hoog behoorde ook tot de belangrijke aanwinsten.²¹¹

Ook bij dr. Hendrik P. N. Muller, directeur van de Oost-Afrikaansche Compagnie en zoon van Hendrik P. Muller Szn. (initiatiefnemer van de oprichting van het hieronder behandelde etnografische museum te Rotterdam), klopte Serrurier aan met het verzoek om voorwerpen te schenken. Hoewel dit verzoek betrekking had op Oost-Afrikaanse voorwerpen, en dus buiten het kader valt van dit onderzoek, illustreert het antwoord van Muller van 29 oktober 1883 hoe men in die tijd dacht over al die etnografische musea.

‘Ik heb naar de kust geschreven over Uw museum na het verzoek...Met al die museums hier&daar verspreid, wordt een leek als ik, verward. Hoe ik ook ga handelen, ik maak mij steeds kwade vrienden.... Aan ons gedeelte van de kust zijn juist twee lieden gestorven, die Nederlandsche verzamelingen hadden. De meeste jongelieden verliezen aan de kust onder den indruk van het klimaat al spoedig alle belangstelling voor wat niet tot hun dagelijkse werkkring behoort.’

Serrurier blijkt met Muller contact te houden, vooral vanwege diens collectie van Oost-Afrikaanse voorwerpen, die Muller zelf catalogiseerde. Het ging immers om een regio waarvan nog geen enkel museum in Nederland een voorwerp in bezit had.²¹² Op 14 september 1888 deelde Muller hem mee dat hij zijn verzameling Oost-Afrika had getoond aan Westerman, directeur van het etnografisch museum van ‘Artis’. Deze collectie ging zowel Serrurier’s neus voorbij als ook die van Westerman.²¹³ Hoewel nadere gegevens ontbreken, lijkt Muller zeker niet van zins te zijn geweest om zijn verzameling te schenken. Als Muller haar had willen verkopen dan wist hij als koopman heel goed dat de handel in etnografica behoorlijk ‘aantrok’ en dat de prijzen voor zeldzame stukken in korte tijd explosief waren gestegen. Ook uit deze gebeurtenis blijkt dat de directeuren elkaar in de gaten hielden en er gedongen werd naar de gunsten van zowel schenkers als verkopers.

In Serrurier’s netwerk van schenkers waren de persoonlijke contacten essentieel voor de voortgang van het verzamelen. Uit correspondentie blijkt echter dat hij niet altijd zorgvuldig omging met het onderhouden van de goede contacten met de schenkende handelsagenten. Vaak vroeg bijvoorbeeld Anton Greshoff om een

211 Ngala-masker: RMV 708-11, Kuba-masker: RMV 1901-1 en Songye-Luba-beeld : RMV 779-48.

212 Zoals hieronder vermeld beschikten het KKZ en het museum van ‘Artis’ wel over Zuid-Afrikaanse objecten, die uit de tijd dateren dat Nederland daar nog handels- (VOC) en koloniale belangen had.

213 Uiteindelijk schonk Muller zijn collectie tesamen met een borstbeeld in 1930, acht jaar vóór zijn dood, aan het REM (serienr. 2211). Zij bestond uit 492 objecten, waarvan het grootste deel uit Zuid-Oostelijk Afrika (o.a. Mozambique en Malawi) en de rest uit West-Afrika (Liberia en de ‘Ashanti’).

tijdige bevestiging van zijn zendingen, die blijkbaar nogal eens uitbleef. In een brief van J.G.W.H. Cremer, gedateerd 2 augustus 1888, komt het zelfs tot een dreigement. Cremer verwijst daarin naar een zending van voorwerpen uit Moculla en binnenland en zegt dat er nog iets komt van Vista en omstreken.

'Ik kreeg geen bericht van ontvangst. U moet zich niet verwonderen als ik niets meer zend...De lust gaat er zodoende af. Voor deze zaken betaald [sic] men gewoonlijk hier veel meer geld als men dat in Europa zou willen gelooven, en dan zoo weinig attentie!'.

Hij vermeldt dat hij een partij schilden kan kopen *'van bamboe en riet. Gevlochten zoo als Stanley ze beschrijft'* en vraagt Serrurier of hij *'2 steenen beelden'* van hem in bruikleen wil hebben. Serrurier maakt zijn excuses en neemt graag die bruikleen aan.²¹⁴

Met zijn verwijzing naar een reisverslag van Stanley die tevens een illustratie geeft van dergelijke schilden is Cremer overigens de eerste verzamelaar die een aankoop toelicht door te verwijzen naar een afbeelding in de reisliteratuur.

Het verzamelen van Afrikaanse voorwerpen ging Serrurier metterjaren steeds beter af, maar dat in verzamelingen persoonlijke belangen en gevoeligheden besloten lagen merkte hij ook, soms tot zijn nadeel. Zijn relatie met Veth zou in 1886 vanwege de verdeling van een verzameling opeens danig verslechteren, zoals hieronder bij de gebeurtenissen rond de verzameling Goddefroy/D.D. Veth zal worden uiteengezet. Soms voerde hij met een belangrijke schenker een correspondentie die frequenter en uitgebreider was dan met anderen. Ook nam hij de gelegenheid te baat om wanneer een schenkende handelsagent terug was in Nederland bij te praten en verdere afspraken te maken. Die laatste contacten zijn helaas niet of nauwelijks schriftelijk vastgelegd. De bewaard gebleven correspondentie met de handelsagent Greshoff gunt ons een blik op zo'n contact en op de wijze waarop daar in Afrika verzameld werd.

Greshoff

Vooraf aan Greshoff had Serrurier een waardevolle, toegewijde verzamelaar die als handelsagent tevens iemand was van politiek formaat. Hij mocht zich erop beroemen beschouwd te worden als de Nederlandse luis in de pels van de Belgische koning

214 NA/RMVconcept van antwoord naar aanleiding brief d.d. 2/8, 1888. Onduidelijk is om welke publicatie van Stanley het gaat. In 1888 waren er in zeker twee reisverslagen van Stanley (1873, *How I found Livingstone* en 1878, *Through the Dark Continent*) meerdere afbeeldingen van dat soort schilden inclusief beschrijvingen verschenen.

Leopold. Door zijn schriftelijke protesten tegen de door de autoriteiten van de *État du Congo* (zijnde Leopold II) getolereerde slaven- en ivoorhandel - welke Greshoff zelfs aan de Franse Resident in Gabon en aan de autoriteiten van de *État* zelf zond - was hij voor de Belgen geen geziene buitenlander in Congo.²¹⁵

Met Greshoff vond een opmerkelijke briefwisseling plaats. Op 31 januari 1885 verzocht Serrurier hem de namen van de NAHV agenten door te geven en de factorijen waaraan ze verbonden waren. Hij zou hen dan de staatscouranten toezenden waarin de schenkingen waren vermeld die tot dan toe aan het museum gedaan waren. Op zijn verzoek antwoordde Greshoff, die toen in zijn woonplaats Den Haag vertoefde:

'In dank ontvang ik Uw schrijven van 31 Januari N° 38 en ook de twee staatscouranten. U hebt waarlijk een kolossale beschrijving van alles gegeven²¹⁶ en beloof ik U, aan de kust direct te zullen gaan verzamelen om Uwe collectie te completeren. Voór mijn vertrek kom ik bepaald nog eens bij U om U verscheidene inlichtingen te vragen. Een paar dagen van te voren zal ik in ieder geval schrijven of U mijn bezoek gelegen komt. Uw idée om eenige couranten naar de kust te zenden vind ik uitstekend en geef ik U hierbij de adressen van onze voornaamste Agenten.

<i>Naam</i>	<i>Woonplaats</i>
<i>F. de la Fontaine Verwey</i>	<i>Banana</i>
<i>F. Hanken</i>	<i>Landana</i>
<i>J. A. Marcussen</i>	<i>Massabe</i>
<i>Ed. G. van Hamersveld</i>	<i>Quilo</i>
<i>J. C. Cremer</i>	<i>Vista</i>
<i>A. v. Eijssden</i>	<i>Boma</i>
<i>P. Kamerman</i>	<i>Ambriz</i>
<i>H. Wenningen</i>	<i>St. Paul de Loanda</i>
<i>Passeux (?)</i>	<i>Benguella²¹⁷</i>

215 Cornet formuleert het in 1947 zo : *'En Hollande, se monte à cette époque une campagne acharnée contre l'État du Congo, son administration, ses finances et ses agents. La 'Compagnie Africaine de Rotterdam' déchaîne sa propagande passionnée non seulement en Hollande, mais encore en France, en Allemagne, en Angleterre et le gouvernement des Pays-Bas lui apporte un appui complet. Le nommé Greshoff – qui a dirigé les comptoirs de la 'Compagnie Africaine de Rotterdam' dans le Bas-Congo et qui, à cette époque, se faisait appeler le 'Roi-Soleil' et battait monnaie à son effigie – publie, sous le couvert de l'anonymat, un pamphlet haineux contre l'État Indépendant sous le titre : 'La Conférence Anti-esclaviste et les droits d'entrée dans l'État du Congo'; c'est signé : 'un négociant hollandais'.* Cornet, R., 1947: 195. Greshoff slaagde erin om alle buitenlandse handelshuizen in dat gebied achter zich te scharen.

216 In de Staatscourant werd elke schenking vermeld met alle voorwerpen erbij.

217 Achter de namen van Van Hamersveld, Kamerman en Passeux (zijn waarschijnlijke naam) is later het teken † geplaatst. Waarschijnlijk kreeg Serrurier na zijn zending het bericht dat deze agenten overleden waren, wat vervolgens op het lijstje werd aangetekend.

Het beste is U [sic] deze couranten over de post verzend met duidelijk Engelsch adres via Liverpool dan komen ze gauw ter bestemming daar de Engelsche mail spoedig vertrekt de adressen moeten dus zijn:

F. de la Fontaine Verwey Esqre Banana Congo S.W. Coast of Africa. Op alle adressen raad ik U aan Congo te schrijven, behalve op die voor Quilo, Ambriz, St. Paul de Loanda en Benguella, op deze is 'S.W. Coast of Africa' voldoende. Hr. De Bloeme is nog steeds in Berlijn adres Hôtel Royal.²¹⁸ Na U dus nogmaals mijnen dank gebracht te hebben, voor de zorg die U aan de kleine collectie die ik U medebracht besteed heb [sic], zend ik U mijne hartelijke groeten en teken ik, Hoogachtend Uedgeb Dw. Dienaar Greshoff.

Een half jaar later maakte Greshoff Serrurier attent op de concurrentiestrijd die daar in Afrika bij het verzamelen van etnografica tussen de musea woedde. Vanuit Boma, aan de rivier de Congo, meldde hij:

*'(...) Het [verzamen] gaat anders met groote moeyelijkheden gepaard en moet ik mij zelfs tamelijk groote geldelijke offers getroosten, er is een bepaalde jacht op Etnografische voorwerpen voor alle landen en in Holland doet Natura Artis Magistra U eene flinke concurrentie aan door die de inzenders beloond met het diploma als lid v. Verdienste. Doch dit hindert niet ik zal toch wel zorgen U [sic] goed Uw deel krijgt.'*²¹⁹

Er volgt een lijst van 21 voorwerpen uit het gebied even ten zuiden van de rivier de Congo. Nog in 1885 schonk Greshoff ook twee belangrijke beelden waarvan één waarschijnlijk van de Suku in Noord-Oost Angola afkomstig is (RMV 514-17, zie afbeelding 24) en de andere van de Yaka uit diezelfde regio (RMV 565-14).

Hij schreef Serrurier enkele brieven per jaar. Vanuit 'Stanley Pool' berichtte hij op 14 februari 1886:

'Hebt u (Docter) mijn laatste toezending niet ontvangen? Ik heb al een fraaie collectie bogen, pijlen & speren van de boven Congo voor U en spoedig ga ik zelve naar Stanley Falls en hoop dan prachtige collecties te ontvangen.'

²¹⁸ De Bloeme was door de Nederlandse regering als Nederlands afgevaardigde naar Berlijn gezonden om daar de door Bismarck georganiseerde conferentie bij te wonen die onder andere resulteerde in de oprichting van de Congo Vrijstaat.

²¹⁹ NA/RMV 9 oktober 1885 / nr. 216. In de brief is deze passage na ontvangst tussen grote haken gezet, alsof de betekenis ervan moest worden afgezwakt.

Het woord ‘ontvangen’ is zeker niet bedoeld in de zin van ‘krijgen’, zoals het citaat en de paragraaf over de handel in etnografica in het volgende hoofdstuk zal illustreren. Greshoff moet er alles aan gedaan hebben om met handelaren en de lokale bevolking over de verkoop van voorwerpen zo gunstig mogelijke onderhandelingen te voeren. In die jaren waren er al velen die daar in de Congo Vrijstaat rondtrokken om ‘etnografica’ te verzamelen.

Op 19 mei van dat jaar schreef hij vanuit ‘Kinshassa’:

‘Hierbij weder eene collectie van 42 nummers door mij alleen met uitzondering van Nr 38, 39, 40 medegebracht van eene reis op den Kassai dien in Augustus ’85 door Luitenant Wissmann ontdekte groote nevenstroom van den Congo.... Ik geloof dat het Museum een goede klant aan mij heeft (...) alles wat ik U van hier zend is zeer zeldzaam, en nog weinig bekend. Een volgende keer schrijf ik U meer doch begrijp niets van Uw stilzwijgen reeds meermalen schreef ik U en ontving geen antwoord.’

Het schip bleek met brieven en al vergaan te zijn, waarmee dus ook een deel van de verzameling verloren ging. Gelukkig had Greshoff de schenking van 42 nummers in porties over meerdere schepen verdeeld.

Vanuit Kinshassa kondigde Greshoff op 17 december 1887 aan dat hij een bijzonder voorwerp zou opzenden.

*‘Van mijn eerste reis per Holland breng ik wel diversen voor U mede doch om redenen zend ik ze U nog niet. Ik bezocht de Mobangi en de Lullango en ga met een week of drie wêer een nieuw tochtje maken. Door tusschenkomst van een vriend van mij kocht ik echter in Massabe een veërenkleed zooals bij feestelijke gelegenheden door docters in die streken gedragen wordt... het is een duur maar mooi en zeldzaam stuk waar U zeker mede in Uw schik zult zijn. Ik vraag Mr. Fontaine U het kistje per eerste gelegenheid te zenden en hoop het goed moge overkomen’.*²²⁰

Het ging om een zogenaamd *Ndunga*-masker dat het onderwerp zou vormen van Serrurier’s eerste en tevens laatste wetenschappelijke artikel over een object van West-Centrale herkomst (zie hoofdstuk 4; afbeelding 50). Na Serrurier gelijk te hebben gegeven wat betreft diens kritiek op ‘de boekjes van Hr. Pleite [sic]’²²¹ corrigeerde hij

²²⁰ NA/RMV 18 december 1887 / nr. 132.

²²¹ Met die ‘boekjes’ bedoelde Greshoff de catalogi die C. Pleyte voor de opening in 1888 van het etnografisch museum van ‘Artis’ had geschreven. Serrurier kraakte deze af in zijn eigen museumtijdschrift, zoals we in hoofdstuk 4 kunnen lezen.

in dezelfde brief vanuit Kinshassa de herkomst van het masker dat Serrurier als afkomstig uit Ndungu had opgetekend.

‘Mijn brief was waarschijnlijk uit Ndungu gedateerd doch het masker is afkomstig uit Chissambo en wordt voorzoverre mij bekend niet aangetroffen als in de Loema rivier en Massabe rivier of beter nog gezegd het wordt aangetroffen in de streek tusschen Loema rivier bij Massabe en de Chiloango rivier. Neemt dat vooral in aanmerking bij de beschrijving. Gaarne zal ik Uw gids ontvangen, ik doe zoveel ik kan om Holland zoo’n beetje bekend te maken met den Congo, ik heb hier nog een massa speren en messen en scheden. Die mij een massa kosten doch dat hindert niet steeds. De aanvragen die ik krijg om curiositeiten zijn legio, en er zijn lui die ik niet kan weigeren²²², nu zend ik noch U, noch anderen doch als ik thuis kom dan krijgt U toch alles, dat beloof ik U en dan mag Z.M. mij wel een extra bedankje geven. Behalve voor U zorg ik voor Professor Hubrecht die ik al menige flesch met natuurlijke historie op alcohol toezond en die daarvoor steeds dankbaar is. Professor Buys Ballot stuur ik nu en dan waarnemingen van de thermometer...’²²³

Greshoff verzamelde ook voor natuurhistorische musea, zoals die te Leiden en Utrecht.

‘Mij bevalt dit leven zeer goed, ik zamel voor Utrecht²²⁴, insecten, visschen, slangen etc en droog planten, schrijf zo nu en dan eens een stukje voor het Aardrijkskundig genootschap, vergeet U niet, jaag olifanten, buffels en nijlpaarden vooral, plant, bouw etc etc en ben zoo vrij als een visch in het water’, zo prijst Greshoff zichzelf gelukkig.

In de briefwisseling met Serrurier nam Greshoff de kwestie rond de beloning of het eerbetoon naar aanleiding van de schenkingen grondig door. Zoals blijkt uit Greshoff’s vreugde over de koninklijke medaille die hem werd toegekend, hechtte men zeer aan een dergelijk eerbetoon. Nadat hij in 1886 die medaille gekregen had schreef Greshoff op 30 mei van dat jaar dankbaar: ‘Zooeven hoor ik dat Z.M. mij de zilveren medaille heeft geschonken.(...). En op 30 september vervolgde hij: ‘Dit is inderdaad eene

222 In een brief van 23 september 1887 meldt Greshoff dat hij ‘...ook voor Portugal zamelt. U weet ik ben ridder van Villa Viçosa dus is het billijk ik [sic] ook Portugals belangen zoo’n beetje behartig.’

223 NA/RMV 7 september 1888 / nr. 232.

224 Greshoff doelde hiermee waarschijnlijk op de collecties die faculteiten van de toenmalige Rijksuniversiteit van Utrecht voor leerdoeleinden lieten aanleggen.

onderscheiding waarop ik ten zeerste prijsstel, ik heb echter nog niets ontvangen, doch dat zal wel terecht komen.’ Hij had overigens zelf bij Serrurier een pleidooi voor die onderscheiding moeten houden. In een brief van 5 april 1889 komt hij er nog eens op terug. Vanuit Ndungu dringt hij erop aan dat Serrurier ook aan anderen wat meer blijk van waardering geeft.

*‘Over vergoeding van kosten moet U mij echter nooit spreken, ik heb graag wat voor ons Holland ons Nederland over, zoo U mij later eene onderscheiding van Regeeringswege bezorgt dan behoef ik U niet te zeggen hoe trotsch ik daarop zijn zou. Nu moet ik U echter direct met een verzoek lastig vallen in het belang van het Museum. Kunt U Hr. Kooiman al heeft hij U nog pas ééne bezending gezonden niet voorslaan voor de zilveren medaille, of wacht U nog eens tot hij U nog een paar keer wat heeft gezonden, dit zou mijns inziens anderen aansporen om ook meer voor het museum te doen. Ik zie hier b.v.b. verscheidene jongelui die ook curiositeiten koopen doch gewoonlijk krijg ik op mijn request om ze naar Leiden te zenden ten antwoord dat ze voor ‘Artis’ of voor de Rotterdamsche dierentuin [sic] dan krijgen de gevers een mooi diploma worden dikwijls lid van Verdienste en krijgen in elk geval vrij entrée. Geven de lui aan Leiden dan krijgen ze een dankbriefet voilà tout. Nu zeg ik dikwijls maar ziet eens ik heb toch de zilveren medaille doch gewoonlijk krijg ik dan ten antwoord ‘nu ja U en Hr De Bloeme die hebben hem maar wij zouden hem toch niet krijgen.’ Zoo U kunt bezorgt dan de medaille aan Hr Kooiman dat is een vriend van mij en dan kunnen anderen daartoe misschien opgewekt worden om ook hun verzamelingen aftestaan.’*²²⁵

Uit de correspondentie blijkt niet dat Greshoff Serrurier heeft kunnen bewegen om Kooiman met een medaille te onderscheiden. Misschien omdat deze het museum slechts met één gift had verblijd. Tijdens zijn reizen in Noordoost-Congo was Greshoff goed bevriend geraakt met Kooiman (zie afbeelding 25 a en b). De brief bevat ook nog gegevens die Greshoff over de *État du Congo* aan Serrurier kwijt moest. Behalve dat er volgens hem niets werd gedaan aan de slavenhandel die de Arabieren zelfs toen nog steeds in het Congogebied voortzetten, laakte hij de ivoorhandel door Belgische officieren, zoals Jérôme Becker die op een *mission spéciale* van Leopold II ivoor inkocht voor vrienden in Antwerpen. In dit lange epistel uit 1889 bracht hij ook de brochures ter sprake die Serrurier maakte naar aanleiding van nieuwe aanwinsten. Over de tekst over het *Ndunga*-masker (zie afbeelding 50), dat Greshoff compleet met verentooi in 1888 aan Leiden had geschonken, merkte hij op:

225 NA/RMV 285, 5 april 1889.

‘Ook dank ik U reeds voor de vleyende bemerking die U bij het Ndunga masker over mij schreef. Ik vond het heerlijk U daarop dat masker van de Mangalla rivier te kunnen zenden hoewel altijd beweerd was dat op den boven Congo geen maskers voorkwamen.’ Op Greshoff’s lijst met namen van agenten die via toezending van een exemplaar van de staatscourant potentiële schenkers konden worden, stond merkwaardig genoeg De la Fontaine Verwey, terwijl die al in 1883 aan het museum had geschonken. Verder zag Serrurier zich voor zijn aanwinsten niet alleen op de in deze brief vermelde namen aangewezen, getuige het feit dat Fokker, Olivier en Zeilinga tot de schenkers zouden gaan behoren terwijl ze niet door Greshoff als potentiële verzamelaars waren voorgesteld. Van de overige agenten zou niemand verder voor het Leidse museum iets gaan betekenen. Marcussen, Hanken en ook Cremer zouden het Genootschap Natura Artis Magistra van dienst zijn met indrukwekkende reeksen van objecten.

Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn West-Centrale collectie

Het Kabinet, dat in 1816 was opgericht, bood in eerste instantie onderdak aan wat na de Franse overheersing was overgebleven van de stadhouderlijke verzameling van schilderijen en zeldzaamheden. De reorganisatie van ‘de verzameling van geschiedenis en kunst’, die volgens het voornemen van Willem I tot stand moest komen, bracht een scheiding in allerlei categorieën van voorwerpen teweeg: prenten en schilderijen, munten en penningen, handschriften en boeken, naturalia (behalve bijzondere schelpencollecties) en ook etnografica. In 1825 kreeg het kabinet uit het ‘Land- en Huishoudkundig Kabinet’ te Leiden etnografica van West-Afrikaanse herkomst.²²⁶

Zoals hiervoor al is aangegeven werd door Gillis Krul, agent van de Afrikaansche Handelsvereniging, in 1876 een verzameling van West-Centrale voorwerpen geschonken. De schenkingslijst vermeldt als titel:

‘Staat en Beschrijving eener verzameling voorwerpen uit het dagelijksche leven der kustbewoners en boschnegers der rijken Loango en Kongo aan de kust van Neder-Guinea, Zuid Westelijk gedeelte van Afrika, in de jaren 1874, 75 en 76 aldaar bijeenverzameld door den ondergetekent [sic] Gillis

²²⁶ Effert, 2003: 25. Op dit kabinet wordt niet nader ingegaan. Hoe het kabinet aan deze verzameling kwam, en wat ze precies behelsde is nog onduidelijk. In Effert’s Bijlage IV (265) staat de lijst met West-Afrikaanse voorwerpen vermeld, die in 1825 in het kabinet kwamen, en die vooral ‘Assiantijnsche’ zaken bevatte vanwege de Nederlandse aanwezigheid in Fort El Mina aan de toenmalige Guineese kust. Deze lijst is een andere dan die met objecten uit vooral het Loangogebied, waarover hieronder gesproken zal worden (zie noot 230).

Krul, en op den eersten September 1876 door hem ten geschenke aangeboden aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te 's-Gravenhage. 33 nrs. Ondertekend op den vierden October 1876'.

Een supplement hierop van nog eens vier voorwerpen werd 'op den achtsten September' door Krul ondertekend, en later voorzien van de aantekening: '...door den ondergetekende eerst aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te 's-Gravenhage aangeboden, doch later ter beschikking van het Rijk gesteld'.²²⁷

Een deel van de verzameling die Krul toen ter schenking aanbood legde dus een merkwaardige route af. Aanvankelijk werd ze geschonken aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, waarop kort daarna een deel administratief verhuisde naar het REM, zoals het supplement op de lijst meldt. Bij dit laatste ging het echter om slechts vier voorwerpen.

Wat de reden voor deze verhuizing was, is onduidelijk. De mogelijkheid lag immers voor de hand om de gehele verzameling op te nemen in de inventaris van het al in 1864 opgerichte REM.

Als tijdelijk directeur van het KKZ vroeg Leemans op 12 september 1876 aan de Minister van Binnenlandse Zaken toestemming om de schenking van Krul te mogen accepteren. Op 3 oktober werd hem door de Minister geantwoord:

*'Ik heb de eer U mede te deelen dat Zijne Majesteit bij Kabinetschrijven van 23 Sept. Jl. No.25 magtiging heeft verleend tot aanneming ten behoeve van het Rijk van de door G. Krul te 's Gravenhage aangeboden verzameling voorwerpen uit de rijken Loango en Kongo. Wil met den heer Krul voornoemd in overleg treden omtrent overbrenging der voorwerpen naar het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en mij berigt geven wanneer deze heeft plaatsgehad. Afschriften van de lijsten der voorwerpen gaan hierbij.'*²²⁸

Ligt het voor de hand om aan te nemen dat het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden Krul zal hebben verzocht om daar aan de West-Equatorale kust voor het Kabinet een verzameling aan te leggen? Het Kabinet verkreeg als enige instelling op museaal gebied vrijwel alle voorwerpen via schenkingen, maar volgens Effert alleen 'passief' (Effert, 2003: 189 en 193). Dat zou betekenen dat Krul op eigen houtje inheemse voorwerpen is gaan verzamelen. Aan de andere kant zijn Krul's gedetailleerde beschrijvingen ook weer een indicatie dat hij daar al elk voorwerp voorzien heeft van documentatie die wijst op richtlijnen die hem daarvoor zijn

²²⁷ NA/NH/1807-1945/856 nr. 22.

²²⁸ Ibidem

aangereikt. Het ligt voor de hand dat Krul voorafgaand aan zijn verzamelactie contact heeft gehad met ofwel Van der Kellen, toen directeur van het Kabinet, of Leemans die toen in het REM de scepter zwaaide, beiden deskundigen die erop gebrand waren dat voorwerpen op wetenschappelijke wijze werden gedocumenteerd (Effert, 2003: 167, 183, 194).

Het feit dat Krul schonk aan het KKZ kan verband houden met de niet ongewone relatie tussen woonplaats en schenkingslocatie, die we al eerder hebben opgemerkt. Dat het Kabinet een dergelijke verzameling wilde verkrijgen kan wellicht worden teruggevoerd op de omstandigheid dat het al als enige museum in Nederland over een West-Centrale verzameling beschikte, waarvan het misschien ook een deel exposeerde.²²⁹ Het archief van het Kabinet bevat een lijst met voorwerpen die qua categorie en naamgeving direct naar die streek verwijst. Deze lijst van voorwerpen is helaas niet voorzien van nadere gegevens zoals schenker en datum. Gezien de papiersoort waarop de lijst is geschreven moet deze schenking van beduidend vroeger datum zijn geweest dan die van Krul en de overige handelsagenten van de AHV en NAHV. Ze zou afkomstig kunnen zijn geweest van een reiziger of handelaar die al lang daarvóór aan de kust vertoefde. Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden beschikte dus niet alleen al over een kleine West-Afrikaanse verzameling maar ook over enkele voorwerpen uit de West-Centrale én Zuid-Afrikaanse regio.²³⁰ Dat een deeltje van de verzameling al vrij spoedig naar het nieuwe Rijksmuseum voor Etnografie verhuisde wijst op een tussenkomst van iets of iemand die bepaalde dat die zaken al voor de opheffing van het KKZ administratief beter op hun plaats waren in het nieuwe instituut dat later in 1883 als 's Rijks Ethnographisch Museum zijn deuren opende. De overdracht van de collecties van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden aan het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden was eind jaren zeventig officieel nog lang niet afgehandeld, evenmin als die van andere delen aan het Rijksmuseum te Amsterdam. Ook duister blijft de reden waarom Krul pas op de vierde oktober het document betreffende zijn schenking van de eerste september ondertekende.

229 Zie noot 177.

230 De West-Afrikaanse 'Ashanti'-verzameling was in 1825 geschonken. De lijst met West-Centrale objecten is tijdens dit onderzoek aangetroffen in het archief (nr. 880) van het KKZ (NA/NH, Archieven van het Rijksmuseum te Amsterdam en zijn voorgangers, 1807-1945). De inventarislijst vermeldt: *'Staat van ethnographische voorwerpen, die afkomstig zijn van Indianen en negers'*, z.d. Nr. 26 (*'de Groote Loango trommel...'*), nr.28 (*'de kleine Loango trommel...'*), nr.31 (*'de Loango-bania...'*), nr.39 (*'de Loango twe ton-ton...'*), nr.37 (*'De oorlogs trompet...'*). Archief KKZ 872 bevat nog een andere lijst met: *'Bogen, pijlen, kokers enz. van de Kaffers, Hottentotten, Boschjesmannen enz.'* en *'Een afgod, genaamd Congo Tombe zoo als de Negers op de Kust ze vereeren'*. Nader onderzoek moet uitwijzen of het in geval van deze laatste lijst hier zou kunnen gaan om de schenking van J.A. de Mist, commissaris-generaal van de Kaapkolonie uit 1805 aan de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Deze is later voor een deel naar het KKZ gegaan (zie: Besselink, 2002: 144-154).

Als het gaat om het ontstaan van een verzameling dan is het jaar waarin de schenking werd verricht een zogenaamde *datum antequem*. In dit specifieke geval geeft de titel van het document van Krul's schenking duidelijke informatie: '*in 1874, 1875 en 1876 aldaar verzameld*'. In sommige gevallen beschikken we over dit soort gegevens die voor de geschiedenis en de context van etnografica van bijzonder belang zijn. De locaties waar Krul zijn voorwerpen vandaan haalde, strekken zich uit over de Loangokust, Quinsembo en de streek aan de zuidkant van de Congo tot San Salvador. Krul's verzameling bevatte dus voorwerpen van vroege datum, die zowel afkomstig waren uit de kuststreek boven de rivier de Congo (de Loangokust) als de streek even beneden de rivier (het Portugese gebied bij de steden Ambriz en Ambrizette).

Bij de schenking aan het Kabinet waren twee modellen van een kano '*genoemd in de neger of Viottataal 'N'Boîte*', beide met een lengte van een halve meter, twee bogen en pijlen, twee lansen, kledingstukken, mandjes, pijpen, beenversieringen, muziekinstrumenten (een fluit en een tokkelinstrument '*N'Sangi*'), een waarzeggersmandje met figuurtjes en botjes, een '*gesneden nijlpaardtand*' (RMV 360-9906, zie afbeelding 26) en een '*cimpaba*', een waardigheidsteken van de Woyo. Er waren belangrijke en zeldzame voorwerpen bij, zoals het divinatiemandje en de *cimpaba*, die beide toen mogelijk als eerste in hun soort een Europese museumcollectie zijn binnengekomen.²³¹ Krul's schenking bevat ook twee maskertjes (RMV 360-9904/05) waarvan hij een uitgebreide beschrijving geeft: '*Twee versierde maskers elk 22,5 bij 18,2 centimeters in doorsnede, welke gedragen worden met een doek er over tegen de muskietensteken door de jonge negerinnen uit Kongo*'. De gelijkenis met het masker dat Monteiro in zijn reisverslag van 1875 liet afbeelden is treffend (zie afbeeldingen 27 en 28; zie afbeelding 9 voor het masker bij Monteiro) en doet vermoeden dat Krul naar aanleiding van die afbeelding ofwel zelf ofwel op verzoek van het museum twee gelijksoortige maskers is gaan verzamelen.

Het Koloniaal Museum te Haarlem en zijn verzameling van AHV-agenten.

Het Koloniaal Museum te Haarlem was het tweede museum waaraan een verzameling West-Centrale objecten geschonken werd. De nog bestaande collectiedocumentatie noemt twee zendingen die in 1877 binnenkwamen. Op de nog overgebleven labels van enkele objecten staat echter ook het jaar 1876 vermeld. Als museum dat in wezen

231 De catalogus *Sculpture Angolaise. Mémorial de Culture* uit 1994 vermeldt een '*cimpaba*', weliswaar onder de naam '*Moaba*', die in 1878 in de collectie van de Sociedade de Geografia in Lissabon binnenkwam. Voor de omschrijving 'divinatiemandje' is gebruik gemaakt van: Rodrigues de Areia, *les Symboles divinatoires*, Coimbra, 1985. Voor de '*cimpaba*' (in de ook hier gebruikte Portugese spelling) zie: Bastin, 1994: 17/18.

gericht was op materialen en producten uit de Nederlandse koloniën kon het echter niet goed een blijvende claim op dergelijke Afrikaanse voorwerpen doen gelden.

De geschiedenis van het Koloniaal Museum te Haarlem nam in 1864 een aanvang.²³² In dat jaar werd in een Algemene Vergadering van de in 1777 opgerichte Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, die al vroeg haar aandacht aan de Nederlandse Koloniën zou wijden, het besluit genomen tot het vormen van een verzameling van voorwerpen en producten uit die gewesten. Aan Frederik Willem van Eeden, de secretaris van de Maatschappij, werd opgedragen uit geschenken zo'n verzameling bijeen te brengen. In zijn *Gedenkschrift bij 12½ jarig bestaan van het Koloniaal Museum* vertelt Van Eeden hoe hij begon met op een zolderkamer in zijn eigen woning de eerste schenking onder te brengen. Toen er meer volgden werd uitgekeken naar een lokaal, dat gevonden werd op de benedenverdieping van het Paviljoen Welgelegen in Haarlem, van waaruit kort tevoren een verzameling van geologica van Nederland naar het Leidsch Museum van Natuurlijke Historie was overgebracht. In 1871 werden de verzamelingen officieel voor het publiek opengesteld in het Koloniaal Museum. De bedoeling van het museum was om werkzaam te zijn in het belang van de handel op Nederlands-Indië en van de landbouw en nijverheid aldaar. Directeur werd Van Eeden, die zich tot 1901 inzette voor zijn museumcollectie. Na hem werd Johannes M. Greshoff, broer van de Greshoff die zoveel voor de collectie van Leiden betekend had, directeur. Al vrij spoedig na de opening kreeg het museum te kampen met een aanzienlijk gebrek aan ruimte, wat de groei van de collectie door aankoop en opname van nog meer schenkingen bemoeilijkte. Desondanks breidde de verzameling zich uit, te oordelen naar de indrukwekkende lijst van aanwinsten, opgesteld in 1924, het jaar van de verhuizing van de bij 'Artis' opgeslagen collecties.²³³ Het Haarlemse museum zou vanaf 1910 de deuren langzaamaan gaan sluiten. Nadat in 1910 de Vereeniging Het Koloniaal Instituut was opgericht nam de Maatschappij van Nijverheid en Handel het besluit om met ingang van 1 januari 1913 alles wat het museum te Haarlem bezat aan deze vereniging te schenken.²³⁴ Tussen 1913 en de opening van het museum van het Koninklijk Koloniaal Instituut in Amsterdam aan

232 Voor deze korte geschiedenis van het Koloniaal Museum baseer ik me op de notitie die in 1924 door het Koninklijk Koloniaal Instituut is opgesteld (Archief KIT Inv. nr. 4395).

233 Archief KIT Inv. nr. 4395. In een overzicht van de aan het Koloniaal Instituut overgedragen collecties uit 1924 wordt vermeld dat delen uit de Haarlemse collectie veel op andere locaties getoond werden. In deze lijst wordt alleen de schenking vermeld die Mauve in 1877 deed. Het archief van het Koloniaal Museum bevat alleen de twee lijsten uit 1877 (Archief KIT). Goslings (1924) heeft het ook over een deel van de collectie dat al in 1905 naar 'Artis' verhuisde.

234 'Voorlopig bleef echter alles nog te Haarlem ondergebracht, een toestand, die als gevolg van allerlei omstandigheden in verband met den Europeeschen oorlog veel langer geduurd heeft dan voorzien was, zoodat eerst in het laatst van 1924 er toe overgegaan is kunnen worden om de ethnografische verzamelingen over te brengen naar de zolders van het nieuwe museumgebouw van het Instituut te Amsterdam...' (Goslings, 1924).

de Mauritskade in Amsterdam in 1924 werd de hele Haarlemse collectie, dus inclusief het West-Centraal-Afrikaanse deel van Mauve, in pakhuizen opgeslagen.

De schenkingen uit 1877 bestaan uit groepen van objecten die dankzij Rudolf Mauve in de collectie zijn gekomen. Of hij ook verantwoordelijk is geweest voor de paar voorwerpen uit 1876 is onduidelijk.²³⁵ Mauve was al enkele jaren agent in Bánana geweest, toen hij vandaar voorwerpen naar Haarlem zond. Vanuit Banana schrijft hij op 28 maart 1877 aan F. W. van Eeden:

‘Mijn laatste schrijven per Enge. Mail Steamer ‘La Roquette’ bevestigende, dient deze alleen ter begeleiding van 2 collis die ik het genoegen heb U met de morgen van hier vertrekkende Schoener Low.Poh.Jim., toe te zenden. De tijd ontbreekt mij door mijne drukke bezigheden U’ alle mogelijke informatie omtrent den negertrom, en de in den kist verpakte matetta te geven, alleen kan ik U zeggen dat de negertrom afkomstig is uit het binnenland der Mussorongen stam en gebruikt wordt ter begeleiding der dansen die door de inboorlingen nu en dan plaats hebben bij festiviteiten. De mussorongen is een gedeelte van het Kacongo volk, den naam van den prins of opperhoofd. heet Nimlão (deze ão moet worden uigesproken als onze klank au doch met een neusklank.) ik geloof dat Stickez van Prévinaire het uitstekend zou kunnen uitspreken. De uit gras gemaakte matetta dient den neger tot vervoer van levens-middelen, vruchten, palmwijn, en zelfs ook harde palmolie, die ze aan blanken ter aankoop aanbieden. Ik heb dezelve opzettelijk laten maken door een der negers hier in Banana en hoop ik, zij in goeden staat overkome. De naam matetta of liever mtette is de negernaam. Zij wordt op het hoofd gedragen met de twee kale bamboe stokjes aan den achterkant, de stokjes die ik er tusschen voegde als alleen dienende om den goeden vorm te behouden, kunt U wegnemen deze behooren er niet bij, dit is alleen een voorzorgmaatregel mijnerzijds. Verder moet ik U’ doen opmerken dat het stokje bij den trom diende tot trommelstok van denzelfden trom. Per Normandy zend ik U’ een mooye collectie van het Noorder en Zuider gedeelte der kust en hoop ik het nog bij tijds vóór het Eeuwfeest [van de Maatschappij van Nijverheid en Handel] moge arriveren. Houtsoorten, wapens en dergelijke zeer interessante en moeilijk te verkrijgen curiositeiten zult U’ bij die zending vinden. Excuseer mijn slecht schrift maar ik heb waarachtig geen tijd; doe mijne beleefde groeten aan Uw vrouw, Henri W. en verdere familie en geloof mij steeds. Uw voor het museum werkende. Uw Dienaar & Vriend Rudolf Mauve’.

235 Twee objecten: RMV 2668-2293 (een kogel) en RMV 2668-1224 (een pijpenkop), voorzien van het opschrift ‘1876’.

Mauve schonk het museum in 1877 twee keer een verzameling, die als ‘1877 Gesch. N° 373 [resp. ‘Gesch. N° 385’] Voorwerpen Afrika R.B. Mauve’ werden ingeschreven. Uit de eigenhandig geschreven documentatie wordt niet duidelijk waaruit de eerste schenking bestond. Mauve bericht in een ander briefje op 14 augustus van dat jaar: *‘Een en andere verpakt in 2 kisten gemerkt FW VAN EEDEN is N° 1. Verder nog een Negertrom in paklinnen verpakt. 2. (? of &) 1 stel in elkander sluitende mandjes evenzoo’*. Vermoedelijk zijn de ‘*negertrom*’ en ‘*matetta*’ apart ingeschreven onder nummer 373.

Evenals Krul had Mauve een ‘*cimpaba*’ verworven. Gezien de status van dat voorwerp als waardigheidsteken van een locale chef of stamhoofd, lijkt dat een voorwerp te zijn geweest dat niet gemakkelijk was te verkrijgen. In de verzamelingen die in de loop van tien jaar aan de musea zijn aangeboden komt dit voorwerp maar enkele malen voor.

Wat Mauve’s verzameling een uitzonderlijke betekenis geeft, zijn de negen als ‘*feitiço*’ omschreven voorwerpen. Bij het nummer van de ‘*feitiço*’ wordt vermeld hoe de inlandse naam is, of beter, welke naam ze van de bevolking gekregen hadden. ‘*Buaca*’ bij nummer 16, ‘*Mabialla*’ bij nummer 17, bij nummer 18 staat ‘*over den dood beschikkend*’ en bij inlandse naam staat: ‘.....?’ (kennelijk was dat bij de verwerving niet aan Mauve doorgegeven), en ‘*Condi*’ staat bij nummer 19. Dit zijn belangrijke gegevens die de functie en soort van de *nkisi* aangeven. De naam ‘*Mabialla*’ zullen we ook tegenkomen bij één van de *minkisi* die Hanken in 1885 aan ‘*Artis*’ schonk, en ‘*Condi*’ staat voor de *nkisi n’kondi* of *nkisi n’konde* die als type een sterk agressieve, kwaadopsporende taak had. Van de *feitiço*’s die onder de nummers 38 en 41/42 staan vermeld, wist Mauve de naam niet (‘.....?’). Gesneden ivoren olifant- en nijlpaardtandjes worden ook genoemd, evenals bij Krul. Van belang is verder de als nummer 49 vermelde ‘*Koningsstaf*’, die onder de ‘*negernaam*’ ‘*Tie Mafuca*’ droeg (zie voor een vergelijkbare staf de afbeeldingen ...).²³⁶ Nummer 23 van ‘*Gesch. N° 373*’ betreft een ‘*Ivoortand zooals die in het groot ter verkoop wordt aangeboden*’ onder de naam ‘*Punche Beeanga*’: een miniatuurmodel van een draagstel met olifantstand (zie afbeelding 29).

Bij deze schenkingen van West-Centrale voorwerpen is het niet gebleven. Na Mauve telt het Koloniaal Museum te Haarlem nog twee schenkers van voorwerpen uit die Afrikaanse regio. Johannes M. Westerouen van Meeteren, agent van de NAHV, zond door hem verzamelde voorwerpen naar zijn broer in Nederland, die we nog een keer zullen tegenkomen als schenker van een verzameling aan ‘*Artis*’ én in de kwestie rond de verzameling van Goddefroy / Veth. Westerouen van Meeteren schonk in 1885 in ieder geval één object aan het Haarlems museum. Op zijn visitekaartje staat direct

236 Omdat Mauve (in tegenstelling tot bijvoorbeeld Krul) in zijn schenkingslijst geen maten bij de voorwerpen schreef kon bij nader onderzoek ook dit voorwerp niet worden getraceerd in de collectie van het RMV, waar de Haarlemse collectie uiteindelijk via ‘*Artis*’ in 1947 terecht kwam.

onder zijn naam geschreven: *‘neemt de vrijheid Directeuren van ’t Koloniaal Museum een grafsteen aan te bieden, - dezelve werd gemaakt door Ambrizette negers doch is niet antiek – J. M. Westerouen B^d 21/1/85’*. Dit object werd ingeschreven als N° 161. Vervolgens is op een kaartje een notitie gemaakt met hetzelfde jaartal en: *‘N° 640 en J.H. Westerouen van Meeteren, Grafsteen Banana. Naar Museum Prins Hendrik Rotterdam geruild.’*

Goslings, conservator van de afdeling Volkenkunde van het nieuwe Koninklijk Koloniaal Instituut, vermeldt in 1924 onder de reeks collecties die het museum verwierf nog één Afrikaanse die in dit verband belangrijk is: *‘(Schenking van) Dr. M. Greshoff. Haarlem (1905) van een zeer groote collectie wapens, kledingstukken enz. uit Centraal-Afrika’*. Dit moet een deel van de verzameling zijn geweest die zijn broer Anton in de jaren tachtig in het West-Centrale en Centrale deel van Afrika had bijeengebracht. Het andere deel, waarover de handelsagent Greshoff in een brief d.d. 7 september 1888 aan Serrurier sprak als *‘een groote collectie wapens’* die eens aan Leiden geschonken zou gaan worden, werd bij Greshoff’s overlijden in 1904 aan het REM gelegateerd.²³⁷

De Rotterdamsche Diergaarde en het Museum voor Land- en Volkenkunde in Rotterdam

Rond 1883 werd vanuit het bestuur van de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap het initiatief genomen om Rotterdam een etnografisch museum te geven. Voordien bestond op het terrein van de Rotterdamse Diergaarde de mogelijkheid om etnografische voorwerpen tentoon te stellen. We konden al lezen dat in 1879 de verzameling van Jung, die toen ‘inspecteur der factorijen’ was, aan de dierentuin was afgestaan. Serrurier merkte in 1880 op dat er op het terrein van de Diergaarde een magazijn was om de verzameling in op te slaan.

Het ligt enigszins voor de hand om tussen de oprichting van de etnografische musea van de dierentuinen te Rotterdam en Amsterdam een verband te zien. Beide initiatieven stammen van rond 1883. Ook Serrurier zag het zo, en anderen blijkbaar ook, zoals Hendrik Muller Szn., president-directeur van de NAHV (zie afbeelding 30), in zijn brief van 5 september 1883 stelt. Muller ontkent echter ten stelligste het gerucht dat men in Rotterdam met de oprichting van een etnografisch museum ‘Artis’ na wilde doen, met zijn plannen voor een groot etnografisch museum in Amsterdam: *‘...Van een ‘ethnographische beweging’ zooals U het noemt, is dan ook in de eerste verte geen sprake’*. Muller’s brief is een reactie op wat Serrurier schreef aan zijn zoon, Hendrik P.N. Muller, directeur van de Oost-Afrikaanse Compagnie. Hierin had Serrurier

²³⁷ Toen het museum zo goed als gesloten was, schonk O.G. Heldring volgens de opgave van Goslings nog in 1911 *‘een vrij groote verzameling ethnographica van Zuid W. Guinee...’*.

kennelijk gevraagd hoe het nu precies zat met het etnografische museum dat daar in Rotterdam was opgericht. Muller Szn. ontkent eveneens enige vorm van concurrentie met het Leidse museum. Hij verwijst naar een zin in Serrurier's brief die luidde:

*'Er zou zich wel een formule laten vinden, wij behoefden dus niet te concurreeren doch konden integendeel elkander helpen, juist zooals de Koloniale Vg. te Amsterdam en de Inrichting te Leiden.'*²³⁸

Muller geeft ten antwoord: *'Ik ben geneigd tot de overtuiging, dat alle leden van de Commissie van ons Museum met graagte zouden medewerken tot zoo iets. Rotterdam is een bescheiden stad...'* 't Is geen stad van wetenschap en 't denkt er in de verte niet aan om zich te meten met ... de machtige hoofdstad van het Rijk...noch met het Nederlandsch Museum ..., dat de aan Uwe uitnemende zorgen toevertrouwde Inrichting tot sieraad strekt. Het zal ons hier niet moeilijk vallen om de verzameling die betrekking heeft op Indië en die door de samenvoeging van die van het Zendeling Genootschap en Dr. Van Ryckevorsel reeds werkelijke betekenis heeft, gaandeweg uit te breiden...En voorts zal 't mij als President Directeur van de N Afr. Handelsvennootschap, door de betrekking van mijn tweeden zoon tot de Oost-Afrikaanschen handel en door mijn eigene factorijen op Afrika's West Kust boven de Aequator niet moeilijk vallen, om de Afrikaansche verzameling spoedig beteekenisvol te maken. En op dat gebied zal Rotterdam dan de Amstdse. plannen althans niet in der weg staan, waar men meer 'Koloniale' bedoelingen heeft en geen handel op Afrika bestaat.'

Muller kadert hiermee de toekomstige positie van het Museum voor Land- en Volkenkunde af. We kunnen lezen dat hij best bereid was om in het Rotterdamse museum de collectie West-Centrale voorwerpen aan te wenden in de context van de handel op Afrika. Uit wat hij zegt kunnen we ook opmaken dat met de intensivering van de handel de collectie dan weer uitgebreid zou kunnen worden. Maar het ging het museum er vooral om de belangstelling van de Rotterdamse jeugd, *'lezers van Jules Vernes of andere aardrijkskundige jeugdboeken'*, te wekken voor voorwerpen uit de museumcollectie.²³⁹

Opmerkelijk is dat Muller ervan uitging dat het Etnografisch Museum, waarvan de oprichting door 'Artis' werd voorbereid, in de toekomst alleen objecten uit 'de

238 NA/RMV 5 sept. 1883. Dit is een citaat van wat Serrurier schreef aan Muller's zoon. De brief van Serrurier zal waarschijnlijk met het archief van het Museum voor Land- en Volkenkunde verloren zijn gegaan.

Waarschijnlijk bedoelt Serrurier met de 'Inrichting' de zaalinrichting van het aanstaande museum.

239 Van Dijk, 1992: 61.

koloniën' ging verzamelen. Niets zou minder het geval zijn, want juist het kleine etnografische museum van 'Artis' ontving al vanaf 1883 naast alle schenkingen van Nederlands-Indische voorwerpen ook verzamelingen van West-Centrale herkomst die door NAHV-agenten bijeen waren gebracht.

Een parallel tussen de musea van Rotterdam en Amsterdam kan gezien worden in de verbinding van dierentuin en etnografische collectie. Het feit dat de West-Centrale collectie van de AHV aanvankelijk in 1879 werd tentoongesteld in de Rotterdamse dierentuin, geeft aanleiding om een historische overeenkomst aan te wijzen met het kleine etnografische museum dat op het terrein van 'Artis' eind 1861 openging. Over een min of meer oorzakelijk verband tussen beide fenomenen – dierentuin en niet-westerse volkeren – volgt meer in het volgende hoofdstuk. Het was niet zozeer de wens van de in 1876 opgerichte Diergaarde om een etnografische collectie te presenteren als wel die van Muller. Hij beschouwde Jung's collectie als een mooi begin voor een etnografisch museum en benaderde de dierentuin voor een tijdelijke locatie. Uit een passage in Muller's brief valt op te maken dat de verzamelende inspecteur Jung zeker tegenover iemand als Muller melding moet hebben gemaakt van de Afrikaanse voorwerpen die hij in zijn bezit had. In zijn brief aan Serrurier zet Hendrik Muller Szn. op heldere wijze uiteen hoe dit nieuwe etnografische museum tot stand kon komen. Hij blijft daarin verwijzen naar vragen die Serrurier aan zijn zoon Hendrik P. N. Muller had gesteld.²⁴⁰ Burgemeester en Wethouders gingen met de plannen akkoord, evenals het Zendeling Genootschap, zo vertelt hij,

'...wat niet het geval was met het Bestuur van de Rotterdamsche Diergaarde aan wie ik zelf in 1879 toen ik als liquidateur der Afrikaansche Handelsvereeniging was opgetreden, de belangrijke verzameling verschaft die op de Congo betrekking heeft (...) In Maart jl. stelden Burgem. Weth. der Gemeenteraad voor om de groote zaal van de voormalige Yachtclub voor een Museum als het genoemde te bestemmen, maar daar het Zendeling Genootschap eerst définitief omtrent het in bruikleen geven kon beslissen na de Vergadering die in Juni moest gehouden worden, werd besloten dat de beslissing tot dan zou worden aangehouden; in de 2e helft van Juli kon dit geschieden en besloot de Raad in gemelden zin, tevens f1000 aanwijzende voor de eerste installatie. Daarna werd de Commissie benoemd aan wier zorgen de oprichting en inrichting en verzorging zou worden opgedragen... en

240 Blijkens een aantekening antwoordde Serrurier al de dag daarop. De kopieën van de uitgaande brieven (in het archief NA/RMV) zijn echter na ruim een eeuw voor een groot deel onleesbaar geworden. Gevoegd bij de verloren gegane archieven van de Rotterdamsche Diergaarde en het Museum voor Land- en Volkenkunde vertoont de documentatie soms pijnlijk grote lacunes.

*op aandrang van onzen Burgemeester heb ik nog toen de benoeming tot Lid dier Commissie laten welgevallen, wat ook de Heeren Neurdenburg, E.M.E. Obreen en A. van Hoboken deden, welke laatste Heeren allen buiten de Raad staan. Die Commissie heeft één enkele vergadering gehouden et voilà où nous en sommes.*²⁴¹

Muller geeft dus in deze brief aan dat hij verantwoordelijk was voor de schenking aan de Vereniging Rotterdamsche Diergaarde van Jung's verzameling, die zoals Veth hierboven al tegenover Serrurier had aangegeven, naar Duitsland dreigde te verdwijnen. Dat de Diergaarde nog eigenaar zou blijven van de etnografische collecties bewijzen de ruil en de schenkingen aan het Museum voor Land- en Volkenkunde die steeds vergezeld gingen van de naam van de Diergaarde. Vanwege de positie die Muller Szn. bij beide instellingen innam en zijn politieke invloed via zijn kamerlidmaatschap had de opdracht van Serrurier aan Veth om te onderzoeken of Jung's collectie niet bij die van het REM gevoegd kon worden, geen schijn van kans. Er was sprake van een zeer sterke *liaison* die de NAHV onderhield met de Rotterdamse Afrika-verzameling. Ook Muller onderhield contacten met P.J. Veth en diens zoon Daniël, leider van de eerste en enige Nederlandse wetenschappelijke expeditie door enkele kustprovincies van Angola. Hij droeg financieel bij aan de totstandkoming van deze expeditie en kon om die reden, na de voor diens zoon fataal afgelopen reis bij P.J. Veth in 1886, een omvangrijke verzameling van in totaal 581 voorwerpen uit de Ovambo- en Mondombe-culturen voor het museum bemachtigen. Het deel dat Muller voor het museum bestemd had bleef ingepakt tot het vijf jaar na diens overlijden in 1898 door zijn zoon H.P.N. Muller in twee delen officieel werd overgedragen.²⁴² Anders dan in Leiden en waarschijnlijk ook in Amsterdam is in geval van Rotterdam de verzameling Goddefroy / Veth tot begin twintigste eeuw dus nooit in de opstelling te zien geweest. In het hoofdstuk over

241 Dat de Diergaarde al in 1879 over een West-Centrale collectie beschikte is tot nu toe onvermeld in de bestaande literatuur over de collectiegeschiedenis van wat nu het Wereldmuseum heet (Cat. *Schatten van het Museum voor Volkenkunde*, Rotterdam, 1987, Greub, S. ed., *Expressions of belief, Masterpieces of African, Oceanic, and Indonesian Art from the Museum voor Volkenkunde*, Rotterdam, New York, 1988, Beumers, E., Abspoel, P. (eds.) *Africa meets Africa. Collectie Afrika Museum voor Volkenkunde*, Rotterdam, 1996). Onbekend tot nu toe was ook de rol die Muller speelde bij de overdracht van de collectie van A. Jung aan de Diergaarde.

242 Archief Wereldmuseum. Brief d.d. 10 november 1903 van Joh. F. Snelleman (toen ex-directeur van het Museum van Land- en Volkenkunde) aan de voorzitter van de Commissie van Toezicht. Het Rotterdamse deel van de expeditieverzameling werd in 1903 in twee delen aan het museum gelegateerd. Het inventarisnummer 10000-10056 onder de naam van H. Muller en Zn. betrof het deel Mossamedes en 10057-10455 onder de naam van Muller-Vogel (Muller's legaterende echtgenote) betrof Mossamedes, Benguella en Huila.

Veth en Serrurier zal op de problemen rond de verdeling van de verzameling verder worden ingegaan.

Het nieuwe etnografische museum kreeg niet, zoals in geval van 'Artis', zijn locatie op het terrein van de dierentuin. Vanaf 1885 werd het aan de haven in de Groote of Toneelzaal op de bel-etage van de voormalige Yachtclub aan de Willemskade gevestigd, en kreeg vanaf die tijd met een zekere frequentie belangrijke schenkingen. Na de schenking van Jung in 1879, die hoogstwaarschijnlijk voor een groot deel werd opgenomen in de ruil met het REM van ruim 390 West-Centrale objecten in 1884, was Johannes Vernes de eerste die in het jaar 1885 een groot aantal voorwerpen schonk. Een 32-tal objecten uit de streek rond de monding van de Congorivier arriveerde toen in het museum. Hierbij bevonden zich vier *minkisi* en een antropomorf grafbeeld van steatiet (een *ntadi*; inv.nr. 3871, zie afbeelding 31). Philip Staats schonk in hetzelfde jaar een Chokwe-beeld van 44,5 cm hoog, voorstellende de mythologische krijgsheer Chibinda Ilunga, dat opvallende overeenkomsten vertoont met de beelden die ook in Leiden en 'Artis' in die periode binnenkwamen (inv.nr. 3014, zie afbeelding 32). Al in de eerste presentatie van het museum moet de verzameling van de Vereniging Rotterdamsche Diergaarde te zien zijn geweest. Van W. Depuy, die ook als een van de eersten aan het REM een schenking deed, kwam in 1885 een *Ndunga*-masker in de vorm van een dubbelmasker (inv.nr. 2831). Zoals we reeds zagen schonk Greshoff een dergelijk masker in 1887 aan het REM. Handelsagenten Hanken en Anema zouden achtereenvolgens in 1885 en 1887 eenzelfde masker aan 'Artis' schenken, en - hoewel het buiten het tijdsbestek valt - moet in dit verband ook eenzelfde type masker worden genoemd van dat de Rotterdamsche Diergaarde in 1892 van De Bloeme kreeg en dat vervolgens tot 1939 aan het museum in bruikleen werd gegeven.²⁴³ De eerste schenking van J. Boshorn in 1887 bevatte een Congo-beeldengroepje, voorstellende twee Afrikanen die een blanke in een *tipoya* tussen zich in dragen (inv.nr. 3871). Wanneer we aannemen dat het jaren daarvoor door Boshorn verzameld werd, dan kunnen we deze sculptuur, net als de Mauve-beelden van hiervoor, als een vroeg type van 'toeristenkunst' beschouwen. Behalve de *ntadi* deed J. Vernes in 1885 een schenking van 32 voorwerpen, waaronder drie *minkisi* (inv.nrs. 2986, 2987, 2988), waarvan er één met beweegbare armen (inv. nr. 3386, zie afbeelding 33).²⁴⁴ B. de Blank schonk in 1887 26 objecten, waaronder drie *minkisi*, waarvan er één kan worden toegeschreven aan de Bembe bij Kinshassa

243 De la Fontaine Verwey, Van der Kellen, Depuy en De Bloeme waren begunstigers van zowel het museum van Leiden als dat van Rotterdam.

244 Exemplaren van dergelijke *minkisi*, ook met beweegbare armen, zijn tussen 1885 en 1887 verzameld door de Oostenrijker Baumann en de Hongaar Lenz, en in 1888 aan het *Museum für Völkerkunde* te Wenen geschonken (zie: Plankensteiner, 1998: afbeeldingen 90 en 91: 'Marionettenfigur').

(inv.nr. 3747). Ook na 1890 zou het museum nog een paar aankopen doen bij en schenkingen krijgen van oud-agenten (F. Snel en ook G.W. Hanken) die jaren voordien hun verzamelingen naar Nederland hadden gebracht. Ook objecten die speciaal voor westerlingen vervaardigd waren kwamen de collectie binnen. Een dekschaal, onderdeel van een houten servies en dito bestekken werden door F. Leemans in 1885 aan het museum geschonken (inv.nr. 2973). Hendrik Muller Sr. schonk een beeld van de Nzombo, een volk uit Noord-Angola dat in zijn soort in Nederland van zeer vroege datum is (inv.nr. 2895, zie afbeelding 34). In 1894 werd het bruikleen dat het *Nederlandsch Zendelingen Genootschap* in 1883 voor het nog op te richten museum beschikbaar stelde in een schenking omgezet, waarmee enkele *minkisi* die al lang voor 1883 in de verzameling der zendelingen moeten zijn gekomen definitief de collectie binnenkwamen (inv.nrs. 4796 - 4798).

Het grootste deel van de Rotterdamse West-Centrale collectie werd in 1939, na decennia in bruikleen te zijn gegeven, door de Vereniging Rotterdamsche Diergaarde aan de gemeente overgedragen. De collectie bevatte liefst 51 *minkisi*. Toen bij het bombardement van 1940 ook het gebouw van het gemeentearchief werd getroffen, moeten vrijwel alle gegevens van deze belangrijke verzameling die de *provenance* van de voorwerpen vormden, verloren zijn gegaan.

De West-Centrale verzamelingen van de etnografische musea van 'Artis' te Amsterdam

Het etnografische museum van de dierentuin van het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra, of kortweg 'Artis', nam volgens de collectie-registratie die nog resteert in 1884 de eerste verzamelingen uit West-Centraal-Afrika in ontvangst. Vooral de stadsgenoten onder de handelsagenten zorgden voor de schenking van deze door musea en verzamelaars zeer gewilde voorwerpen. J. de Boer en J.C.W.H. Cremer waren Amsterdamse ingezetenen en Lieuwe Sybrandsz. Anema woonde in Beverwijk. Het Genootschap Natura Artis Magistra mocht zich verheugen in de sterke belangstelling van een groot deel der burgerij, waartoe niet eens alleen de 'gegoede' maar ook de 'kleinere' behoorde.²⁴⁵ In korte tijd vestigde 'Artis' twee musea op zijn terrein: allereerst het 'Groote Museum' en zes jaar daarna zijn eerste etnografische museum. Ook in Europees opzicht had 'Artis' zich met zijn 'Groote Museum', dat tussen 1851 en 1855²⁴⁶ gebouwd werd, al

²⁴⁵ In meerdere kranten verschenen nieuwsberichten over 'Artis'. Al vroeg verschaft men toegangskortingen op bepaalde dagen.

²⁴⁶ In 1853 was de oostvleugel gereed voor presentaties. In 1855 volgde de westvleugel.

vroeg gepositioneerd op het terrein van de museumbouw en publiekspresentatie. Qua afmetingen (110 meter lang en 20 meter breed) en proporties (hoogte 12 meter met over de hele lengte en breedte van de beide vleugels bovengalerijen met ruim twee meter hoge vitrinewanden) was het boven de genootschapszalen gesitueerde ‘Groote Museum’²⁴⁷ voor die tijd een zeer monumentaal bouwwerk, dat de eerste jaren alle collecties van ‘Artis’ kon huisvesten: gesteenten, fossielen, skeletten, schelpen, opgezette dieren en curiositeiten, waaronder etnografica. Met de aardbodemgebonden schepselen en voorwerpen in de drie meter hoge vitrines en in dubbele rijen legkasten (de conchylieënverzameling) op de museumverdieping en de luchtruimbeheersende gevleugelden (vogels, vleermuizen) in de galerijlange vitrinerijen was het ‘Groote Museum’ één van de laatste vertegenwoordigers van het ‘de natuur’ verbeeldende of symboliserende Naturaliënkabinet, waarbij ook nog *artificialia* en de bibliotheekcollectie gevoegd waren (zie afbeelding 35). Waar de etnografica en de boeken en platen in de museumruimte gepresenteerd waren, is niet bekend. In de jaren daarna werd door de uitplaatsing van enkele collecties het museum als totaliteit ontbonden. Al in december 1861 werd voor de groeiende etnografische collectie in een gebouwtje naast het museum (dat toebehoorde aan de ‘Sociëteit Amicitiae’) het ‘Ethnographisch Museum’ opengesteld. In 1864 meldt ‘Artis’ trots:

‘De lijst der schenkers is sedert tot meer dan 150 geklommen, en ’t aantal voorwerpen tot eenige duizenden. Het rijkt is de verzameling aan voorwerpen uit Neêrlands Indië en de Goudkust, doch ook in andere oorden vindt men velerlei zeldzaamheden, zooals uit Turkijë, Groenland, Nieuw-Zeeland en de eilanden van den Grooten-Oceaan’.

Anderhalf jaar na de opening trok ‘Artis’ de benedenverdieping van het gebouwtje erbij om uitbreiding van de collectie mogelijk te maken. De expansiedrift van dit vroeg opgerichte etnografische museum op het gebied van collectievorming kende geen grenzen, zo leek wel. Soms bleek de verzamelambitie echter te moeten worden bijgesteld. Nadat het rijk niet over was gegaan tot aankoop van de collectie die Von Siebold in 1859-1862 bij zijn tweede verblijf in ‘Dai-Nippon’ had bijeengebracht, lukte het ‘Artis’ bijvoorbeeld niet om de benodigde gelden bijeen te brengen. Onderhandelingen ‘...hebben, helaas, niet tot eene bevredigende uitkomst geleid’, zo werd in de Artisgids van 1864 gemeld. ‘...De zoo kostbare verzameling, thans te Würzburg

²⁴⁷ Deze naam had het museum direct al na het gereedkomen gekregen. Het in 1861 geopende etnografische museum werd ‘het kleine museum’ genoemd.

*geplaatst, zal wel voor altijd voor Nederland verloren blijven.*²⁴⁸ Wat inderdaad het geval bleek (Effert, 2003: 143).

De etnografica die ‘Artis’ eerste etnografische museumpje verwierf, waren bijna alle afkomstig uit het toenmalige Nederlandsch-Indië. De bibliotheek kreeg in 1868 een eigen gebouw verderop aan de Plantage Middenlaan. In datzelfde jaar werd de Universiteit van Amsterdam collectiebeheerder van het Groote Museum, dat vanaf die tijd Zoölogisch Museum van de Universiteit zou gaan heten. In de samenstelling van de etnografische collectie kwam verandering toen al vóór 1885 de schenkingen van Marcussen, Anema, Hanken en Westerouen van Meeteren in het kleine museum werden opgenomen. Getuige de catalogus uit 1885 over de gepresenteerde verzameling van voorwerpen uit de Westkust van Afrika moeten deze schenkingen daar tot 1888 zijn opgesteld.

Voor het eerste museum waren al vroeg twee benamingen in omloop: ‘ethnographisch’ en ‘ethnologisch’. In 1859 was in een vergadering van commissarissen besloten om een ‘ethnographisch’ museum op te richten.²⁴⁹ Vanaf 1865 werd het museum in de jaarboeken Ethnologisch museum genoemd, terwijl het in andere berichtgevingen Het Ethnographisch Museum bleef heten en zelfs ook enkele malen als Museum voor Land- en Volkenkunde is vermeld. Precies in dezelfde tijd dat Rotterdam zich beraadde over de oprichting van een eigen etnografisch museum en het REM in Leiden zijn deuren eindelijk opende, nam ‘Artis’ het initiatief om zijn veel te klein geworden Ethnographische Museum te vervangen. Op het terrein zou voor de betreffende collecties een veel groter museumgebouw moeten verrijzen. Sponsor van dit nieuwe museum was J.W. Wüste, lid van het bestuur van het Genootschap Natura Artis Magistra en voorzitter van de Nederlandsche Koloniale Vereeniging. In 1888 worden op de bovenverdieping van het door A.L. van Gendt ontworpen nieuwe Ethnographische of Ethnologische Museum ook de West-Centrale verzamelingen opgesteld. Die waren intussen uitgebreid met nog meer Afrikaanse zaken, afkomstig van een andere partij. Naar aanleiding van de in 1883 gehouden Koloniale Tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt werd de Nederlandsche Koloniale Vereeniging (NKV) opgericht, die in Amsterdam haar zetel had. Deze vereniging richtte een (nieuw) koloniaal museum op, waarvan mr. S.C.J.W. van Musschenbroek directeur werd. Deze overleed echter kort na de oprichting, waardoor het museum zonder beheerder bleef. Men zocht samenwerking en keek daarvoor naar ‘Artis’. Na wederzijds overleg werd besloten dat de musea van ‘Artis’ en de NKV

248 De auteur Witkamp verwijst hierbij naar zijn mededeling over de Tentoonstelling van Japansche Voorwerpen te Amsterdam in het *Nederlandsch Magazijn* van 1863; 1864: 377.

249 ‘...het verzamelen van ethnologische merkwaardigheden, behoort tot de kring van werkzaamheden welke het genootschap zich ten doel stelt’ (28 augustus 1859). Zie voor deze begrippen noot 315.

zouden worden verenigd. De NKV had reeds bij haar oprichting een aanzienlijk deel van de inzendingen van de koloniale afdeling van de tentoonstelling in 1883 ten geschenke ontvangen. Voorts had de vereniging door aankoop en schenking behalve collecties uit diverse landen en gebieden op de wereld ook Afrikaanse collecties verworven. De laatste zouden, zo schrijft C.M. Pleijte, conservator van het museum van 'Artis', voorwerpen van 'kafferstammen' betreffen.²⁵⁰ Beide verzamelingen werden in 1887 in het nieuwe etnografische museum van 'Artis' ondergebracht, nadat ze enige tijd in pakhuizen en het Paleis voor Volksvlijt waren opgeslagen.²⁵¹ Toen de vereniging in 1905 werd ontbonden werd alles officieel overgedragen en bij de collecties van 'Artis' gevoegd. Bij die gelegenheid bleek de Nederlandsche Koloniale Vereeniging te beschikken over een omvangrijke verzameling van Noordoost-Indische voorwerpen, maar ook Afrikaanse voorwerpen, die voor het grootste deel uit Zuid-Afrika afkomstig moeten zijn geweest.²⁵²

Het blijft de vraag of tussen het Genootschap Natura Artis Magistra en agenten van de NAHV ter plaatse een correspondentie gevoerd is, zoals die in geval van het REM soms bestaan heeft. Aankondigingen van op handen zijnde zendingen en allerlei wetenswaardigheden over het verblijf aldaar, zoals van Greshoff, zijn niet in het 'Artis'-archief aanwezig. Wat er wel is, zijn de lijstjes die de agenten meezonden met hun geschonken collecties. Het gaat om een opgave van voorwerpen die per nummer een kortere of langere uitleg krijgen. Wanneer ze de bij de voorwerpen behorende gegevens niet volledig ingevuld hadden - ofwel naar hun oordeel ofwel naar dat van het museum - moeten ze vervolgens nog de gelegenheid gekregen hebben om op hun door het museum gekopieerde lijst gegevens aan te vullen. Meerdere versies van de schenkingslijsten waarop in het handschrift van de agent later nog wijzigingen of aanvullingen zijn aangebracht lijken hierop te wijzen. In twee gevallen (de schenkingen Hanken en Anema) zijn op de oorspronkelijke lijst in het handschrift van de schenker allerlei toevoegingen gekrabbeld, die in een definitieve lijst zijn verwerkt.²⁵³

250 *Int. Arch. für Ethnologie*, I. 12.XI, 1887. '(De) NKV had een aanzienlijk gedeelte der Koloniale Afdeeling van voornoemde tentoonstelling, door tusschenkomst der Regeering, ten geschenke gekregen. Door aankoop en schenking gingen achtereenvolgens prachtige verzamelingen uit Korea, China en Japan, Britsch Indië, de Philippijnen en Nieuw-Guinea, Borneo, Afrika (Kaffers) en Suriname in eigendom aan het Museum over'. (28-29). Deze 'Kaffer'-verzameling werd gevoegd bij de schenking van voorwerpen uit dezelfde gebieden van H. Kothe die in 1888 en 1892 aan 'Artis' geschonken werd.

251 'Het Ethnographisch Museum' in: *De Indische Gids* 12^e jrg, II, 1890.

252 Handgeschreven opgave, gedateerd 11 juni 1924, door B.M. Goslings, conservator van het Koninklijk Koloniaal Instituut (Archief KIT).

253 Archief NAM-series/KIT.

Per brief van 10 april 1885 deelde F.G. Hanken vanuit Landana mee dat hij

‘(...) per zeilschip `Deucalion` een kist verzond, inhoudende eenige curiositeiten van dit gedeelte van Afrika `s Z.W. kust, waarvan inliggend eene nota `t welk ik hoop door Ued. in goede orde zullen worden ontvangen. Allen zijn echt, géén namaak, daar ze op een paar uitzonderingen ná, door mijzelf uit de hutten gehaald zijn van het dorp, `t welk als straf werd verbrand, bij gelegenheid van Z.M. `s `Atjeh` bezoek hier ter kust. Hopende deze zending Ued. aangenaam moge zijn & binnenkort het Museum met nog eenige zaken te kunnen begiftigen...Ued. Dw. Dienaar F. Hanken`.
 Linksonder vermeldt hij in zijn brief: *‘Bij arrivement der `Deucalion`. Kapt. Mc.Kay zou het niet kwaad zijn, iemand dáár te hebben om de kist te ontvangen, daar dikwijls zaken van dergelijke zendingen ontvreemd worden.’*

De *‘nota van curiositeiten’* van Hanken bestond uit 44 voorwerpen. De collectie werd in de inventaris opgenomen als serie 138.

Behalve gebruiksvoorwerpen als messen, een *marimba*, medicijndoosjes, pijpen en mutsen (*mpu*) schonk Hanken een reeks van achttien *minkisi*, door hem *‘feitiço’* of *‘fetisch’* genoemd, waaronder de *‘Casi Mabya’ala’* (zie afbeelding 36), opvallend in verschijning en uitwerking. Hanken’s beschrijving van dit beeld luidt: *‘Casi-Mabialla, d.w.z. de vrouw van Mabialla met haar kind; dient alleen om den man gezelschap te houden. Gekocht van Loango-Negers’*. In zijn nota is Hanken summier in de beschrijving van functie en herkomst. Twee keer wordt bijvoorbeeld in de lijst een *‘N’Doeda’*, een type *nkisi*, genoemd. Bij de eerste vermeldt hij *‘feitiço van Futila’* en bij de tweede *‘fetisch van Loango’*. In een tweede later door *‘Artis’* opgestelde lijst staan de twee *N’duda’s* vermeld. De eerste wordt beschreven als: *‘Kleine fetisch; behoedmiddel tegen tovenaars, welke hij doodt, wanneer zij in de nabijheid van den eigenaar komen. Buitgemaakt te Futila.’* Bij de tweede staat: *‘Fetisch tegen tooverijen, behoorende aan één persoon, terwijl de grotere Doeda’s gewoonlijk aan een geheele familie behooren. Gekocht van Loango-negers.’*

Zijn tweede schenking, die eveneens door *‘Artis’* als serie 138 is opgenomen, verzond Hanken ook vanuit Landana. Nummer 1 is een *N’Dunga* masker met bijbehorende kleding. Van de 23 nummers bevatten sommige nummers meerdere voorwerpen van eenzelfde categorie. Vrijwel alles is afkomstig uit het veel zuidelijker dan Landana gelegen gebied van de *‘Bailundo- en Bihé-negers’*.²⁵⁴ Twee

254 Zoals door Hanken zelf vermeld (archief NAM / KIT). *‘Bailundo’* verwijst naar de Lunda-volken of naar het gelijknamige koninkrijk. Bihé was toen een belangrijke plaats in één van de koninkrijken van de Ovimbundu.

beelden, die voorzover we weten de krijgsheer Chibinda Ilunga voorstellen, de mythologische stichter van de Chokwe-dynastie met zijn vrouw als pendant (zie: afbeelding 37a en 37b), werden door Hanken beschreven als: *'BaKiessi. Twee groote en een kleine fetisch beeld der Bihé Negers Z.W. Afrika.'* Deze serie bevat ook liefst 18 voorwerpen die Hanken als 'knots' omschreef. Vanwege hun verfijnde detaillering moeten enkele exemplaren eerder als scepter dan als strijdwapen zijn gebruikt (zie afbeelding 38a en 38b).

Per brief van 26 juni 1885 schreef J.A.A. Marcussen aan Westerman, directeur van 'Artis', zijn *'Nota der Collecties'*, die een paar dagen gevolgd werd door zijn *'Beschrijving der voorwerpen door den ondergetekende geemployeerde aan de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap te Rotterdam van de Zuid-Westkust van Afrika (Congorivier) medegebracht.'* Marcussen's schenking bestond uit liefst 96 voorwerpen, waarvan veertig *minkisi*, en vertegenwoordigt daarmee wat betreft cultusbeelden en -objecten één van de rijkste verzamelingen. In zijn *'Nota der Collectie'* worden deze voorwerpen 'afgoden' of 'fetischen' genoemd.²⁵⁵ In 1885 werd de schenking van J.A.A. Marcussen als serie 137 in de collectie opgenomen.

Marcussen vermeldt in zijn lijst de inlandse namen die vaak aan een afzonderlijk beeld werden gegeven en ook de namen van het type *nkisi*. Nummer 9 (*'Mangague'*) krijgt bij hem een uitgebreide functiebeschrijving. Het is een fetisj die dieven en andere misdadigers opspoort:

'Bij diefstal worden door diegene die bestolen is een of meer spijkers in het beeld geslagen opdat de dief zal sterven. Dit geschied [sic] steeds in tegenwoordigheid van al de dorpelingen en wordt nu na korter of langer tijd een hunner ziek zoo wordt hij als de schuldige beschouwd en moet wil hij niet sterven de spijkers uit de fetisch verwijderen dat niet anders dan tegen betaling van groote boete kan geschieden. Bij rechtskwesties slaan de beide partijen eenige spijkers in het beeld tot zekerheid van de onpartijdigheid der rechters. Deze fetisch draagt de titel van Prins en wordt per hangmat vervoerd.'

De door Marcussen bijgeleverde documentatie levert soms, net als bij andere schenkers, belangrijke gegevens op over de herkomst van objecten. Zo zegt hij bij nummer 31 (*'M'Paambo'*): *'Waardigheidssteeken van Chicuse, koning van Loango bij gelegenheid van den oorlog der Franschen in het jaar 1883 tegen dien koning door hem verloren.'*

Op 12 november 1885 zendt J. Westerouen van Meeteren namens zijn broer (J.M.) die te Bánana verbleef: *'4 bijlen welke de negers uit het binnenland van Catumbella zelf*

²⁵⁵ *Minkisi* zijn de nummers 6 tot 26, 27, 28, 31, 32, 34 tot 37, 38, 40, 45 tot 54, 69 en 92.

gemaakt hebben. Voorts schenkt hij nog drie andere objecten, waaronder één *nkisi*. Alles wordt opgenomen onder serie 141.²⁵⁶

Vanuit Vista stuurt J.C.W.H. Cremer op 15 september 1885 aan Westerman een lijst van *‘de lang beloofde zaken’*. In eerste instantie schenkt hij een 84-delig houten eetservies, speciaal voor westerlingen aan de Loangokust vervaardigd en opgenomen onder serie 142.²⁵⁷ Cremer schenkt in totaal ruim tweehonderd voorwerpen en bestrijkt met zijn verzamelde voorwerpen een groot gebied. Behalve voorwerpen van de Loango-kust bevat zijn tweede schenking voorwerpen uit het Musserongo-gebied en van Benguella. Hij bracht binnen de ‘Artis’-collectie twee voorwerpen die eruit zien als spleettrommels, maar zoals blijkt uit de door hem bijgevoegde documentatie als cultusbeeld (‘afgodsbeeld’) gebruikt werden (zie afbeelding 39 voor één ervan).

C. Cremer Sr. doet ook in 1885 een schenking van vijftien voorwerpen, die opgenomen is onder serie 143. Later in 1888 doet de eerstgenoemde Cremer nog een tweede schenking. Op enkele velletjes briefpapier van de NAHV geeft hij vervolgens zo gedetailleerd mogelijke beschrijvingen van de functie van de voorwerpen. Cremer’s serie 142 werd op 8 nov. 1888 nog eens aangevuld vanuit de factorij van de NAHV te Ango-Ango.

‘Artis’ zorgde dat ze al snel in bezit kwam van een deel van de Angolese verzameling die verworven was tijdens de door D.D. Veth georganiseerde expeditie in 1884/85, waarover in een volgende paragraaf meer volgt.

Hoewel L.S. Anema, die sinds 1877 te Banana verbleef²⁵⁸, pas in 1887 als schenker wordt ingeschreven zou hij al daarvoor (in 1885?) 67 voorwerpen hebben geschonken. Beide schenkingen zijn verwerkt in de Serie 136. Anema’s tweede schenking bestaat uit 49 voorwerpen die afkomstig zijn van de Loangokust, het Musserongo-gebied en

256 Goslings vermeldt in 1924 (zie noot 259) dat dezelfde Westerouen van Meeteren in 1882 aan de Nederlandsche Koloniale Vereeniging een verzameling schonk. Onduidelijk is of deze West-Centrale etnografica betrof.

257 ‘...Door Congo-negers van hout (*saniemazie*) vervaardigd’, zoals Cremer toelicht. In een brief van 15 september 1885 vanuit Vista presenteert Cremer een lijst van het servies onder het kopje ‘De lang beloofde zaken’. Wanneer het servies naar Nederland is verstuurd blijkt uit de brief van 10 oktober 1885 (uit Vista). Cremer schrijft hierin aan de directeur van Natura Artis Magistra dat ‘Per ‘Afrikaan’ stoomschip der Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap zond ik aan uw adres af 4 collis ter geschenken voor het museum’, het servies bevond zich in één van deze kisten. In een brief van 8 november 1888 uit Ango-Ango geeft Cremer een opsomming van de voorwerpen die hij eerder heeft verzameld, over nummers 99a tot 99f (het servies) zegt hij het volgende: ‘*niets bijzonders bij te voegen. Dat deze zaken in het bezit gekomen zijn van de N.A.M. is mij nooit vermeld geworden.*’ Het servies is kennelijk niet opzettelijk voor de NAM verzameld maar per ongeluk daar terecht gekomen (Wijs, 1998, Bijlage 2: 5 en 6).

258 NA/2.18.10.09: 66, 271.

Benguella. Daarin bevindt zich een fraai voorbeeld van een houten hoed (RMV 2668-906: een houten *mpu*, zie afbeelding 40). Net als Krul voor het Koninklijk Kabinet verwierf Anema twee van dezelfde maskers die Monteiro in zijn verslag uit 1875 liet afbeelden (zie afbeelding 9). Anema voegde aan zijn beschrijving toe dat ze zowel tegen muskieten als tegen bijen werden gebruikt (zie afbeeldingen 41a en 41b). J. de Boer Jr., wiens verzameling als serie 139 werd opgenomen, schrijft in 1887:

‘Na een verblijf van ongeveer drie jaren aan de Z.W. kust en het binnenland van afrika werd ik in de gelegenheid gesteld, in het bezit te komen van eenige ethnographische voorwerpen en ben zoo vrij ze U aan te bieden, mij vlijende deze eene plaats in Uwe museum mogen bekomen.’

Hij doet dit op eigen briefpapier, waarop ‘*Makelaar in Granen, Zaden*’ is doorgestreept maar het adres Stadhouderskade 81 te Amsterdam blijkt nog geldig was.

Toen in 1889 de West-Centrale collecties van ‘Artis’ in het nieuwe etnografische museum tentoongesteld werden hadden zeven agenten van de NAHV gezorgd voor twaalf schenkingen aan het Genootschap die in aparte series waren opgenomen.²⁵⁹

259 Minus het deel dat ‘Artis’ uit de verzameling Veth (serie 144) en Van den Honart (serie 145) verkreeg. Het gaat om de volgende schenkingen:

- J. de Boer jr. 1887 (?) (serie 26 (?) en 139)
- J.A.A. Marcussen 1885 en 1887 (?) (serie 35 en 137)
- J.C.W.H. Cremer 1885 (?) en 1889 (serie 49, 50 en 142)
- L.S. Anema 1885 (?) en 1887 (serie 136)
- J. Westerouen van Meeteren 1885 (serie 141)
- C. Cremer Sr. 1885 (serie 143)
- F. Hanken 1885 (serie 138)

Uit de verzameling van Cremer Sr. schonk zijn weduwe in 1887 nog een restant. Onvolledig zijn de gegevens betreffende de schenking van J.G. Doorman (geen serienummer) en personeel van het ‘Stoomschip Afrikaan’. Van vóór 1890 dateren de series 40 (aankoop Van Duyn), 41, 53 en 55 (schenking stuurman J.D. van Giffen? / C.G. Harnisch?) en serie 146, waarvan geen schenkersnaam bekend is. De schenking van Van Giffen bevat overigens een raffiaweefsel van de Kuba, dat in zijn soort van zeer vroege datum is.

In 1905 en 1913 werden de etnografische collecties van het Koloniaal Museum te Haarlem overgedragen aan ‘Artis’, dat al daarvoor een groot deel van de collectie kreeg van Nederlands Indische-voorwerpen uit de Koloniale Tentoonstelling van 1883 die in het Paleis voor Volksvlijt opgeslagen waren. In 1910 wilde ‘Artis’ af van zijn etnografische collecties; officieel vanwege ruimtegebrek. Tot 1924 waren de etnografica op meerdere plaatsen in Amsterdam opgeslagen, in afwachting van de voltooiing van het Koloniaal Museum aan de Mauritskade te Amsterdam. Het Koloniaal Instituut (na 1949 Koninklijk Instituut voor de Tropen) verkreeg dus de omvangrijke collecties van de twee opgeheven etnografische musea. In 1947 werd het grootste deel van de West-Centrale verzameling van ‘Artis’ aan het RMV te Leiden verkocht.

Conclusie

De verdeling van de verzamelingen over de Nederlandse etnografische musea

Met de voortschrijdende ontsluiting van het West-Centrale gebied bood het Afrikaanse continent de gelegenheid om de betreffende afdelingen van de musea in Leiden, Rotterdam en Amsterdam van Afrikaanse materiële cultuur te voorzien. Voor elk museum moet de steeds rijker geïllustreerde reisliteratuur de atmosfeer, de kennis en de belangstelling gecreëerd hebben die de voorwaarde vormt voor een verzamelkoorts. De opening van het enorme gebied van wat midden jaren tachtig de Congo Vrijstaat zou gaan heten leverde dankzij de AHV en NAHV een welkome stroom van voorwerpen die voor de pas opgerichte etnografische musea van vitaal belang waren. Het ritme van de museale expansie sloot welbeschouwd naadloos aan op de ontsluiting door ontdekkingen en de expansie van de handel, en de oprichting van de Congo Vrijstaat die even later plaatsvond. Voor de musea bood de lange verblijfsperiode van de agenten een perspectief voor het aanleggen van grote verzamelingen waarin meerdere categorieën en typen van voorwerpen vertegenwoordigd waren. Als handelsgebied was dit kustgebied al eeuwen in het westen bekend. Hoewel voor de uitvouwbare litho van een grote, gedetailleerd gesneden olifantstand in Bastian's verslag uit 1874 geen afbeeldingen van ivoeren waren verschenen, moeten dit soort voorwerpen en ook het vlechtwerk van de Loangokust die voor 'kunstzinnig' doorgingen al een zekere bekendheid in museale kringen hebben genoten. Deze voorwerpen bleef men verzamelen, zij het op beperkte schaal. Terwijl de museale staf haar deskundigheid uitbreidde met behulp van de literatuur én vanzelfsprekend de objecten die binnenstroomden, konden de agenten aldaar al of niet aangeboden objecten verzamelen. Al reizend door of verblijvend in nieuwe gebieden kwamen ze in onbekende culturen steeds nieuwe soorten van voorwerpen tegen.

De eerste schenking in 1876 van de verzameling West-Centraal-Afrikaanse voorwerpen aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in Den Haag luidde een periode in van concurrentie tussen de etnografische musea in Nederland. Aan de kleine verzameling die het KKZ al van voorwerpen uit onder meer het Loangogebied bezat, werd Krul's verzameling toegevoegd.²⁶⁰ Op zich kan deze schenking als een logische aanvulling worden beschouwd op de reeds aanwezige collectie. Geen document in het archief van het REM vertelt welke reactie de schenking van

²⁶⁰ Het gaat hier om de verzamelingen die vermeld worden in twee als vroeg negentiende eeuwse te dateren lijsten (NA/NH, Archief KKZ 880 en 872. Zie noot 230).

Mauve aan het Koloniaal Museum te Haarlem in 1877 bij 'Leiden' teweeg bracht. Hoogstwaarschijnlijk was Leemans als interim-directeur vanaf dat moment alert op de aankomst van die voorwerpen in Nederland en moet hij op het idee zijn gebracht om de AHV te Rotterdam in de gaten te houden. Hiervan zou hij in 1879 naar de Rotterdamsche Diergaarde blijk geven. Toen de tentoonstelling van de verzameling van Jung in 1879 in de Rotterdamsche Diergaarde plaatsvond werd het Leemans te machtig. Hij besloot in te grijpen door die collectie voor het REM op te eisen. Doorslaggevend voor de verwerving was echter de komst van directeur Serrurier die het als een belangrijke taak zag om 'zijn' nieuwe museum van een afdeling Afrika te voorzien. Het Leidse museum moest zich kwijten van een belangrijke wetenschappelijke taak en diende een status hoog te houden binnen de museale wereld. Serrurier zag de Afrikaanse verzamelingen binnenkomen op plekken die hij daarvoor minder geschikt achtte. Wat 'Leiden' vervolgens aan verzamelacties verrichtte, heeft op zijn beurt een reactie teweeg gebracht bij 'Artis' in Amsterdam.

Met uitzondering van de collectie van de Rotterdamsche Diergaarde en het vooral door toedoen van Muller Szn. opgerichte Museum voor Land- en Volkenkunde vormden deze Afrikaanse aanwinsten een aanvulling op wat de etnografische musea al bezaten aan erfgoed uit de Nederlandse koloniën. In één geval was er al meer aanwezig dan deze koloniale collecties. In het Koninklijk Kabinet in Den Haag bevonden zich al andersoortige volkenkundige verzamelingen met de Japanse als middelpunt. Er was in dat museum een brede volkenkundige interesse aanwezig. In de presentatie beperkte het KKZ als etnografisch museum zich niet tot een paar landen of gebieden in de wereld. Het moest een alomvattend beeld geven van '*de mensch, in zijne veelvuldige ontwikkelingen onder vreemde luchtstreken*', kortom van de wereldculturen.²⁶¹ Dergelijke opvattingen over de taak van het etnografische museum werden voor een deel rond 1860 al in praktijk gebracht. In geval van het etnografische museum van 'Artis' dat in december 1861 zijn zalen opende in een daarvoor geschikt gemaakt voormalig sociëteitsgebouwtje aan de Plantage Middenlaan, ging men er eveneens prat op ook verzamelingen uit andere delen van de wereld te kunnen presenteren. Het Genootschap beschikte al tijdens de oprichting in 1838 over allerlei legaten, kocht aan en nam in 1859 de beslissing om een etnografisch museum te stichten. Zij richtte '*eene beleefde uitnodiging aan particulieren en vereenigingen om belangrijke collectiën op 't gebied der ethnologische wetenschap in bruikleen af te staan*'.²⁶² 'Artis' streefde dus naar een omvangrijke etnografische museumcollectie. In diezelfde tijd begonnen zich echter ook de ideeën uit te kristalliseren over wat nu die etnologische wetenschap precies inhield. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen

261 Zoals Von Siebold in 1838 opmerkte (Effert, 2003: 140).

262 Witkamp, '*Het Ethnologisch Museum*' in: *Natura artis magistra*, 1864.

zien bleven die ontwikkelingen in Nederland beperkt tot een paar wetenschappelijke exercities. Toen het REM in Leiden in 1883 in de nieuwe behuizing werd opengesteld, en het etnografische museum van 'Artis' in 1888 een nieuw gebouw betrok, was even iets van een verschil te bemerken in wetenschapsopvattingen.²⁶³ Maar er bleken meer overeenkomsten dan verschillen te bestaan in de opvattingen over de beoefening van de wetenschap in etnografische musea.

In het begin van die verzameljaren waren de musea geheel afhankelijk van wat de handelsagenten aan voorwerpen wisten te bemachtigen. Tot in 1885 was alleen de kuststrook van het Loango-gebied tot aan Mossamedes beschikbaar als verzamelgebied. Sommigen werden tewerk gesteld op verschillende locaties en konden daardoor in de gebieden van meerdere bevolkingsgroepen verzamelen. Maar anderen, zoals Anema, van wie alleen bekend is dat hij sinds 1877 te Banana werkzaam was, konden niettemin vanuit hun 'factorij' bij het verzamelen een groot gebied bestrijken. Zodra ook Oost-Afrika bereikbaar werd door de vestiging van de Oost-Afrikaansche Handelscompagnie met Hendrik P. N. Muller als directeur knoopten 'Artis' en Leiden met hem een relatie aan, die echter niet resulteerde in de aanvoer van voorwerpen uit die regio. Dat lukte 'Artis' wel voor het noordelijk deel van Zuid-Afrika, waar Hendrik F. Kothe jarenlang verzameld had. In 1888 en 1892 werd diens collectie door 'Artis' in permanent bruikleen verkregen.²⁶⁴ Nadat de *État Indépendant du Congo* in 1885 eenmaal was opgericht en het enorme gebied van het binnenland en achterland van deze staat geopend werd, kwamen veel textiel, wapens en een enkel masker binnen van de Ngala in het noorden en van de volken die behoren tot de Bushoong in het zuiden, die nog vaak abusievelijk worden aangeduid met de naam 'Kuba'. Behalve typisch locale voorwerpen kon kennelijk via de plaatselijke bevolking en handelaren ook de hand worden gelegd op voorwerpen die uit afgelegen regio's afkomstig waren.²⁶⁵ Enkele voorwerpen uit de verzamelingen die rond 1885 moeten zijn aangelegd, wijzen erop dat ze al 'zwervend' waren voordat ze werden verworven, en dus al los van hun context meestal door autochtonen waren 'doorgegeven' aan westerlingen.²⁶⁶ Als we

263 Zie hiervoor in hoofdstuk 4 de kritiek van Serrurier op Pleyte's catalogus.

264 De in 1888 en 1892 opgenomen voorwerpen zijn daarom ook niet in de inventaris van *Natura Artis Magistra* onder een serienummer ingeschreven.

265 Jan Vansina, *The Tio Kingdom in Middle Africa*, New York, 1973. Vansina deelt mee dat van veel voorwerpen bekend is dat ze al zwervend waren voordat ze werden verworven en dus al los van hun context meest door autochtonen waren 'doorgegeven' aan westerlingen (1973: 277-281).

266 Dit geldt waarschijnlijk ook vele voorwerpen die afkomstig waren uit de regio van het Kwilu- en Kwangogebied in Noordoost-Angola, waar handelsagenten niet direct hebben geopereerd. Hoewel het minder moeilijk was om voorwerpen uit locaties te bemachtigen die langs de loop van de Congorivier lagen, werd ook daarvandaan veel naar de kuststreek voor verkoop overgebracht. De Duitser Robert Visser bijvoorbeeld, een NAHV-agent en verzamelaar die hier niet verder aan de orde komt, verzamelde

Greshoff goed begrijpen dan werden er in de tweede helft van de jaren tachtig door Arabieren zelfs verkoopcentra ingericht, waar gehandeld werd in etnografica die uit alle mogelijke oorden van de Congo Vrijstaat afkomstig waren.

Musea knoopten relaties aan met agenten van de NAHV die daar aan de West-Centrale kust werkzaam waren. Hiervoor dienden zich meerdere mogelijkheden aan. Het leggen van een schriftelijk contact lijkt voor de hand gelegen te hebben. Het museum kon in Nederland, als de betreffende agent voor een periode thuis was, schriftelijk de vraag stellen om voorwerpen voor het museum te gaan verzamelen. Uitgaande brieven waarin de museumdirecteur in kwestie dit verzoek aan de agent doet zijn echter nauwelijks voorhanden. In het geval van het museum te Leiden weten we dat Serrurier in eerste instantie alleen deze weg is in geslagen vanwege een mondeling verzoek dat Veth als tussenpersoon deed aan de NAHV. Ook zond dit museum aan H. P. N. Muller in Oost-Afrika het verzoek om na te gaan of agenten beschikten over een verzameling voor het museum. Vervolgens werd dan met de agent zelf, zoals met Greshoff en anderen, correspondentie gevoerd over de voortgang van de verzamelacties. Langzamerhand werd op deze wijze een netwerk opgezet van personen die daar ter plekke voor het betreffende museum bezig waren om voorwerpen te bemachtigen. Voor sommigen van hen, in het bijzonder Van der Kellen, waren dat diensten die in eerste instantie betaald moesten worden. Van der Kellen leverde trouwens ook aan het museum in Rotterdam, en was dus eigenlijk verzamelaar én handelaar. Waren er eenmaal contacten gelegd, dan gebeurde het meermalen dat een handelsagent op eigen initiatief een aantal voorwerpen opzond. Over agenten die zonder nadere introductie zomaar voorwerpen stuurden is niets bekend.

Hoe het museum van 'Artis' zijn relaties aanbond met agenten is niet echt duidelijk. Uitgaande correspondentie daarover bestaat niet. Waarschijnlijk legden leden van het bestuur van het Genootschap Natura Artis Magistra connecties met agenten die ze 'via-via' konden leren kennen. Als genootschap dat hecht verankerd was in de Amsterdamse burgerij, moeten dergelijke acties in de richting van agenten van Amsterdamse afkomst geen problemen hebben opgeleverd.²⁶⁷ Voor het Rotterdamse museum lag dit weer geheel anders. Uit alle verwervingen van dit museum kunnen we alleen maar concluderen dat met een persoon als Muller, een machtig man in het bestuur van de NAHV, dit museum een comfortabele uitgangspositie had, zo dicht bij de verzamelbron.

onder meer voor het Lindenmuseum te Stuttgart een *nkisi*-beeld dat aan de Dondo-Kamba regio in de Manyema is toe te schrijven maar door hem aan de Loangokust rond 1885 verworven was.

267 Het archief van 'Artis' (GA/PA 395) bevat geen document waaruit kan worden opgemaakt dat bestuursleden of museumstaf enige directe relatie met de verzamelende agenten hadden. Ook komen de namen van de bestuursleden (gepubliceerd in de jaarboekjes van 'Artis') niet overeen met die van de agenten.

De specifieke interesse voor 'Africana' van de Nederlandse volkenkundige musea liep gelijk op met de internationale interesse voor Afrika en de Afrikaanse cultuur. De stimulans om te verzamelen kwam dus eigenlijk van buiten de musea. We moeten dan denken aan de reisliteratuur, waarin in de loop van de jaren tachtig steeds meer aandacht voor etnografie bestond en veel meer dan ooit in werd afgebeeld. De musea verwierven daarmee langzamerhand een belangrijke documenterende functie. Dat daarmee een meer cultuurpolitiek belang gehecht kon worden aan deze museale verzamelingen illustreert de volgende kwestie. Hendrik Muller Szn., toen lid van het bestuur van de NAHV en lid van Eerste Kamer, had in de internationale kwestie die begin jaren tachtig rond de Congo ontstond, een belangrijke stem wat betreft het Nederlandse aandeel in de handel. Alle mogendheden begonnen langzamerhand hun belangen op te eisen om te profiteren van de economische ontwikkeling van het uitgestrekte stroomgebied van de rivier de Congo. Er was dringend behoefte aan een internationale regeling. Het congres dat daartoe van 15 november 1884 tot 26 februari 1885 te Berlijn gehouden werd, had als voornaamste uitkomst de oprichting en erkenning van de onafhankelijke Congo-staat. Daarmee kwam het enorme gebied onder één zelfstandig bestuur en werd beloofd dat aan alle naties alle commerciële vrijheid zou worden gegeven. Voor de NAHV waren deze vrijheden een levenskwestie. Was het hele gebied onder de jurisdictie gevallen van Portugal of Frankrijk dan zou het voortbestaan van de NAHV met haar vele vestigingen aan de Beneden-Congo en aan de noord- en zuidkust van de monding ernstig in gevaar zijn gekomen. Stanley voer in augustus 1879 vanuit Banana in opdracht van Leopold II de Congo op om in de binnenlanden de *Association Internationale du Congo* te vestigen. De uit deze actie resulterende invloed van de *Association*, die leidde tot de vestiging van de Congo Vrijstaat onder beheer van Leopold II, kwam de NAHV dus zeer goed uit. In die tijd werd Anton Greshoff benoemd tot chef van de factorijen van de NAHV te Boma en omstreken. Om de belangen van de NAHV te bepleiten had hij meermalen een ontmoeting met Stanley, die daar van 1879 tot in 1884 dit voorbereidende werk voor Leopold II verrichtte. Ook wendde de NAHV zich tot de Minister van Buitenlandse Zaken om uit te leggen dat de situatie voor de Nederlandse handelsbelangen zeer bedreigend was, gezien de claims van Portugal en Frankrijk op dit gebied. Muller, die sinds 1879 lid van de Eerste Kamer was, interpeleerde de Minister op 3 april 1884 over berichten in de Engelse pers over '*gindsche groote Hollandsche belangen*', en dat Nederland, zoals de Portugese gezant te Londen had laten weten, de heerschappij van Portugal over het Congogebied had erkend.²⁶⁸ Wat de Minister Muller daarop ten antwoord gaf is opmerkelijk. Een traktaat waarin Portugal

268 Deze gegevens zijn ontleend uit het hoofdstuk 'De Congo-kwestie', in: Muller, 1977 (363 e.v.).

rechten over het Congo-gebied zou verkrijgen, werd vanzelfsprekend verworpen, maar daarmee zijn we er nog niet, zo zei de Minister.

‘Zal bij blijvende bezetting van zooveel gedeelten van Afrika, in het belang van de beschaving en van de wetenschap, ten dienste van geographische en ethnographische onderzoekingen, tot bevordering van den handel, ter verspreiding van godsdienst enz. enz., alleen dat gedeelte van de westkust, dat de monden en de delta van den Congo omvat, aan de heerschappij van negervorsten worden overgelaten?’
(Muller, 1977: 369)

Dat het onderzoek naar de Congo-etnografica één van de redenen tot politieke alertheid vormde moet de Minister wel zijn ingegeven door Muller die de vraag stelde. Hij had hier alle belang bij, omdat hij direct gelieerd was aan de NAHV en de collecties die zij aan de etnografische musea (waaronder ‘zijn’ Rotterdamse museum) kon leveren.

De vraag dringt zich op waarom ‘Artis’, dat al zolang en zoveel aan de opbouw van zijn etnografische verzamelingen gewerkt had, pas zo laat op het toneel verscheen van de verzamelopdrachten die aan de agenten van de NAHV werden verstrekt. Hoewel in 1883 al enkele voorwerpen moeten zijn binnengekomen, zoals uit de paragraaf over de koningsstaven in het volgende hoofdstuk blijkt, maakte ‘Artis’ er pas vanaf 1884/85 echt ‘werk’ van. Meerdere redenen kunnen hiervoor worden aangegeven. Dat het REM zelf vanaf 1879 achter de verwerving van deze voorwerpen heen zat, moet ‘Artis’ op de een of andere manier ter ore zijn gekomen, waarmee tegelijkertijd bekend werd dat de AHV als toeleveraar van voorwerpen kon gaan dienen. ‘Artis’ zat hoogstwaarschijnlijk met de vraag hoe ze de NAHV moest benaderen. Het moet enige tijd in beslag hebben genomen voordat een verzamelstrategie uitgestippeld kon worden. We moeten ook niet vergeten dat het ‘kleine museum’, zoals het eerste etnografische museum heette, begin jaren tachtig al een overladen presentatie had en het bestuur zich wel twee keer moest bedenken voordat weer omvangrijke verzamelingen werden binnengehaald. En daarbij kwam ook nog dat ‘Artis’ kennelijk al beschikte over een collectie van Noord- en Zuid-Afrikaanse voorwerpen die in 1861 in de opstelling was opgenomen.

HOOFDSTUK 4

Authenticiteit en concurrentie

De Congo-koningsstaven

In 1883 kwam het tussen Lindor Serrurier en Gerrit Westerman (zie afbeelding 42 voor een portret) tot een aanvaring over het beheer of eigendom van West-Centrale voorwerpen. In het archief van het REM is dit opgetekend als ‘Incident Westerman’.

Uit wat is overgebleven van de correspondentie tussen de beide directeuren kan worden opgemaakt dat voor de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling van dat jaar in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam via het REM twee ‘koningsstaven’ uit de ‘Zuid-Westkust van Afrika’ door ‘Artis’ in bruikleen waren gegeven. Op zich is dit feit opmerkelijk omdat ‘Artis’ pas in 1884 een schenking van voorwerpen uit die regio moet hebben gekregen. Dat er op een koloniale tentoonstelling plaats werd ingeruimd voor West-Afrikaanse voorwerpen, was mogelijk door het begrip ‘*koloniaal en uitvoerhandel*’ voor de Nederlandse presentatie op te rekken tot gebieden waar de Nederlandse invloedssfeer zich deed gelden. Slaan we de catalogus na op de categorieën van tentoongestelde voorwerpen dan moet de tentoonstelling een bont overzicht hebben geboden van wat elk land aan producten en voorwerpen ‘in huis’ had. Er was ook ruimte voor een ‘Ethnographische Afdeeling’, waarvoor Serrurier de catalogus schreef. Hij besteedt daarin veel aandacht aan de historische achtergronden van de Afrikaanse collecties die daar waren opgesteld en betrok ook de reisliteratuur hierin. Eén van de middelpunten was vitrine No. 97 met 89 voorwerpen uit de schenking van De Bloeme die het REM eind 1882 had ontvangen. Na Marco Polo, Columbus, Tasman, Cook en anderen was

*‘...het ...aan onze tijd overgelaten een nieuwe categorie van reizigers in het leven te roepen: de reizigers uit speculatie. Wil iemand dit motief minder verheven noemen, hij zal toch moeten toegeven dat het zeer vruchtbaar is in resultaten. Werpen wij een blik op een kaart van Afrika uit de eerste helft dezer eeuw. De zuidelijke helft is nog bijkans geheel eene ledige ruimte. Waren die streken dan nog nimmer door Europeanen bezocht?’*²⁶⁹

Serrurier beantwoordt die vraag door de Portugezen te noemen die dat deel van het continent wel doorkruisten, maar bitter weinig voor ‘de wetenschap’ betekend hadden.

²⁶⁹ Cat. 1883: 213-119.

Hij noemt vervolgens Pereira en Lacerda die eind achttiende eeuw het Lundarijk doorreisden en meldt dat Richard Burton en Beke de verslagen van hen in het Engels vertaalden en van belangrijke aantekeningen voorzagen.²⁷⁰ Via de verslagen van Mungo Park en Tuckey komt hij bij Stanley's ontdekkingsstochten (*Through the Dark Continent* wordt vermeld) en diens werk in dienst van Leopold II, en Cameron, Pogge, Serpa Pinto en Holub die nog meer gebieden in kaart hadden gebracht. Omdat het deel over de Oostkust van Afrika op de tentoonstelling 'een zo belangrijke reeks van ethnographische voorwerpen bevat, is de wetenschap ... dank verschuldigd aan den heer Hendrik P. N. Muller, zoon van den ondernemende Rotterdamschen koopman...'. Muller leverde voor deze tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt vele voorwerpen uit Oost-Afrika, Mozambique maar ook van de streek langs de loop van de Zambesi.²⁷¹ De NAHV wordt in het voorwoord van de catalogus genoemd, maar merkwaardig genoeg niet in verband met de verzameling van De Bloeme. In de opsommingen van wat er in de vitrines te zien is, verderop in de catalogus, staat bij 'Vitrine N°. 97': *Verzameling van voorwerpen van Banana in West-Afrika, aan den Staat der Nederlanden geschonken door den heer A. De Bloeme, Hoofdagent der Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap; ingezonden door het Rijks Ethnographisch Museum.* In totaal staan er 89 voorwerpen in vermeld.²⁷²

Op 8 december van datzelfde jaar 1883, ruim een maand nadat de tentoonstelling sloot, schreef Serrurier aan Westerman:

*'In de ethnografische afdeeling der tentoonstelling waren geëxposeerd twee staven, zwart ebbenhout met opschrift nvalla qui fumo. Staf van een koning Z. W. kust van Afrika. Vervaardigd uit Ndombella ebbenhout ingezonden door K. Genootschap. Beide staven zijn ongeveer aan elkander gelijk. Een liet ik bezorgen in de Koloniale afdeeling ter verdere opzending aan U. De andere zou ik U beleefdelijk willen verzoeken aan het REM te willen afstaan. Mocht U dit niet kunnen toestaan dan zal ik den andere staf eveneens doen terugbezorgen.'*²⁷³

In een brief, met in het briefhoofd in hoofdletters 'Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra Amsterdam', schreef Gerrit Frederik Westerman op 15 december 1883 daarop 'een brief op poten' aan Serrurier:

²⁷⁰ Burton, 1873.

²⁷¹ Muller moet dus al vroeg een verzameling van Oost-Afrikaanse etnografica hebben aangelegd. Zoals boven al vermeld liet hij haar in 1888 zien aan Westerman en Serrurier, en schonk haar uiteindelijk in 1930 aan het REM.

²⁷² Cat. 1883: 200-204.

²⁷³ NA/RMV dec.1883 'incident Westerman'. Geciteerd is uit een door Serrurier eigenhandig geschreven concept. De eigenlijke brief ontbreekt in het 'Artis'-archief (GAA).

‘Heden voormiddag trok ik ondanks het onstuimige weder naar het Tentoonstellingsterrein, met het doel te onderzoeken in hoeverre de beide Koningsstaven van de Westkust van Afrika, door ons Genootschap aan de Commissie tijdens de Tentoonstelling toevertrouwd als uniform konden worden beschouwd. Tot mijne niet geringe verwondering vernam ik dat eerder bedoelde staven door UwelEdGestr. naar Leiden waren medegenomen. Vergun mij UwelEdGeb. uit te noodigen genoemd voorwerp onmiddellijk terug te zenden. Het bestuur van het Genootschap kan alsdan beslissen of het kan worden afgestaan en of de welwillende gezindheid van Uwe zijde het Genootschap betoond, aanleiding geeft, ’s Rijks Museum wederkeerig te verplichten. Met de meeste hoogachting Uw dw. Dienaar G.F. Westerman Directeur.’²⁷⁴

Op 16 december volgde Serrurier’s antwoord:

‘Ik heb de eer U hierbij den Congostaf te doen terug bezorgen. Gelijk ik reeds de eer had U mondeling mede te deelen, nam ik dien staf onder mijn persoonlijke bewaring mee naar Leiden aangezien de vroegere ethnographische afdeeling wordt opgeruimd en geen genoegzame gelegenheid voor de bewaring van voorwerpen aanbiedt. Ik had daartoe te meer aanleiding aangezien uit mijn aan U gerichte schrijven van 8 december N° 528 volgde dat ik dien staf onder mijn bewaring had. De heer van Eeghen, één Uwer bestuursleden, heeft zich dit geheel onbeduidende voorval aangetrokken en zich veroorloofd deswege ongemotiveerde en beleedigende intimidatie tot mij te richten. Ik kan thans geen geschenk aannemen waartoe die Heer zijn medewerking moet verleen.’²⁷⁵

Beide directeuren wringen zich in allerlei bochten om de ander de schuld van het wegnemen van de staf in de schoenen te schuiven. Westerman zal hoogstwaarschijnlijk niet door wind en regen naar het tentoonstellingsterrein zijn getrokken om te kijken in hoeverre de beide staven - die beide nota bene al in de collectie van ‘Artis’ waren opgenomen - nu op elkaar leken. Over wat Serrurier gedaan had moet hem zeker iets ter ore zijn gekomen. Dat Serrurier (blijkbaar terwijl de tentoonstelling nog aan de gang was) alvast één van de staven die hij bij toestemming van Westerman had willen opnemen in zijn collectie naar Leiden meenam, omdat de bewaaromstandigheden in het tentoonstellingspaleis Amsterdam of het museum in Haarlem niet goed zouden zijn, duidt op onbetamelijk museaal gedrag.

²⁷⁴ NA/RMV 15 dec. 1883.

²⁷⁵ GAA/PA 395/1876.

Vandaag de dag zouden we zeggen dat elke verplaatsing van een bruikleen aan de bruikleengever ter goedkeuring moet worden voorgelegd, wat ook blijkbaar het oordeel was van Westerman. Uit dit voorval kunnen we opmaken dat ‘Artis’ in ieder geval vóór de tentoonstelling beschikt moet hebben over een aantal West-Centrale voorwerpen, waaronder die twee koningsstaven. Onduidelijk is waar deze gebleven zijn. Naar alle waarschijnlijkheid waren ze beide vervaardigd van een donkere houtsoort, die nog eens gekleurd was, en niet van ebbenhout. Deze laatste houtsoort werd naar wat we nu weten in die regio nooit gebruikt (zie afbeelding 43a en 43b voor één van een dergelijk tweetal uit de voormalige collectie van ‘Artis’, die in 1947 bij de verkoop van de Afrikaanse collectie door het Koloniaal Instituut aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde in de inventarislijst nog als ‘koningstaven’ beschreven werden).

Authentiek of vals: de opkomende handel in Congo-etnografica

Vanaf het moment dat voorwerpen zich voor verwerving aandienden lijkt de verzamelaar van West-Centrale ethnografica bevangen door de min of meer terechte vrees voor vervalsingen. De verantwoording van waar en van wie ze de voorwerpen verworven hadden, duidt op de dringende vraag van museale zijde naar ‘echt’ authentieke voorwerpen. Al vroeg bleek het belangrijk om te weten van wie het voorwerp was aangekocht. Het verschil tussen de ‘kustneger’ die zich dicht bij de vraag bevond en voor artificieel aanbod zorgde (hoewel Regeer straks gevat zal opmerken dat dit nog steeds een authentiek, inheems product bleef) en de ‘boschneger’ die blijkbaar met de echte zaken aankwam, zal bij agenten als Greshoff al langer bekend zijn geweest. Veel voorwerpen moeten al zijn gaan zwerven voordat ze werden verworven. Uit hun eigen context weggehaald, vaak door autochtonen, maar dan van andere etnische groepen, werden ze ‘doorgegeven’ aan westerlingen. Een object dat bijvoorbeeld verworven was aan de Loangokust kon van veel verder afkomstig zijn, bijvoorbeeld uit de regio rond Stanley Pool.²⁷⁶

Wanneer Hanken meldt dat hij alle voorwerpen van zijn eerste schenking uit de hutten had gehaald van de verjaagde dorpelingen zelf, dan gold dat als een ‘keurmerk’. Authentiek én duidelijk gebruikt.... meer authentieke voorwerpen waren haast niet denkbaar. Al snel moeten de verzamelaars beseft hebben dat aan het verzamelen van inheemse voorwerpen kwalitatieve voorwaarden verbonden waren. Allereerst was daar de kwestie waaruit de authenticiteit van een voorwerp bleek. Er doemden een reeks vragen op die de aanstaande eigenaar beantwoord wilde hebben

²⁷⁶ Vansina, 1973: 277-281.

voordat besloten kon worden of het object een museaal verantwoorde aanschaf of schenking zou zijn:

- was het vervaardigd door de autochtone bevolking?
- was het vervaardigd voor eigen gebruik?
- was het voorwerp ook gebruikt voor verwerving en was dat gebruik ook een gebruik geweest conform de oorspronkelijke bedoeling?

Was het voorwerp door de autochtone bevolking vervaardigd ten behoeve van westerlingen, dat wil zeggen alleen om aan westerlingen te verhandelen?

Al in het lijstje dat de eerste schenking vergezelde is Krul attent op de beantwoording van die vragen, zo blijkt uit enkele toevoegingen. Bij elk voorwerp vermeldde hij de herkomst. Zo is de *'cimpaba'*, het waardigheidsteken, afkomstig van de hoofdman van een ivoorkaravaan. De franje van een stel *'kuit of beenversierselen'* is gemaakt van *'katoen ...van inlandschen oorsprong'*. In de beschrijving *'Gesneden nijlpaardtand, lang 19 centimeters genaamd 'pungi' als proeve der olifantstanden, welke in 't groot aldus versierd worden'* (zie afbeelding 26) wordt ook één van de vragen beantwoord. Krul maakt een veelzeggende toevoeging bij de volgende omschrijving: *'Een amulet of fetisch genaamd N'Singa ensau, bestaande uit een harde vruchtkern, welke aan een casuarishaar om den nek gedragen wordt. Het casuarishaar van dit specimen is mogelijk valsch (balijn) door de duurte van dit artikel'*. Het woord *'valsch'* is veelzeggend, omdat het wijst op de intentie van Krul om museaal verantwoorde objecten af te leveren.

Ook Mauve blijkt in 1877 te letten op de authenticiteit van voorwerpen en de materialen waar ze uit bestaan. Bij de uit gras gemaakte *'matetta'* vermeldt hij: *'Ik heb dezelve opzettelijk laten maken door een der negers hier in Banana en hoop ik, zij in goeden staat overkome'*. Ondanks zijn voorzichtigheid kocht Mauve waarschijnlijk toch vier *minkisi*, die als niet authentiek kunnen worden beschouwd. Er was ook nauwelijks iets over deze beelden geschreven en afgebeeld.

Ook Westerouen van Meeteren geeft in 1885 belangrijke extra informatie in zijn briefje bij de verzending van een grafsculptuur aan het Koloniaal Museum te Haarlem: *'... Maar niet antique... Van oudere datum, van een prins, zéér oud ...'*.

Uit deze kwalificaties wordt duidelijk dat het de musea en verzamelaars niet alleen ging om de verwerving van voorwerpen uit een ver oord die in Nederlandse musea zuiver vanwege de uitheemse oorsprong de interesse van een publiek zouden wekken. Uit de aantekening van Van Westerouen en tal van andere opmerkingen en notities blijkt dat de musea scherp hebben aangedrongen dat bij het verzamelen gelet moest worden op de authenticiteit van de inheemse voorwerpen. Een verzamelaar als Goddefroy maakte bij elk voorwerp een notitie over de wijze waarop hij eraan gekomen was (verkregen in de zin van gekocht of geruild), maar ook of het gedragen en gebruikt was. Dit soort extra kenmerken gaven toen al een belangrijke toegevoegde waarde aan etnografica. Het waren voorwerpen die direct verbonden konden worden

aan hun herkomst en de betekenis die ze in hun omgeving vertegenwoordigd hadden. Men lijkt zich niet tevreden te stellen met voorwerpen die slechts leken op de authentieke. De vermelding ‘*antique*’ van Westerouen impliceert dat men allang wist van voorwerpen die recent vervaardigd waren om als authentiek verkocht te worden aan westerse reizigers en vertegenwoordigers van buitenlandse handelsposten. ‘*Men lette op slijtage, patina (...ook vermeld)*’, waarschuwt hij met nadruk.

Rekening houdend met het door Krul vermelde jaar waarin hij zegt te zijn gaan verzamelen zou ‘1874’ beschouwd moeten worden als *datum postquem* voor het bijeenbrengen van de verzamelingen die aan de Nederlandse etnografische musea zijn geschenken. Die datum ligt in geval van De la Fontaine Verwey nog iets vroeger. Zoals hij in een brief aan Serrurier meldde, had hij zijn verzameling tussen 1873 en 1883 bijeengebracht. Toen hij in 1883 en later nog eens zijn schenkingen verzond, deed hij dat vanuit zijn woning te Arnhem waar hij al deze voorwerpen bewaard moet hebben. De andere vermelding is van Hanken die vertelt dat hij in 1875 in een dorp twee Chokwe-beelden uit hutten haalde die door de dorpelingen na een strafactie verlaten waren. Hij schonk ze vervolgens in 1885 aan ‘Artis’, samen met andere etnografica.²⁷⁷ Hoewel al ver vóór 1873 agenten van de toenmalige AHV in het gebied aanwezig waren, wijst tot dusver niets erop dat ze al voor dat jaar zijn gaan verzamelen.

We kunnen stellen dat al vóór het midden van de jaren zeventig bij de agenten incidenteel sprake moet zijn geweest van een interesse tot verzamelen. De verzameling die A. Jung bijvoorbeeld als hoofdagent van de AHV in 1879 in de Rotterdamsche Diergaarde achterliet lijkt op eigen initiatief aangelegd te zijn. Nadat de belangstelling van de musea was gewekt en individuele agenten was gevraagd om te gaan verzamelen, moeten aanwijzingen zijn meegegeven om de voorwerpen op basis van museale normen te registreren.

De handel in ‘etnografica’

Kerdijk prees in 1857/58 de bewerkte olifantstanden die aan de Loangkust voor westerlingen vervaardigd werden. Zoals we in het eerste hoofdstuk hebben kunnen lezen kende deze waardering een traditie die stamde uit de tijd van de rariteitenkabinetten. Evenals Adolf Bastian in 1873 en Serrurier in 1883 bij hun

²⁷⁷ Hanken meldde dit in zijn aanbiedingsbrief d.d. 10 april 1885. ‘*Allen zijn echt, géén namaak, daar ze op een paar uitzonderingen ná, door mijzelve uit de hutten gehaald zijn van het dorp, t’ welk als straf werd verbrand, bij gelegenheid van Z.M. ‘S ‘Atjeh’ ’s bezoek hier ter kuste.*’ Deze actie zou in 1875 hebben plaatsgevonden.

verwerving van eenzelfde bewerkte olifantstand, ontkwamen ook de handelsagenten er niet aan om dergelijke weliswaar authentieke, maar geheel voor de westerse markt vervaardigde ivoren te kopen. De kleinere en grotere in reliëf bewerkte ivoren behoorden tot de leuke dingen die de handelaren mee naar huis namen, zoals ook de houten serviezen, gevlochten stoffen en manden. Het 84-delig houten servies dat Cremer voor 'Artis' verwierf, vertegenwoordigde voor de Europeaan iets uitzonderlijks omdat het een kunstig vervaardigde Afrikaanse vertaling was van de serviezen in Europa, die vooral in de negentiende eeuw per servies vele afzonderlijke delen kon tellen.²⁷⁸ De koper moet er zich goed van bewust zijn geweest dat dit soort zaken voor de export vervaardigd waren. Aan deze inheemse voorwerpen werd ook niet de pretentie verbonden om meer te zijn dan een knap gemaakt authentiek inlands siervoorwerp. Men wist van de valkuilen die zich bij de aanschaf van etnografica konden manifesteren. Van wat er speciaal voor de westerse markt als 'kunstproduct' vervaardigd werd was men op de hoogte. Voor dat wat moest lijken op een authentiek object maar vervalst was moet de serieuze verzamelaar al vroeg op zijn hoede zijn geweest. Niettemin moet de aankoop van authentieke voorwerpen een kwestie zijn geweest van voortschrijdend inzicht. Toen de eerste voorwerpen uit de westelijke regio Nederlandse musea binnenkwamen waren dat zaken met vrijwel onbekende vormen, materialen en functies. Natuurlijk had men zich al enigszins op de hoogte kunnen stellen aan de hand van de illustraties uit de reisverhalen. Maar er was in die regio nog zoveel meer materiële cultuur die ontdekt moest gaan worden, dat het jaren moet hebben geduurd voordat bekend was wat wel een authentiek voorwerp was en wat absoluut niet. Dat kon alleen gebeuren aan de hand van een overzicht van wat daar aan soorten voorwerpen voorhanden waren en nadat men met behulp van de 'echt' gebleken voorwerpen een interpretatiekader had opgebouwd. Gebrek aan kennis zal hoogstwaarschijnlijk de verzamelaar Mauve parten hebben gespeeld. Als eerste bracht hij een aantal *minkisi* in een Nederlandse museumcollectie die van het type *nkondi* waren. Zeker twee van die zeven cultusbeelden (zie afbeeldingen 44 en 45) vertonen zulke eigenaardige kenmerken dat we kunnen concluderen dat het mogelijkwijs zeer vroege, louter voor de westerse markt vervaardigde *minkisi* zijn. Dit meest strijdlustige type *nkisi* waarin meestal spijkers gedreven waren, was alleen in naam bekend uit de reisliteratuur. In de toen in de etnografische wereld allang bekende afbeelding met Bastian's *minkisi* figureerde dit type nog niet. Bastian koos vooral voor beelden met spiegeltjes op de buik (zie afbeelding 12). Wellicht had Mauve *minkisi nkondi* leren

278 Zie noot 257. Het deel toeristenkunst van de collectie van het Genootschap Natura Artis Magistra is in kaart gebracht (Zie: Sonja Wijs, *Toeristenkunst in Neder-Kongo. Een materiële reactie op het contact tussen twee werelden*, Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1998).

kennen tijdens zijn verblijf aan de kust in Bánana. Wat hem werd aangeboden leek op *minkisi nkondi*. Ze hadden immers de uiterlijke kenmerken ervan: een houten beeld waarin al of niet een spijker was geslagen. Hun uiterlijk wijkt echter af van alle tot nu toe bekende (dat wil zeggen honderden) als authentiek bekend staande *minkisi*. Bovendien druist bij één van de beelden (RMV 2668-890) de spijker, of eigenlijk de gesmede nagel die door de magische lading (*bilongo*) in de buik geslagen is, in tegen alle gebruiksconventies van de *nganga*. Beelden met één op deze plek aangebrachte spijker waren, zo kunnen we nu concluderen, niet voor authentiek gebruik vervaardigd maar voor westerlingen, zoals in dit geval de betrokken AHV-agent.²⁷⁹

Werden eenmaal voorwerpen aangekocht, wat afhankelijk van de waarde van het voorwerp met veel onderhandelingen gepaard moet zijn gegaan, dan noteerden de agenten zoveel mogelijk over dat voorwerp zelf: of het op authentieke wijze gebruikt was geweest, wie het verkocht had, waar het vandaan kwam, hoe de autochtone naam luidde en welke functie het had gehad.

Wanneer ze eenmaal in de museale opstelling figureerden kreeg de authentieke functie van die voorwerpen een andere duiding dan ze hadden. De bewerkte olifantstanden van de Loangkust bijvoorbeeld werden gepresenteerd om te laten zien dat ‘de negers’ ook wat kunstzinnigs konden maken en dus tot meer in staat waren dan het snijden van ruw bewerkte en angstaanjagende cultusbeelden. Maar die laatste voorwerpen kregen ook een niet minder belangrijke betekenis toebedeeld. In dit hoofdstuk dat de achtergronden van de historische presentaties behandelt, zal hierop nader worden ingegaan.

In de tweede helft van de jaren tachtig ontdekte Greshoff, die op zijn reis naar Noord-Oost Congo steeds dieper de door de Congo Vrijstaat opgelegde gebieden binnendrong, dat in die regio de Arabieren hele voorraden aanlegden van wat men Congo-etnografica noemde. Na zijn reis in 1889 naar de Stanley Falls uitte hij aan Serrurier zijn grote verbazing over wat daar niet allemaal aan ethnografica door de Arabieren was verzameld om te worden verhandeld. ‘Het is totaal onmogelijk om op te geven waar de Arabische Agenten van onze Vrijstaat de voorwerpen opkopen!’.²⁸⁰ In het bijzonder de *minkisi* vormden een zeer gewilde categorie van ethnografica. Bij de correspondentie over de aankopen die het museum vanaf 1886 bij de Belgische firma Frères Claes deed, bevindt zich een verkooplijst waarin liefst 17 ‘afgodsbeeldjes’ worden aangeboden. Serrurier schafte enkele van die cultusbeelden aan.

279 Ik beroep me hier op het oordeel van Rogier Bedaux d.d. 17.11.2004.

280 NA/RMV 5 april 1887

Op 5 maart 1883 bood de handelsagent J.W. Regeer aan Serrurier zijn geschriften over zijn verblijf aan de ‘Westkust’ aan.²⁸¹ Brieven uit Sonio heten de journaals, waar hij zijn impressies over het dagelijkse leven als agent in heeft verwerkt. Ze waren in 1882 al verschenen in acht afleveringen van de Rotterdamsche Courant (21 februari-1 maart). Aan het leven van de plaatselijke bevolking besteedt Regeer weinig aandacht. Over inheemse voorwerpen heeft hij het niet. Wel komt ter sprake dat met de koop van voorwerpen en het inwinnen van informatie daarover de nodige voorzichtigheid moet worden betracht.

‘Men zij voorzichtig met het inwinnen van berichten, zoowel bij de blanken als bij de negers. Dit geldt niet alleen met betrekking tot statistische, maar tevens tot ethnologische navorschingen. Om met den neger te beginnen, zal het wel overbodig zijn, nogmaals aan den raad van Livingstone te herinneren, den negervriend bij uitnemendheid, wanneer deze zegt, dat de bewoners van Afrika eene beminnelijke begeerte koesteren, het iemand aangenaam te maken en daarom dikwerf iets zeggen, dat zij gelooven dat aangenamer klinken zal als de weinig belang inboezemende naakte waarheid. Vooral bij slaven moet men in dezen oppassen en een ieder, die, kunnende en willende opmerken, daartoe in de gelegenheid was, weet hoe spoedig de neger een leugentje om bestwil gereed heeft. Evenzoo zorge men, bij het maken van ethnologische verzamelingen niet de dupe te worden van eenen sluwen bedrieger: Niet eens maar meermalen, is het mij overkomen, dat de negers eene poging waagden mij knollen voor citroenen te verkoopen, en ik weet hoe een olijken timmerman, in dienst eener factorij, niet meer aan de vele navragen van eenen wetenschappelijken reiziger kunnende voldoen op den waarlijk geestigen inval kwam, in de gauwte zelf een fabriekje van feetiesen en andere rariteiten op te zetten. Nauwelijks was de avond gevallen of hij zette zich in zijn hutje aan het snijden. De ingrediënten voor de versiering, de lapjes, de medicijnen, zocht hij op het erf en aan het zeestrand bijeen, en hij takelde zijne poppetjes dusdanig toe, besmeerde ze zoo dik en zoo natuurlijk met pek, kalk en roode verf, dat zij bijna niet van de echte, door den priester gewijdden, te onderscheiden waren. En de knaap deed goede zaakjes. In een museum hebben zij toch die waarde, het werk van neger-vingers te zijn!! Het veiligst is steeds alles van de boschnegers te koopen, of zulke dingen die men ziet dat voor den kustneger tot de dagelijksche behoeften behooren. Maar doe hem vooral geene bestellingen!’

(Regeer, 1882: 223/224)

281 NA/RMV 5 maart 1883. Regeer, woonachtig te Rijswijk, bood ‘een album en boekwerken’ aan. In het Dagboek dat het REM kreeg wordt op 7 februari 1883 gemeld dat ook een servetring van Regeer ontvangen is: ‘een ivoren servetring (met opschrift in het midden), herkomst Angola...’ (RMV 339-1).

De staf van de etnografische musea moet via informatie van de agenten zelf zeker op de hoogte zijn geweest van dit probleem. Het waren waarschijnlijk vooral de zo begeerde cultusbeelden die vervalst werden en die Regeer zo ongeveer onder de handen van een inheemse zakenman zag ontstaan. Uit niets blijkt echter dat de agenten juist daarom in hun schenkingen minder van dit soort voorwerpen opnamen. Hoewel *minkisi* qua aantal in de minderheid waren ten opzichte van andere voorwerpen, zoals kleding, wapens, sieraden en vlechtwerk, laten de lijsten van de handelsagenten een constante stroom zien van cultusbeelden die geschonken werden.

Op wat er aan cultusbeelden uit die streek boven de monding van de Congo-rivier in de aanbidding was, moet in de loop van de tijd een *run* zijn ontstaan. Dit als figuratief uitgewerkte inheems gebruiksvoorwerp met vaak een indrukwekkend en monumentaal karakter werd zowel door musea als particulieren immers beschouwd als één van de meest aantrekkelijke voorwerpen. De locale bevolking moet de eigen voorwerpen om meerdere redenen verkocht hebben.²⁸² Vóór de invoering van de Belgische franc, waar op de beeldenaar het profiel met de scherpe trekken van Leopold II prijkte, bestond er in het gebied boven de riviermonding geen geldhandel. Verzamelaars die vóór 1885 voorwerpen verworven hebben, moeten dit grotendeels door middel van ruilhandel hebben gedaan. Met behulp van westerse goederen zullen westerlingen ook in het bezit zijn gekomen van de bewerkte Loango-ivoren en ivoortjes, waarover Kerdijk en Zwier van Sandick berichtten. Toen het land eenmaal Belgisch protectoraat was geworden en een eigen munt had gekregen, was de handel eerst echter niet in staat om met eigen geld bij de locale bevolking goederen in te kopen. De beperkte omloop van de in 1885 als munteenheid ingestelde Congo-franc hield nog jaren het ontstaan van een geldmarkt tegen.²⁸³ Of dit ook het geval was in de gebieden waar de grote markten met enorme toestroom van producten en grondstoffen lagen, is niet echt duidelijk.²⁸⁴ Van groot belang in dit verband is de hierboven geciteerde opmerking van de firma Claes tegen Serrurier dat het door Leiden gekochte cultusbeeld zo bijzonder was dat daar geld voor moest worden neergeteld. Maar de onderhandelingen tussen de handelaren in etnografica en de locale Congolese bevolking moeten ook eind jaren tachtig nog steeds

282 Lenz schrijft in 1878: '*Uebrigens scheinen jetzt die Neger nicht mehr einen so hohen Werth auf die Fetischfiguren zu legen, denn sie verkaufen dieselben an die Europäer ohne weitere Gewissensbisse und verfertigen sich einfach ein neues Idol. Ja, wenn ein Neger glaubt, daß sein Fetisch ihm nicht genügend kräftig erscheint, so wirft er ihn weg und schnitzt sich einen anderen!*' (184).

283 Vansina, 1973: 304. In het Noord-Oostelijke deel van Afrika werd de tot 1780 in Oostenrijk geslagen zgn. Theresien-Thaler nog tot rond 1900 in de handel gebruikt.

284 Vansina, 1973: 299-312. In het door Vansina beschreven Tio-koninkrijk bevonden zich grote marktcentra, zoals bij Stanley Pool en de gelijknamige Falls. Ook Plankensteiner zegt dat Oostenrijkers als Lenz (die eigenlijk Hongaar was), Lux, Baumann en Chavanne het meeste via ruilhandel verwierven (1998: 31). Emil Holub, die van 1872 tot 1879 vanuit Zuid-Afrika naar Zambia reisde, nam voor zijn etnografische verzameling ruilobjecten (kleding, kruit, kralen e.d.) mee (1881: 326).

grotendeels op basis van de ruilhandel hebben plaatsgevonden. Of de Nederlandse musea de handelaren behulpzaam zijn geweest met het verschaffen van ruilmiddelen voor deze Afrikaanse etnografica is in geen document aangetroffen.²⁸⁵ Hoe de situatie in het Angolese gebied was is ook niet duidelijk. De factorijen van de AHV en NAHV bevonden zich aan de kust (Loanda, Ambrizette en, verder de kust langs, in Huilla en Benguella) waar al langere tijd een Angolese munteenheid bestond. Van die 'reis' maakten de handelaren die vanuit het binnenland naar de kust kwamen waarschijnlijk ook gebruik. Maar uit de verslagen die Goddefroy deed van zijn aankopen in die streken blijkt niet dat er met klinkende munt voor etnografica betaald werd.²⁸⁶

Andere mogelijkheden om etnografica te verkrijgen bestonden zeker, hoewel een voorbeeld als dat van Hanken die in de ruïnes van een dorp allerlei voorwerpen zomaar kon meenemen, vrij uitzonderlijk moet zijn geweest. Het cultusbeeld dat volgens de firma Frères Claes (zie de volgende paragraaf) door een Belg tijdens de M'pili-oorlog was ontvreemd wijst op pure diefstal. Opmerkelijk is in dit geval dat de diefstal wordt gezien als een bewijs van de authenticiteit van het voorwerp. Er is ook een bericht uit Franse bron dat enkele Europeanen een belangrijke *nkisi* gestolen zouden hebben van een groepje Loango-mannen die dat beeld van dorp naar dorp in een *tipoya* vervoerden.²⁸⁷ *Minkisi* waren vaak wel bestemd voor tijdelijk gebruik. Omdat er veel van hun krachten verwacht werd, voldeden ze lang niet altijd en werden dan ofwel weggezet om later nog eens van hun werking te doen spreken, ofwel weggedaan, of zelfs weggegooid.²⁸⁸ Op die laatste twee mogelijkheden zaten natuurlijk steeds meer westerlingen te wachten.²⁸⁹

285 Wel is een schrijven in het archief REM aanwezig waarin dr. H. ten Kate zegt: 'Ontvangen van den directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum dertien turkooisen van verschillende grootten, ten einde... die onder de ...Indianen in Noord-Amerika tegen ethnographische voorwerpen te ruilen, den Haag 17 October 1887.' (Niet vermeld in: Hovens, 1989).

286 Veth en Snelleman, 1887: 255. D. Veth 'had een zak met 25.000 reis (ongeveer f70,-) in koperen munt gereedgemaakt om de uitgaven onderweg te bestrijden'. Voor de koop van lastdieren had de expeditie vele Britse ponden bij zich. Onduidelijk blijft of Goddefroy met deze 'reis' etnografica kocht. Ook in het verslag van zijn reis van Loanda naar Kimbundu in 1875-'76 maakt de Hongaar Antal Lux bij het verkrijgen van etnografica melding van ruilhandel (1880: 77).

287 Het gaat hier om een *nkisi* die in de jaren tachtig door J. Besfelau moet zijn verworven (Wereldmuseum, Inv. nr. 47795). Het 'Zendelingsblaadje van de Nederlandsche Zendingsvereniging' meldt op 6 november 1893: '... dat deze Fetisj bij de Loango-negers in zoo hoog aanzien stond dat hij nooit anders dan in een hangmat werd vervoerd (...). (Hij) werd door Franse soldaten buitgemaakt, die hem afstonden aan eenen reiziger. Deze verkocht het beeld aan een onzer Rotterdamsche vrienden, die het ons ter bezichtiging toezond'. (Beumers en Abspoel, 1996: 15/16).

288 In verschillende museumcollecties (o.a. die van het RMV) zijn dergelijke *minkisi* aanwezig. Raould Lehuard toont in zijn *Art Bakongo* (1989) diverse *minkisi* die nog niet 'ingewijd' zijn, en door westerlingen zijn verworven. Ook veel reeds gebruikte *minkisi* die hun werking hadden verloren zullen zo in westerse handen zijn gevallen.

289 Naar de relatie tussen de inheemse bevolking en de westerlingen betreffende etnografica zou aan de hand van archieven uit de Congo-streken meer onderzoek kunnen worden gedaan. Zie ook noot 32.

Overigens moeten enkele firma's etnografica, waaronder een steeds substantiëler deel van Afrikaanse origine was, als handelaar in natuurvoorwerpen hebben verkocht. Pas later zal de naamgeving worden toegespitst op de handel in etnografica. Claes en Umlauff moeten ook in eerste instantie bedrijfjes zijn geweest die handelden in geprepareerde overblijfselen van dieren. Per brief van 14 januari 1886 brengt J.F.G. Umlauff de aankoop van een voorwerp in rekening op papier met een zeer uitgebreid briefhoofd waar na enig lezen ook etnografische voorwerpen vermeld blijken te staan.²⁹⁰ Bij Frères Claes staat er zelfs alleen: *'Bereiding & Handel in Natuur-voorwerpen'*.

Deze combinatie van natuurvoorwerpen en etnografica - die al in de vroegere kabinetten van zeldzaamheden bestond - maakt het waarschijnlijk om een historische lijn te trekken die loopt van de ontdekkingsreizigers naar de eerste handelaren in etnografica. De reizigers geven vanaf 1856 in hun relaas de inheemse voorwerpen een plaatsje aan het eind van hun waarnemingen van geografie, natuur- dieren- en mensenwereld. De Europese handel in naturalia (opgezette beesten, schelpen en zelfs paleontologica en archeologica uit verre werelddelen) omvat ook etnografica en zet alles tezamen in zijn 'etalage'. De combinatie van naturalia en artificialia - alles wat de aarde aan voorwerpen biedt - vinden we terug bij het Groote Museum van 'Artis', waar naast de historie van de natuur ook die van de cultuur behoorde. Alles was te zien in evenementen die het Genootschap organiseerde. Naarmate de wetenschappen zich steeds meer gingen opsplitsen in aparte disciplines, deelden zich ook de museale collecties op. Zo ging het ook in geval van de etnografica aan het eind van de negentiende eeuw.

Les Frères Claes

In het archief van het RMV bevinden zich tussen correspondentie van het Rijksmuseum met enige handelaars ook een paar brieven met aanbiedingen van wat in 1886 de Antwerpse firma V. Claes in de verkoop had. Claes blijkt een groot aanbod te hebben aan West-Centrale voorwerpen.

Op zijn briefpapier afficheert hij zichzelf als: *F. & V. Claes Bereiding & Handel in Natuur-voorwerpen. Wereldtentoonstelling van Antwerpen 1885. Zilveren Eeremetaal*. Op de Antwerpse wereldtentoonstelling waren grote hoeveelheden etnografica uit de

²⁹⁰ Volledige tekst van het briefhoofd: 'J.F.G. Umlauff *Naturalienhandlung u. Museum Hamburg IV. 8 Spielbudenplatz 8. Grösste Auswahl von Conchilien u. Corallen in rohem, gereinigtem und verarbeitetem Zustande. Grosse Sammlungen von Hirschgeweihen und Antilopenhörnern. Bälge und Skelette aller Arten ausländischer Thiere, sowie auch Anatomische Preparate in Spiritus. Ethnographische Gegenstände aus allen Welttheilen einzeln und auch in ganzen Sammlungen. Aquarien u. Terrarien in allen Grössen sammt den dazu gebörenden Thieren. Telegram-Adresse: Umlauff Museum Hamburg.*'

pas opgerichte Congo Vrijstaat en uit de Angolese gebieden te zien geweest.²⁹¹ Op 17 februari 1886 zenden de handelaars naar aanleiding van het verzoek van het Leidse museum *‘een lijst der voorwerpen welke wij nog bezitten’*. In een bonte mengeling vermeldt de lijst reeksen van voorwerpen van diverse herkomst: Japan, China, Sudan, Senegal, Nieuw Zeeland, eiland Nias, Calcutta etc. Bovendien bericht Claes nog:

*‘Indien voorhistorische wapenen of het Steentijdvak u zouden bevallen
gelief het ons te laten weten. Deze hebben wij meermaals reeds gehad &
zullen nog ontvangen – allen hier of België voortkomstig met aangeduide
ontdekkingsplaatsen’.*

Uit een krabbel op de brief blijkt dat Serrurier om toezending van lijsten met West-Centrale objecten had gevraagd, maar die brief was niet aangekomen, zo zegt Claes. De forma zendt op 16 juni een lijst met *‘Eene volledige verzameling Congo Ovampo Mozambische & zo allerlei zaken’* (deze bijlage bevindt helaas niet meer in het archief) met de toevoeging:

*‘Deze voorwerpen zouden dienen gezamenlijk verkocht te worden, doch indien
het U niet mogelijk ware de gansche verzameling te nemen, zouden wij per
gedeelten kunnen afstaan.’*

Als Serrurier niet direct reageert, ontvangt hij een brief dat de gebroeders Claes:

*‘...tot heden (15 september) zonder antwoord (zijn). Het Etnographisch Museum
van Brussel verlangt ook voorwerpen te koopen & dezes bestuur vergadert zich
toekomenden dinsdag. Gelieve dus voor dien tijd ons iets te laten weten...’.*

Serrurier verstuurde zijn antwoord al op 18 september met erop aangekruist waar hij belangstelling voor had. Pas op 22 oktober reageerde Claes dat de bedoelde voorwerpen nog te verkrijgen zijn. Blijkbaar had Serrurier bij het opvragen van lijsten de vraag gesteld of de ‘f’ bij de bedragen als ‘Florijn’ of ‘Franc’ gelezen moest worden. Het laatste bleek het geval en in deze brief zegt Claes: *‘Wat de betaling aangaat denken wij niet ongerust te moeten zijn & kunnen u diensvolgens crediet naar verlangen geven’*. Op 28 oktober worden dan eindelijk de lijsten verstuurd met voorwerpen uit de Congo. Dit keer zijn er geen bedragen bij vermeld. Van de ongeveer 180

²⁹¹ Couttenier wijdt aan deze tentoonstelling aandacht in het kader van de fysische antropologie in België (2004: 213-220). Bastin gaat in op de Angolese etnografica op de Antwerpse tentoonstelling (1994: 12/13).

voorwerpen zijn ruim 40 delen van dieren uit de Congo-fauna en bijna 110 wapens (vrijwel allemaal uit Angolese regionen; met een tekeningetje erbij per categorie). Verder is er een *'grootte bewerkte olifantstand met 150 figuurtjes'* bij, verschillende houten klokjes (waarschijnlijk van de Vili), tabaksdozen, armbanden, een *Marimba*, textilia (kleding en een enkele muts) en vlechtwerk. *Pièce de résistance* is een cultusbeeld *'Godin der vruchtbaarheid met kind, van zyne plaats ontnomen in september 1884 den oorlog m'pili'* staat erbij vermeld. Verder staan er nog 16 *'afgodsbeeldjes'* op de lijst. Daarbij bevond zich een beeld dat hoogstwaarschijnlijk van de Mbala uit de Zuid-West Congo stamt (RMV 607-4, zie afbeelding 46). Waarschijnlijk heeft Schmeltz de lijst doorgenomen en zaken aangekruist die hij voor het museum zou willen aanschaffen. Het cultusbeeld is onder meer van een kruis voorzien, evenals een *'Waaier in gorillavel & met priap [-us?] afgodbeeld'*.

Op 10 februari 1887 moet Serrurier na de betaling geregeld te hebben de opdrachtbevestiging hebben gestuurd. De twee kisten met de gewenste voorwerpen stonden, zo schrijft frères Claes, al op verzending te wachten en worden op 18 februari verzonden. Het museum blijkt veel te hebben aangekocht. In de paklijst die tevens factuur is, staat als eerste vermeld *'Congo grootte feesttrommel'* à f50-. Verder blijken er in de eerste kist 44 Congolese en Angolese wapens, en 10 *'boogpijlen van de eilanden 'hunter' in de Stille Zuidzee'* te zitten en 4 hoofdmanstaven. Kist 2 bevat het cultusbeeld (met de prijs: f45-) en nog een *'afgod met antilopvelriemen gekleed à f18'*. Verder bevat deze zending ook nog drie houten klokjes, ivoeren sieraden en een ivoeren hoorn, wapens en weefsels. In twee afzonderlijke pakketten zitten nog enkele zaken uit Australië en Japan. In de begeleidende nota maakt Claes nog enkele behartigenswaardige opmerkingen.

'Die omvlochten wapens v/ Zambèze zijn zeer zeldzaam te verkrijgen, en elke lans is ginder ter waarde van 70 frank betaald, de bijlen insgelijks – godin der vruchtbaarheid – deze beelden zijn niet als de anderen tegen iets te ruilen, deez beeld werd tydens eenen opstand weggenomen sept. 1884 M'Pili oorlog. Volgens hiervoorgaande lijst kunt ge opmerken dat al de prijzen merkelyk vermindert zijn; alde voorwerpen hooren ons nu toe, wij kochten ze gezamenlyk van den eigenaar die ze zelfs meebracht 't zij den heer A. Hodister van hier die in Congo gedurende 3 jaar verschillende Posten bekleede.'

Op het eind van de brief stelt Claes een betalingsregeling voor: *'Gelief op te merken dat al de prijzen in franks zijn & per stuk genomen. Indien nogtans 2 voorwerpen u te veel waren willen wij al de dubbel verdeelen maar indien het enkel voor rede van betaling is; zijn wij bereid u het grootste gemak daartoe te geven, 't zij te betalen in 3 of 4 deelen op verschillende tijdstippen als u de toelagen van het Rijk toekomen.'*

Meermalen moest Claes herinneringen sturen aan het museum.²⁹²

Behalve van Frères Claes, die de meest gedetailleerde aankoopdocumentatie levert, betrok het museum nog van enkele andere firma's West-Centrale objecten. In 1883 en in 1886 moet het museum bij de firma Umlauff hebben aangekocht, maar voorzover is na te gaan waren daar geen West-Centrale objecten bij. Op 24 november 1887 bericht Wilhelm Schluter te Halle de levering van 16 voorwerpen ('*armbanden, korven, zwaarden, schoenen*') uit de Congo (Calago) 'à 155 DM.' (RMV 562 1-16).

Schmeltz: ex-museumdirecteur én handelaar

Serrurier zorgde ervoor dat het REM zelf al vroeg over een deskundige kon beschikken die als conservator voor de noodzakelijke aankopen nauwe betrekkingen kon onderhouden met de handel.

Op 16 december 1880 benaderde Serrurier J.D.E. Schmeltz, toen directeur van het *Museum Godeffroy* in Hamburg, met het verzoek om toezending van 'de verkoopscatalogus der dubbelen van het Museum'.²⁹³ Dit museum moet als een handel in etnografica dit soort brochures naar alle mogelijke gegadigden verzonden hebben.²⁹⁴ Zoals hierboven al aangegeven berichtte Serrurier vóór zijn aanstelling als directeur in dat museum al een verzameling te hebben aangekocht voor zijn aanstaande rijksmuseum. Toen moet het contact tussen hem en Schmeltz zijn gelegd; tot wederzijds genoegen, want een korte sollicitatiebrief van enkele regels aan Serrurier was voldoende om Schmeltz in 1882 conservator in Leiden te maken. Met hem haalde Serrurier iemand binnen die goed op de hoogte was van wat zich in de handel in etnografica allemaal afspeelde. Hij had Schmeltz nodig bij de verwervingen die het museum op de etnografische markt moest gaan verrichten.

Met een korte aanloop in het begin van de jaren tachtig begon de handel in West-Centrale Afrikaanse etnografica al snel grotere vormen aan te nemen. Geholpen door het uitroepen van de Congo Vrijstaat, werd de route geopend voor voornamelijk

292 RMV-serie 607 bevat alle aankopen 'Claes', waarin zich ook voorwerpen uit andere delen van de wereld bevinden.

293 NA/RMV Corr. Nr. 1886/137.

294 De verzameling van Museum Godeffroy (niet te verwarren met de Nederlandse verzamelaar Goddefroy) kwam tot stand door de mondiale handelscontacten van het Hamburgse *Seehandelshaus J. C. Godeffroy und Sohn* (1766 – 1879). Net als in geval van *Museum Umlauff* in Hamburg met de gelijknamige handel in etnografica moet Godeffroy als particuliere eigenaar uit de eigen verzameling een museumcollectie en verkoopcollectie hebben samengesteld. Waar de scheiding tussen beide lag is onduidelijk. De verzameling van Museum Godeffroy werd midden jaren tachtig verdeeld tussen het Museum für Völkerkunde in Hamburg en dat van Leipzig. Vooral de West-Afrikaanse en de Oceanische collectie waren beroemd (Schmeltz, 1888, Bd. I: 199).

Belgische handelaren, zoals de hieronder te behandelen Frères Claes. Zij konden voorwerpen *en masse* verwerven, deze naar België transporteren om ze vervolgens, na schriftelijke reclame, daarvandaan door te verkopen aan de etnografische musea die stonden te springen om hun collecties aan te vullen. De hierna behandelde kwestie rond de verzameling 'Veth' vond plaats in een periode dat de handel steeds meer invloed kreeg op wat de musea gingen verwerven en niet alleen een financiële maar ook een relationele of politieke prijs aan etnografica verbonden ging worden.

De problematische verdeling van Veth's verzameling

Bij de beschrijving van de manier waarop Serrurier vanaf 1880 in de markt van Afrikaanse etnografica zijn deel voor het REM veroverde, kwam de hoogleraar P.J. Veth ter sprake. Op verzoek van Serrurier moest hij bekijken of de verzameling van West-Centrale etnografica in de Rotterdamsche Diergaarde niet aan het REM kon worden overgedaan. Deze actie mislukte in eerste instantie, maar Veth bleef een cruciale rol spelen bij de op zijn initiatief ondernomen onderhandelingen met de NAHV. Vooral door zijn assistentie bleven handelsagenten in de toekomst ook het Leidse museum van verzamelingen voorzien. Toen Veth's bemiddeling wederom voor de Afrikaanse verzameling van het REM belangrijk werd, bleek de goede verhouding tussen de twee mannen opeens in de loop van 1886 aanzienlijk te verslechteren. Reden daarvan was de nalatenschap van Daniël D. Veth, ingenieurontdekkingsreiziger en Veth's zoon. De expeditie die Daniël in Angola had geleid was hem noodlottig geworden, maar leverde wel een omvangrijke collectie van belangrijke etnografica op. Bij het vinden van een goede museale bestemming ondervond zijn vader hoe competentiegeschillen het een deskundige van buiten de musea lastig konden maken bij de verdeling van deze collectie over drie musea. Maar het verhaal achter deze vrij plotselinge ommekeer in de relatie geeft ook een illustratie van de rol die particulieren speelden bij de verwerving van belangrijke onderdelen van de Afrikaanse museumcollecties.

Bij de verdeling van de verzameling waren behalve Serrurier van het Rijks Ethnographisch Museum en diens conservator Schmeltz, ook de verzamelaar annex handelaar Goddefroy betrokken en Westerman van het Ethnologisch Museum van 'Artis'. Verder speelde ook Muller, directeur van de Oost-Afrikaanse Handelsvereniging en bestuurslid van het Ethnographisch Museum van de Rotterdamsche Diergaarde, een rol. De bestemming van deze verzameling hield dus in 1886 drie etnografische musea in haar greep.

Over deze voor Nederland unieke expeditie naar Angola werd door vader Veth het jaar na de dramatische beëindiging van de onderneming een publicatie uitgebracht.

Pas jaren later gaf L.J. Goddefroy in het *Algemeen Handelsblad* zijn verslag ervan, dat met zijn toestemming door J.J. Feith in 1910 nog eens heruitgegeven is. Goddefroy, Daniël Veth's compagnon, bleek na de reis grote belangen te hebben gehad bij de verkoop van een deel van de verzameling. Net als Schmeltz had hij een achtergrond als handelaar in etnografica.

De nog ongepubliceerde correspondentie die Veth met Serrurier en Schmeltz voerde over de bestemming van deze collectie is een historisch document op zich, dat inzage geeft in de belangenstrijd die over de bestemming van de collectiedelen losbrandde. De geschiedenis van de tijdens deze tocht verzamelde voorwerpen illustreert niet alleen de onderlinge concurrentie die er vooral wat betreft verzamelingen met een West-Centrale herkomst tussen de etnografische musea heerste. De waarde die deze voorwerpen voor het onderzoek van de musea vertegenwoordigde, bleek ook een directe invloed te hebben op de handelswaarde, waar mensen zoals Goddefroy zelfs van afhankelijk waren.

Allereerst zullen we de bevindingen van Goddefroy behandelen. Citaten uit de publicatie van Feith uit 1910 zijn daarbij onontbeerlijk. De in die tijd gebezigde taal vormt het medium waarin de hele kwestie het beste aanschouwelijk gemaakt kan worden. De door vader Veth met Serrurier gevoerde correspondentie is van wezenlijk belang om de verwikkelingen rond de verdeling te volgen. Deels wordt ze hieronder letterlijk geciteerd, deels samengevat, zoals het lange epistel van Veth dat hij op 19 januari 1886 aan Serrurier schreef.

De reis waar het hier om gaat, vond eind 1884 plaats, en was de eerste en enige Nederlandse ontdekkingsreis in Centraal-Afrika. In de nadagen van de grote ontdekkingsreizen viel er in de streek, waar de expeditie onder de naam 'Nederlandsche Expeditie ter Westequatoriaalkust van Afrika' wilde gaan reizen, nauwelijks meer iets te ontdekken. Daniël Veth organiseerde de reis waarbij Goddefroy speciaal voor het verwerven van etnografica werd aangetrokken.²⁹⁵ Goddefroy omschrijft de opzet van de expeditie als volgt:

'Behalve het zuiver geographisch doel, is het plan...om op deze tochten in de binnenlanden van Afrika zooveel mogelijk te verzamelen gegevens en voorwerpen op meteorologisch, geologisch, anthropologisch, zoölogisch en ethnologisch gebied. De heele streek, die u op de kaart van Afrika tusschen 13° en 23° O.L. van Greenwich kunt vinden, beslaat een oppervlakte van ongeveer 9000 geogr. mijlen; het gebied gold toen als het minst bekende gedeelte in dit werelddeel.'

295 Een samenvattend verhaal over deze expeditie met meer persoonsgegevens is verschenen in: *In kaart gebracht met kapmes en kompas. Met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960*, ABP Public Affairs & KNAG, Heerlen/Utrecht, 2003 (red. A.Wentholt): 197-205.

Er wordt de volgende beschrijving gegeven van de rolverdeling van de deelnemers. Feith zelf was hij vóórdat hij die uitnodiging kreeg ‘opzichter en waarnemend custos bij ’s Rijks Ethnographisch Museum te Leiden’. P.J. van der Kellen heeft als taak:

*‘de jacht en het verzamelen van voorwerpen, op natuurlijke historie betrekking hebbend, en het prepareeren van zoölogie [sic], terwijl de leider der expeditie, de heer Veth zelf, de zorg op zich zou nemen voor de geographische waarnemingen’.*²⁹⁶

Het bestuur van het Aardrijkskundig Genootschap had aan Veth, die volgens Goddefroy ‘het echte ontdekkersbloed in de aderen heeft’ gelden uit het fonds voor Onderzoekingen in Afrika ter beschikking gesteld en met hem een reisplan opgemaakt. De expeditie zou te Benguella, toen de tweede havenstad van de Portugese bezitting Angola, aan wal gaan, terwijl de bagage zou worden doorgezonden naar Mossamedes, de zuidelijkste Portugese haven. Vanuit Benguella zou de expeditie de route volgen van de Portugezen Serpa Pinto en Capello en Ivens.²⁹⁷ Met een ossenwagen zou de tocht worden voortgezet naar Mossamedes om daar de bagage op te halen en weer naar Humpata te brengen, waar het hoofdkwartier zou worden ingericht en het einde van de regentijd zou worden afgewacht. In de tussentijd zouden tochten worden ondernomen om de regio tussen de rivier de Cunene en de Zambesi in kaart te brengen, met de bergketens ten noorden en westen van de Cunene. De bergen Serra da Neve en Serra da Chella zouden daarvoor beklommen en onderzocht worden en de ligging van de voornaamste punten astronomisch bepaald worden.²⁹⁸ Tot zover lijkt de expeditie te zijn ingericht naar de wens van het genootschap. Veth zelf wilde eigenlijk nog veel verder. De Cubangorivier moest bereikt worden.

‘Haar geheel onbekenden loop’ zuidwaarts zou worden gevolgd ‘tot aan haar uitmonding in het Ngamimeer, of tot aan de voormalige stad Libebe of Dabebe, om vandaar-uit in noordoostelijke richting tot de rivier Cuando te komen en deze stroom-afwaarts af te zakken tot haar uitmonding in de Zambesi. Van een van deze twee punten zou dan de expeditie zich naar de Transvaal begeven, omdat een terugkeer naar Humpata waarschijnlijk op te groote moeilijkheden zou stuiten’, aldus Goddefroy in het door Feith hergepubliceerd verslag.

296 De citaten zijn afkomstig uit Feith, J., 1910. Dit verhaal verscheen 1909 in feuilletonvorm in het Algemeen Handelsblad.

297 Bedoeld worden de verslagen van Serpa Pinto uit 1881 en Capello en Ivens uit hetzelfde jaar. Zie voor deze reisverslagen de korte beschrijving in het begin van het tweede hoofdstuk.

298 Veth, P.J. en J.F. Snelleman, 1887: 106. D. Veth gaf in een onderzoeksvoorstel aan het Aardrijkskundig Genootschap aan dat dit gebied ‘tot nu toe nooit door een Europeaan bezocht (werd)’.

Behalve het zuiver geografisch doel was het plan om zoveel mogelijk gegevens en voorwerpen te verzamelen op ‘*meteorologisch, geologisch, anthropologisch, zoölogisch en ethnologisch gebied*’. Slechts een klein deel van de reis kon volbracht worden, want Veth bezweek aan wat vermoedelijk dysenterie was. De groep reisde van Mossamedes, aan de uiterste zuidpunt van de Portugese kolonie Angola (de reisroute had dus al aan het begin een wijziging ondergaan), via Humpata naar Benguela. Al snel na het vertrek doemden er allerlei problemen op. Veth kreeg zijn eerste ziekteverschijnselen.

‘... Hij heeft ...telkens zware aanvallen van koorts; meestal is hij te zwak om den ossenwagen te verlaten’. ‘We hebben wat te veel van onze krachten gevergd’, zei hij [Veth] dan tegen ons, omdat wij er ook slecht begonnen uit te zien...’.

Voedsel werd schaars. Van der Kellen liep hele dagen met zijn geweer onder de arm zonder iets onder schot te krijgen. In Humpata werden ze door de vroegere Hollandse boeren goed ontvangen. Ze bleven ruim een maand ‘*bij die eenvoudige, ruwe, maar hartelijke mensen*’. Goddefroy bracht naar eigen zeggen ‘*veel belangrijks voor onze ethnographische verzameling*’ bijeen: ‘*een uitgebreide verzameling pijlen en bogen, bijlen, lansen, kiedies,²⁹⁹ schaambedekkingen, kammen, muziekinstrumenten en vooral zeldzame afgodsbeelden*’. Ze vervolgden hun reis naar het noordwesten.

‘Dien onbeschrijflijke tocht naar Benguella hebben we zonder een woord te morren volbracht, al kampten we met zieke paarden, uitgeputte ossen en vervallen negers daar aan. M’n kameraad en ik zijn toen geen dag vrij van de koorts. Maar met den heer Veth is ’t heel erg geworden; zwaar ziek brachten wij hem na dien tocht door de woestijn en het moeras den 5den April ’85 aan de kust. Hij is toen droevig afgefallen en zijn buikloop, die chronisch is geworden, putte hem zienderoogen af.’

Na een maand rust wilde Veth om onduidelijke redenen weer terug naar de boeren in Humpata. Deze beslissing wordt hem fataal. ‘*...Het wordt gruwelijk*’, zo gaat Goddefroy verder, ‘*wanneer we weer in het onherbergzame binnenland van Benguella zijn doorgedrongen, hoe we dien armen koortslijder dan niet eens een teug frisch water kunnen bezorgen!*’ Nadat Veth op 19 mei 1885 gestorven is en de dag daarop begraven, zetten Goddefroy en Van der Kellen voorzover mogelijk vaart achter de terugtocht. Nadat vrijwel alle ossen het leven hadden gelaten, reed van der Kellen alleen te paard met enkele dragers naar

299 1910: 28. In voetnoot: ‘*Kiedie = een inlandsch wapen, welks uiteinde tot een ruwen kop is gesneden; de inboorling werpt op de jacht dezen knods [sic] en treft met den knop zijn wild op een afstand van 30 tot 40 passen*’

Humpata. Na ruim een maand wachten verschenen twee boeren, vader en zoon, ‘*met versche ossen*’, die Goddefroy mee terugnamen naar Humpata. Van der Kellen is daar gebleven, en ‘*...is later aan het vrijen geraakt met een van de dochters [van de reddende boer]; hij is er gebleven, en in hun gemeente opgenomen...*’.

Goddefroy reisde vanuit Humpata door naar Mossamedes en vandaar met een kustboot naar de Congo. ‘*Met pleisterplaatsen in Banana, Old Calabar en andere havens, waar ik voortdurend ethnologische merkwaardigheden bleef verzamelen, kwam ik over Liverpool, Dover, Calais en Brussel den 16den September (1885) in Holland terug...*’. Hij nam in Amsterdam zijn intrek op ‘*een eenvoudige kamer, twee hoog, ergens in de nieuwe buurt*’ [waarschijnlijk de Sarphatibuurt]. Zijn terugkeer veroorzaakte veel bekijks.

‘Ik kan al die menschen niet bij me aan huis ontvangen, en de verzamelingen, die ik mee had gebracht, stonden daar maar als in ’n overvol pakhuis in de achterkamer op elkaar gestapeld. Omdat er prachtig wetenschappelijk materiaal bij is, heb ik toen getracht, daar een tentoonstelling van te maken, opdat het publiek er ook wat aan zou hebben.’

Hij catalogiseerde zijn ‘*schatten*’, en stalde ze uit in het ‘Handelsmuseum’ op den hoek van de Vijzelstraat en de Keizersgracht (‘*daar waar nu [=1890, toen het verslag in het Algemeen Handelsblad werd gepubliceerd] de winkel van Hollenkamp staat*’). Goddefroy voerde in overleg met J. Westerouen van Meeteren³⁰⁰ (‘*die me op alle manieren behulpzaam is*’) een entreprijs in om de kosten van ‘*bewaking, verzekering en dergelijke*’ te dekken. Het bezoek bleef echter uit. ‘*Wanneer dat ’n tijdje zoo geduurd heeft, en d’r komt geen kip noch kraai, hebben we de tentoonstelling maar gesloten*’. Er brak voor Goddefroy een zware tijd aan. Uit pure armoede wordt hij genoodzaakt om ‘*...’n paar van m’n afgodsbeelden – twee zeldzame exemplaren van groote wellustbeelden van den Mondombostam, gesneden uit één stuk hout*’ te verkopen. Via een niet met name genoemde tussenpersoon verkocht hij ze voor ‘*...’n paar honderd gulden aan ’n schatrijke verzamelaar in ’s-Graveland*’. Een poging om na een periode van ziekte de beelden terug te krijgen mislukte.

‘Ik bood de dubbele waarde, al wist ik niet eens, waar ik het geld vandaan zou halen. Maar die meneer dacht er niet aan, van z’n kostbaarheden, waaraan ie zoo gemakkelijk is gekomen, afstand te doen. (...) Voor ernstige collectie’s van ethnographische waarde voelen jullie hier in Nederland niets...’.

300 Deze Westerouen was hoogstwaarschijnlijk de broer van J.M. Westerouen van Meeteren die in 1882 een grafsteen schonk aan het museum in Haarlem en één van schenkers was van etnografica aan het Genootschap Natura Artis Magistra (serie 141 uit 1885).

Voordat Goddefroy na deze klacht de blik naar Parijs richt, maken de hoogleraren Oudemans en Max Weber een keuze uit zijn etnografische en zoölogische verzameling, die in de verzamelingen van 'Artis' wordt opgenomen. *'Een groot deel is (vervolgens) naar Parijs gezonden en in het 'Trocadéro' ten toon gesteld, om daar voor goed te blijven, later aangevuld met wat ik op mijn verdere reizen nog bijeengebracht heb'*. Goddefroy ondernam nog één keer een reis naar West-Centraal-Afrika om een nog uitgebreider collectie bijeen te brengen en om het stoffelijke overschot van Veth over te brengen voor een herbegraffenis in Nederland (in die volgorde vermeld).

'De reis naar Benguella heb ik niet overhaast gemaakt, omdat ik in alle kustplaatsen pleisterde. Overal trachtte ik daar te verzamelen wat in zoo'n kusthaven aan ethnographische bijzonderheden uit het binnenland wordt aangevoerd. (...) Maar je moest wel erg op je tellen passen, omdat ook in dit studievak al de klad gekomen is...Stel je voor! In Londen werkt 'n groote fabriek [we spreken over het eind van de jaren tachtig!], waar materiaal voor land- en volkenkundige verzamelingen van over heel de wereld vervaardigd wordt. En hier in Sierra Leone begon't al dadelijk, dat je het fabrieksgoed uit Engeland als écht-inlandsche industrie uit Afrika voor je neus gezet kreeg!'

Van het graf van Veth nam hij de 'noodige foto's' voordat hij het liet openen. Beladen met vele voorwerpen, het stoffelijk overschot van Veth en een 'negertroep', keerde hij terug in Amsterdam:

'Ik had me in Benguella aan boord begeven met al mijn uitgebreide verzamelingen, die nu veel vollediger zijn dan bij gelegenheid van de eerste expeditie; ik had er zelfs een compleet ingerichte kano bij. En ditmaal had ik ook een troep negers bijeengebracht, om die in Europa te vertoonen.'

Het groepje is '...samengesteld uit verschillende soorten negers, met dat gevolg, dat ze elkaar heelemaal niet verstaan kunnen.' Met deze 'verzameling van je meest onvervalschte wilden' liep hij door de straten van Amsterdam. Na acht maanden waarin hij ook in Parijs met hen verbleven moet hebben, zette hij ze weer op de boot naar de kust van West-Centraal-Afrika. Op de wereldtentoonstelling van 1889 huurde hij een gebouw 'voor ongeveer 200.000 frcs.' waar hij zijn verzamelingen in onderbracht.

'Mijn gebouw...staat er aan den voet van den Eiffeltoren aan de Avenue de la Bourdonnais; en Herbert Rothschild, generaal Saussier, Gustave Eiffel, Emile Zola, en nog heel wat anderen, kwamen me daar allen hun kaartje brengen, om kennis te maken met 'l'explorateur Hollandais'. Vooral Prins

Roland Bonaparte komt herhaaldelijk van zijn groote belangstelling doen blijken, want, omdat hij zelf veel in Afrika gereisd heeft, heeft hij er ook verstand van. (...) Wanneer de goeie tijden weer voor me voorbij zijn, de kwade dagen weer door de deur staan, en ik van mijne kostbare verzamelingen uit geldgebrek afstand (moest) doen, kan ik den boel hier in mijn eigen land niet eens verkoopen, maar moest ik alles voor 'n appel en 'n ei aan een Fransche combinatie overdoen, die al m'n collecties in het Trocadéro te Parijs heeft bijeengebracht, waar u ze nog wel zult kunnen gaan zien.'

Na het bericht van het overlijden van zijn zoon ontvangen te hebben besloot vader Veth om een goed museaal onderkomen te geven aan de collectie die onder leiding van zoon Daniël tot stand was gekomen. Door zijn overlijden had Daniël Veth met zijn expeditie niet de geografische gegevens in kaart kunnen brengen waar nu juist het Aardrijkskundig Genootschap voor had bijgedragen. De plannen om naast 'ethnologisch' ook 'meteorologisch, geologisch, anthropologisch' en 'zoologisch' onderzoek te verrichten waren voor een groot deel in het water gevallen. De expeditieleden hadden teveel moeite moeten doen om te kunnen overleven, en zelfs dat was niet helemaal gelukt. Over bleef de verzameling die Goddefroy had weten aan te leggen. Na de dramatische tocht was hij de hoofdpersoon geworden, omdat de verzameling het enige concrete resultaat van de expeditie was. Zijn eerste brief aan Serrurier over de verdeling van de verzameling van zijn zoon dateert van 19 januari 1886 en geeft al direct aan waar de moeilijkheden bij de verdeling zullen liggen. Veth stelt:

'...dat het mijn wensch is, dat van de Ethnologische verzameling door de Expeditie van mijn zoon in de Portugeesche bezittingen in West-Afrika gemaakt, zoo al niet het geheel, dan toch het grootste en belangrijkste deel zijne plaats vinde in het Ethnologisch Museum te Leiden. Ik moet er echter naast stellen dat ik verplicht ben de voorwerpen zoo voordeelig mogelijk te gelde te maken. De vraag is hoe dat dubbele doel te bereiken. Ik had tot kort voor de terugkomst van Goddefroy uit Afrika geen vermoeden van de groote onaangenaamheden die voor zijn vertrek tusschen U en hem hadden plaats gehad en waarin, zoo het mij later bleek, ook Schmeltz is betrokken. Wat er eigenlijk heeft plaats gehad weet ik nog niet; maar ik ben van verschillende zijden gewaarschuwd dat de verbittering zoo groot is, dat er geen denken aan is Goddefroy als tusschenpersoon voor onderhandelingen met het Museum te gebruiken. Dit is de groote moeilijkheid, en zie hier waarom. Ik heb van het oogenblik af dat ik, ongeveer in het midden van Juni jl. de eerste ernstig ongunstige berichten van mijn zoon kreeg, geen gezonden dag beleefd. Mijn zenuwgestel is reeds toen zoo hevig geschokt geworden...'

Veth was Goddefroy veel dank verschuldigd. Na Serrurier gewezen te hebben op de belangrijke rol die hij had gespeeld bij het begeleiden van zijn stervende zoon gaat hij direct over op de mogelijke verdeling van de bijeengebrachte verzameling:

‘Ook in het bijeenbrengen der ethnologische collecties dat hem speciaal door mijn zoon was opgedragen, heeft hij grooten ijver aan de dag gelegd. (...) Goddefroy werd door mijn zoon op zijne reis onderhouden en genoot een vast maandgeld. Bovendien werd hem door mijn zoon, toen hem de samenstelling der ethnologische collectie bijzonder werd opgedragen, het genot van tien percent der opbrengst, na aftrek der transportkosten verzekerd. Maar er was nog iets waardoor de zaak meer ingewikkeld werd. De heer Hendrik Muller te Rotterdam had eene som van duizend gulden als bijdrage tot de kosten der reis aan mijn zoon geschonken, maar daarentegen van hem de belofte ontvangen, dat hij hem eene zoveel mogelijk complete ethnologische verzameling uit Angola zou aanbieden, die de Heer Muller voornemens was aan het nieuw opgezette Ethnologische Museum te Rotterdam ten geschenke te geven. Zooveel ik heb kunnen nagaan is de bedoeling van mijn zoon geweest dat de verzameling aan den Heer Muller te zenden zoo mogelijk het aequivalent zou zijn van de f1000 door dien heer geschonken, is dat ook van die f1000 de bedongen 10% aan Goddefroy ten koste der expeditie zouden worden uitbetaald. Dat Goddefroy toen hij in September terugkwam, de geheel ethnologische collectie medevoerende, terwijl ik nog slechts vage geruchten omtrent zijn ongenoegen met u had vernomen, met open armen door mij ontvangen werd, is zeker niet te verwonderen. Ik rekende mij tot de grootste dankbaarheid verplicht aan iemand die zooveel voor mijn zoon gedaan had, en met zooveel waardeering over hem sprak; daarbij had ik ook diep medelijden met hem, daar hij nu zonder betrekking was, en door den dood van mijn zoon de schoone vooruitzichten die hem de reis naar Afrika had voorgehouden, in rook waren vervlogen. Ik heb hem daarom de voordeeligste uitlegging der met mijn zoon aangegane overeenkomst gegund, en hem bovendien tot ult. October in mijn dienst gehouden, omdat ik voor het in orde brengen en catalogiseeren der ethnologische collectie en het bijeenbrengen en verpakken van hetgeen daarvan aan den heer Muller moest gezonden worden, zijne diensten niet ontberen kon. In het begin van November is de collectie van den Heer Muller naar Rotterdam afgezonden, vergezeld van een beschrijvenden catalogus, die den aard, het gebruik en de herkomst, veelal ook de inlandsche namen, der voorwerpen vermeldt; zij geeft van de huishouding der in Angola wonende Neger of liever Bantoe-stammen, zoo ver ik kan nagaan een vrij volledig overzicht. Gezien heb ik de verzameling niet en evenmin is mij iets van de overige door Goddefroy

medegebrachte voorwerpen, behalve in photographie onder de oogen gekomen; want de toestand mijner gezondheid is den geheelen winter door zoo treurig geweest, dat er aan eene reis naar Amsterdam voor mij niet te denken viel.'

Veth's deel van de verzameling wil hij het liefst in Arnhem houden, waar hij woont.

'Herhaaldelijk heeft Goddefroy mij aangeboden een deel der collectie naar Amsterdam [Veth woonde in Arnhem] over te zenden, doch ik heb mij daar steeds tegen verklaard, deels uit vrees voor de kosten en voor beschadiging, en deels omdat ik in mijn zwakken staat tegen alles opzie, in mijn kleine woning voor het etaleeren geen plaats heb, en alle personeel mis dat mij bij het uitpakken en weder inpakken zou kunnen behulpzaam zijn.'

Omdat Veth zich niet met de verkoop kan en wil bemoeien, geeft hij de verdeling van de collectie in handen van Goddefroy.

'...Ik dacht dat zoo het Ethnologisch Museum prijs op een deel der zaken stelde, de onderhandelingen door Schmeltz zou gevoerd worden. Uit eigenhandige brieven van Schmeltz is mij echter gebleken, dat hij hevig tegen Goddefroy verbitterd is. Om de voorwerpen te kunnen verkoopen moeten zij natuurlijk voor belangstellenden ter bezichtiging gesteld worden. Met mijne vergunning heeft Goddefroy ze eerst in zijne woning ten toon gesteld, maar daar deze te bekrompen is, later, weder met mijne bewilliging, het voorstel aangenomen om ze ter bezichtiging te stellen in een lokaal van het Nederlandsch Handelsmuseum te Amsterdam, waar zij thans binnen weinige dagen voor 25 cents entree toegankelijk zullen zijn. De openbare tentoonstelling omvat intusschen niet alleen de voorwerpen die ter mijner beschikking staan, maar tevens: 1° Een zeker aantal aan Goddefroy persoonlijk toebehoorende ethnologica, die hij op zijn terugreis dus na de ontbinding der expeditie van dezen en genen ten geschenke heeft gekregen, 2° eene, als ik het goed begrepen heb, reeds aangekomene, maar zoo niet, dan toch onderweg zijnde, collectie na de ontbinding der expeditie door Van der Kellen gemaakt. Goddefroy en van der Kellen hebben bij hunne scheiding eene overeenkomst gemaakt, waarbij v.d. Kellen zich verbond bij voortduring ethnologica te verzamelen en op te zenden, en Goddefroy die in Europa tegen het genot van een zeker aandeel in den opbrengst te gelde te maken. (...) Daar [in dat Handelsmuseum] zal ieder ze kunnen bezichtigen en als hij er iets bij vindt dat hij wenscht te bezitten, onderzoek kunnen doen naar den prijs waarop ze door Goddefroy geschat worden. Niets kan, dunkt mij, verhinderen dat of gij zelf of Schmeltz

van deze gelegenheid gebruik maken om de voorwerpen te gaan bezichtigen en maatregelen te beramen om datgene machtig te worden waarvan het beste voor het Museum wenschelijk voorkomt.'

Met de hoop dat hij Serrurier's vraag met deze uitvoerige uiteenzetting beantwoord heeft, eindigt hij, na nog even gezegd te hebben '*...dat mij de opbrengst der mij toebehoorende voorwerpen volstrekt niet onverschillig is, daar deze expeditie, die veel gekost en weinig opgeleverd heeft, ook in mijne financiën eene geduchte bres heeft geschoten.'*

Na deze brief aan Serrurier richt Veth zijn pijlen op diens conservator Schmeltz.³⁰¹

'Toen de ethnographica van Goddefroy in het Handelsmuseum waren tentoongesteld, en ik omstreeks dien tijd een brief uit Parijs van den heer Serrurier kreeg om mij te vragen of er ook iets voor de bestemming van de ethnographische verzameling van mijn zoon beslist was, heb ik het denkbeeld geopperd om van de openbare tentoonstelling dezer zaken gebruik te maken om eens iemand naar Amsterdam te zenden om ze te gaan zien en er hun verslag van te doen (...). Ik herinner mij niet dat ik zelfs een naam in mijn brief genoemd heb...Ik wenschte de verzameling of ineens of in twee partijen, in het laatste geval zoo dit gewenscht werd met eenige ruiling en bloc te verkoopen, en voor elke der partijen f500, tezamen dus f1000 te vragen, waarvan volgens de met mijn zoon gemaakte schenking f100 voor elke of f200 tezamen aan Goddefroy zouden komen. Reeds geruime tijd heb ik omgegaan met het denkbeeld om liever door de verzameling weg te schenken een monument te stichten ter vereering der nagedachtenis van mijn zoon. Ik wilde van de beide verzamelingen waarvan gij de catalogus ontvangen hebt, de eene schenken aan het ethnologisch museum van Natura Artis Magistra, omdat het Genootschap aan mijn zoon zoowel tijdens de Amsterdamsche tentoonstelling als gedurende zijne reis vele en belangrijke diensten heeft bewezen, en de tweede aan het Rijks Ethnologisch Museum te Leiden. Alleen wenschte ik dat de beide instellingen gezamenlijk de aan Goddefroy toegezegde f200 zouden betalen, daar ik bezwaar moest maken bij mijne schenking nog geld toe te leggen. Nu hebben juist in de afgelopen week de Directeuren van 'Artis' nadat een paar van hen de collectie in het Handelsmuseum hadden opgenomen, het aangeboden geschenk tegen uitbetaling van f100 aan Goddefroy met ingenomenheid aanvaard. Welke der beide collectiën hun zal geschonken worden is nog niet beslist, juist omdat ik eerst het gevoel van het Rijksethnologisch Museum te Leiden wenschte kennen. Toen ik vernam dat gij naar Amsterdam zoudt gaan

301 NA/RMV 7 maart 1886.

... achtte ik het best mijn voorstel nog terug te houden, totdat mij gebleken zou zijn of de verzameling u belangrijk genoeg toescheen om het welgevallig te maken. Is het voorstel door 'Artis' en het Museum beide aangenomen, dan kan tusschen die beide instellingen nog onderhandeld worden over de verdeling, die op zoodanige wijze kan gemaakt worden als beider verzamelingen het meest completeert.'

Schmeltz wordt door Veth ervan beschuldigd onaangekondigd te zijn gaan kijken of er iets van zijn gading bij was. Hoewel hij onverrichterzake moest terugkeren, declareerde hij wel deze reis bij Veth.

'Het eergisteravond door mij ontvangen schrijven van de Heeren Westerouen van Meeteren en Travaglino te Amsterdam, blijkt mij dat uw niet aangekondigd noch op eenige wijze voorbereid bezoek, waarbij gij dadelijk eischte in de gelegenheid gesteld te worden de voorwerpen stuk voor stuk te schatten een allernaangenaamste indruk heeft gemaakt. Voor dien indruk ben ik niet aansprakelijk; waart gij bepaald als mijn lasthebber gekomen, dan was dit iets anders. (...) Nu blijkt mij nog dat werkelijk, nadat een boodschap naar Goddefroy gezonden was, die te huis ziek te bed lag, er permissie is gegeven om te doen wat gij verlangdet, maar dat gij toen geweigerd hebt op de permissie te ageeren. Eigenlijk hebt gij dus ten slotte het mislukken uwer reis aan u zelven te danken. Onder deze omstandigheden kan ik geen enkele grond zien, waarom ik uwe mislukte reis zou betalen, en ik heb daarop ook in het geheel geen plan. Ik blijf echter gezind om de geheele mij toebehorende collectie tusschen het Rijks Museum en 'Artis' te verdeelen, mits ieder de helft betale der f200 die ik voor het bijeenbrengen en verzorgen dezer verzameling aan Goddefroy schuldig ben. (...) Dat beide genootschappen deze acquisitie beschouwen als een geschenk³⁰² van mij ter blijvende nagedachtenis van mijn overleden zoon.

Veth blijft Goddefroy dankbaar voor wat hij betekend heeft voor zijn zoon en de verzameling die de expeditie opleverde. De tweehonderd gulden moet beschouwd worden als 'eene gratificatie aan den man³⁰³ die de verzameling bijeengebracht, verordend en bewaard heeft, en onmiddellijk bij de overdracht worden voldaan als tot de onkosten daarvan behorende.' Ook de verdeling dient te gebeuren 'in overleg met Goddefroy³⁰⁴ en de Directie van het Handelsmuseum...'

302 NA/RMV 7 maart 1886. Onderstreping van Veth.

303 Onderstreping in potlood, waarschijnlijk van de hand van Schmeltz.

304 Onderstreping in potlood, waarschijnlijk van de hand van Schmeltz.

Tijdens zijn bezoek had Schmeltz blijkbaar zich ook nog wat geringschattend uitgelaten over de ter keuze aangeboden voorwerpen, waarmee hij Westerouen van Meeteren en Goddefroy voor het hoofd had gestoten. Intussen was ‘Artis’ bij monde van directeur Westerman gretig ingegaan op Veth’s aanbod.

‘...Uw aanbod van een deel der ethnologische collectie door wijlen Uwen zoon verzameld, (werd) door het Bestuur met groote waardeering in hare Vergadering ontvangen, zooals Uw HGb. door den Heer van Eeghen werd bericht.’

In dezelfde brief van 28 maart meldt hij aan Veth:

‘De heer Janse, conservator onzer Bibliotheek, die zich voorloopig met de bewaring der verschillende bezendingen, welke door ons uit het Congo-gebied werden verkregen, heeft belast, bracht dewijl ik ongesteld was een bezoek aan den Heer Goddefroy, die zich reeds, ingevolge de opdracht van Uw Hgeb. ontvangen, met de splitsing der verzameling heeft bezig gehouden.’

Hoewel de beide delen, waarvan er één aan het Rijk werd aangeboden en de andere aan ‘Artis’

‘in wetenschappelijke waarde volkomen gelijk te stellen zijn, zoude het bezit der collectie gemerkt B ons het aangenaamst zijn, omdat daarin twee voorwerpen zijn vermeld, die in vorm geheel afwijken van soortgelijke, reeds in onze verzameling aanwezig zijnde n° 156 een fetisch en n° 166 een ijzeren beenband. Gaarne zijn we bereid de andere collecties volgens lijst A. onder toezicht van den heer Godd. zorgvuldig te doen inpakken en aan den Heer Serr. te doen toekomen, aan den Heer Godd. de f100 door Uhgb. aan Zed. ...te betalen en daarmede de zaak te beëindigen.’³⁰⁵

Met de belangstelling van het eerste museum, het REM, lag het even anders. Op 29 april 1886 schrijft Veth aan Serrurier:

‘Uit uw laatste schrijven heb ik den indruk gekregen dat de onder het opzicht van mijn zoon gemaakte ethnologische verzameling U met het oog op het Museum nagenoeg geen belang inboezemde. Van de beide zooveel mogelijk gelijke verzamelingen waarin ik ze had doen splitsen, zoudt gij de eene, B

305 GAA/PA 395 nr. 1876. Aldus een kladversie van de brief die Westerman op 28 maart 1887 aan Veth schreef.

genoemd, met de ...voorwaarden daaraan verbonden, voor het Museum als geschenk hebben willen aannemen, maar de andere, met de eerste in wetenschappelijke waarde geheel gelijk staande, en slechts in enkele voorwerpen daarvan belangrijk verschuldigde, was ze zelfs de som van f100 niet waard, welker uitbetaling aan Goddefroy ik aan mijn geschenk moest verbinden. Innig overtuigd dat er geen noemenswaardig waardeverschil tusschen beide collecties bestaan kan, heb ik begrepen dat U ook het gemis der collectie B niet erg zou deren, en heb ik mij onbezwaard gevonden, daarvoor op andere wijze te beschikken. De onmogelijkheid om U of Schmeltz daarover met Goddefroy te doen onderhandelen, de omstandigheid dat ik zelf aan huis gekluisterd ben en niets kon doen waarbij Goddefroy niet als tusschenpersoon kon optreden, de slechte indruk dien het bezoek van Schmeltz te Amsterdam op allen die hem daar ontmoet hebben, en ook op mij heeft gemaakt, de ernstige ziekte waarmede Goddefroy reeds eenige weken te worstelen had en waarvan hij nog niet hersteld is, zijn alles omstandigheden die tot dat besluit hebben medegewerkt; het laatstgenoemde juist in verband tot de wijze van beschikking waartoe ik ten laatste ben overgegaan. Het Genootschap Natura Artis Magistra heeft namelijk mijn voorstel aangenomen om de beide verzamelingen tevens te aanvaarden, en de som van f200 aan Goddefroy uit te betalen. Het Bestuur van het Genootschap had zich reeds sedert lang met Goddefroy in betrekking gesteld en de verzamelingen op hun tentoonstelling in het lokaal van het Handelsmuseum in ogenschouw genomen. Daar de verzamelingen bij elkander blijven, is de moeilijkheid om ze uit elkander te halen, die bij den voortdurende ziekte van Goddefroy zeer ernstig begon te worden geheel vermeden. Wat aan Goddefroy zelve of aan van der Kellen toebehoort, is reeds aan den Heer Janse, die de verzamelingen voor 'Artis' aanvaardt, bekend en Goddefroy stelt in hun het volste vertrouwen.'

Omdat 'Artis' hem veel meer ter wille was dan het REM zou de hele verzameling over gaan naar Westerman's museum. Veth had zijn doel bereikt, zo stelt hij, om zonder al te veel persoonlijke bemoeienis de collectie een museaal onderkomen te geven.

'Eindelijk zijn er voor mij aan deze schikking nog twee voordelen verbonden die ik niet gering acht. Wat mijn zoon op ethnologisch gebied verzameld heeft, blijft verbonden aan eene uitgebreidere en daardoor meer aanzien hebbende verzameling. Het andere voordeel is, dat 'Artis' bezig is voor zijne ethnologische verzameling een ruim en doelmatig gebouw op zijn eigen terrein op te richten, dat reeds in het najaar gereed zal zijn, zoodat de verzameling dadelijk eene geschikte plaats zal vinden, en niet voorloopig (wie weet voor hoelang!), gelijk

zoovele aan het Rijksmuseum geschonken voorwerpen, zich met berging in een donkeren hoek of op een afgelegen zolder zal moeten vergenoegen.'

Maar Serrurier zou daarmee niet al teveel moeite hebben, naar de mening van Veth, omdat hem '*... dagelijks zoovele schatten toestroomen, met welker behoorlijke plaatsing (hij) nog lang verlegen (zal) zijn...*'. Veth's teleurstelling in Serrurier is groot.

'Zeer zult gij mij verplichten door mij de afschriften van de Catalogus, die ik mij voornamelijk heb laten maken om alles wat op de reis van mijn zoon betrekking heeft, zoo compleet mogelijk bijeen te brengen, zoo spoedig U mogelijk is terug te zenden.'

Serrurier moet bij het lezen van deze brief begrepen hebben dat hij teveel aan zijn conservator had overgelaten, en op Veth's brieven zelf te weinig actie had ondernomen. Hij moet snel gereageerd hebben. Op een papiertje in het archief is door hem genoteerd:

'Na aandachtige lezing der beide lijsten is mij de verzameling, beschreven in de 3^e lijst (voorwerpen der Ovambos (?)³⁰⁶ en Mundombes) als de voor 's Rijksmuseum meest wenschelijke gebleken; aangenaam zou het mij zijn indien Uwe toewijzing in dien geest mocht uitvallen. Die verzameling, als een geheel ..., zal dan ook bij elkander blijven als de verzameling van wijlen den Heer D.D. 'Veth'. De f100 die door U worden verlangd als loon voor den bewaarder zullen door mij op de onkostenrekening worden verevend, zoodat de verzameling haar karakter van geschenk zal blijven behouden.'

Omdat Schmeltz en Goddefroy niet met elkaar overweg konden besloot Serrurier om zijn conservator uit de toegestuurde lijst een keuze te laten maken, en conform Veth's voorwaarde de honderd gulden aan Goddefroy te betalen. De collectie betekende immers op onderdelen voor het REM een belangrijke aanvulling. De catalogi die Veth terug wilde krijgen waren bedoeld '*voor het geval dat ik mij nog eens opgewekt genoeg gevoel, om een volledig overzicht van de reis en hare resultaten te schrijven.*' Dat het met Veth's gezondheid inderdaad beter is gegaan, bewijst het boek *Daniël Veth's reizen in Angola, voorafgegaan door een schets van zijn leven / bewerkt door P.J. Veth en Job. F. Snelleman* dat in 1887 in Haarlem uitkwam. Goddefroy moet Veth bij het samenstellen van de gegevens geassisteerd hebben, omdat veel is overgenomen uit zijn aantekeningen, waaruit later zijn journaals zijn samengesteld die een paar jaar later in het *Algemeen Handelsblad* verschenen.

306 Het vraagteken is van Serrurier.

West-Centrale etnografica stonden volop in de museale aandacht, zo blijkt uit de problemen rond de verdeling van Veth's of eigenlijk Goddefroy's verzameling. Geld speelde een cruciale rol bij de verwerving. Maar een museum als het REM beschikte niet over een eigen budget om belangrijke stukken te verwerven. Voor elke aankoop moest Serrurier bij het departement aankloppen. Particuliere verzamelaars kregen, zoals uit het hiernavolgende verhaal zal blijken, te maken met veilingen die het in hun catalogus hadden over 'zeer kostbare stukken' Afrikaanse etnografica. Uit de onderstaande correspondentie tussen Veth en de zoon van Muller blijkt dat de *provenance* van zelfs onooglijke etnografische voorwerpen doorslaggevend werd voor het geld wat men ervoor moest neertellen.

De keuzes van Serrurier, Westerman en Muller

Met zijn keuze, of waarschijnlijk die van zijn conservator Janse, voor de lijst B maakte Westerman duidelijk dat de aangeboden voorwerpen een prioriteit kregen binnen dat wat al aan gelijksoortigs in zijn collectie bestond. Ook Schmeltz maakte zijn keuze, waarop Serrurier Veth meedeelde dat het museum de derde lijst had geaccepteerd. Op een papier is in Schmeltz' handschrift de lijst van Goddefroy overgenomen in categorieën van voorwerpen met de aantallen erachter. Bovenaan de pagina staat: '3^e lijst *Ovambos Wambus! Mondombes!*'. Dat hij de tribale namen bij deze lijst vermeld heeft, terwijl eigenlijk alle voorwerpen op de lijsten van Goddefroy uit de regio afkomstig waren waar deze drie volken woonachtig waren, is merkwaardig te noemen.

'Artis' nam zijn deel van de verzameling Veth op als Serie 144. De fetisj, die een aanvulling betekende op wat er al in de museumcollectie was, maakte onderdeel uit van een hele serie fetisjen die in deze serie is opgenomen. Zij is ingeschreven als nummer 158, en door Goddefroy in zijn in groot, krullerig handschrift geschreven catalogus omschreven als:

'Acht tanden van een jongen wilden. Hier, door leder bijeengehouden. Wordt aan een riempje om den hals gedragen en dient tegen gevaren op reis. Verzameld te Quillenguis 14 Juni 1885.' Het ijzeren beensieraad met nummer 166 bleef dit nummer houden bij opname in de 'Artis'-inventaris onder de aparte lijst 'Mondombe's', en werd door Goddefroy omschreven als: *'Beenband. Van ijzer vervaardigd, wordt het boven den voet gedragen. Het bestaat uit een spiraal-vormig gewonden ijzeren band, ter dikte van een pijpensteel, waarvan de windingen naauw aan een sluiten. Het geheel weegt ongeveer 2½ Kg. en van de volgende afmetingen: hoogte 0.18 cmr diameter der smalle opening 0.075 cmr.'*

In totaal verwierf ‘Artis’ uit de verzameling Veth 162 nummers, waarbij nog eens 67 armbanden als doubletten, 10 halssierraden en 10 pijlen met houten punten kwamen. Een nummer bestaat soms uit meerdere objecten, zoals nr. 160 waar vijf verschillende soorten van ‘fetisjen’ onder vallen.³⁰⁷

In Goddefroy’s catalogus staat nog een apart lijstje ‘Wampus’ met dertien voorwerpen met verschillende nummers. De lijst ‘Mondombe’s’ telt 165 nummers. Samen met de doubletten (52 armbanden, 10 halssieraden, 5 pijlen met ijzeren punten, 5 pijlen met houten punten) telt dit deel 237 stuks.

Aan het eind van de eerste en derde lijst vermeldde Goddefroy: ‘Hierbij wordt aangetekend dat de stam der Wampus zich met de Mondombe negers hebben vermengd.’ Vele voorwerpen zijn voorzien van uitgebreide beschrijvingen van de wijze waarop ze gebruikt werden en van hun functie en betekenis.

Behalve dat fetisjen uit deze streek, die onder het West-Centrale deel van Afrika valt, meestal niet antropomorf waren (zoals de *minkisi* in het kustgebied erboven), blijkt Goddefroy voor één fetisj, die wel een menselijke gestalte had, het woord ‘Afgod’ te gebruiken. De nauwkeurige beschrijving luidt:

‘Het pilaar vormige nagebootste ligchaam vervaardigd uit gevlochten planten. Twee zeekatjes [kauri-schelpen] stellen de oogen voor. Het halssieraad vervaardigd van een menigte snoeren houten kraaltjes welke aan den voorkant door 10 snoeren rode kraaltjes aan een gebonden zijn. De haren vervaardigd uit dunne biesen, waarin als versiering gevlochten. 1° Een snoer blaauwe koralen 2° zes stuks grootere roode 3° Een snoer koralen van hout nagebootst 4° (idem) verschillende gekleurde koralen 5 Vier stuks koralen, idem 6 Een snoertje waaraan vier witten [sic] koralen, en twee stukjes ruggenstreng eener slang 7° Twee snoeren blaauwe koralen 8 Twaalf snoeren houten koraaltjes. De armen van gestrengeld vlechtwerk voorzien van 30 uit planten vervaardigde als sieraad gebezigde armringen. Als regter hand vier, de linker 5 vingers, voorgesteld door kleine snoertjes bonte koralen. Aan den onderkant twee buikgordels bestaande uit in een gestrengelde lappen, waaraan eveneens uit lappen schaambedekkingen voor en achter. Het ondereinde met biesen vlechtwerk ringsgewijs omwonden. Het geheel is ingesmeerd met het bij n° 87 beschreven vet. Aan dit beeld wordt de kracht toegeschreven vrouwen vruchtbaar te maken.’³⁰⁸

307 Voor deze beschrijving is gebruik gemaakt van het exemplaar in het archief van het KIT/Tropenmuseum, dat hoogstwaarschijnlijk van de hand van Goddefroy zelf is.

308 Het vet dat onder nummer 87 staat beschreven is ‘boter’ waarmee de Mondombe hun lichaam inwreven (Veth, 1887: 342).

Bij de verdeling van de verzameling die door Goddefroy bijeen was gebracht bleef een onduidelijke factor bestaan: het restant dat Goddefroy voor zichzelf had bestemd. Blijkbaar had hij aan Veth foto's laten zien van wat hij wilde, maar van een verantwoording over wat aan de musea ter verdeling werd aangeboden en wat hij voor zichzelf hield, kon hoogstwaarschijnlijk niet gesproken worden. Daarvoor wist Veth er ook te weinig van en was de staat van zijn gezondheid, zoals hij zelf zei, te slecht. De keuze van 'Artis' zal snel zijn gemaakt, omdat Westerman en zijn conservator Janse beseften dat ze nu de verdeling al gemaakt was, voor f100 eigenaar konden worden van een fraai overzicht van gebruiksvoorwerpen. Bij de afwachting, en daardoor wat afwijzend overkomende, reactie van Serrurier speelt de grote vraag wat Schmeltz dacht te zullen aanschouwen toen hij die avond onaangekondigd kwam kijken naar wat de verzameling precies voorstelde. In de zaal van het Handelsmuseum was het totale aanbod van voorwerpen in rijen van pijlen, hals- en beensieraden, beelden en andersoortige voorwerpen uitgesteld. Wist Schmeltz dat Goddefroy thuis belangrijker voorwerpen had en dat hij zaken als in het bijzonder de cultusbeelden van de Mondombe, waarvan hij later een paar moest verkopen aan een verzamelaar, voor zichzelf bewaarde? Het feit dat hij direct al vanaf het begin van de verdeling van de verzameling problemen had met Goddefroy wijst niet zozeer in de richting van een *incompatabilité des humeurs* alswel een diep meningsverschil over het door Goddefroy en Veth geleverde aanbod. Er was toen zeer weinig bekend over wat precies die Ovambo- en Mondombeculturen aan voorwerpen hadden. Alleen Magyar had erover geschreven. In zijn *Reisen in SÜD-AFRIKA in den Jahren 1849 bis 1857* waren wel afbeeldingen van voorwerpen verschenen. Hoewel de 'Hausgötter' en 'Idolen' niet afgebeeld zijn, kan uit zijn beschrijvingen opgemaakt worden dat ze juist antropomorf van uiterlijk moeten zijn geweest. Het moet aan Schmeltz als Duitstalige en geïnteresseerde verzamelaar, tevens voormalig directeur van het etnografische *Museum Godeffroy* te Hamburg én nu conservator in Leiden, bekend zijn geweest dat dergelijke beelden daar bestonden. Het boek van Magyar bevond zich trouwens in de bibliotheek van de Leidse Universiteit. Leiden koos voor een collectie van voorwerpen van de Ovambo en Mondombe, waarvan nog niets in de museumcollectie aanwezig was. De verzameling die Goddefroy tijdens de expeditie samenstelde telde naar verhouding veel gebruiksvoorwerpen als pijlen en sieraden, maar ook enkele 'fetischen'. Het deel dat door Veth al min of meer aan 'Artis' was toebedeeld bevatte juist de 'fetischen', waaronder die ene antropomorfe. Misschien dat Schmeltz' laatdunkende oordeel kwam vanuit het besef dat Veth al met Goddefroy had uitgemaakt dat het belangrijkste deel naar 'Artis' zou gaan.

Hoogstwaarschijnlijk door geldnood gedreven moest Goddefroy een deel van de verzameling, zoals ze in de catalogus Goddefroy beschreven was, het jaar daarop ter veiling brengen. Het moet voor hem als verzamelaar een werkelijke aderlating zijn geweest, want er waren stukken bij die toen al een aanzienlijk belang als

etnografisch voorwerp vertegenwoordigden en dus zeer gezocht waren. Op 4 april 1887 vond de veiling plaats van 85 voorwerpen ('Afgoden, Wapens, Lijfsieraden Enz.') in het verkooplokaal van H.G. Bom in Amsterdam. Waarschijnlijk is er geen vertegenwoordiger van het REM bij aanwezig geweest, want per brief van 8 april bood Bom, die behalve een verkooplokaal ook een Boekenmagazijn in de Warmoesstraat 35/48 had, aan Schmeltz een lijst aan waaruit deze kon kiezen.

'Van de catalogus Goddefroy zijn opgehouden de onderstaande artikelen. Wees zoo goed deze lijst eens na te zien en te overwegen of het voor uw Genootschap nuttig kan zijn daarvoor een bod in ééns te doen. Zoo ja, wees dan zoo goed mij met een paar dagen uw antwoord te doen vernemen.'

De lijst vermeldt allerlei nummers van 335 tot en met 418³⁰⁹, waaronder drie 'Fetischen'. Twee daarvan zijn antropomorf. Nummer 341 stelt een Europeaan voor 'in groen frakje' en 352 is een 'vrouwelijke afgod'.

Schmeltz moet direct zijn gaan kijken. Dit was een buitenkans om alsnog enkele 'fetischen' te verwerven. Het zal hem als kenner niet moeilijk zijn gevallen om zijn keuze met name op nummer 338 te laten vallen. Dit beeld stond in de catalogus onder het kopje 'BAVILLI-STAM. (tusschen de Congo en Majombo)' vermeld als: 'Een Fetisch (N.Kissi N.Kassi). Vrouwelijke Afgod; zeer kunstig uit zwaar hout gesneden, in knielende houding en geheel met spiegeltjes bezet; hoog 44 cM. Zeer kostbaar stuk.' (RMV 1354-47, zie afbeelding 47). Vermoedelijk zal Godeffroy ook voor dit object een hoge ondergrens hebben vastgesteld, want de veiling werd voor dit beeld gestaakt. Ook kocht Schmeltz nummer 41, een andere 'fetisch' ('Afgod; een Europeaan voorstellende met een groen frakje en dito steek, glazen oogen en spiegel voor den buik').³¹⁰

Wat de 'schatrijke verzamelaar' in 's Graveland, wiens naam onbekend blijft, van Goddefroy had gekocht werd overigens op een veiling in 1904 achterhaald en door het REM verworven (zie afbeelding 48 voor een portret van Goddefroy).

Muller heeft als belangrijke sponsor van de expeditie al vroeg kunnen kennisnemen van wat Goddefroy had meegenomen en wat hij zelf in ruil voor zijn bijdrage kon verwachten. De verzameling die hij kon krijgen moest volgens Veth het equivalent zijn van de f1.000 die hij had bijgedragen. Uit zijn reactie blijkt echter dat hij zich afvroeg of dat bedrag in reële verhouding stond tot de 581

309 De nummers 335 - 341, 352, 357, 360, 363, 364, 367, 373, 379, 386, 388, 389, 391, 400-402, 408-411, 416-418.

310 De eerste *Nkisi* is ingeschreven als RMV 1354-46 (afbeelding en beschrijving: Wentholt, 2003: 276/277), de tweede als RMV 1354-47 (idem: 277/278).

voorwerpen die hij nu verworven had. Kennelijk was Muller zelf nogal teleurgesteld over wat Goddefroy voor hem naar Nederland had laten overbrengen. Zijn zoon schreef in 1903 aan Joh. H. Snelleman (toen oud-directeur van het Rotterdamse museum):

*‘De klacht van mijn vader waarover de laatste brief van prof. Veth handelt was, dat er onder de verzameling zoo weinig voorwerpen zich bevonden die ter plaatse geld moeten hebben gekost b.v. voorwerpen met koper en kralen, en mijn vader dacht dat Goddefroy die voorwerpen uit de collectie had verkocht. Het antwoord van Prof. Veth in zijn laatsten brief is intusschen heel aannemelijk en mijns inziens vervalt dus de reden waarom hij ...zijn vroeger uitgedrukten wensch intrekt om de verzameling naar zijn zoon te noemen. Daarenboven rijst de verzameling in waarde als er bijstaat wie haar hebben verzameld.’*³¹¹

Veth gaf eind 1885 al een schriftelijke reactie nadat Muller zijn deel gekregen had en direct daarop zijn wantrouwen uitte. Op 11 november 1885 schreef hij aan Muller:

‘...Ik moet mij dus geheel op het oordeel en de goede trouw van Goddefroy verlaten, maar deze heeft mij bij herhaling gezegd, dat de verzameling die hij voor U heeft bijeengebracht, ook omdat de herkomst van alles goed bekend en het gebruik nauwkeurig beschreven is, en omdat alles er frisch uitziet en onbeschadigd is, wel geacht mag worden de waarde van f 1000 te boven te gaan.’

Nadat Veth net als bij Serrurier bij Muller had aangedrongen dat de verzameling onder zijn zoon's naam gepresenteerd zou worden (*‘als een blijvende herinnering aan zijn grootsch en edel streven’*) noteert hij een week later een belangrijk cijfer voor wat betreft de aantallen voorwerpen die Muller nu in zijn bezit had. *‘Het geheel bevat 297 nummers.’*, meldt hij in zijn brief van 18 november.³¹² Weer een week later gaat hij

311 Alle volgende citaten zijn afkomstig uit brieven van Muller, Veth en Snelleman die zich bevinden in het collectiearchief van het vml. Museum voor Land- en Volkenkunde (nu Wereldmuseum te Rotterdam).

312 Veth geeft in een brief d.d. 18 nov. 1885 ook een uitleg over de wijze waarop Goddefroy zijn lijsten indeelde. *‘Goddefroy schijnt eerst de voorwerpen naar soorten en gebruik gerangschikt te hebben, zoodat b.v. al de strijdnutsen, al de pijlen, al de armbanden enz. bijeen waren gehouden. Toen hij alzoo de gehele verzameling had gerangschikt, heeft hij het nuttig gevonden de gehele collectie in twee deelen te splitsen naar de herkomst. De voorwerpen zijn namelijk afkomstig van twee stammen de Mondombe's die in Benguella en Mossamedes tusschen de kust en den hoogsten kam van het gebergte wonen en de Wampu's (waarmede ik denk dat de Owampo's bedoeld zijn), die onze reizigers meer oostelijk in Quillengues en Quipongo leerden kennen. Dienvolgens is de catalogus in twee delen gesplitst, en de voorwerpen zijn met behoud hunner oorspronkelijke nummers naar mate hunner herkomst tot een van deze deelen gebracht. Zoo staan de nummers 1-3 op de lijst van voorwerpen der Wampu's,*

nog eens een keer in op het belang waar Muller zo zijn twijfels over had.

‘...Hij zegt zelfs ergens te gelooven dat er wellicht nog nimmer eene zo goed geordende volledige en welbewaarde ethnologische verzameling uit Afrika naar Europa verzonden was. (...) Ofschoon ik de verzameling zelf niet gezien heb en alleen uit de mededeelingen van mijn zoon en Goddefroy en uit de beschrijvingen van laatstgenoemde ken, heb ik mij nimmer daarvan voorgesteld dat zij een fraaie verzameling was in dien zin, dat zij werkelijk schone, hetzij door de fraaiheid en kostbaarheid der grondstof, hetzij door de kunstige bewerking aantrekkelijke voorwerpen bevatte. Ik herinner mij zelfs gezegd te hebben dat zij misschien in het oog eener beschaafde dame de geheele rommel geen tien gulden waard zou zijn. In het werk van Monteiro, het eenige dat ik over Portugeesch Afrika gelezen heb, maar ook in de reisaanteekeningen van mijn zoon wordt over de Mondombe’s genoeg gezegd waaruit is op te maken dat zij tot de armste en ruwste der Afrikaanse volksstammen behooren en dus in eenen bij hen bijeengebrachte ethnologische verzameling geen fraaie zaken te wachten zijn. Dat ivoor en messing ontbreken is misschien ook niet zoozeer te verwonderen. Ik meen op ééne plaats in die reisverhalen van mijn zoon gelezen te hebben dat de ossendrijver Frans, een Kaffer, beweerde de sporen van een olifant gezien te hebben; maar Monteiro zegt dat in de geheele streek van Benguella en Mossamedes geen olifanten gevonden worden. Koper is er in Benguella genoeg en men heeft zelfs gepoogd het op enkele punten te graven, maar de inboorlingen schijnen in de bewerking van dat materiaal zeer achterlijk te zijn. Monteiro althans zegt alleen dat zij er een soort van kruisen van zonderlingen vorm van maken, waarvan hij eene afbeelding geeft, maar het gebruik niet uiteenzet. Van de Wampoe’s of Owampo’s spreekt hij in zijn geheele werk met geen woord, maar zij schijnen niet veel van de Mondombe’s te verschillen en te Quillengues en elders sterk met hen vermengd te zijn.’

Monteiro’s *Angola and The River Congo* uit 1875 is dus voor Veth duidelijk een naslagwerk geweest. Veth was, zoals eerder gezegd, de eerste hoogleraar Volkenkunde aan de universiteit van Leiden. In deze brief komt hij tot een belangrijke omschrijving van de criteria waaraan een wetenschappelijk samengestelde etnografische (of ‘ethnologische’, zoals Veth zegt) verzameling zou moeten voldoen.

de nummers 24 tot 28 op die der voorwerpen der Mondombe’s, 29 en 30 weder op eerst gemelde deel. Zoo verder. Hoe de herkomst zoo nauwkeurig kon onderscheiden worden is in sommige gevallen moeielijk genoeg te begrijpen, daar er voorwerpen zijn aan welke bij volmaakte overeenkomst in vorm toch verschil van herkomst wordt toegeschreven.’ (Collectiearchief Wereldmuseum / Veth).

*‘Eene verzameling waarvan onaanzienlijkheid, onooglijkheid een in het oog loopende karakteristiek uitmaakt is misschien geen grote aanwinst voor eene ethnologische collectie die aan een beschaafd publiek wat te zien wil geven, maar er geen aanspraak op maakt materieel voor de studiën der ethnologen op te leveren. Het treft misschien zeer ongelukkig dat juist deze collectie voor Rotterdam bestemd werd; want ik twijfel eraan of tot dusver in uwe stad geleerde beoefenaars der ethnologie gevonden worden. Voor zulke geleerden zijn de voortbrengselen van een zeer ruwen en achterlijken stam van niet minder gewicht dan die van zeer geavanceerden, ja misschien, bij de poging om tot de meest primitieve toestanden der maatschappij op te klimmen, zelfs nog gewichtiger. Voor hem hangt de waarde niet af, noch van de kostbaarheid der grondstof, noch van de fraaie bewerking; maar van de zekerheid der herkomst, de duidelijke beschrijving van gebruik en doel van ieder voorwerp in (?) de betrekkelijke volledigheid. Eene verzameling waarvan gezegd kan worden, dat zij met zorg gemaakt is, dat zij een grondige kennis op het gebied van volkenkunde verraadt, en dat zij zoo goed beschreven is, dat men dit nauwelijks beter wenschen kon, heeft als zoodanig zeker een onbetwistbare waarde. Van handelswaarde kan men hierbij niet spreken. Intusschen zijn ook de armste wilden, wanneer zij begrijpen dat de Europeanen gaarne van hem kleding, huisraad enz. proeven wenschen te bezitten, zelden gereed die voor lagen prijs af te staan; zij trachten van hunne begeerlijkheid te profiteeren. In streken die door vele reizigers worden bezocht heeft men zich eenen soort van markt voor ethnologische voorwerpen gevormd, en wat daar te koop wordt aangeboden is dikwijls naar de smaak van Europeanen toegericht en van zeer twijfelbare echtheid. Hiervan kan bij deze verzameling geen sprake zijn. In Mossamedes en Benguella bestaat nog niets van dien aard. Onze reizigers zijn tot de negers in hunne eigen dorpen gegaan, en hebben daar van hen gekocht wat zij zelven hen zagen dragen en gebruiken. Zij verzamelden te Mossamedes en op de weg van daar naar Humpata, te Humpata, te Catambella, te Quillangues. Bij elk voorwerp is de plaats en datum waarop het verkregen is, als waarborg voor ontwijfelbare echtheid opgeteekend.’*³¹³

Vader Veth had ook zijn deel uitgekozen, als erfdeelhouders van zijn zoon's bezit. Toen Muller's deel van de collectie in 1903 aan het museum te Rotterdam werd gelegateerd

313 Collectiearchief Wereldmuseum / Veth. Deze brieven van Veth zijn alle in november 1885 geschreven en vormen daarmee de vroegste correspondentie over de verdeling van wat deze expeditie aan voorwerpen opleverde.

schreef Snelleman aan de voorzitter van de Commissie van Toezicht van het museum dat Muller een deel van de verzameling gekocht had, maar dat

‘de verzameling nooit (was) tentoongesteld maar altijd ingepakt geweest, van 1885 af! Nu is een andere, veel kleinere, verzameling uit dezelfde streek en van dezelfde mensen (Mondombes) eigendom geworden van Prof. Veth, Daniël’s vader, die ze, toen hij een veilige haven zocht voor dit souvenir, mij schonk. Dit is de verzameling die ik een of twee jaar geleden aan het Museum afstond’.

Achteraf bekeken viel de hele ‘verzameling Veth-Goddefroy’ bij de verdeling in Nederland in zes delen uiteen. Nadat Goddefroy zijn deel nam, kreeg Muller het zijne én dat wat hij voor het Rotterdamse museum bestemd had, waarbij later dat van Veth werd gevoegd. Vervolgens kozen eerst Westerman en daarna Serrurier er hun deel uit. Uit geldnood heeft Goddefroy zijn deel met de rest van zijn verzameling later aan de Trocadéro overgedaan.

Verschillen in wetenschappelijke bewerking en presentatie

Etnografica en Curiositeiten

Museumdirecteuren en verzamelaars stelden vrijwel alles in het werk om voorwerpen van West-Centraal-Afrikaanse herkomst te bemachtigen. Musea deden dat door wat intimiderende brieven aan elkaar te schrijven en rechten op voorwerpen van elkaar af te dwingen. Verzamelaars reisden gebieden af op zoek naar voorwerpen die vaak alleen door middel van onderhandelingen met de lokale bevolking verworven konden worden. Soms profiteerden ze van oorlogssituaties om sculptuur mee te nemen in de vorm van in de steek gelaten fetisjen of 'idolen'.

Uit hun relaas blijkt dat beide partijen nogal verschillend over de voorwerpen oordeelden. Als we kijken naar wat deze voor hen betekenden dan kunnen we twee verschillende invalshoeken onderscheiden. De verzamelaars hadden het meestal over 'curiositeiten'; musea over 'etnografica'. Met curiositeiten werd iets getoond dat nog nooit gezien was en een grote zeldzaamheidswaarde vertegenwoordigde. Door middel van etnografica konden de zeden en gewoonten van de medemens worden beschreven. In beide kwalificaties lagen de motieven die noodzakelijk waren om deze verzamelacties te ontketen.

De cultusobjecten van Du Chaillu, Reade en Monteiro in de jaren zestig en zeventig behoren tot de eerste voorwerpen die uit die regio Europa binnenkwamen. Verblijvend temidden van vreemde volken kregen de reizigers belangstelling voor hun zeden en gewoonten en namen voorwerpen mee. Van enkele objecten weten we dat ze aan musea zijn gegeven en als 'curiositeiten' betiteld werden. Etnografische voorwerpen waren als producten van zeden en gewoonten in die jaren nog synoniem met 'curiositeiten'. Ook toen de handelsagenten rond 1880 de musea hun verzamelingen begonnen aan te bieden vielen die voor hen onder deze toen nog algemeen gangbare naam.³¹⁴ Als

314 Over wat Duitse ontdekkingsreizigers na 1880 verzamelden zegt Fabian dat het verzamelen van 'curios' nog langer doorging. *'Some of the earlier explorers seem to have been content to pick up what they found interesting or curious...'*, later na 1900 werd dit het aanleggen van ambitieuze verzamelingen. *'It would be wrong, however, to suggest that the course of this process ran from simple beginnings to intricate methodologies. Explorers brought along to Africa ideas and habits that owed as much to a long history of collecting curiosities as to the then modern techniques of natural history. Their ideas of what was collectible ranged from curiosity to discovery, from objects that were odd, striking, and unique or rare to others that were destined to confirm expectations and*

we in aanmerking nemen dat Greshoff, mede onder invloed van Serrurier, die naam rond 1885 opeens wijzigde in 'etnografica', dan moet de naam 'curiositeit' voor een museaal voorwerp langzamerhand in de loop van de jaren tachtig in onbruik zijn geraakt. Vanaf het eind van de jaren zeventig, toen de etnografie in Nederland een modern ingerichte wetenschap werd en de fysische antropologie haar intrede deed, had de wijze waarop 'Artis' de etnografie in praktijk toepaste - alleen door een collectie 'curiositeiten' te beheren - voor iemand als Serrurier afgedaan.³¹⁵

In geval van de verzamelaar duurde het langer voordat het begrip van het voorwerp als 'volkenbeschrijvend' oftewel etnografisch ding het oudere begrip van 'zeldzaam' of 'curieus van aanzien' verving. Maar we moeten oppassen om in geval van de etnografische musea te beweren dat ze ooit ook zoals de verzamelaars uitgingen van het voorwerp als een zuiver 'curiosum'. Aan de hand van de beschrijvingen over de wijze waarop in het oude en het nieuwe etnografische museum van 'Artis' tentoongesteld werd kunnen we goed de ontwikkeling volgen van de veranderende betekenis van het etnografische voorwerp. Uit de passage over de opstelling in het eerste museum, dat uit 1861 dateert, lezen we in de Gids *Natura Artis Magistra* uit 1864 dat een voorwerp uit een vreemde cultuur in die tijd een combinatie van twee waarden bezat: de betekenis die een voorwerp voor de beschrijving van die cultuur kon hebben én de curiositeitswaarde die het kon vertegenwoordigen. Die combinatie is ook te lezen in de twee woorden 'ethnologische merkwaardigheden' die in de gids gebruikt worden. Een voorwerp uit een vreemde

hypotheses, fill taxonomic pigeonholes, and document nature according to scientific rubrics and disciplinary divisions. Somehow they had to accommodate the wildly exotic fetish and the inconspicuous mineral or zoological specimen within a frame of scientific investigation as 'natural' objects.' (2000: 193).

- 315 Een uiteenzetting over het ontstaan van de begrippen 'etnografie' en 'etnologie' is in de afgelopen tien jaar in meerdere publicaties gegeven (Cf. H.F. Vermeulen: 1995: 39-59). De meest recente is die van Von Brisskorn (2000) die een kort historisch overzicht geeft en daarin het artikel betreft uit 1970 van Hans Fischer: 'Völkerkunde, 'Ethnographie', 'Ethnologie'. Kritische Kontrolle der frühesten Belege', in: *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd.95: 169-182. Nadat in de verhandeling *Allgemeine Nordische Geschichte* uit 1771 door de historicus A.L. Schlözer 'Ethnographie' voor het eerst gebruikt wordt, en wel in direct verband met de geografie (idem voor volkenkunde en aardrijkskunde) lanceert de historicus A.F. Kollár in 1783 het begrip 'Ethnologie' (eigenlijk als 'etnologia'). Vooral in Frankrijk was 'etnologie' in de loop van de negentiende eeuw sterk verknoot met de 'fysische antropologie'. In Duitsland werd ze 'volkenkunde'. 'Etnografie' kreeg in die tijd in Duitsland de betekenis van 'Völkerbeschreibung' (21, 22). Dit onderscheid tussen 'volkenkunde' en 'volkenbeschrijving' is ook in Nederland waar te nemen. Opmerkelijk is dat het REM steeds etnografisch museum bleef, en dat 'Artis' beide begrippen gebruikte. In het licht van Serrurier's definitie van 'etnologie' als 'sociologie' wordt dit echter begrijpelijker. Het Leidse museum had een etnografische taak. T.S. Constandse-Westermann merkt op dat het Nederlandse onderzoek na 1850 vooral Nederlands schedelmateriaal betrof (1983: 6). Over de Nederlandse fysische antropologie: A.J. van Bork-Feltkamp, 'Anthropological Research in the Netherlands. Historical Survey', in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Natuurkunde, Tweede Sectie, Deel XXXVII, No.3* (1-166), Amsterdam, 1938: 4.).

cultuur kon iets in wetenschappelijke zin over die cultuur zeggen, maar ook iets vertegenwoordigen dat qua betekenis of uiterlijk voor de Nederlander van toen zeer afweek van wat bekend was. De gids legt dit als volgt uit:

‘Hebt ge lust de woning van een Japanner of Dajakker, de wigwam van een Polynesier of de kort boven den grond op palen gebouwde hut van een Maleijer in al zijne deelen te beschouwen, het museum biedt er u de gelegenheid toe in tal van modellen. Met een enkelen oogopslag ziet ge het onderscheid tusschen een prahoe der Javanen of Dajakkers en de kajak der Groenlanders, en tal van beelden en groepen veraanschouwelijken u ’t leven en bedrijf der Morgen- en Avondlanders. Onder deze stolp ziet ge een optocht van een Javaansch regent, uit 75 beeldjes zaamgesteld; onder die beide anderen een Chineschen en een Javaaschen bruidsstoet, waarbij de een 48, de andere 100 beeldjes bevat; hier de passer of markt te Samarang met niet minder dan 196 beeldjes, daar eene Chinesche begrafenis, waarbij 140 personen zijn voorgesteld, ginds straf oefeningen onder de oogen van een mandarijn, waarbij straffenden en gestraften te zamen een 50tal uitmaken. Kostelijk zijden gewaden, met edel metaal versierde wapenen en onbegrijpelijk keurig filigrain van Padang leveren u een denkbeeld der kunstvaardigheid door de Oostersche weelde in het leven te geroepen. De tooverhoorns en regenstaven wijzen u aan hoe ellendig het nog met de beschaving van den geest in die rijke gewesten is gesteld, en de gesnelde koppen van Borneo doen u eene rilling over de leden gaan. Ge verbaast u als ge ’t bewerkte koper der Batta’s ziet, over de kunstvaardigheid van een volk dat nog tot de kannibalen behoort, en die verbazing bereikt nog hooger’ trap, als voor u een Battasch handschrift wordt ontrolld, van ruim 30 voet lengte, op boomschors en met figuren geillustreerd. De kunst van batikken wordt u in eene reeks van stalen en monsters ontvouwd; ge kunt den gamelang der Javanen bespelen of den tom-tom der Afrikanen; ge kunt de eenvoudigste muntsoort, de kaurie of schelp, vergelijken met de gouden obang der Japanners, die eene waarde van circa f325 heeft. In ’t kort: hier ziet ge in een klein bestek duizenden merkwaardigheden aan schier alle oorden der aarde ontleend.’

Behalve dat deze passage handelt over de betekenis van de voorwerpen, gaat ze ook in op de betekenis van het museum. Het museum stelt de bezoeker in staat om aan de hand van de uitheemse voorwerpen emoties te ondergaan als verbazing over bijvoorbeeld ‘onbegrijpelijk keurig filigrain’, en het veroorzaken van een ‘rilling over de ledematen’, te zien in wat voor ‘ellendige staat’ men elders nog ‘in den geest’ verkeert en een beschreven rol te zien met een nog nooit vertoonde lengte. Dat gebeurt alleen dankzij de uitleg over wat het voorwerp ‘is’, dat wil zeggen wat voor functie het had en in wat voor omstandigheden er

gebruik van was gemaakt. De verbazing over het ‘nog nooit vertoonde’ diende gewekt te worden vanuit het weten of kennis nemen van de context van de oorsprong of herkomst. Afrika wordt in dit verband één keer genoemd: de *tom-tom* die waarschijnlijk van de Ashanti afkomstig was. De wijze waarop de etnografica in het museum van ‘Artis’ rond het midden van de jaren zestig werden gepresenteerd en toegelicht paste nog ergens in de traditie van de opstelling van rariteiten zoals die in zeventiende- en achttiende-eeuwse kabinetten werd getoond. Als we de afbeelding bekijken die in die tijd door Hekking van een deel van de presentatie gelithografeerd is, dan valt de menigte van getoonde voorwerpen op.³¹⁶ Dergelijke volle en onoverzichtelijke taferelen waren verdwenen toen ‘Artis’ in 1888 de deuren van zijn nieuwe etnografische museum opende. Er had toen een ommekeer in de presentatie plaatsgevonden, waarin de voorwerpen overzichtelijker geplaatst waren, veelal in vitrines, meer op afstand van de beschouwer. De plek op de vloer die in het oude museum bijvoorbeeld het boek had gekregen van Neubronner van der Tuuk (kort na 1850 op Borneo bij de Toba-Batak verworven) was in de nieuwe opstelling ondenkbaar (zie afbeelding 49 voor de presentatie in het kleine etnografische museum, met op de voorgrond het Batak-boek). Wat vooral in de nieuwe museale aanpak een rol zal gaan spelen, is de toelichting op wat er te zien was. De gids die ‘Artis’ in 1885 over de West-Centrale collectie uitgeeft, wijst al vooruit naar de nieuwe, overzichtelijker geworden opstellingen in het nieuwe etnografische museum van 1888.

De discussie over *Schau- oder Studien-Sammlung* die rond 1880 over de opstelling in het Groote Museum losbrandde, moet het presentatiebeleid in het nieuwe etnografische museum zeer zeker hebben beïnvloed. Onder andere in navolging van het *Zoologische und Anthropologisch-Ethnographische Museum* in Dresden en het *Museum für Naturkunde* in Berlijn en het *Natural History Museum* in Londen besloot men de gehele verzameling in twee hoofdafdelingen te splitsen: een wetenschappelijke collectie en een *Schau-Sammlung*.

Met de komst van Max Weber deed midden jaren zeventig de zoölogische wetenschap in het Groote Museum haar intrede. Naarmate de Universiteit

316 Ter gelegenheid van de aanstaande opening van ‘het kleine museum’ verscheen op 2 mei 1861 een artikel in de *Amsterdamsche Courant* ‘Ethnographisch Museum in Natura Artis Magistra’. ‘In de zaal rondwandelende en met opmerksamen blik alles beschouwende, verbeeldt men zich verplaatst te zijn in die wereldstreken van waar het herwaarts is gebracht’. De auteur beschrijft in het kort de voorwerpen en de streken waar ze vandaan komen en komt ook bij Afrika. ‘Ook van de zeden en gewoonten der bewoners van Noord- en Zuid-Afrika wordt ons een aanschouwelijke voorstelling gegeven, insgelijks door huisraad, kleedingstukken, wapenen, afgoden, visch- en jagttuig, landbouwwerktuigen enz. enz....Eene herinnering aan de aartsvaderlijke tijden verschaffen ons de gereedschappen bij de herders in gebruik, die omstreeks het midden van Afrika nog in den nomadischen toestand leven...Kaffers en Hottentotten introduceren zich bij ons allergunstigst door de voortbrengselen van hunnen handenarbeid.’ In de sinds 1852 uitgegeven Jaarboekjes wordt tot 1861 geen melding gemaakt van schenkingen van Afrikaanse voorwerpen. Het moet hier dan ook om een (nog niet getraceerd) collectiedeel gaan dat voor 1851 in bezit van ‘Artis’ was.

van Amsterdam zich over de collectie ontfermde, werd deze steeds meer voor wetenschappelijke doeleinden ontsloten en gepresenteerd. De collectie van het Groot Museum werd zo geen *Schau*- maar een *Studien-Sammlung*, terwijl de etnografische collectie in het nieuwe etnografische museum een *Schau-Sammlung* werd.³¹⁷

Over de wijze waarop 'Artis' zijn West-Centrale verzameling presenteerde weten we het volgende. Omdat in 1885 de catalogus *Verzameling van Ethnographische Voorwerpen aan de Westkust van Afrika voornamelijk in het Congo-gebied verzameld, en voor het meerendeel aan het Genootschap ten geschenke gegeven...* werd uitgebracht met meer dan honderd voorwerpen in een opeenvolgende nummering, weten we zeker dat in het oude etnografische museum in dat jaar nog een ruime plaats was gereserveerd voor de in ieder geval tot in dat jaar geschonken West-Centrale verzamelingen. 'Onder de Landgenooten, die deze verzameling door schenking hebben verrijkt, worden met erkentelijkheid genoemd de Heeren: J. C. W. H. Cremer, L. S. Anema en J. M. Westerouen van Meeteren', staat in het begin vermeld. Bij de ruim honderd voorwerpen moeten in ieder geval kaartjes met de betreffende catalogusnummers geplaatst zijn, vergezeld misschien van een korte beschrijving. Over materiaal, dat illustreert hoe de voorwerpen waren opgesteld en wat er op de tekstbordjes stond geschreven, beschikken wij echter helaas niet meer. In de overvolle opstelling van het oude museum zullen ze zijn opgesteld als een deel der 'etnografische curiosa' zoals de museumcollectie ook in eerste instantie in 1861 beschouwd werd. Zodra de collecties naar het nieuwe etnografische museum waren overgebracht, was een nieuw museaal tijdperk aangebroken. In de hoge vitrines op de galerij waren ze vanaf toen in overzichtelijke opstellingen te zien. Voor de grotere voorwerpen, zoals in het geval van de grote minkisi, zal een uitzondering moeten zijn gemaakt. Die zullen tegen wat toen genoemd werd de 'vrije wandruimte' opgesteld gestaan hebben.

In 1890 wordt in een artikel over het etnografische museum van 'Artis' uitgebreid op de achtergronden van het initiatief en het toenmalige presentatiebeleid ingegaan.

Westerman wilde zelf '...als directeur van 'Artis' eene plaats inruimen voor het hoogst georganiseerde wezen dat de dierkunde kent (...) In een zoölogischen tuin behoort eene plaats ingeruimd te worden voor den mensch', zou hij eind jaren vijftig hebben gezegd. Midden jaren tachtig resulteerde deze uitspraak – nog steeds onder de bezielende leiding van Westerman – in de plannen voor een groot etnografisch museum dat op de eerste mei

317 'Het Zoölogisch Museum' in: *Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra 1838-1898*, 1898: 18-24. Dit had de nodige financiële gevolgen. 'Vooral wanneer men deze Musea naar de nieuwe begrippen wenscht te reorganiseren, wanneer de zoogenaamde 'Show-collections' meer op den voorgrond zullen treden, worden de moeilijkheden en de financiële bezwaren voor particuliere genootschappen, als het onze, steeds grooter en grooter.(...) De beschikbare muurvlakte voor het plaatsen der kasten moet zoo groot mogelijk, de hoogte der kasten niet te groot zijn, overlading van voorwerpen moet vermeden worden, en ieder voorwerp uitstekend waar te nemen en nauwkeurig geëttiqueerd zijn...'. (20).

1887, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van 'Artis', gedeeltelijk voor publiek werd opengesteld.

*'Thans is de gansche verzameling geordend en gerangschikt, en zal zij, naar de belangstelling die zij nu reeds wekte, te oordeelen, heel spoedig het grote aantrekkingspunt worden voor verreweg de meeste bezoekers van den zoölogischen tuin. Terloops zij hier de hoop uitgesproken dat de jeugdige instelling thans verschoond moge blijven van de ...onredelijke critiek die er, in 1887, uit meer verklaarbaren, dan lofwaardigen of wetenschappelijken naijver, te haren aanzien geoefend werd. Wanneer wij dat zeggen, geschiedt het niet uit vrees voor eene ernstige afbreuk, (die het museum in 'Artis' te vreezen noch te wachten heeft), maar alleen om te helpen voorkomen dat juist van wetenschappelijke zijde niet een odium over de inrichting worde uitgesproken, dat voor een zeker deel van het publiek met welgevallen begroet en verhandeld wordt.'*³¹⁸

Vervolgens wordt ingegaan op de nieuwe wijze van presenteren en de achterliggende gedachte.

'Het Ethnographisch Museum is gehuisvest in een aantal in elkander loopende, ruime, hooge en van gaanderijen voorziene zalen. De aanblik bij het binnentreden is alleraangenaamst; een punt dat misschien voor den wetenschappelijk-strengen ethnograaf van geringe doch met het oog op het doel waaraan inzonderheid dit museum zal dienen te beantwoorden, van meerdere beteekenis is. Immers – indien één onderdeel der wetenschap vatbaar is gepopulariseerd te worden, dan is het de ethnographie. De voorwerpen die zij ter leering omvat, zijn in hunne afwisseling naar aard, bestemming, afkomst, vorm en kleur, even zoovele bestanddelen van een aanschouwelijk onderwijs, hetwelk ieder gemakkelijk prikkelt, zijne belangstelling wekt en waarvan de indrukken zonder inspanning worden opgenomen. Hoe aanlokkelijker en behagelijker voor het oog de voorwerpen in hun ensemble worden uitgesteld, hoe eerder ook de geest geboeid zal worden. Maar, het is haast onnoodig te zeggen, de esthetischen eis mag niet verdringen den eisch dat er in de verzameling een bepaald wetenschappelijk systematisch verband zij. En aan beide voorwaarden, die elkander zoo lichtelijk uitsluiten, is op

318 'Het Ethnographisch Museum in Artis' in: *De Indische Gids* 11: 1368-1372. De (anonieme) schrijver doelt op Serrurier's recensie van Pleyte's catalogus in het *Internationales Archiv für Ethnographie* in 1888. Dezelfde bron vermeldt de uitspraak van Westerman over de combinatie van 'de mens in de zoölogische tuin'.

gelukkige wijze voldaan. De voorwerpen zijn deels in kasten en vitrines, deels langs de muurvlakte tentoongesteld, en nu is het hem gelukt om met behoud van het stelsel, dat beantwoordt aan de voorwaarde: een overzicht over bepaalde onderdeelen nevens de mogelijkheid van vergelijking tusschen gelijksoortige elementen en zooveel doenlijk eene geographisch-ethnologische rangopvolging, de verzameling ook in op zich zelf staande afdeelingen aan de eischen der schoonheid te laten voldoen. De plaatsing der voorwerpen in de kasten is zoodanig dat zij gemakkelijk kunnen worden gezien, - wat bij het reusachtige aantal nog niet zoo gansch eenvoudig is, de muurvlakten zijn er op doelmatige wijze om er in de vorm van tropeeën [sic] de groote menigte wapens en soms ook voorwerpen van kleeding en krijgsmunitie te exposeeren. Maakt het in den beginne ook een eenigszins vreemden indruk een aantal modellen van vaartuigen en andere zaken, ook netwerk boven zich in de lucht te zien zweven, waar ze trouwens een voor het oog behagelijk effect maken, - weldra bekomt men van zijne bevreemding, als het blijkt dat al die voorwerpen van de gaanderij zeer goed zijn waar te nemen.'

Op deze 'gaanderij' werden pas in mei 1889 de West-Centrale verzamelingen geëxposeerd.

In dit artikel wordt ook vermeld dat 'Artis' spoedig met een wetenschappelijke inventaris zal komen: een register dat in navolging van sommige buitenlandse musea wordt aangelegd. Er is al een catalogus voorhanden, deelt conservator Pleyte mee, en zal daarmee die bedoeld hebben met de titel *Verzameling van Ethnographische Voorwerpen aan de Westkust van Afrika voornamelijk in het Congo-gebied verzameld, en voor het meerendeel aan het Genootschap ten geschenke gegeven uit 1885*.³¹⁹ Ook in deze catalogus '(is) de indeeling der ethnographica ...geschied naar het model dat hier te lande het eerst door het museum te Leiden werd ontworpen en vervat is in de volgende punten: 1°. voedingsmiddelen, keukengereedschap, opwekkende middelen; 2°. kleeding en opschik; 3°. woning en huisraad; 4°. jacht en vischvangst; 5°. landbouw en veeteelt; 6°. middelen van vervoer; 7°. handel; 8°. nijverheid; 9°. wapenen en krijgstuig; 10°. waardigheidsteekens; 11°. muziek, dans, tooneel, spelen; en 12°. wetenschap, godsdienst, ceremonieën.'³²⁰

Het artikel zegt veel informatie te hebben ontleend aan een stuk in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, waarin een oproep is gedaan om vooral verzamelingen uit Nederlandsch-Indië aan dit museum te schenken. Dat zou bijdragen aan 'verrijking en

319 De schrijver vermeldt dat er nu (1890) een catalogus is die 'slechts Java, de buitenbezittingen, Australië en Oceanië omvat, en, naar te hoopen is, binnenkort ook de ethnographica der overige werelddeelen zal beschrijven.' Bij die ene catalogus zou het blijven, wat misschien typerend kan worden genoemd voor de tanende inzet voor het etnografisch museum dat twee decennia daarop zou worden ontruimd.

320 Er valt een overeenkomst op te merken in de indeling of rangorde van onderwerpen zoals die hier en in de eerdergenoemde reisverslagen zijn ingedeeld.

uitbreiding van het Museum, dat door zijne plaatsing in de hoofdstad des lands, in de eerste plaats geroepen is een beeld van de bevolking der Nederlandsche overzeesche bezittingen te geven en vervolgens dat der natuurvölker in 't algemeen'.

Onder de rubriek *Wetenschappelijke Berichten* verschijnt in mei 1889 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de mededeling:

'In het Museum voor land- en volkenkunde van Natura Artis Magistra te Amsterdam, is weder eene nieuwe gaanderij ter bezichtiging opengesteld. De talloze voorwerpen, daar bijeengebracht, geven een denkbeeld van de zeden, gewoonten en den graad der ontwikkeling der volken, welke de Kongostaten en de weinig bekende binnenlanden van Afrika bewonen. Door de welwillende beschikking zijner familie, is in dit deel van het museum opgenomen de hoogst belangrijke verzameling, door den onverschrokken reiziger Iwan [sic] Maria Schuwer, gedurende zijn gevaarlijke tochten in de binnenlanden van Afrika met aanzienlijke kosten en zorg bijeengebracht. Prof. P.J. Veth en diens zoon, dr. Veth te Rotterdam, stonden op vrijgevege wijze voor dit museum ten geschenke af de geheele collectie ethnographische voorwerpen, nagelaten door den jeugdigen reiziger D. D. Veth, die zijne zucht tot wetenschappelijk onderzoek met den dood moest bekopen. Verder zijn in deze afdeeling op doelmatige wijze gerangschikt: de belangrijke verzamelingen door de heeren J. C. W. H. Cremer, F. Hanken, J. A. A. Marcussen, L. Anema, J. M. Westerouen van Meeteren en J. de Boer, die alle met niet geringe zorgen en opofferingen bijeengebracht, in verschillende zendingen aan het Genootschap werden geschonken.'

Dit persbericht wordt in zestien dagbladen in Nederland overgenomen. De datum van dit bericht is 8 mei 1889, dat wil zeggen dat de galerijen anderhalf jaar na de eerste openstelling van het museum voor deze collecties zijn ingericht en publiekelijk toegankelijk gemaakt.

Serrurier's kritiek

De opening van het nieuwe etnografische museum van 'Artis' werd door Serrurier en Schmeltz, zijn conservator, met argusogen gevolgd. Over het nieuwe museum kwam Schmeltz direct met een bijdrage in de eerste aflevering in 1888 van het door het REM uitgegeven *Internationales Archiv für Ethnographie* (dat tot in 1966 bleef bestaan). De opening van het nieuwe etnografische museum wordt aangekondigd, maar in de boekenrubriek levert Serrurier een niet mals commentaar op de wijze

waarop de opstelling is verzorgd en dit museum zijn collecties in catalogi presenteert. Zijn recensie van Pleyte's *Gids voor den Bezoeker van het Ethnographisch Museum van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap* laat zien hoezeer het REM hechtte aan de wetenschappelijke status van een etnografisch museum. In dezelfde aflevering van het *Internationales Archiv* spreekt Schmeltz in een rubriek met museumnieuws de hoop uit dat de opening van dit etnografische museum van 'Artis' een '*...Schaffung (wäre) eines neuen Zufluchtortes, für alle jene vergängliche Artefacte der Naturvölker mit voller Sympathie zu begrüßen.....Möge auch dieses Museum ein Archiv der Menschheitsgeschichte werden und unter ernster Leitung unserer jungen Wissenschaft zum Segen gereichen*' (Schmeltz, 1888, I: 110). Verderop in deze aflevering volgt dan in de rubriek *Livres et Brochures. - Büchertisch* Serrurier's bovengenoemde drie paginalange recensie van Pleyte's *Gids voor den Bezoeker van het Ethnographisch Museum van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap: 'Natura Artis Magistra'* die in 3 delen in 1888 verscheen. In plaats van een museum dat het leven in de Nederlandse koloniën aanschouwelijk zou maken, is er nu een puur etnografisch museum ontstaan, zo merkt Serrurier op. Hij blijkt ontstemd te zijn over de pretenties van 'Artis'. '*Während ersteres einen nicht zu unterschätzenden, rein praktischen Nutzen gehabt hätte, hat letzteres allein einen solchen für die Wissenschaft.*' Nu verrast Pleyte ons, zo gaat hij verder, met de mededeling dat het nieuwe museum de handelaren helpt om de zeden en gewoonten en de taal van de inlanders te leren kennen en ook beter te begrijpen welke handelswaren de inlanders precies begeren. Een etnografisch museum kan deze taak niet vervullen. Dat dit museum tot iets dergelijks in staat zou zijn berust op een dwaling, luidt Serrurier's oordeel:

'...Wir begegnen seiner Nützlichkeitstheorie ebensowenig im weiteren Verlauf seines Werkchens wieder, wie der Schilderung von, oder dem Hinweise auf Import- oder Exportartikel. Wende wir uns nun dem eigentlichen Inhalt selbst zu und beginnen mit dem ersten Heftchen (Insulinde 1. Java) so finden wir dass der Verfasser die vorhandenen Gegenstände in 12 Gruppen vertheilt, und zwar in die, welche Schreiber dieses bei der Neuorganisation des Rijks Ethnographisch Museum zuerst aufgestellt hat, was hier bemerkt sein möge da der Verfasser vergessen hat dies mitzutheilen.'

Had Pleyte nog in 1885 in de *Gids* van voorwerpen uit West-Centraal-Afrika keurig vermeld dat de indeling in groepen was overgenomen van het REM (zie hierboven), nu haalt Serrurier fors naar hem uit omdat zijn wetenschappelijke indeling is gebruikt zonder naar hem te verwijzen. Behalve dat de wetenschappelijke indeling van hem afkomstig is, komt daar nog bij dat Pleyte de autochtone namen van de voorwerpen vaak verkeerd weergeeft en spelt. Op dit laatste blijft Serrurier kolommenlang tamboereren. Aan de feitelijke gegevens van Pleyte mankeerde heel wat, zo concludeert hij.

‘Es ist wünschenswert, das Verständniss für unsere junge Wissenschaft in immer weitere Kreise zu tragen und dass der erwähnten Fehler ausländischer Publicationen weniger werden. Dazu durch ernstes, fleissiges Studium des schönen Sammlung von ‘Artis’, durch geeignete Bekanntmachung der reichen Schätze derselben mitzuwirken, ist nicht allein eine schöne Aufgabe, sondern eine Pflicht für den jungen Conservator!’ (Schmeltz, 1888, I: 110).

In dezelfde aflevering wordt door Schmeltz ook nog vermeld dat dezelfde C.M. Pleyte, tot die tijd assistent in het REM in Leiden, op 1 oktober 1887 conservator is geworden van ‘de ethnologische verzameling’ van ‘Artis’.

‘Die ausgezeichnete Gelegenheit zur Vorbildung welche sich ihm in seinem seitherigen Wirkungskreise bot, berechtigt zu der Erwartung dass er die ihm nun anvertrauten Schätze im Interesse der Ethnologie fruchtbringend verwerthen werde’ (ibidem).

De tirade die Serrurier afstak tegen het begrip curiositeit wanneer het etnografica betrof, hield meer in dat hij zich afzette tegen een verleden, waarvoor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden nog model stond, dan dat het nu een nieuwe, revolutionaire manier van presenteren van de betreffende voorwerpen betekende.

Van de wijze waarop de etnografische wetenschap wel zou verricht moeten worden zou Serrurier in hetzelfde jaar een voorbeeld geven dat hieronder zal worden behandeld.

Bewerking en presentatie

Bij binnenkomst in de musea kregen de West-Centrale voorwerpen inventariskaarten waarop, vaak letterlijk, de aantekeningen waren overgenomen die de verzamelaar opgesteld had. Niet alleen de verzamelaar Goddefroy leverde uitvoerige beschrijvingen van wat en waar en van wie hij de voorwerpen had verworven. Sommige schenkers, bijvoorbeeld Van der Kellen en Vogelpoel, leverden uitvoeriger beschrijvingen van gebruik en functie van voorwerpen dan anderen. Kijken we naar wat Vogelpoel op 23 juli 1885 vanuit zijn huisadres te Nieuwendiep aan documentatie leverde bij een bepaald object, dan werd hiermee ook een stand van wetenschap gegeven wat betreft de *minkisi*.

‘No 1. Mabiala Mandembo, eerste god der Loango-kust (14-5° Z.B.). Omtrent de spijkers in de borst van den fetisch werd me door den prins van Kabinda het volgende meegedeeld. Bij elke gebeurtenis van eenig belang slaat men een

spijker in den fetisch, daarna doet deze aan den fetischpriester meededeelingen. Bij treurige gebeurtenissen, bijv. ziekte van een vorst, zondert de priester zich met het beeld eenigen tijd af en wijst daarna een persoon aan die de oorzaak van het ongeluk is. Deze wordt dan gevangengezet en moet een poeder gebruiken die volgens den consul te S° Paulo de Loanda, den heer Wenniger, veel overeenkomst heeft met Hecacuanapoeder, dat in de geneeskunde als braakmiddel wordt gebruikt. Volgt op dit gebruik alleen braking dan wordt de persoon vrijgesproken; krijgt de beschuldigde (en dit gebeurt meestal) bovendien diaerhoia [sic] dan wordt hij ter dood gebracht, zijn lichaam in stukken geslagen en deze in het bosch geworpen.'

We herkennen in deze beschrijving dat wat door reizigers ook de casca-proef wordt genoemd, maar treffen hier een onbekende, voor de betrokkene fatale versie aan, namelijk dat diarree het doodvonnis inluidde. Maar verder dan de vermelding in de brief is deze informatie nooit gekomen.

Greshoff's beschrijvingen bij de objecten zijn over het algemeen aan de korte kant. Autochtone namen noemt hij niet of nauwelijks. Hij blijkt meer een verzamelaar te zijn die gericht is op de esthetische kwaliteiten of de zeldzaamheidswaarde van voorwerpen.

*'En nu komt als N° 22 het mooiste stuk wat U van deze streken in het museum zult hebben. Een koningsmuts geheel met tijgernagels bezet. Ik geloof niet U [sic] ooit een tweede exemplaar zult machtig worden. Ook het schild, de messen en de speren van Equatoriaal Afrika zijn zeer schoone stukken en komen alléén voor in Belgische verzamelingen die met de nieuwe Etât Indépendant in verband staan.'*³²¹

Beschrijvingen van namen, betekenissen of functies, waren zo nauwkeurig mogelijk vermeld op de schenkingslijsten. In de catalogi of gidsen, zoals ze toen ook heetten, werden de gegevens die de agenten verstrekt hadden zo goed als letterlijk overgenomen. Bij het verzoek om voor het betreffende museum te verzamelen werd ook gevraagd om de gegevens betreffende vindplaats, naam van de bevolkingsgroep en de autochtone naam van het object. De museale taak om acquisities op wetenschappelijke wijze te beschrijven werd, zoals we straks zullen zien, vooral door het REM serieus genomen.

321 RMV collectiedossier Serie 514. Brief d.d. 9 oktober 1885 vanuit Boma aan Serrurier. Verder meldt hij nog: 'Mr. Veth is dood zoo als U weet en Goddefroy [sic] is naar huis, wat nu v/d Kellen uitvoert weet ik niet.' Ook komen we uit die brief te weten: 'Herinnert U zich dat zusje nog van mij dat toen met mij bij U gedejeuneerd heeft? Die is thans geëngageerd met Mr. Bloeme...', die kort daarop met haar zou trouwen.

Maar de in hoofdstuk 3 geciteerde uitgebreide beschrijving die de handelsagent Zwier van Sandick in 1880 gaf van het gebruik van een *nkisi n'konde* is nooit opgenomen in een publicatie die de vijf ontvangende musea over hun West-Centraal-Afrikaanse collecties uitbrachten. Er is ook nooit naar verwezen. Evenmin zijn in de wetenschappelijke literatuur de versies vermeld over de cascaproef, waar ook Nederlanders over hadden geschreven. Dit gaat ook op voor wat de handelsagent Hanken vermeldde over het uitgebrande dorp waarin hij in 1875 de twee Chokwe-beelden haalde (zie afbeelding 36 en 36b) die hij vervolgens tien jaar later aan 'Artis' schonk. Voor ons bevat deze passage in zijn aanbiedingsbrief historische informatie over internationale politionele acties tegen de Congolezen van toen. Dit soort informatie die in de schenkingslijsten valt te lezen (er werden meerdere voorwerpen tijdens een bepaalde oorlog weggenomen van de plaatselijke bevolking) werd uiteindelijk niet in de gids opgenomen.

Zo op het eerste gezicht bevat de door 'Artis' uitgebrachte Gids *Verzameling van Ethnographische Voorwerpen aan de Westkust van Afrika, voornamelijk in het Congo-gebied, verzameld, en voor het meerendeel aan het Genootschap ten geschenke gegeven* uit 1885 de ingekorte en soms naderhand uitgebreide informatie die de handelsagenten bij elk voorwerp vermeld hadden. Er worden 101 nummers in genoemd, die verwezen moeten hebben naar de nummers die de voorwerpen in de opstelling gekregen hadden. Vergelijken we de catalogusteksten met wat oorspronkelijk bij de betreffende voorwerpen bij de schenking stond, dan zijn er een aantal kenmerkende verschillen aan te wijzen.

Als Nummer 12 is in de catalogus 'Tudilive Grafsteen' opgenomen. De toelichting luidt: 'Proeve van inlandsche beeldhouwkunst. Komt weinig voor en is dus moeilijk te bekomen.'

Het gaat hier om een voorwerp uit de schenking van J.C.W.H. Cremer, die als nummer 51 in de 'Artis'-serie 142 in 1885 is opgenomen (RMV 2668-804). De beschrijving, die in feite een soort kwalificatie is, zegt dat dit voorwerp bekeken zou kunnen worden als een 'proeve van inlandsche beeldhouwkunst'. Vanuit Vista schreef Cremer echter in zijn beschrijving:

*'Grafsteen, zoover mij bekend slechts in Ambrizette eene plaats tusschen Banana & Ambriz gebezigd op graven van overledene vrouwen die in zwangere toestand, in kraambled of korte tijd daarna overlijden; ze wijzen steeds aan in welke toestand de lijderees stierf, als grootste heiligschenders beschouwd [sic] men hem, die zoo 'n steen rooft.'*³²²

322 NAM-archief / KIT.

Nummer 14 is een ‘M’Poe. Houten hoed’, die onder hetzelfde nummer onder de ‘Artis’-serie 136 is opgenomen (zie afbeelding 39). De toelichting erbij luidt:

‘Door Negers bewerkt, doch weinig door hen gedragen. In hun vrijen tijd worden deze hoeden somtijds door Negers gemaakt en aan de blanken te koop aangeboden.’

Vergelijken we deze tekst met dat wat handelsagent Anema bij dit voorwerp in zijn schenkingslijst vermeldde dan zien we dat de eerste tekst drie keer is aangevuld, in laatste instantie in het handschrift van Anema zelf. Anema vermeldde in eerste instantie: ‘M’Poe. Hoed, door Negers bewerkt.’ In een daaropvolgende lijst is dat geworden: ‘M’Poe. Houten hoed, door Negers bewerkt, hoewel weinig door Negers gedragen’. Vervolgens komt dan de tekst in een nieuwe versie van de lijst die het museum voor de beschrijving in de tentoonstellingscatalogus gebruikte.

De drie bovengenoemde voorwerpen zijn onder het hoofdje *Handel en Industrie* opgenomen, wat zeker voor de grafsteen opmerkelijk is, omdat het hoofdje *Godsdienst* meer geschikt lijkt. Onder dit laatste hoofdje staan wel veertien ‘fetischen’, twee maskers, een waardigheidsteken en een klokje (een zogeheten *n’dudu* van de Vili).

Opvallend is vooral de omschrijving ‘*proeve van inlandsche beeldhouwkunst*’, die door iemand van het museum zelf eraan moet zijn gegeven. In die tijd wordt het begrip ‘kunst’ voor Afrikaanse voorwerpen sporadisch gebruikt. In het laatste hoofdstuk zullen we even hierop ingaan. Het etnografische museum van ‘Artis’ hanteert hiermee een begrip dat in de musea van zowel Leiden als Rotterdam nergens gevonden wordt. Deze interpretatie van de betekenis van voorwerpen betreft meer een waardering van waartoe men ‘de neger’ op kunstzinnig gebied in staat achtte en volgt niet het stramien van de etnografische musea of musea voor Land- en Volkenkunde (zoals ze toen ook heetten): de toelichting op de zeden en gewoonten van verre volkeren. Ook de zin dat ‘de negers’ houten hoeden maakten ‘*in hun vrijen tijd*’ duidt op een interpretatie die in de oorspronkelijke toelichting niet staat vermeld.

Zou dit soort toevoegingen kunnen wijzen op een onzorgvuldige beschrijving van de kant van conservator Pleyte die is terug te vinden in de hierboven behandelde recensie met de niet malse kritiek die Serrurier in 1888 in het eerste nummer van het *Internationales Archiv*... ventileerde?

Deze voorbeelden wijzen op de selectieve verwerking van de schenkerinformatie. In de musea werd wel aandacht gegeven aan de functie, samenstelling en herkomst van het voorwerp, maar de wijze waarop het verworven was en de verhalen over hoe de verzamelaar de voorwerpen gebruikt zag worden waren van in museaal opzicht van secundair belang.

In de jaren zeventig moet binnen de musea al een consensus hebben bestaan over de basisfeiten die bij de verwerving van een voorwerp moesten worden genoteerd. Wordt de beschrijving die Krul aan het Koninklijk Kabinet leverde bij de schenking in 1876 van de eerste verzameling van West-Centrale voorwerpen vergeleken met de wijze waarop Goddefroy in 1885/86 de voorwerpen van de Veth-verzamelingen beschreef dan lijkt er geen noemenswaardig verschil aangegeven te kunnen worden. Zoals P.J. Veth, als verdeler van de verzameling en hoogleraar volkenkunde aan de Universiteit van Leiden, op 19 januari 1886 Serrurier schriftelijk liet weten, was er sprake van: *‘een beschrijvende catalogus, die den aard, het gebruik en de herkomst, veelal ook de inlandsche namen, der voorwerpen vermeldt; zij geeft van de huishouding der in Angola wonende Neger of liever Bantoe-stammen, zoo ver ik kan nagaan een vrij volledig overzicht.’* Ook bij Krul's identificatie van elk voorwerp zijn de aard, het gebruik en de herkomst en de inlandse naam ook vermeld.

Voor de uitwerking van de wijze van registratie droeg het museum zelf zorg. Modellen hiervoor waren al bekend bij het KKZ.³²³ Maar ook buiten de musea waren er deskundigen die zich daarom bekommerden. Zo gaat P.J. Veth in zijn boven geciteerde brief aan Muller die de etnografische waarde van ‘de verzameling Veth-Goddefroy’ moet aantonen nog even in op de naar zijn mening beste manier om de collectie te registreren.

‘Mijn wensch mag dan eene systematische rangschikking, die de directeur in het belang der zaak achten mocht niet in den weg staan, maar het zal ook bij zulk eene schikking gemakkelijk zijn door een etiket aan ieder voorwerp gehecht een vermelding in den systematische catalogus de herkomst der van mijn zoon afkomstige voorwerpen, met genoegzame duidelijkheid aan te wijzen.’

De publicaties over de West-Centrale verzamelingen

Over de in Nederland binnengekomen West-Centrale verzamelingen waren al vóór 1890 een aantal publicaties uitgebracht. De catalogi die ‘Artis’ en het Rotterdamse museum in 1885 over hun collecties maakten, het artikel *Dubbelm masker met veerenkleed* dat Serrurier in 1888 in het door het REM uitgegeven *Internationales Archiv für Ethnographie* liet publiceren, en natuurlijk het boek van P.J. Veth over de reis van zijn zoon in Angola uit 1887, waarin

323 Effert vermeldt dat al vroeg in het KKZ een volkenkundige indeling werd gebruikt waar de collectie van Royer model voor stond. *‘Opvallend is dat de omschrijving en indeling van Van de Kastele (1821) weinig verschillen van het latere voorstel van Von Siebold uit 1834 over het doel en het nut van een etnografisch museum en diens indeling uit 1837’* (2003: 46).

ook over de aldaar bijeengebrachte verzamelingen wordt gesproken. Ook de berichten die Van der Kellen voor het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap schreef over zijn reizen door Zuid-Angola horen hierbij. Ze geven voor een deel een context aan waarin de verzamelingen van Goddefroy gepast kunnen worden. Veth gaf als overdruk *'Nieuwe Berichten van Van der Kellen medegedeeld door P.J. Veth'* in 1888 uit. Omdat het veel meer gaat over de reizen 'op zich' zullen we hier niet op in gaan.

Alle drie musea te Leiden, Rotterdam en Amsterdam verzorgden in de jaren 1883 – 1885 de uitgave van gidsen waarin ook het West-Centrale deel van de collectie was opgenomen, of in geval van 'Artis', die hierboven aan de orde kwam, in een aparte uitgave werd behandeld. De wijze waarop de musea hun voorwerpen opstelden en van een toelichting voorzagen, moet rond het midden van de jaren tachtig in vele opzichten gestandaardiseerd of gelijksoortig zijn geweest.

Van het museum in Leiden verscheen in 1883 de *Korte Gids voor den bezoeker van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden*, Hoogewoerd no. 108-Rapenburg no. 69, waarin nog niet werd ingegaan op de toen waarschijnlijk net binnengekomen schenking van de West-Centrale collectie van De Bloeme. Hoewel deze uitgave geen beschrijving geeft van deze voorwerpen is ze wel in ander opzicht van groot belang, waarover straks meer volgt.

Over de presentatie in het Museum van Land- en Volkenkunde te Rotterdam schreef Arnold Werumeus Buning de tekst met tekeningen van de hand van J. Hoyneck van Papendrecht. Voor het museum was een overdruk beschikbaar uit *de Huisvriend* die omstreeks 1886 verschenen was. Deze gids beschrijft de opstelling van de Afrikaanse schenkingen.

De tekst die A. Wérumeus Buning, de eerste directeur, geschreven had voor de brochure *Museum van Land- en Volkenkunde te Rotterdam*, was bedoeld om de bezoeker bij de presentatie in het museum te begeleiden. Ze haakt direct in op de handelsdoeleinden waarvoor het museum was opgericht.

'Kennis van vreemde landen en volken is voor iederen handelsman, die zijne zaken wenscht te ontwikkelen en uit te breiden, niet alleen wenschelijk, maar ook noodig. Iemand, die met Afrika relaties wil aanknoopen, dient te weten, welke waren hij daar met kans op goeden aftrek kan brengen. Als hij de Congo opvaart met een paar kisten vol Fransche romannetjes à la Zola, zal hij er aan de negers niet veel kunnen slijten; zoover zijn ze gelukkig nog niet. Doch bonte zakdoeken, Maastrichts aardewerk, en tal van andere zaken zal hij er kunnen ruilen tegen de voortbrengselen van het land: ivoor, was, ijzer, koper, goud, palmolie, suikerriet, katoen, enz. enz. (...) Het leven van den mensch op verschillende punten van den aardbol. Dat is het hoofddoel van ons Museum'.

(Wérumeus Buning, z.j. : 5)

Daartoe gaf ook het *Nederlandsch Zendelingen Genootschap*, onder andere zijn Afrika-collecties in bruikleen, voordien *‘in het Zendelingenhuis aan de Rottekade uitgesteld’*. Maar het was vooral Muller Szn. geweest, die door zijn directeurschap bij de NAHV het museum een afdeling ‘Afrika’ had gegeven, *‘zoo volledig als men misschien niet licht ergens anders zou kunnen aantreffen’*.³²⁴ Na het besluit van B&W in augustus 1883 tot de oprichting van het museum diende de vraag zich aan: *‘Zal het museum aan de wetenschappelijke eischen van den Ethnograaf moeten beantwoorden, of zal het meer praktisch gericht worden naar de behoeften van den handel, de industrie en het onderwijs?’*. Het zou gaan om *‘eene aanschouwelijke, populaire ‘wereldkunde’, en ‘het onthoudt zich voorlopig van een beschouwing van verschillende menschensoorten, wat betreft hunne afkomst en verdeeling in bepaalde menschenrassen.’* Voor de indeling werd dankbaar gebruik gemaakt van wat Serrurier in Leiden had uitgewerkt. *‘Het leven van den mensch: - wat hij nodig heeft, - hoe hij dit verkrijgt, - hoe hij het bewaart of beschermt tegen list of geweld, - en wat hij verder al zoo uitvoert op het een en ander gebied’*, en dit dan verdeeld in een aantal groepen en afdelingen *‘ongeveer in dezelfde geest als in het Rijksmuseum te Leiden’*. Er volgt een overzicht van twaalf groepen van onderwerpen waar de collecties onder vallen, waarna de afdeling ‘Afrika’ wordt behandeld.

‘[Muller]...hield woord. Geen boot kwam er uit Afrika, of weldra stond er een agent voor de deur van de voormalige Jachtclub met allerhande Afrikaansche voorwerpen, huizen [huismodellen?], kledingstukken, en de zonderlingste en grappigste fetischen die ooit een mensch voor heilig heeft verklaard. Meestal gruwelijk leelijke poppen en poppetjes, met Europeesche roode zakdoeken versierd en gezichten zoo lelijk, dat een baviaan of een ‘Wouwou’ er nog een schoonheid bij is’.
(Wérumeus Buning, z.j. : 11)

Uit deze laatste woorden sprak een esthetisch oordeel waar zowel Serrurier als Pleyte zich in publicaties verre van hielden. In geval van de West-Centrale etnografica wezen voor Serrurier deze voorwerpen in het grotere geheel van de verzameling op een min of minder verhulde classificatie in beschavingsgraad, zoals in hoofdstuk 6 aan de orde zal komen.

Het Rotterdamse museum te Rotterdam, en in minder mate het Amsterdamse, ging het vooral om de gebruiksfunctie van de voorwerpen en de rol die ze bij het drijven van handel speelden.³²⁵

324 Deze brochure was een overdruk van een artikel dat Wérumeus Buning voor het blad ‘De Huisvriend’ had geschreven, en waarin tekeningen van de hand van J. Hoynck van Papendrecht waren opgenomen (z.j.).

325 Dit was ook in andere landen het geval. We zagen al hoe in de Parijse wereldtentoonstelling in 1878 cultuur in dienst stond van de handel. Burton geeft in 1863 een opgave van wat uit de Centrale Afrikaanse regio door de ontdekkingsreiziger dr. Baikie en anderen werd ingezonden voor de tentoonstelling in Londen over Afrika in 1862. Duidelijk is dat het toen ging om potentiële handelsproducten uit Afrika. Het zijn allemaal inheemse gebruiksvoorwerpen als kleding, stoffen,

Greshoff's *Ndunga*-masker

Al in het eerste nummer van het *Internationales Archiv für Ethnographie* geven Serrurier en zijn conservator Schmeltz *acte de présence* voor de internationale etnografische wereld. Beiden hebben ze het over hun onderzoeksresultaten op het gebied van West-Centrale etnografica. De functie en betekenis van een voorwerp en ook de toeschrijving aan een volk vormen de punten van aandacht.

Serrurier schreef een artikel in zijn eigen vakblad (waarover hieronder meer) over een voorwerp dat Greshoff in 1887 uit Cabinda had geschonken.³²⁶ Het was een goed verzorgd (zie voor de kleurenlitho afbeelding 50) en wetenschappelijk onderbouwd artikel, waaraan tussen hem en Greshoff nog de nodige correspondentie was voorafgegaan (zie het hoofdstukje over Greshoff).

Na een beschrijving van de visuele kenmerken van het masker dat met de autochtone naam *N'dunga*-masker wordt vermeld, plaatst Serrurier het in de context van de Afrikaanse cultuur.

‘De ethnographie van Afrika levert eigenaardige moeilijkheden op. In geen ander deel der aarde hebben de voorwerpen over een zoo groote uitgestrektheid, bij veelsoortigheid van vormen, toch zoovele kenmerken gemeen; nergens elders wordt eenzelfde voorwerp of vorm zij ’t ook gewijzigd bij zoovele, onderling zeer verwijderde volkeren aangetroffen. Een der oorzaken hiervan is zonder twijfel het van overoude tijden her bestaan van handelswegen, midden door Afrika, waarop voor ’t eerst door Stanley, in zijn: Through the dark continent gewezen is.’

Maar hij voegt hieraan toe:

‘Zelfs in Afrika moet men er zich voor wachten, te generaliseeren. Wie zegt ons, dat we onder dezelfde algemeene benamingen van fetisch, fetischdienst,

huisraad, vlechtwerk (matten). Het meeste is afkomstig uit West-Afrika. Een enkele grasmat is als ‘from Angola’ of ‘Binguela’ vermeld (1863, Vol. I: 256 / 58).

326 Adolf Bastian was een voorstander van de oprichting van dit blad met een redactie in Leiden en Schmeltz als hoofdredacteur (Van Wengen, 2002: 41 met een verwijzing naar Dozy's In Memoriam van Schmeltz uit 1910 dat in dit blad werd gepubliceerd). Conservator J.D.E. Schmeltz had vóór zijn vertrek naar Leiden een catalogus uitgebracht over het Museum Godeffroy waarvan hij toen directeur was. Hoewel zijn *Die Ethnographische Anthropologische Abteilung des Museum Godeffroy in Hamburg. Ein Beitrag zur Kunde der Südsee-Völker ...*, Hamburg (1881) het alleen heeft over de Oceanische collecties en niet ingaat op Afrikaanse voorwerpen blijkt onder meer uit de onderhandelingen over de collectie Veth dat ‘Afrika’ langzamerhand één van zijn specialisaties werd. In 1876 had Schmeltz zijn *Verzeichnis der im Museum Godeffroy vorhandenen ethnographische Gegenstände* gepubliceerd.

fetischdokter niet zaken en gebruiken verstaan, die hemelsbreed van elkander afwijken en geen gemeenschappelijken oorsprong hebben? Zoo is het ook met de maskers.'

Vervolgens staaft Serrurier naar aanleiding van literatuuronderzoek deze bewering.

*'Zoo zijn maskers bekend bij de Mandingos in Senegambië, bij de Kru's in Liberia (DR. PAUL BARRETT II, p. 323), aan de Calabar en de Kamerun, bij de volken aan de Gabun en de Ogowe (du CHAILLU), in Sudan (negerrijk Melli), in Ganguela (Centraal Zuid-Afrika), aan den beneden Congo (geschenk aan 's Rijks Ethnographisch Museum van den Heer DE LA FONTAINE VERWEY), aan de Lulua (linker zijtak van den Congo) en tusschen deze rivier en de Sankullu werden zij bij de Bakuba aangetroffen door WISSMANN (Im inneren Afrikas, 1888). Zie verder over maskers R. ANDREE: die Masken in der Völkerkunde, Archiv für Anthropologie, 1886 pg. 477&ff.; BASTIAN: Masken und Maskereien, in Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 1883 p. 335&ff.; BASTIAN: der Papua des dunklen Inselreichs, 1885; BASTIAN: Der Fetisch an der Küste Guinea's, 1884; A. RIVILLE: Les religions des peuples non civilisés, Tome I, 1883. Maskers zijn voorzover mij bekend is niet aangetoond langs de oevers van den midden en boven Congo. COQUILHAT, die toch geruimen tijd bij de Bateke en Bangala heeft doorgebracht (Sur le Haut Congo, 1888), en ook tot Stanley Falls is doorgedrongen, maakt er met geen enkele woord melding van. Evenmin CURT VON FRANÇOIS in: 'Erforschung des Tschuapa und Lulongo', 1888, die deze linker zijrivieren van den Congo heeft geëxploreerd. Evenmin MONTEIRO, in 'Angola and the river Congo', 1875³²⁷, die zoo juist en zoovelerlei heeft waargenomen, en wiens betrouwbaarheid en nauwkeurigheid ik hoorde roemen door personen, die jaren lang in de door hem bereisde streken hebben doorgebracht. In EMIN PASCHA'S verzameling van brieven en berichten (1888) vind ik ni fallor ook niet van maskers gewag gemaakt. Hieruit blijkt dus dat de maskers sporadisch en niet in onafgebroken reeks voorkomen.'*³²⁸

327 In bibliotheek van het RMV is het exemplaar van Monteiro aanwezig dat door Serrurier gelezen én gebruikt is. In wat onmiskenbaar zijn handschrift is, heeft Serrurier de beide delen in potlood voorzien van aantekeningen en nummers die verwijzen naar de in zijn volkenkundig systeem gehanteerde rubrieksindeling.

328 Wat betreft de precieze locatie waar dergelijke maskers gevonden konden worden, had Greshoff hem per brief van 7 september 1888 vanuit Kinshassa aanvullende gegevens verstrekt. '...U schrijft mij / N°132 ik U groot genoeg heb gedaan met het Ndungu masker en veërenkleed. Dit is zeker een erreur de plume. Mijn brief

In dit uitvoerige literatuuroverzicht geeft Serrurier de stand van wetenschap aan, waarbij hij zich ook baseert op de mededelingen uit de eerder behandelde reisliteratuur, en op gegevens uit onderzoek, waaronder die van Adolf Bastian in het bijzonder. Hij gaat de West-Centrale kuststrook af naar boven, en constateert dat een masker met dubbel aangezicht door de eerdergenoemde Barrett bij de Mpongwe (Gabon en Ogowé) is aangetroffen.

‘Misschien is hij verwant met de in de buurt van Cabinda door Bastian aangetroffen mysterieuze persoonlijkheden genaamd ‘Sindungo’ die, geheel in dakpansgewijs over elkaar liggende palmbladeren gehuld en met een kolossaal masker van grotesken vorm op het hoofd bij drieën tegelijk in een dorp verschijnen en de uitvoerders zijn van de bevelen des konings, om als de handlangers der middeleeuwse veemgerichtten een plotselinge aanval op een persoon of diens goederen te doen (die Deutsche Expedition an der Loango-küste I p. 81). Van een dubbel aangezicht is daarbij echter geen sprake.’

Hij citeert uit Deel II van Bastian's werk³²⁹ en vertelt hoe Prof. Ratzel hem een citaat van Pechuel Loesche verstrekke: *‘Eene groep (Sippe) van Banyanya in Loango draagt masker en vederen kleed; ‘eene andere in Ngongo (Cabinda) een dergelijk met een kleed van palmbladeren of biezen, en worden Ndungu genoemd.’* Er volgt een citaat over een vergelijkbaar masker met grauwe adelaarsveren uit Paul Güssfeldt's *‘Zur Kenntniss der Loango Neger’* dat in 1876 in het *Zeitschrift für Ethnologie* verscheen, een masker dat Bastian in 1875 voor het *‘Ethnologisches Museum’* te Berlijn had meegenomen. Hierna trekt Serrurier een conclusie over de naamgeving en de functie of betekenis van het betreffende maskertype.

‘Resumeerende hebben wij dus drie soorten van vermommingen uit Loango en omstreken te vermelden: 1°. Gerechtsmasker der Sindungo met kleed van palmbladeren. 2°. Het laatst vermelde masker van een treurdanser met kleed van grauwe adelaarsveeren. 3°. het hier beschreven masker met kleed van veelkleurige vederen. Een van beiden, de naam N’dungu, N’dunga,

was waarschijnlijk uit Ndungu gedateerd doch het masker is afkomstig uit Chiassambo en wordt voorzoverre mij bekend niet aangetroffen als in de Loema rivier en Massabe rivier of beter nog gezegd het wordt aangetroffen in de streek tusschen Loema rivier bij Massabe en de Chiloango rivier. Neem dat vooral in aanmerking bij de bespreking.’ L.S. Anema, die in zijn eerste schenking aan ‘Artis’ ook een dergelijk masker leverde, deelt bij het nummer 44 mee: *‘N’doenga. Masker. Zeer oud, wordt gebruikt om de plaats op te sporen, waar de regen is, als het in langere tijd niet geregend heeft. Afkomstig van de omstreken van de Massabe-rivier.’* (NAM archief / KIT).

³²⁹ Bastian had al in *Die Deutsche Expedition* uit 1874/75 een beschrijving gegeven van een Ndunga-masker dat hij had meegenomen voor zijn *Museum für Völkerkunde* (Inv.nr. IIIC 721).

N'dungo wordt ten onrechte op de beide laatste soorten toegepast en heeft alleen betrekking op het onder n°. 1 vermelde masker der Sindungo, voor welke opvatting het citaat uit PECHUEL LOESCHE zou pleiten, óf die naam wordt aan de drie soorten van maskers zonder onderscheid óf aan maskers in het algemeen gegeven.'

De drie kleuren van de verentooi – wit, rood en zwart – geven Serrurier aanleiding om te zoeken naar gegevens over de betekenis van het masker. Hij vindt bij Barrett, Bastian, Monteiro en Pechuel-Loesche aanwijzingen dat dit 'fetischkleuren' zijn, en dat het dubbele masker wijst op een dualisme dat in de 'godsdienstige opvattingen der negers' aanwezig is. Hij citeert Réville die zegt dat '...in onderscheidene gedeelten van Afrika de geest des hemels, van het uitspansel, en die van den regen als hetzelfde wezen wordt opgevat, althans denzelfden naam draagt.' Het masker zou deel uitmaken van de tooi die een *nganga* draagt wanneer hij regen wil uitlokken, zo concludeert Serrurier, waarbij hij verwijst naar een verhaal over de twee geesten van het natte en van het droge seizoen dat Du Chaillu in zijn *Journey into Ashangoland*...vertelt. Serrurier beeïndigt zijn artikel met een stelling.

'Het denkbeeld is bij mij gerezen, of niet het dubbel masker de beide geesten Nchanga en Enomo, wellicht in Loango en Cabinda onder andere namen bekend, moet voorstellen, zij zien er uit als tweelingen, en wat de schilderingen van het gelaat betreft, zoo zou ik de volgende verklaring willen wagen: N°. 1. zou ik dan willen verklaren als de geest van het droge jaargetijde; de aarde en de zee vertoonen eenvormige kleuren en schitteren van den fellen zonnebrand. De rivieren stroomen in hunne bedding en volgen de normale richting, op het masker voorgesteld door twee recht naar beneden loopende traanstrepen uit ieder oog. N°. 2. zou de geest van het natte seizoen moeten voorstellen, het gansche gelaat is met stippen bedekt, de groote tropische regendroppels voorstellende, die onafgebroken overal neervallen; de rivieren treden buiten hare oevers, en vormen nieuwe beddingen, voorgesteld door naar links en rechts gebogen traanstrepen uit ieder oog. Wellicht gaat tegen het eind van het regenseizoen de regendokter met het gelaat n°. 1 naar voren, om droogte te bezweren, en plaatst hij tegen den tijd dat er naar regen verlangt wordt het andere masker voor zijn gelaat. Ik geef die verklaring als een zuivere hypothese, en noodig allen uit, die door een langdurig verblijf in Loango en Cabinda in staat zijn, omtrent die hypothese een nader onderzoek in te stellen. Leiden 14 Juli 1888.'

Met dit artikel had Serrurier zijn debuut gemaakt in de wereld van de wetenschap die zich bezighield met de Afrikaanse etnografie. Uit enkele brieven blijkt dat hij dit

artikel in een overdruk moet hebben rondgestuurd. Ook aan collega-directeuren. Van Westerman, in zijn hoedanigheid van directeur van het Koninklijk Zoölogisch genootschap, ontving hij een bedankbriefje³³⁰ en ook van dr. Hendrik P.N. Muller, directeur van de Oost-Afrikaanse Handelsmaatschappij en veel later van groot belang voor de aanwas van dit deel van de Leidse collectie.³³¹ Serrurier had met dit artikel zijn wetenschappelijke ambitie op het terrein van Afrikaanse etnografica wereldkundig gemaakt. Het slot van zijn artikel loog er niet om. Om Serrurier van repliek te dienen moest men van goede wetenschappelijke huize komen. Men moest langdurig in die streken verblijven (of verbleven hebben) om te onderzoeken of zijn hypothese overeind bleef. Het was Pechuel-Loesche, oudlid van de Loangoexpeditie uit 1874 en toen een beroemdheid op het gebied van de West-Centrale etnografie die in een volgend nummer van het tijdschrift reageerde. Serrurier's artikel moet hem voor eventueel commentaar zijn toegezonden voordat het nummer uit was gekomen, want in hetzelfde nummer in de rubriek *Kleine Notizen und Correspondenz* meldt de *Briefl. Mitt. Von Dr. Pechuel Loesche an Dr. L. Serrurier*:

‘Gestatten Sie mir einige Korrekturen und Zusätze. P. 157 statt Ngongo (Cabinda): ‘Ngoyo’; statt Banyanya: ‘Banganga’ sing. Nganga. ‘Ndungu’ ist richtig (nicht N’dungu, N’dungi, etc...) pl. Sindunga. Auch nicht N’kissi oder Minkissi oder Mokisrieinsie sondern Mkissi pl. Sinkissi und nsi pl. Sinsi. Zum Federputz p. 156 noch gebraucht: Sula Capensis, Haliaët Vocifer, Buceros atiatius, Corythaix persa Otis mélangaster’. Jena 12/8 1888.’

(Pechuel-Loesche, 1888: 197)

Loesche's korte commentaar behelst eigenlijk alleen enkele taalkundige verbeteringen en toevoegingen op Serrurier's artikel *Maske mit Federkleid*. Geen enkel inhoudelijk punt uit Serrurier's hypothese wordt aangeroerd. Ook van anderen, zoals van Bastian, wordt verder niets vernomen over de stelling betreffende de functie en de betekenis die Serrurier ten aanzien van de twee maskers en de gebruikte kleuren en materialen poneert.³³²

330 GAA/PA 395, 1876.

331 NA/RMV 17 september 1888. *‘Ik ontving Uw afschrift over de Cabinda-afgodsbeelden, dat mij eene hoogst belangwekkende lectuur belooft...’*. Voor lezing had Muller dus niet begrepen dat het artikel over een ander onderwerp ging.

332 Voorzover nagegaan kan worden is Serrurier's gedurfde en misschien wat fantasierijke hypothese nooit in de wetenschappelijke literatuur behandeld. Volavka (1976: 28-43) noemt Serrurier's artikel zelfs niet. Evenmin Lehuard, 1991: 760-766, die zegt dat er internationaal slechts vier (!) van dergelijke maskers bekend zijn. Ook MacGaffey (1992) en de catalogus uit 1992 over de Congo-etnografica van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren hebben het alle niet over Serrurier's interpretatie van de kleuren en materialen.

Serrurier's volkenkundige systeem en de 'Hints to Collectors'

Serrurier opende in 1882 in enigszins bedekte bewoordingen de aanval op de andere etnografische musea in Nederland. In dat jaar liet hij een artikel verschijnen waarin het Rijks Ethnographisch Museum internationaal werd geprofileerd en het aanleggen en bewerken van verzamelingen een wetenschappelijke structuur werd gegeven, waarnaar hierboven in het citaat uit de catalogus van West-Afrikaanse verzamelingen van 'Artis' verwezen werd. Het REM gaf van zijn aanwezigheid blijk door in het *Aardrijkskundig Weekblad*, dat als subtitel 'Orgaan van het Rijks Ethnographisch Museum' voerde, in 1882 de positie aan te geven die het museum zou gaan innemen.

'In de laatste tijden is er allerwege een toenemende belangstelling in ethnographische verzamelingen waar te nemen', zo luidt de eerste zin van het artikel dat gemakkelijk een pamflet kan worden genoemd voor de nationale betekenis die het REM zou moeten toebedeeld krijgen.

*'Voor het merendeel uit rariteitenkabinetten ontstaan, hebben zich in de meeste europeesche staten thans ethnographische musea gevormd, waarin alles wat van die oorspronkelijke beschavingstoestanden getuigen kan, zorgvuldig wordt bijeenverzameld en door onderlinge vergelijking bestudeerd. Ook Nederland is in dit opzicht niet achtergebleven. Vijf en veertig jaren lang heeft het een Museum bezeten, dat oorspronkelijk in hoofdzaak zich tot Japan bepalende, zich gaandeweg zoozeer heeft uitgebreid, dat de meeste menschenrassen van den aardbol er meer of minder volledig door hunne voortbrengselen en gereedschappen in zijn vertegenwoordigd. De ethnographie der koloniën en bezittingen van Nederland bekleedt in dat museum een zeer aanzienlijke plaats en zal die bijvoortdurend blijven innemen.'*³³³

Het nieuwe etnografische museum krijgt vervolgens de nodige aandacht. Verteld wordt dat hier 'Afrika' in zaal 7 zal worden ondergebracht.

'Er is dus eenig uitzicht op, dat Nederland eerlang een ethnographisch museum zal bezitten, dat zijner waardig is; dat niet behoeft achter te staan bij de zusterinrichtingen in den vreemde. Indien slechts ieder helpen wil, die daartoe in de gelegenheid is.'

333 'De Ethnographische Kabinetten in Nederland', in: *Aardrijkskundig Weekblad*, 2e Jaargang, 10 januari 1881: 193-202 (195).

Serrurier wijst er ‘met aandrang’ op dat ‘...zoolang het Rijks Museum in het moederland nog zoovele leemten heeft, de musea in het buitenland eerst in de tweede plaats voor schenkingen behooren in aanmerking te komen.’

De belangrijke rol die hij bij het organiseren van De Koloniale Tentoonstelling in 1883 speelde, werd door Serrurier vervolgens aangegrepen om een groot deel van de tentoonstellingscollectie, die door het Koloniaal Museum te Haarlem en de Nederlandsche Koloniale Vereeniging was bijeengebracht, na de tentoonstelling aan het REM als schenking te laten overdragen.

‘De eerste werelddtentoonstelling te Londen gaf het aanzijn aan het South Kensington Museum, de laatste werelddtentoonstelling te Parijs riep het Museum op het Trocadéro in het leven. Moge ook de koloniale tentoonstelling een blijvend gedenkteeken achterlaten, door het Rijks Ethnographisch Museum tot den rang van de voornaamste Musea van Europa te verheffen.’

Dit pleidooi voor de betekenis die het REM zou moeten krijgen wijst erop dat volgens Serrurier de Koloniale Tentoonstelling meer moest bieden dan alleen, zoals hij het in het artikel omschreef: ‘een volledig beeld... van den beschavingstoestand, de levenswijzen en de begrippen van de volken, die onze Oost- en West-Indische koloniën en bezittingen bewonen’. In het overzicht van wat er getoond werd vinden we ook de collectie die De Bloeme medio 1883 aan het REM had geschonken, compleet met twee *minkisi*. Uit de correspondentie tussen Serrurier en Westerman valt op te maken dat ‘Artis’ ervoor had gezorgd dat twee koningsstaven uit het bezit van het museum tentoongesteld waren.³³⁴ In feite bood de tentoonstelling een overzicht van de etnografische verzamelingen die toen in het bezit waren van Nederlandse musea en particulieren die zich geroepen voelden om een deel van hun verzameling te laten zien. Als bijlage had Serrurier in zijn Aardrijkskundig Weekblad in 1882 een Engelstalig model opgesteld dat *Hints to Collectors* heette.

‘It has frequently happened that persons, having an opportunity to benefit the National Ethnographical Museum, but not having a clear notion of the objects which in such a museum ought to find their proper place, have not taken advantage of this opportunity. Sometimes objects have been sent to the museum, which are altogether foreign to the domain of ethnography; very often ethnographical collections have been brought together in such a way, that full justice has not been done to the objects. To amend this state of things, and to meet the wishes, which some have been kind enough to make known

334 Zie hierboven onder ‘De Congo Koningsstaven’.

*to me, I have drawn up a short account of the contents of an ethnographical museum, and have supplemented it with a few hints to collectors.*³³⁵

Serrurier heeft onder ‘Ethnografie’ twaalf groepen met elk enkele thema’s geschaard, die alle weer onderverdeeld zijn in categorieën van bijbehorende objecten. De eerste groep bestaat bijvoorbeeld uit voorwerpen die betrekking hebben op voedsel en drank, lekkernijen (*dainties*) en stimulerende middelen als tabak, opium, sirih e.d. en de daarbij behorende gebruiksvoorwerpen. Op deze wijze wordt alles behandeld dat met het dagelijkse leven van een volk samenhangt: kleding, architectuur, meubelstukken, jacht en visserij, agricultuur, middelen van vervoer, handel, locale producten, wapens, waardigheidstekens, kunstnijverheid, dans en muziek, religie en onderwijs. Een koninklijk besluit uit mei 1877 in het Engels is bijgevoegd. Hierin is de beloning vermeld die schenkers tegemoet kunnen zien: een medaille ‘*to those who present us with books or works of art, the fruits of their own study &c.....the presentation of important gifts, or in any other way have made themselves deserving, with regard to the collections of science and art, the property of the State*’. Dit artikel moet in de vorm van een aparte brochure aan vele relaties en potentiële schenkers toegezonden zijn.³³⁶

In 1881 gaf G.J. Dozy in het *Aardrijkskundig Weekblad* een uiteenzetting over het systeem dat Serrurier voorstond bij het etnografisch verzamelen. Het door Serrurier gepropageerde wetenschappelijke model was het resultaat van een ontwikkeling die vóór hem met Von Siebold begonnen was en door Leemans verder was uitgewerkt. Von Siebold stond een model voor ogen waarmee de ontsluiting en bewerking van voorwerpen ook met behulp van catalogi mogelijk was en die uiteindelijk gericht was op de museale presentatie. Zoals hierboven al aan de orde kwam had Von Siebold al in 1837 gezegd:

335 In de publicatie *Deutsche Afrikareisende im neunzehnten Jahrhundert. Zur Sozialgeschichte des Reisens*, Wiesbaden (1985) merkt Cornelia Essner op dat de negentiende eeuwse reiziger als pionier van de wetenschap beschouwd werd, en ook verzamelde voor de wetenschap. Hem moesten van wetenschappelijk zijde dus allerlei richtlijnen worden meegegeven (38). Een relatie met Serrurier’s *Hints* ligt hier zeer voor de hand. Al in 1793 verscheen van de hand van Johann Gottfried Ebel de eerste Duitse uitgave, gevolgd door de Franse in 1795 (niet in 1817 zoals vermeld staat bij Essner) die echter alleen betrekking had op Zwitserland. Voorts vermeldt Vansina (1988) J.M. Baron de Gérando’s *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l’observation des peuples sauvages*, Paris 1800. In Zürich werd in 1878 een brochure uitgegeven onder de titel *Der Beobachter. Allgemeine Anleitung zu Beobachtungen über Land und Leute für Touristen, Excursionisten und Forschungsreisende*, die naar een veel ouder voorbeeld van de *Manuel de voyageur* vervaardigd is. De *Notes and Queries on China and Japan* verscheen in 1867 in Hong Kong. Dit tijdschrift had de ondertitel: *A monthly Medium of Inter-communication for Professional, and Literary men, Missionaries and Residents in the East Generally, etc. The Guide to the Field Collecting of Ethnographic Specimens* van het Smithsonian Institution dateert van 1969.

336 Dit artikel moet de brochure zijn die Serrurier aan velen verstuurde, onder wie ook Juan Maria Schuver ‘*poste restante Chartum*’ (zie noot 192).

‘De mensch in zijn veelvuldige ontwikkelingen onder vreemde luchtstreken, is dus het hoofdonderwerp van een ethnographisch museum. Het verschaft eene onderhoudende, eene leerrijke en daarom nuttige arbeid, op vaderlandschen eigendommelijkheden te bestuderen. Ja, het is zelfs een zedelijk, godsdienstig werk, zich op deze wijze met zijnen evenmensch onledig te houden, de goede eigenschappen in hem te leeren zien, en, door vertrouwd te worden met die vreemde buitenzijde, die ons, dikwijls zonder te weten waarom van hem afstoot, hem zelven nader te komen.’

In 1843 had hij een catalogus van de Japanse verzameling vervaardigd waarin een samenhang gecreëerd was tussen de verschillende verzamelingen van het KKZ. Het idee om een algemeen etnografisch museum tot stand te brengen waarin de vergelijkende volkenkunde werd toegepast lag in het verlengde van de catalogus en de daarin gehanteerde classificaties.³³⁷ In het geschrift *Kort begrip en ontwikkeling van de doelmatigheid en van het nut van een ethnographisch museum in Nederland* uit 1837 (waaruit het bovengenoemde citaat) presenteert hij een museum waarin ruimte was voor het trekken van vergelijkingen tussen de materiële cultuur van verschillende volken. Het *Rijks Japansch Museum*, de directe voorloper van het REM, deelde de collectie in ‘klassen van voorwerpen’ in. Von Siebold’s opvolger Leemans gaf de verzamelingen een nieuwe indeling en schiep een afdeling vergelijkende volkenkunde, die op 17 mei 1860 openging voor het publiek.³³⁸

Van Leemans stamt de uitspraak uit 1860 dat ‘de vestiging van een algemeen ethnographisch museum, ééne echt wetenschappelijke instelling in plaats van vele verspreide verzamelingen, die slechts als zeldzaamheden aangezien en gewaardeerd, eene betere bestemming behoren te erlangen, zowel in het belang der wetenschap als van den roem van ons Vaderland’. Het moest een Museum van Vergelijkende Volkenkunde worden, ‘vooral van onze

337 Effert, 2003: 137 en 210/211. Uit enkele brieven die hij in 1880 schreef maakt Effert op dat Serrurier beoogde: ‘...niet één enkel etnografisch museum, maar eerder een soortgelijk museum in iedere grote stad in Nederland, waarin men de belangrijkste bevolkingsgroepen van de ‘overzeesche bezittingen’ in hoofdtrekken kon leren kennen’. Serrurier’s boven geciteerde uitspraken die hij vanaf 1880 deed over de verwerving van Afrikaanse voorwerpen wijzen erop dat hij het REM in ieder geval de hoofdrol wilde laten spelen bij de verwerving van etnografica en dan niet alleen de Afrikaanse.

338 Effert. 2003: 164. Leemans definieerde ook ‘Ethnographie’. Zij ‘levert de bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten, toestand enz. der levende volken, gelijk de oudheden dit doen met betrekking tot de doode volken, of de tijden van een thans afgesloten tijdperk van vroegere beschaving van een thans nog doch in geheel nieuwen toestand voortlevend volk. Mij bepalende tot de belangen van een Museum van vergelijkende Volkenkunde, vooral van onze Nederlandse Overzeesche bezittingen, en niet tredende in het onnoodig betoog van het nut van zulk eene instelling, waarvoor reeds zulke rijke en zeldzame bouwstoffen zich in het bezit der Regeering bevinden, behoeft ik alleen als hoogst wenschelijk aan te bevelen, ...om van lieverlede te verzamelen, wat de voortbrengsels van het land, en van de nijverheid der bewoners, al staat deze laatste op nog zoo lagen trap wat hunne zeden en gewoonten en hunne beschaving en behoeften kan doen kennen.’ (RMO, 6 augustus 1861, geciteerd in Effert, 2003: 167).

Nederlandsche Overzeesche bezittingen'. Schenkers moesten vooral doorgaan met verzamelen. Voor 'modern-ethnographische voorwerpen', dat wil zeggen 'van nog bestaande buiten Europeesche volken zoo in als buiten ons koloniaal gebied', was het museum zeker bestemd. Hij gaf ook aan dat gegevens over 'de namen aan elk voorwerp door de inwoners gegeven, en in het algemeen elke aanwijzing omtrent afkomst, manier enz. de waarde vrij wat verhoogt'.³³⁹ Over de verzameling van Afrikaanse voorwerpen zei Leemans in 1863 dat die 'nog vrij wat uitbreiding behoefde' en dat 'bij vele volkeren der binnenlanden van dit werelddeel ...de rubriek godsdienst niet meer dan een stuk steen, of ander ...voortbrengsel der natuur' bevatte.³⁴⁰

Na Leemans wilde Serrurier het REM profileren als museum met dé (dus zeker niet 'een') wetenschappelijk-volkenkundige status in Nederland. Hoezeer 'Artis' ook zijn best deed om in woord en daad te verkondigen dat het een etnologisch of etnografisch museum beheerde, de combinatie van etnografisch museum met een dierentuin, die in essentie werkte met heel andere categorieën van collecties, lijkt voor Serrurier de wetenschappelijke status van het etnografische museum van 'Artis' in de weg te hebben gestaan. Hoewel een dergelijke mening van Serrurier in een enkel document expliciet is terug te vinden, kan de casus 'Rotterdamsche Diergaarde' toen het REM in 1879 en 1883 het bezit van haar West-Centrale verzameling aanvocht, ja zelfs in eerste instantie opeiste, als een voorbeeld dienen van de kijk die de Leidse instelling had op de museale hiërarchie in Nederland. Eigenlijk bestaat Serrurier's recensie van Pleyte's catalogus uit een opsomming van foutjes die Pleyte maakte in begripsomschrijvingen en - interpretaties. Serrurier toont niet aan dat het 'Artis'-museum een fundamenteel verkeerde of overleefde wetenschappelijk aanpak hanteerde. De argumenten waarmee hij in zijn recensie van het nieuwe etnografische museum Pleyte neersabelt, doen vermoeden dat hij niet vond wat hij zocht: 'Artis' onprofessionele, onwetenschappelijke aanpak. Serrurier lijkt wat onaangenaam verrast dat zijn voormalige medewerker Pleyte van *zijn* systematische indeling van de verzamelingen gebruik had gemaakt én dat het museum geen koloniaal handelsmuseum was geworden, zoals 'Artis' destijds had aangekondigd, maar een concurrerend museum. Ook kon hij niet stellen dat het etnografische museum van 'Artis' nog een erfenis of nasleep was van het 'Groote Museum', een kabinet van Naturalia en Artificialia. Het nieuwe museum vormde geen reden om de combinatie van dierentuin en etnografisch museum te beschouwen als hopeloos ouderwets en niet bevorderlijk voor de praktijk van de wetenschappelijk beoefende volkenkunde. Ook voor 'Artis' gold dat wat in 1859 de aanleiding vormde voor de oprichting van een etnografisch museum ('*de mens als top van de pyramide*') ruim een kwart eeuw later

339 Effert, 2003: 167. Citaat van een uitspraak uit 1868.

340 Beide citaten uit: Effert, 2003: 163, 195 (noot 169).

als concept niet meer voldeed. ‘Artis’ beschikte vanaf de jaren zestig over meerdere musea die naar geografie (museum van de Nederlandse Flora en Fauna), categorie van objecten (etnografie, zoölogie) en ook zelfs naar wetenschappelijke collectie en *Schau-Sammlung* (de zoölogie in enerzijds het ‘Groote Museum’ en anderzijds het Flora- en Faunamuseum) waren ingedeeld. ‘Artis’ was daarmee exponent van de nieuwe opvatting van het museum geworden en bleek op een modern-wetenschappelijke leest te zijn geschoeid.³⁴¹ Het etnografische museum in Rotterdam en het Koloniaal Museum in Haarlem waren voor Serrurier geen concurrenten. Beide richtten zich op de verspreiding van kennis over zeden en gewoonten die vooral vertegenwoordigers van de handel ten goede zou moeten komen. Wat dat betreft waren de predikaten ‘koloniaal’ en ‘land- en volkenkunde’ daar goed op hun plaats, en was ‘etnografisch’ alleen bestemd voor een wetenschappelijk ingesteld museum als het zijne.³⁴²

In de *Korte gids voor den bezoeker van het Rijks Ethnographisch Museum Hoogwoerd N°108 – Rapenburg N°69* heeft Serrurier de collecties over acht delen van de wereld verdeeld. Afrika figureert nog niet daarin. Zijn uitleg over de wijze waarop de presentatie is ingericht luidt als volgt.

‘In iedere afdeeling, voor zoover die uit meerdere onderling verschillende eilanden of gewesten bestaat, zijn de daartoe behoorende voorwerpen bijgehouden en volgens twaalf groepen gerangschikt, aanvangende met de voorwerpen die dienen tot bevrediging der allereerste behoeften, als voedsel en in het algemeen alles wat dient tot uitwendig gebruik, dan voortgaande met kleding en woning, vervolgens met de middelen om die zaken te verkrijgen, te vervoeren, te verkoopen en verder te bewerken, daarna alles wat strekt om het bezit en den eigendom van die zaken te verzekeren, namelijk met den krijg, de handhaving van het gezag en de huishouding van den staat, om te besluiten met de zaken die strekken om de edelste behoeften van den mensch – die van zijnen geest – te bevredigen.’

Het blijft de vraag of Serrurier zijn systematiek zelf ontwikkeld heeft.

De ontwikkeling van modellen voor classificatie vond vooral buiten Nederland plaats. De Franse antropoloog Ernest Théodore Hamy had op zijn studiereis in 1879 zowel Bastian als Leemans gesproken. Tijdens een verblijf in Leiden heeft hij het kennelijk gehad over bestaande en andere mogelijke systematieken om collecties in

341 ‘Het Zoölogisch Museum’, in: *Het Koninklijk Zoölogisch Genootschap 1838-1898*, Amsterdam z.j. (18-22).

342 Dat de collectie Indische wapens in het militair tehuis in Bronbeek als ‘tropheën’ en als ‘wandversiering’ waren opgesteld, was hem een doorn in het oog (Effert, 2003: 210).

te delen en te beschrijven. Jomard had naar aanleiding van Von Siebold's systematiek een eigen versie opgesteld, die Hamy na contacten met Leemans weer gebruikte om zijn nog veel meer uitgewerkte versie te construeren. Bij Hamy's '*Système de classification*' stond helemaal bovenaan de '*Caractères physiques*' als '*Groupe*', vervolgens kwamen de '*Types ethniques*' als '*Classe*' en daarna in '*Classes*' en '*Ordres*' de voorwerpen die uit de leefwijzen voortvloeiden.³⁴³ Voordat Serrurier zijn systeem uitwerkte waren er dus al zeker drie autoriteiten geweest, die zich bezig gehouden hadden met systematische beschrijvingen: von Siebold, Jomard en Leemans. In de uitwerking van details was Hamy's *Classement général des groupes et projet de classifications des collections ethnographiques* uit 1882 voor de collecties van het *Musée du Trocadéro* (het latere *Musée de l'Homme*) de meest uitgewerkte van alle modellen, ook dat van Serrurier.

Volkeren: verscheidenheid én eenheid

Op doortastende wijze werkte Serrurier aan het wereldkundig maken van de betekenis van het museum en zijn collecties. Hij knoopte daarvoor ook relaties aan met vooraanstaande Nederlandse en buitenlandse wetenschappers. Adolf Bastian duikt in de correspondentie op in korte briefjes waarin in zo goed als onleesbaar Gotisch-Duits wordt bedankt voor publicaties of bruiklenen. Maar dit contact had een diepere betekenis dan uit de briefjes en kaartjes te lezen valt. Verwijzingen geven aan dat Serrurier grondig kennis had genomen van Bastian's publicaties.

Van het verslag van zijn reis langs Europese etnografische musea dat hij samen met zijn visie op de Nederlandse situatie bij zijn aantreden als conservator-waarnemend directeur van het Rijks Ethnographisch Museum in 1880 opstelde, wilde Serrurier een groter publiek deelgenoot maken dan alleen zijn werkgever, de Minister van Binnenlandse Zaken. De brede titel 'Ethnographisch Verzamelen' die hij het gegeven had, was bedoeld om de andere etnografische musea in Nederland erop te attenderen dat op dit verzamelterrein, waar de Nederlandse musea op dat moment steeds meer activiteiten ontplooiden, straks een rijksinstelling zich zou profileren die uit het oogpunt van wetenschappelijke professionaliteit nummer één was. Twee keer werkte hij enkele punten van zijn verslag uit in afzonderlijke publicaties. Hierboven is al vermeld dat in 1882 de Nederlands-Engels-talige brochure *The National Ethnographical Museum at Leyden* het licht zag met in het Engels het model van Serrurier's systematische indeling van de verzamelingen en '*Hints to Collectors*',

³⁴³ Leemans schreef in een brief aan Hamy in oktober 1879: '*.....accomplir ma promesse de vous envoyer l'indication de la classification adoptée par feu M. de Siebold pour la collection japonaise*'. Vermeld in : Días, 1991: 151.

dat duidelijk bestemd was voor de buitenlandse relaties. Daarvóór had Serrurier in het Aardrijkskundig Weekblad voor de Nederlandse relaties een rubriek gevuld met ‘Mededeelingen aangaande het Rijks Ethnographisch Museum’. Al snel na de oprichting in 1880 kreeg het weekblad de subtitel ‘Orgaan van het Rijks Ethnographisch Museum, onder redactie van Dr. G.J. Dozy’. In drie afleveringen (voordat het tijdschrift na de jaargangen 1880/1881 al weer werd opgeheven) zette Serrurier uiteen wat het REM als zwaartepunten in de verzamelingen en nieuwe aanwinsten beschouwde. Afrika komt natuurlijk ook ter sprake.

‘De volken van Afrika zijn in het Rijks Ethnographisch Museum zeer onregelmatig vertegenwoordigd: de Negers wel het slechtst van allen. Eenige voorwerpen van de Mandingo in het Westen, eenige van de Dór in het Oosten, en verder hier en daar van dezen en genen stam een enkel stuk; ziedaar alles. Wellicht zijn er in ons land nog wel eenige zaken, afkomstig van de Goudkust, uit den tijd, toen we daar nog betrekkingen onderhielden; zij blijven immer zeer gewenscht.³⁴⁴ Wat van de Negers gezegd is, geldt, hoezeer in mindere mate, van de Bantoe, dat talrijke ras, dat de voornaamste bevolking uitmaakt van Zuid-, West- en Midden-Afrika...’

Per streek en volk wordt dan opgesomd wat het museum al bezit. Van Zuid-Afrika belandt hij bij de volken ‘aan de Gaboen’ waarvan er vier door voorwerpen zijn vertegenwoordigd:

‘de Fan of Pangwe, meer in ’t binnenland, de Mpongwe aan de kust, de Schekiani ten noorden, en de Bakella ten noord-oosten daarvan.’ ‘Deze volken, hoezeer van geheel verschillend ras (hierbij in een noot: ‘Volgens de nieuwere volkenkundigen, met uitzondering van Peschel’) hebben wat hunne gebruiken betreft, groote overeenkomst met de Negers. Vooral geldt dit van de Fan, die naar men zegt uit het oosten gekomen zijn. Een hunner muziekinstrumenten, in de collectie aanwezig, is geheel overeenkomstig dat, hetwelk is afgebeeld in het boek van Wood op pag. 531, en aldaar toegeschreven aan de Dór-negers. De Fan hebben een wapen, dat verder nergens in de buurt wordt aangetroffen, den kruisboog.’ (Serrurier, 1880/81: 98)

Over deze kruisboog is op de een of andere wijze tussen Serrurier en Bastian informatie uitgewisseld, ofwel tijdens een bezoek van Bastian aan Leiden, ofwel

³⁴⁴ De voorwerpen die het KKZ in 1825 van de Ashanti verworven had, waren nog niet officieel aan het REM overgedragen.

vice versa, ofwel schriftelijk, waarvan overigens geen correspondentiegegevens zijn. Serrurier deelt mee: *‘Prof. Bastian kan dit wondelijk verschijnsel niet anders verklaren, dan door aan te nemen, dat dit wapen indertijd aan de Portugeezen is ontleend...’*³⁴⁵ Uit een necrologie die H. ten Kate, dan verblijvend te Tokyo, liet publiceren, blijkt dat Serrurier in wetenschappelijk opzicht veel van Bastian had opgestoken.

‘Het was een geliefkoosde stelling van Serrurier dat de ethnologie eigenlijk als natuurwetenschap moest worden opgevat, daar alle uitingen der menschelijke psyche, en dus ook het vervaardigen der meest verschillende voorwerpen, aan vaste wetten gebonden zijn, zoowel in hun ontstaan als in hun ontwikkeling. De vorm der voorwerpen bij een of ander volk is nooit toevallig. Bepaalde vormen behooren tot bepaalde plaatsen, juist zooals dat het geval is met organismen, het zij dieren of planten.’

Met een citaat uit Serrurier’s *‘Ethnologischen Grundsatz’* verwijst Ten Kate vervolgens naar de overeenkomst tussen wat deze voorstond en waarin Adolf Bastian hem met zijn vele publicaties al bijna twintig jaar was voorgegaan.

‘Die ethnologischen Erscheinungen, seiend oder die Formen der Artefacten, oder die Gebräuche, zerfallen in locale Nuancen, deren Stabilität durch den menschlichen Conservatismus bedingt wird, und deren richtige Studirung und Gruppierung, die einzig zweckmässige Methode ist.’

Volgens Ten Kate betoont Serrurier zich in deze uitspraak een aanhanger van Bastian’s leer der *Geographische Provinzen*³⁴⁶, waarin de specifieke culturen van volken (de *Völkergedanken*) worden verdeeld over gebieden of districten (‘Bezirke’) met behoud van onderliggende algemene kenmerken (de *Elementargedanken*). We kunnen overigens ook constateren dat Serrurier’s nadruk op de rol die de natuurwetenschappen bij de beoefening van de etnologie ook aan de Bastianse leer ontleend lijkt (zie pagina 84).

Het contact met Bastian zal Serrurier tijdens zijn reis in 1879 naar Duitse etnografische musea kunnen hebben gelegd. Bij zijn aankoop in het Museum Godeffroy in Hamburg moet hij in ieder geval Schmeltz hebben ontmoet. In het jaar

³⁴⁵ Serrurier, 1880/81: 97-100. Het vierde deel van deze mededelingen bevatte een concept in het Nederlands van de brochure over het museum en de *Hints to Collectors* die een jaar later apart zou verschijnen.

³⁴⁶ Ten Kate, 1902: 9/10. Ten Kate is hierboven even aan de orde geweest naar aanleiding van de ruilmiddelen die hij van Serrurier meekreeg om daarmee op zijn reizen door Noord-Amerika en Oceanische eilanden voorwerpen voor het museum te verwerven. Zie verder: Hovens, P. T. F. M., Herman F.C. Ten Kate Jr. (1858-1931) en de *Antropologie der Noord-Amerikaanse Indianen*, Meppel, 1989.

daarop maakte Serrurier zijn indeling van etnografische voorwerpen in twaalf groepen wereldkundig en leverde hij zijn bijdragen aan het *Aardrijkskundig Weekblad* en in 1888 aan het *Internationales Archiv* over het *N'dunga*-masker. In de waarneming van Ten Kate twintig jaar na het stukje in het Weekblad was deze etnografische indeling

*‘...geheel in de geest van de Nestor der ethnologie, professor Bastian. Nog levendig herinner ik mij, hoe ruim twintig jaar geleden die geleerde mij zijn ingenomenheid betuigde met dit geschrift van Serrurier bij gelegenheid van een mijner bezoeken als student, aan het Museum für Völkerkunde te Berlijn.’*³⁴⁷

Schmeltz weet zich te herinneren dat Bastian in het verleden meerdere malen blijk gaf van zijn waardering voor de wetenschappelijke status van het REM.³⁴⁸ Maar ook in nog een ander opzicht werd verwantschap met Bastian gesignaleerd. In zijn necrologie van Serrurier heeft collega-directeur Hubrechts van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie het over de achtergrond van diens verzamelwoede.

*‘(Hij) begreep maar al te goed dat de snelheid, waarmede in alle werelddelen door Europeesche mogendheden gekoloniseerd wordt en de allerwege toenemende handelsbetrekkingen er zeer veel toe bijdragen om de beschavingstoestanden der oorspronkelijke bewoners ten eenenmale te veranderen.....tal van bijzonderheden uit het volksleven zullen over weinige jaren zijn uitgewischt, voorwerpen daarop betrekking hebbende, zullen dan niet meer te verkrijgen zijn. Voeg daarbij dat vele van die primitieve bevolkingen snel uitsterven en van den aardbodem verdwijnen zullen, dan wordt het begrijpelijk dat de directies der verschillende ethnographische Musea – en Serrurier behoorde hier tot de actiefsten – inzien dat juist in deze jaren eene veelmaals verhoogde activiteit noodig is om nog voor het nageslacht te redden wat er te redden valt en bijeen te brengen wat heden nog kan verkregen worden...’*³⁴⁹

Hoewel een dergelijke verzamelwoede bij de directeuren van de meeste etnografische musea in die tijd zal hebben geheerst, toont in geval van Serrurier dit verschijnsel in combinatie met zijn volkenkundige theorieën veel overeenkomst met de acties en uitlatingen van Bastian. Dat hij de naam van deze ‘Altmeister’ veelvuldig vermeld is, zo blijkt ook uit wat tijdgenoten meedelen, zeker niet toevallig. Er is echter een

³⁴⁷ Ten Kate, 1902: 3/4

³⁴⁸ ‘Der begeisterte Altmeister der Ethnologie Prof. A. Bastian hat des Oefteren darauf hingewiesen wie das Leydener Museum die erste wissenschaftlich angelegte ethnographische Sammlung gewesen sei...’ (Schmeltz, 1888: 240).

³⁴⁹ Hubrechts, ‘In Memoriam (Mr. L. Serrurier, 1846-1901)’. Overdruk uit *De Gids* No.9, 1901.

kenmerkend verschil tussen Bastian en Serrurier. De laatstgenoemde was geen reizende wetenschapper annex verzamelaar, zoals eerstgenoemde. Wereldreizen stelde Bastian in staat om wetenschappelijke observaties te doen, te publiceren en tegelijkertijd enorme verzamelingen aan te leggen die zijn Berlijnse museumdepots en – zalen tot de nok toe vulden. Serrurier was niet zo breed onderlegd als Bastian, maar Japanoloog en publiceerde één gezaghebbende studie over de Wajang.³⁵⁰

Een volkenkundige noemde Serrurier zichzelf wel. Wat dat voor hem inhield komt ook in het volgende hoofdstuk verder aan de orde. De twaalf onderwerpen waarin volgens zijn model de collectie kon worden opgedeeld wilde hij in eigen presentatie aanschouwelijk maken. Evenals Von Siebold en Leemans vóór hem, hechtte hij daarbij aan een geografische indeling. Omgevingsfactoren bepaalden tot welk ras, soort en volk de mens behoorde en speelden op die manier een belangrijke rol bij de vorming van cultuurpatronen.

‘...Speciale, tijdelijke tentoonstellingen geven het middel aan de hand, om naast de algemeene, geografisch ingedeelde blijvende collectie, allerlei verschijnselen in het physische leven der volken onder één gezichtspunt te vereenigen. (...) Zoo zal het Museum met behoud van zijn wetenschappelijke karakter een leerschool worden voor een ieder die verlangt te weten hoe wilde en barbaarsche en half beschaafde volken in tastbaren vormen hun gedachten hebben trachten te verwezenlijken.’
(Serrurier, 1895: 4)

Vergelijken we de Duitse en de Nederlandse verzamelacties die vanaf ongeveer 1874 plaatsvonden dan lijken er in het oog springende verschillen te zijn geweest. Adolf Bastian reisde onder meer voor zijn verzameling van *minkisi* persoonlijk af naar de Loango-kust. De voorwerpen werden ook ingebed in zijn wetenschappelijk onderzoek waaruit de publicatie *Die Expedition an der Loangoküste* uit 1874/75 resulteerde. Daarentegen maakten zowel ‘Haarlem’ als ‘Leiden’ en later ‘Amsterdam’ en ‘Rotterdam’ gebruik van de diensten van de handelsagenten, die vanuit hun factorijen aan de monding van de Congo voorwerpen in de wacht sleepten en naar Nederland lieten vervoeren via de schepen van hun werkgever die de Nederlandse musea zeer gunstig gezind was. Het is de vraag of het mechanisme om gebruik te maken van mensen die toch al in een oord verbleven waar een verzameling bijeen gebracht kon worden, ook in de negentiende eeuw buiten Nederland kon worden aangetroffen. In geval van het Königliches Museum für Völkerkunde in Berlijn was Bastian de verwoede verzamelaar die voornamelijk verantwoordelijk was voor wat er aan West-Centrale voorwerpen in het museum binnenkwam. Andere expedities

350 *De Wajang Poerwã. Eene ethnologische Studie*. Leiden, Brill, 1894.

leverden zeker hun aandeel aan voorwerpen, maar pas later. In het relaas van de Duitse ontdekkingsreiziger Pogge die midden jaren zeventig in opdracht van het *Deutsche Gesellschaft zur Erforschung Äquatorial Afrika's* alleen door het Lunda-rijk naar de koning, de Mwata Ya'Mvo, reisde, kwamen etnografica niet voor op het lijstje van te verzamelen voorwerpen. Pas later werd Wissmann's belangstelling ervoor gewekt, nadat hij in eerste instantie samenreizend met Pogge na diens dood in 1880 alleen verder ging. Kijken we naar Portugal dan zullen uit het Angolese gebied hoogstwaarschijnlijk in de tweede helft van de negentiende eeuw grote aantallen etnografica zijn meegenomen. De *Sociedade de Geografia* in Lissabon die in 1875 werd opgericht geldt als de oudste vereniging die dit soort verzamelingen aanlegde. Helaas blijkt daar zo goed als alles wat vóór 1885 is binnengekomen onvoldoende vastgelegd, wellicht omdat er verzameld werd zonder daarbij iets over herkomst en ook zelfs het jaar van binnenkomst te noteren.³⁵¹ De Afrikaanse museale verzamelingen in Engeland (in het British Museum en het Peabody Museum van de Harvard University arriveerden incidenteel voor 1870 voorwerpen uit West-Centraal-Afrika) kunnen zeer zeker voor een belangrijk deel zijn opgebouwd of aangevuld vanuit de bestaande handelscontacten aan de West-Centrale kust. De firma Hatton&Cookson was al eerder dan de AHV ter plekke. Dennett, die vanaf 1879 twintig jaar lang als missionaris-etnograaf aan de Loango-kust verbleef, suggereerde al in 1906: '*...The old books of copies of correspondence of the British African Merchants, Taylor and Laughland, and those of Messrs. Hatton and Cookson, would throw light on the following period, when merchants had settled establishments.*'³⁵²

Van wat er zich afspeelde bij het verzamelen ter plekke weten we weinig, in ieder geval minder dan van de gebeurtenissen waarvan gewag gemaakt wordt tijdens de Afrikaanse reizen van die jaren, en van de manier waarop de musea in Nederland met de verzamelde voorwerpen omgingen.³⁵³

351 Dit mag geconcludeerd worden na lezing van de catalogus *Sculpture Anglaise. Mémorial de cultures*, Lissabon, 1994. Een paar voorwerpen kunnen tussen 1875 en 1880 precies gedateerd worden. 'Vóór 1885' wordt vaak vermeld. Pas na 1890 werden de aanwinsten preciezer bijgehouden.

352 Dennett, 1906: 2. Het boek bevat uitgebreide onderzoeksresultaten, waarmee het één van de eerste grote Congo-studies is. Helaas zijn de vele afbeeldingen van minkisi niet voorzien van hun toenmalige verblijfplaats.

353 De Duitse reizen na 1880 zijn in *Out of our Minds* (2000) door Johannes Fabian onderzocht op irrationele kanten en achterliggende drijfveren. Het gaat om wetenschappers/ontdekkingsreizigers die dit deel van Afrika vanaf 1880 tot ca. 1890 aandeden. Het hoofdstuk met de titel 'Making Knowledge' waarin de in dit verband verzamelde etnografica aan bod komen bestrijkt dus niet de periode vóór 1880 waar dit onderzoek wat betreft de reisverslagen over gaat.

De wetenschap en de beschavingsladder: Serrurier en Bastian

Rassen, soorten en volken

Bij het doornemen van de correspondentie over de binnengebrachte West-Centrale voorwerpen bleek het archief van het Rijksmuseum voor Volkenkunde een paar documenten te bevatten die licht werpen op een bijzonder onderdeel van het etnografisch onderzoek van die tijd. In een brief die eigenlijk gaat over zijn wederwaardigheden in de nieuwe Congo Vrijstaat en etnografica voor het museum meldt Greshoff op 26 september 1886 vanuit Kinshassa aan Serrurier in één adem ook nog wat anders:

‘Gaarne zou ik mijn best doen om U eenige schedels te bezorgen. Ik zou ’s nachts op begraafplaatsen kunnen laten uitgraven doch dan weet ik nog niet met zekerheid tot welken stam de overledene behoort heeft. U moet dus geduld hebben, ik al [sic] aan Uw verzoek al mijn aandacht schenken en hoewel ik niets wil beloven, geloof ik toch wel ik [sic] U spoedig misschien een paar schedels zal kunnen toezenden.’³⁵⁴

Dan is er nog een passage in een andere brief van Greshoff:

‘...Uw vragen omtrent negerkinderen direct na de geboorte hoop ik U te kunnen beantwoorden zoodra ik daartoe een goed sujet voor zal hebben gevonden. Uwe vragen omtrent geslachtsrijpheid en wijsheidskies zijn echter zeer moeilijk te beantwoorden. Hoe wilt U ik [sic] b.v.b. van jongens de geslachtsrijpheid opgeef? En van meisjes? Ik weet wanneer de eerste menstruatie plaats heeft b.v.b. maar dan weet ik nog niet hoe oud ze zijn en omtrent de wijsheidskies is ook zeer lastig ...’³⁵⁵

354 De doorslagen van de brief waarin Serrurier dit verzoek deed en dat van zijn antwoord op 11/12 (nr.753) zijn onleesbaar geworden. In een brief d.d. 5 april 1889 zegt Greshoff: *‘Ik heb nog geen bericht dat U mijn laatste zending ontvangen hebt en dat kistje met een schedel, ik hoop van ja! daarbij waren een paar zeer mooie dingen’.*

355 NA/RMV nr. 132. Brief gedateerd : 23/9 ‘87. Dit moet een reactie zijn naar aanleiding van een brief van Greshoff waarvan alleen een (ongedateerde) notitie resteert: *‘Greshoff waarnemingen omtrent de kleurverandering die negerkinderen ondergaan gedurende de eerste dagen van de geboorte; de gelijksoortige (?) observatie; hoe gaat het kleuringsproces; vooral opletten op de stand van de nagels; de tepels en de navel. Hoe is het met de kleur van haar en oogen? Notities omtrent het tijdstip van puberteit bij de jongens en meisjes (menstruatie) de tijd van het uitreden van de wijsheidskies.’* (NA/RMV 12, 545).

Een artikel van Serrurier uit 1888 levert een aanknopingspunt voor de verzoeken aan Greshoff om voor het REM antropo-biologisch onderzoek in West-Centraal-Afrika te verrichten. Hiermee wordt een opmerkelijke dimensie gegeven aan het verhaal achter de etnografische verzamelingen die onder meer dit etnografische museum daar aan liet leggen. Tot nu toe hebben we het bij de geschiedenis van deze Afrikaanse etnografische verzamelingen allereerst gehad over de reisverhalen waaruit een groeiende interesse sprak voor de inheemse gebruiksvoorwerpen. Deze zetten enkele Nederlandse musea op het spoor van dit soort etnografica, waarbij ze bij de verwervingen werden geholpen door de handelsagenten. Vervolgens bekeken we wat er werd verworven en hoe deze voorwerpen werden geregistreerd en bewerkt. Met dit volgende hoofdstuk over het verzamelen van schedels van Afrikanen gaan we in op het onderzoek dat gericht was op de presentatie van de Afrikaan met zijn fysieke kenmerken, in direct verband met door hem vervaardigde voorwerpen. Serrurier paste daarbij een wetenschappelijke optiek toe die internationaal verbreid was.

De lijn van ons verhaal blijft overigens dezelfde: de musea wilden een overzicht bieden van de zeden en gewoonten van volken over de hele wereld. ‘Afrika’ ontbrak en er moest dus met grote spoed zoveel mogelijk verzameld gaan worden. Maar met Serrurier’s vraag en zijn straks te behandelen artikel uit 1888 betreden we een ander wetenschapsgebied dat we tegenwoordig de ‘antropobiologie’ noemen. Ontstaan als deelwetenschap van ‘de menswetenschappen’ vond de ontwikkeling van de ‘fysische antropologie’ al vóór het midden van de negentiende eeuw in heel Europa plaats, met Engeland, Frankrijk en Duitsland als centra. Zoekend naar nieuwe wetenschappelijke kaders waarin het onderzoek naar ‘de mens’ gepast kon worden, ontstonden rond het midden van de eeuw verschillende visies op de samenhang tussen psychische en fysiologische kenmerken, waarbij men niet heen kon om het feit dat ondanks alle verscheidenheid in uiterlijk en innerlijk er toch gesproken kon worden van bijzondere eigenschappen én algemene eigenschappen van ‘de mens’. Vóórdat Darwin *The Origin of Species...* in 1859 en in 1871 de nadere uitwerking ervan *The Descent of Man...* lanceerde, was er een strijd ontbrand over wat er in ‘de mens’ in de loop van de tijd veranderd was, hoe die veranderingen zich voltrokken hadden, en wat er voor eens en voor altijd in hem vastlag. Niemand vóór Darwin had zoveel gegevens bijeengebracht die de ontwikkelingshypothese van de natuurlijke selectie, als een ‘natuurwet’, konden ondersteunen. Deze discussie die binnen de biologie begon, straalde uit naar meerdere wetenschappelijke disciplines, waaronder ook ‘de menswetenschappen’, en ging vergezeld van allerlei soorten van wetenschappelijk *discours* die natuurlijk ook Nederland bereikten.³⁵⁶ Zoals in 1938 in

³⁵⁶ Binnen de standpunten in landen als Engeland en Frankrijk worden die betreffende de mogelijkheden en onmogelijkheden van de verheffing of evolutie van het ‘negerras’ decennia lang gehoord. In Engeland

een historisch overzicht van het Nederlandse antropobiologische onderzoek wordt gesteld, is er nooit sprake geweest van een onderzoeker of wetenschapper die zuiver ‘fysisch antropoloog’ was. Wanneer hier de etnografische of etnologische wetenschap gestalte krijgt, bedient ze zich van de fysische antropologie. Die kent dan een sterke medische component, en richt zich op Nederlands schedelmateriaal.³⁵⁷ In geval van het REM met zijn etnografische collecties uit verschillende werelddelen kon Serrurier zich aan de hand van dit onderzoeksstramien richten op schedels die zich in de collectieregio’s bevonden.

Behalve in geografisch opzicht vertoonde het centrale deel van Afrika ook wat betreft de cartografie van ‘rassen, soorten en volken’ vele witte plekken. Het gebied dat in de jaren zeventig langzamerhand ‘Congo’ was gaan heten, werd beschouwd als een geïsoleerd gebied. Afgesloten van ‘de beschaving’ moest het zijn eigen ontwikkeling hebben gekend, of eerder zijn blijven steken in ‘primitiviteit’. In tegenstelling tot grote delen van Azië en Amerika beschikte Afrika immers niet over belangrijke beschavings*sassets* als monumenten en schrift. Zodra dit gebied dan ook door reizigers en wetenschappers ontsloten werd, zagen fysisch antropologen hun kans schoon om aan de hand van voor hen verzamelde skeletdelen van de inlandse bevolking kennis te verwerven over het ‘negerras’ en zijn diversiteit. Waar het nu precies in deze kennisverwerving om zou moeten gaan, hing af van de wijze waarop men aankeek tegen het verschijnsel ‘mens’ en de mogelijke ontwikkelingen die hadden geleid tot wat ‘hij’ nu geworden was. De visies op de ‘menselijkheid’ van de Afrikaan en opvattingen over wat er van hem al of niet zou kunnen worden, laten zien hoezeer westerse wetenschappelijke waarden in gisting waren en men op zoek was naar zekerheden, waarbij de vergelijking met Afrikanen goed van nut kon zijn. De methoden van onderzoek naar de fysieke kenmerken van de Afrikaan waarover Serrurier het heeft verbindt hem met acties van

werden die inschattingen gepast binnen drie theorieën over het ontstaan en de ontwikkeling van ‘de mens’. Stocking beschrijft de situatie binnen de etnologische wetenschap in Engeland. Er bestonden daar in het midden van de negentiende eeuw drie richtingen inzake één onderwerp: *‘the ‘ethnological’, which drew upon a wide body of ethnographic data to solve the historical problem of relating all human groups to a single original root; the ‘anthropological’, which, giving priority to the physical differences among men, sought to classify them into distinct types in the context provided by the Darwinian revolution; and the ‘evolutionary’, which treated ethnographic and archeological data in the developmental context provided by the Darwinian revolution.’* (1987: 271). ‘De neger’ speelt in deze discussie een cruciale rol als één van de volken (‘rassen’) die in lichamelijke en geestelijke kenmerken zo afwijkt van de westerse mens dat veel theorieën over wat ‘de menselijkheid’ en ‘de beschaving’ inhielden op ‘hem’ uitgeprobeerd, bewezen of geprojecteerd konden worden.

357 T.S. Constandse-Westermann merkt op dat het Nederlandse onderzoek na 1850 vooral Nederlands schedelmateriaal betrof (1983: 6). Over de Nederlandse fysische antropologie: A.J. van Bork-Feltkamp, ‘Anthropological Research in the Netherlands. Historical Survey’, in: *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Natuurkunde, Tweede Sectie, Deel XXXVII, No.3* (1-166), Amsterdam, 1938: 4.).

velen die in de tweede helft van die eeuw op zoek waren naar fysieke ‘raskenmerken’, en ook met ontdekkingsreizigers als Monteiro en Du Chaillu. De menselijke resten die de laatste twee daar ter plekke verzamelden waren bestemd als fysisch antropologisch materiaal voor musea, én vormde in hun verslag een belangrijke component.

Fetisjes én schedels

In het verhaal van zijn eerste Gabonese reis die hij van 1855 tot in 1859 maakte doet Paul Du Chaillu een onthullende mededeling. Behalve dat hij als eerste reiziger een *fetish* of *mbuiti* laat afbeelden, komt hij er openlijk voor uit dat soort beelden te willen bemachtigen om ze mee naar huis te nemen. Maar zijn verzamellust blijkt daarmee niet gestild en betreft ook de mensen zelf. Behalve die ‘fetishes’, waarvan hij er enkele kan verwerven, probeert hij ook schedels te bemachtigen voor het British Museum, naar hij zelf zegt. In zijn *Explorations...* uit 1861 wijdt hij vele pagina’s aan de beschrijving van het skelet en vooral de schedel van de gorilla. Allerlei metingen die hij doet zijn door hem in overzichtelijke tabellen verwerkt, waarin ook andere apensoorten en de *negro-skull* zijn betrokken (zie afbeelding 51 voor een illustratie). In het verslag van zijn tweede reis naar *Ashango-Land* uit 1867 passeren in een bijlage vele schedels van de ‘Fan-Tribe’ en ‘Ashira’ (een verzameling van ruim honderd die door hem naar het British Museum was gebracht), *Aboriginals* en Noord-Amerikaanse indianen de revue. Deze bijlage telt bijna zestig pagina’s en is overigens niet door De Chaillu, maar door *Professor Owen, F.R.S.* opgesteld.

Dit onderzoek van ‘primitieve volken’ vormt naar Du Chaillu zelf zegt het écht wetenschappelijke deel van zijn reisverslag.³⁵⁸ Hoewel Monteiro’s boek in 1875 uitkwam kunnen we uit zijn verslag lezen hoe hij in Angola, ongeveer in dezelfde periode als Du Chaillu rondreist in Gabon, verwoede pogingen doet om uit een dorp waar een begrafenisplechtigheid aan de gang is, een lijk te kopen dat al een ceremonieel droogproces ondergaan had. Als dat hem niet lukt, neemt hij maar een schedel mee van een, volgens hem, pas geofferde en verorberde vijand.

Op hun reizen waren de hierboven genoemde ontdekkingsreizigers ‘*men of science*’. Niet alleen volgens de opvatting van Reade, die dit zo formuleerde. Ook Serrurier

358 Du Chaillu, 1867: 297. In ‘Appendix I’ worden de gegevens nader uitgewerkt betreffende drie schedels die Du Chaillu van Fang-, Ashira- en Fernand Vaz-mensen verzameld had, vergezeld van afbeeldingen. Het zijn er drie van ongeveer honderd die hij daar aan de kust verzamelde en naar het British Museum liet overbrengen, waar Prof. Owen onderzoek erop deed, en in de Appendix verslag deed van een vergelijkend onderzoek met schedels van ‘Aboriginals’ en ‘American Indians’.

citeert hen, zoals we hebben kunnen lezen, als wetenschappelijke bron. Daarbij gingen de etnografische, etnologische activiteiten die ze ontplooiden over in de antropologische en geografische en vice versa.

Du Chaillu houdt zich in 1867 ook bezig met de vraag over *'the negro's future capacities'*. Er zijn er, zo constateert hij, die van mening zijn dat deze nooit beschaafder kan worden; anderen denken dat hij *'the highest state of civilisation'* zal kunnen bereiken. Met beide verwachtingen is Du Chaillu het niet eens. *'I believe that the negro may become a more useful member of mankind than he is at present...'*, zegt hij, en laat daar op volgen dat we na *'teaching the arts and sciences'* het niet moeten laten voor wat het is, zoals de missionarissen deden. Immers: *'...the people relapse into barbarism'*.

Serrurier's visie en die van anderen

Alleen in het archief van het REM vinden we een verwijzing naar de relatie die in die tijd tussen de toenmalige fysische antropologie in Nederland en Afrikaanse verzamelingen bestond. De hierboven aangehaalde correspondentie waarin we kunnen lezen over Serrurier's verzoek aan Greshoff om in het verlengde van de etnografica die deze voor het museum moest verzamelen, ook schedels mee te nemen, vormt het enige document op dit terrein.

De combinatie van beide wetenschappen betekende voor Serrurier meer dan de som der delen. Ze stond voor een systematische en overkoepelende, alle aspecten van volken behandelende beschrijving. De door hem nagestreefde vorm van etnografische wetenschap illustreert hoe etnografica moesten dienen als object van een wetenschap die tot taak had om de westerling te profileren ten opzichte van de niet-westerse volkeren. In heel Centraal-Afrika werden daarom behalve enorme aantallen gebruiksvoorwerpen ook schedels verzameld.

We concentreren ons op een geschrift van Serrurier uit 1888 om aan te geven wat hij met zijn verzoek om schedels nastreefde. Wat waren zijn opvattingen?

Dat naast het verzamelen van etnografica de fysische antropologie voor Serrurier belangrijk was om de etnografie te beoefenen, laat ook de aanwezigheid zien van een uitgebreide handbibliotheek met literatuur die vanaf ongeveer 1850 over die wetenschappen was verschenen. Gericht als ze was op de zoölogische wetenschap bevatte de voormalige bibliotheek van 'Artis' niet die keur van fysische antropologische werken. Met Serrurier was het REM dus het enige van de drie etnografische musea dat de stand van wetenschap betreffende de etnografie, etnologie en fysische antropologie met behulp van recente literatuur bijhield.

Het onderstaande behandelt enkele Nederlandse visies op de Afrikaan uit de jaren zeventig en tachtig, maar wil daarmee zeker geen uitputtend overzicht geven van de al of niet wetenschappelijke meningen en visies die in die tijd in Nederland, laat staan daarbuiten, bestonden.³⁵⁹ Het is de bedoeling om Serrurier's visie op de Afrikaan een duidelijker profiel te geven, zodat zijn verzamelwoede wat betreft West-Centrale etnografica beter kan worden begrepen. Dit gebeurt in samenhang met uitspraken van anderen, die als flankerende visies dienen. Hoe dacht Serrurier over het schedelonderzoek in samenhang met de beschavingsgraad van de Afrikaan. In Nederland sprak de medisch wetenschapper August Sasse zich ook daarover uit. Hij speelde een belangrijke rol in het Genootschap voor Ethnologie en de resultaten die daar op het gebied van schedelmetingen behandeld werden. Hoewel hij zich daarbij geheel richtte op schedels van 'Nederlandse' late middeleeuwen liet hij zich in een publicatie in 1870 uit over de schedel van 'de neger' die een verdere, al of niet evolutionaire ontwikkeling in de weg zou staan.

Vaak komen we in de reis- en wetenschappelijke literatuur van die tijd de indringende constatering tegen dat Afrikaanse culturen door de westerse aanwezigheid in verval raakten, op zijn minst achteruit gingen of zelfs binnen zeer korte tijd vernietigd zouden worden. Om die reden ontplooiden volkenkundige musea hun verzamelactiviteiten om van deze Afrikaanse cultuur nog te redden wat er te redden viel, vóórdát ze door de westerse invloed helemaal te gronde zou gaan. Er bestond geen serieuze visie om de Afrikaan naar Westers voorbeeld te willen veranderen, net zo min als er een visie bestond om de Afrikaanse cultuur - tegen de al of niet als desastreus beschouwde Westerse invloed in - te behouden. Ook bij een kopstuk in de volkenkundige wetenschap - grondlegger van één van de belangrijkste volkenkundige musea in die tijd - zien we dat hij de desastreuze invloed van de westerse civilisatie op Afrika niet betreurde. Wel waarschuwde hij voor het verdwijnen van de inheemse cultuur, wat hem ertoe bracht om zijn zalen en depots te vullen met de materiële getuigenissen daarvan.

We hebben het over Adolf Bastian, die zoals we reeds zagen van grote betekenis was voor het formuleren van de richting die de Duitse volkenkundige wetenschap van de late negentiende eeuw opging, tijdgenoot en collega van Serrurier op het terrein van de etnografie en de 'reddende' rol die ze bij het verzamelen van het Afrikaanse erfgoed moest gaan verrichten. Tegen de achtergrond van veelomvattende ontwikkelingen

359 In 1970 verscheen in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* het artikel van de hand van J.G. Hegeman 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning' (261-315). Hegeman heeft het over de discussies die 'The Origin' en 'The Descent of Man' hier losmaakten en niet over mogelijke toepassingen van de evolutieleer, laat staan over de toepassing ervan op verre volkeren als 'de neger'. G.J. Dozy, redacteur van het REM tijdschrift *Internationales Archiv...* wordt echter wel vermeld met het artikel 'Bespreking Darwins Afstamming' in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1874: 61-66).

binnen de etnografie en etnologie, zoals beschreven in het overzichtswerk van Stocking³⁶⁰, wordt Serrurier's geschrift *De Anthropologische Wetenschappen* uit 1888 behandeld. We volgen Serrurier aan de hand van verwijzingen die hij maakte naar publicaties die toen deel uitmaakten van zijn museumbibliotheek of van die van de Universiteit Leiden. Hij bleek ook contacten met fysisch antropologische kringen in Frankrijk en België te hebben opgebouwd.

De wetenschapsbeoefening van het Rijks Ethnographisch Museum

Van de drie hierboven behandelde etnografische musea – die van Leiden, Amsterdam en Rotterdam – legde het Rijks Ethnographisch Museum zich onder het directoraat van Serrurier het sterkst toe op het volgen van de ontwikkelingen binnen de etnografische en etnologische wetenschap. Zoals we al hebben kunnen lezen was het Rotterdamse Museum van Land- en Volkenkunde gericht op de populair-wetenschappelijke publieksoverdracht en had het zich een sterke functie voor de handel toebedacht. En wat het museum van 'Artis' betreft valt te betwijfelen of het aandacht had voor de etnografie en etnologie zoals deze zich in de andere volkenkundige musea als wetenschap gingen manifesteren. Althans, dit geldt in ieder geval tot het moment waarop Pleyte uit het REM overkwam om het nieuwe etnografische museum op poten te zetten zodat dat in 1888 geopend kon worden. 'Artis' was tot in midden jaren tachtig nog een representant van de visie waarin de kennis van het menselijke lichaam in de vorm van skeletmateriaal een onderdeel van de zoölogie was, en de kennis van de zeden en gewoonten werd gerekend tot de geografische wetenschappen. Vandaar het begrip 'land- en volkenkunde' dat 'Artis' ook voor het eigen museum gebruikte. De relatie die tussen 'land' en 'volk' werd gelegd kwam tot stand in navolging van geografen als Alexander von Humboldt die vanaf 1805 tot in de jaren veertig³⁶¹ over de wisselwerking tussen het land en zijn bewoners schreven. Wat betreft de studie naar de zeden en gewoonten van volkeren bestond er echter steeds meer de noodzaak om haar tot een zelfstandige wetenschap te verheffen.³⁶² De namen die voor het museum dat 'Artis' in 1861 opende in gebruik waren, illustreren deze verschillen. 'Artis' moet wat geworsteld hebben met de oude en de nieuwe naamgeving. Het heette toen weliswaar een etnografisch of, minder vaak gebruikt, etnologisch museum maar ook een museum voor Land- en Volkenkunde

360 Stocking, *Victorian Anthropology*, Oxford, 1987.

361 Met als sluitstuk zijn *Kosmos. Entwurf einer Physischen Weltbeschreibung*, Stuttgart en Tübingen, Gotha, uit 1845.

362 Zo luidt de visie van Serrurier, 1888: 4.

De invloed die de universiteit van Amsterdam op de collecties en het onderzoek van 'Artis' liet gelden, betrof allereerst het 'Groote Museum' waar de hoogleraar zoölogie Max Weber vanaf midden jaren zeventig de scepter over de zoölogische collecties zwaaide. Enkele menselijke skeletten behoren tot de vroegste objecten die 'Artis' in de inventaris van het 'Groote Museum' liet inschrijven.³⁶³ De menselijke skeletten die zich in de collectie en wellicht ook in de opstelling van het 'Groote Museum' bevonden, moeten bedoeld zijn geweest om 'de top' aan te geven van de zoölogische piramide van Westerman (zie vorige hoofdstuk). Omdat het gaat om skeletten die van Europese oorsprong lijken te zijn, is het helemaal de vraag of die piramide het verband tussen niet-Europese volken of natuurvölker en geschiedenis der natuur moest illustreren. Wel werd dit museum ook het Museum van Natuurlijke Historie genoemd, maar dat gebeurde in de periode dat het etnografische museum al was opengesteld (zie onderschrift van afbeelding 35). Van een fysieke combinatie tussen natuurhistorie en volkenkunde was toen eigenlijk al geen sprake meer. Met de komst van een deel van de collectie Vrolijk in 1867 maakten ook veel anatomische objecten, onder welke zich schedels bevonden, hun entree in de 'Artis'-collecties. Deze moeten op hun beurt weer gebruikt zijn binnen de hiërarchische, piramidale context van het 'Groote Museum', waaruit toen de etnografische collecties al weggevoerd waren voor herhuisvesting in het eerste etnografisch museum. Wat we in de gids uit 1864 kunnen lezen en op afbeelding 49 kunnen zien, wijst erop dat etnografie door 'Artis' in praktijk werd gebracht door clusters van voorwerpen van zeden en gewoonten van een volk decoratief op te stellen in de zaaltjes van dit museum. Serrurier's definitie van etnografie, die we straks zullen gaan behandelen, luidde: *'de studie van de zeden en gewoonten der menschheid in het algemeen onder den invloed der erfelijkheid en der omgeving'*. Hoe het ook met de toepassing van de fysische antropologie binnen 'Artis' gesteld was, zij moet in geval van deze instelling veelal los hebben gestaan van de etnografie en etnologie. Pas vanaf 1905 resulteerde het door Kleiweg de Zwaan georganiseerd onderzoek op het eiland Nias in een collectie van vele gipsafgietsels van hoofden van de plaatselijke bevolking, die rond 1910 in samenhang met etnografica tentoongesteld is geweest. Onduidelijk is de reden waarom op deze tentoonstelling, die in het 'Groote Museum' plaatsvond, de vitrines met zoölogica geblindeerd waren (zie afbeelding 52).

Dit onderzoek neemt het jaar 1889 als eindpunt, omdat toen de briefwisseling over de levering van skeletonderdelen met Greshoff had plaatsgevonden, de collectie van West-Centraal-Afrika in het REM en in de musea elders al grotendeels vorm

³⁶³ Dat de inventarisnummers van deze skeletten behoren tot de vroegste in de verzameling van het Genootschap NAM toont de directe relatie van het menselijke en het dierlijke skelet en daarmee de piramide naar Westerman's opzet.

had gekregen en Serrurier's artikel over de 'Anthropologische Wetenschappen' was uitgebracht.

Voor de uiteenzetting van de fysisch antropologische belangstelling van Serrurier nemen we de wetenschappelijke literatuur als referentiekader waarover hij in de jaren tachtig in de museumbibliotheek kon beschikken. Uit een catalogus blijkt dat zo goed als alle werken die de toenmalige stand van wetenschap vormden in het REM aanwezig waren. In deze catalogus, in 1909 samengesteld door J.C.E. Schmeltz (de zoon van conservator Schmeltz), is de rubriek 'Physische Anthropologie en Anatomie met Morphologie en Physiologie' verdeeld in: a. Handleidingen, b. Rassenanatomie en Rassenanthropologie, c. Craniologie, Anthropometrie enz., d. De praehistorische mens, e. Anatomie en verwante onderwerpen.'

We zien dat vrijwel alle literatuur aanwezig was in de bibliotheek van het REM of, indien niet, wel bij de universiteitsbibliotheek geleend kon worden.³⁶⁴ Volgens de rubriek 'Ethnographie' waren in deze bibliotheek voorts ook de grote overzichtswerken waarin de Afrikaanse mens werd behandeld vertegenwoordigd.³⁶⁵

In 1888 noemt Serrurier ook een wat onbekender wetenschappelijk overzichtswerk dat bij het grotere publiek succes had: *The Natural History of Man* van Reverend Wood dat zich ook in de bibliotheek van het REM bevond.³⁶⁶ Van oorsprong was Wood zoöloog en had in 1861 onder meer een succesvol boek uitgebracht over het dierenrijk.³⁶⁷ Zijn *Natural History...* stamt uit 1870 en heeft als subtitel: '*Being a complete Account of the manners and customs, and the physical, social and religious condition and characteristics, of the uncivilized races of men, throughout the entire world. With the addition of a full index and list of illustrations, and a description of the races of Alaska and Siberia.*' Voorts stuurde hij Greshoff een boek op van een zekere E.S. Morse, waarvan in de bibliotheek in 1909 alleen een overdrukje over een object van de 'Aino' aanwezig geweest blijkt te zijn.³⁶⁸ Wilde Serrurier met Morse's boek *The first book of Zoology* een lacune in Greshoff's kennis proberen op te vullen met het

364 Schmeltz, 1909: 119-126. Deze titels vielen onder rubriek XVII. Onder Rubriek XVIII vielen: 'Ethnographie, Ethnologie, Volkskunde, Folklore, Sociologie, Ethnobotanie enz.' (126-141).

365 Theodor Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, Leipzig, 1859-1877. Het tweede deel heet 'Die Negervölker und ihre Verwandten, ethnographisch und culturhistorisch dargestellt' en kwam in 1860 uit. Oscar Peschel, *Völkerkunde* uit 1875 en F. Ratzl, *Völkerkunde*, Leipzig, 1885-1895. Het eerste deel gaat over 'Die Naturvölker Afrikas'.

366 Wood, Rev. J. G. , M.A., F.L.S., Illustrated by The Brothers Dalziel, *The Natural History of Man, Being an Account of the Manners and Customs of the Uncivilized Races of Men*, Hartford, [1870] 1872.

367 J. G. Wood , Rev., M.A., F.L.S., *The illustrated Natural History* : three Volumes: Volume 1 Mammalia; Volume 2 Birds; Volume 3 Reptiles, Fishes, Molluscs, Londong, [1861] 1862,1863, 3 vols.

368 Brief Greshoff d.d. 22.7.87: 'Dank voor toezending van het boekje van Dr. Morse, ik beloof U daarop zeer te letten en U er uitvoerig, direct na mijn eerste reis met de stoomboot, over te schrijven.' E.S. Morse bracht in 1875 *The First Book of Zoology* uit, en was verder medewerker aan het befaamde tijdschrift *The American Naturalist*.

oog op het verzamelen van schedels? Uit zijn correspondentie met Greshoff blijkt dat Serrurier deze beschouwde als een vooruitgeschoven museummedewerker, die in Afrika ten behoeve van het systematisch onderzoek van etnografie en fysische antropologie kon opereren. Zoals reeds meermalen geconstateerd vormde dit continent rond 1885 voor beide wetenschappen nog een grotendeels onontgonnen gebied. De uitgebreide fysisch-antropologische wetenschappelijke bibliotheek demonstreert Serrurier's oogmerk om van het REM een wetenschappelijke instelling te maken die het begrip etnografie aan de hand van een sterke fysisch-antropologische component inhoud moest geven.

Het 'evolutionisme' en 'de neger'

Net zoals andere voor dit onderzoek relevante onderdelen van de menswetenschappen (etnografie, etnologie) werd de 'fysische antropologie' gekenmerkt door een verscheidenheid aan visies, theorieën en opvattingen.³⁶⁹ Bepalend waren definities als die van Georges Cuvier, die in 1821 op basis van de vergelijkende anatomie de mens in drie hoofdrassen verdeelde en bij zijn onderzoekingen schedelmetingen centraal stelde, en Robert Knox, die met *The Races of Man*³⁷⁰ in 1850 voorafgaand aan de overzichtstentoonstelling '*The Natural History of Man*' in het *Crystal Palace* in 1851 de fysische antropologie een impuls gaf door '*the study of human variability*' centraal te stellen. De Wereldtentoonstelling van 1851 lijkt een bepalende invloed te hebben gehad op de opvattingen over buiten-Europese volkeren. Nadat het *Crystal Palace* was ontmanteld, en elders weer opgebouwd, werden in de afdeling '*Natural History*' in het paleis dertien groeperingen van 'wilden' getoond: levensgrote Eskimo's, Indianen en West-Afrikanen naast chimpansees, Bosjesmannen, Kaffers, Dayak's en Papoea's.

369 Stocking: '*Wherever the physical anthropology viewpoint was manifest, it contained a strong polygenist impulse. On the basis of skeletal and cranial evidence, polygenists insisted that blacks were physically distinct and mentally inferior; on the basis of the racial representations on 'ancient Egyptian monuments' they argued that races remained unchanged throughout the major part of human history; on the basis of the mortality of whites in tropical areas they hypothesized that different races were aboriginal products of different 'centers of creation' and could never fully 'acclimate' elsewhere; on the basis of anecdotal evidence they asserted that the hybrid offspring of blacks and Europeans were only partially interfertile. On all these grounds they argued that mankind was not one but several biological species – the number varying with different polygenist writers.*' Het polygenisme was een algemeen geaccepteerde gedachte, ook voor Darwin in de tijd van zijn *the Origin of Species* dat uit november 1859 dateert. '*And even Darwin, whose own theory was to redefine the framework in which such issues were discussed, felt that a naturalist confronted for the first time with specimens of Negro and European man would doubtless call them each 'good and true species'.*' (1987: 67). '*...They (physical anthropologists) did share with Darwinians the assumption that mankind must be studied as part of the animal world.*' (1987: 69).

370 Robert Knox, *The Races of Man: A philosophical enquiry into the influences of race over the destinies of nations*, London, 1850. Voor dit overzicht baseer ik me op Stocking, 1987: 64, 65.

‘Natural History’ had als subdiscipline ‘Ethnology’ of ‘the Science of Human Races’. Direct daarop verscheen James C. Prichard’s *The Natural History of Man: Comprising Inquiries into the Modifying Influences of Physical and Moral Agencies on the Different Tribes of the Human Family*, London. Het boek werd uitgegeven in 1852, en beleefde al in 1855 een vierde druk.

‘Ethnology’ heette in Engeland in de jaren vijftig ‘*Researches into the Physical History of Mankind*’ en bood een algemeen wetenschappelijk kader voor de studie naar linguïstische, fysieke en culturele karakteristieken van ‘*dark-skinned, non-European, uncivilized peoples*’.³⁷¹

In het historische overzichtje dat Serrurier in 1888 geeft, kunnen we lezen dat hij ervan uitging dat lang vóór Darwin’s *Descent of Man* de antropologisch-wetenschappelijke blik gericht was op de hominide of antroppoïde apensoorten die gezien konden worden als voorlopers van de moderne mens. Schedelmetingen vormden een belangrijke methode of techniek om deze kennis te verwerven.

Het verhaal van de schepping van de mens, die voor eens en altijd bestemd was om dezelfde te blijven, werd in wetenschappelijke kringen sinds eind achttiende eeuw al niet meer gehoord. Ook Livingstone zag ‘*the negro*’ niet meer als onveranderlijk onderdeel van het scheppingsverhaal. Er hadden zich intussen binnen de wetenschappen enkele cruciale veranderingen voltrokken, waarvan één het begrip ‘tijd’ betrof. Sinds ‘tijd’ of eigenlijk ‘vertijdelijking’ (‘*Verzeitlichung*’) als factor binnen de werkelijkheid om ons heen werd erkend, kenden veel verschijnselen hun tijdsproces, en kon vrijwel alles in een perspectief van ontwikkeling (‘vooruitgang’) gezien worden. Mensentypen en – soorten werden ook door de tijdsfactor gevormd tot wat ze waren.³⁷²

Die ‘vertijdelijking’ kon verschijnselen onderdeel maken van ontwikkelingen in plaats van statische classificaties. Tot het begin van de negentiende eeuw beschikte

371 Stocking: ‘The emergence of the human sciences is often seen as a process of fission, in which specialized disciplines developed out of an earlier undifferentiated moral philosophy. In this process of differentiation, technical elaboration conspired with ethnocentric motive to narrow the focus of inquiry to the phenomena of civilized life: the economy of money, the political science of the state, the psychology of rational consciousness, or the history of written sources. In this context, ethnology may be viewed as a science of leftovers or residues. It was not so much a product of fission as it was a fusion of diverse styles of inquiry, derived from the natural historical, the moral philosophical, and the humanistic traditions – in relation to a particular subject matter that as being excluded from other emerging human sciences. Thus although its subject matter was marginal and even alien to them, many of ethnology’s methodologies were drawn from traditional forms of inquiry, and its central problem – the unity or diversity of mankind – derived from deep-rooted European ‘anthropological’ concerns. Nevertheless, ethnology was the science of savages in the sense that it was the only discourse that took them seriously as subject matter.’ (1987: 48).

372 Een simpele, maar wellicht doeltreffende vertaling van het begrip ‘Verzeitlichung’. Ik baseer me hier op: Lepenies, 1976: 9-40.

de natuurhistorie niet over een 'getemporaliseerd' begrip van ontwikkeling. Zij kende ook alleen een statische classificatie van natuurlijke fenomenen, gelijkend op de rangen en standen binnen de maatschappij van toen. Als eerste werden de zoölogie en botanie vanuit de natuurhistorie opgenomen in de geschiedenis der natuur of de natuurlijke historie (Lepénies, 1976: 47-51). Vervolgens waren culturen en volkeren aan de beurt. Theodor Waitz schreef vanaf 1859 zijn *Anthropologie der Naturvölker*, waarover straks meer.

Verschillende mogelijkheden dienden zich rond het midden van de negentiende eeuw aan om het voor de westerling uiterst lastige vraagstuk op te lossen over de verwachtingen die men kon koesteren over de toekomst van de Afrikaan. Zowel bij de reizigers als wetenschappers zijn er twee kampen te onderscheiden met een opinie over 'de neger' (ook in wetenschappelijke kring werd die naam gebezigd): één waarin werd geloofd of gehoopt dat dankzij de westerse invloed het met hem na de ellende van de slavenhandel beter zou gaan en één waarin een mogelijke positieve ontwikkeling al bij voorbaat werd uitgesloten.

Het antwoord op de vraag wat de toekomst de Afrikaan zou brengen, hield verband met de kwestie in hoeverre de constanten in 'de mens' – vastgelegd in de 'raseigenschappen' – inderdaad constant bleven onder de invloed van de geografische gesteldheden. Uit onderzoek bleek dat de enorme verscheidenheid aan soorten van mensen, en dus ook van zeden en gewoonten, voor een deel te maken zou kunnen hebben met de verschillende klimaatomstandigheden op de aardbol. Darwin had zich steeds een voorstander betoond van de theorie van de bepalende invloed van het klimaat en de daarmee samenhangende omgeving. Bood dat gegeven nog ruimte voor extra ontwikkeling of was de geografie, waarvan 'de neger' afhankelijk was en waarin hij geëvolueerd was tot wat hij nu was, allesbepalend voor wat hij kon, en wie hij was of zou gaan worden? Vertegenwoordigde de staat waarin 'de neger' zich bevond een stadium dat ook de westerse mens had doorlopen, op weg naar de hogere sporten van de ladder der evolutie? Het besef dat het een uit het ander kon ontstaan, en niet alles in een net van classificaties en typologieën vastgelegd lag, betekende een doorbraak voor de evolutietheorieën.

Darwin's stelling dat de invloed van de omgeving één van de krachten was die de menselijke evolutie en dus ook de ontwikkeling in de meest ruime zin bepaalde, was onverenigbaar met de craniologie die toen met haar schedelmetingen de raszuiverheid en de typische kenmerken van bevolkingsgroepen wilde vastleggen. Als de omgeving het ras beïnvloedde dan konden door allerlei soorten van invloeden (vooral onderlinge vermengingen) 'de' wezenlijke kenmerken van een ras niet goed vastgesteld worden. Kwam men onder andere via schedelmetingen achter de kenmerken van een ras dan kon vergelijkend onderzoek de rassen classificeren

– letterlijk hiërarchisch onderverdelen in klassen – en gekoppeld aan de leefwijzen fases laten zien die gradaties in rassen aangaven, lopend van barbaarsheid tot grote verfijning. Maar zowel vanuit het perspectief van het ‘biologisch evolutionisme’ waarin een soort of ras zich via zijn omgeving kon ontwikkelen, als uit dat van het ‘sociaal-cultureel evolutionisme’ waarin ook missie- en zendingswerk gepast konden worden, waren de kansen voor ‘de neger’ om zich naar Europese maatstaven te verfijnen gering tot nihil.

Gesteld werd dat de achterstand van ‘de neger’ zowel door rassenkenmerken als door de zo bepalende levensomstandigheden in Afrika in vergelijking met andere volkeren dubbel zo groot was.³⁷³

Het is niet verwonderlijk dat het juist de reizigers waren die zich vooral over deze kwestie het hoofd braken. Zij trokken door gebieden waar volken huisden die voor de westerling een soms uitermate pover bestaan leidden, waaruit niet viel op te maken dat ze ooit meer wilden of konden bereiken, zelfs als het westen hen zou helpen. In het hoofdstukje over Monteiro’s beeld van ‘de neger’ lezen we hoe sceptisch hij was over de toekomst van de ‘Mondombe’ en de ‘Damara’. Deze vertegenwoordigden voor hem een anomalie binnen het verschijnsel ‘mens’ zoals ook de ‘Hottentotten’ dat waren binnen de toenmalige antropologische wetenschappen.³⁷⁴ En daarbij kwam dat de vraag tot hoever hun capaciteiten zouden reiken, hun ras of soort in aanmerking genomen, steeds actueler werd omdat het verdwijnen van de slavenhandel ze tot steeds vrijere mensen zou gaan maken.³⁷⁵

Ideeën over ‘de wilden’ die men buiten Europa al reizend tegenkwam, scherpten de definitie aan van wat de eigen westerse beschaving inhield. Naarmate de eigen beschaving ook onderdeel van de geschiedenis werd en daarmee dus complexer en problematischer, was het lastiger om haar te beschrijven. In de behoefte van de

373 In weerwil van zijn eigen theorie had Darwin zelf ook een bijdrage geleverd aan de theorie van ‘non-evolution’. In Stocking wordt Darwin geciteerd: ‘*Nature, by making habit omnipotent, and its effects hereditary, has fitted the Fuegian to the climate and the productions of his miserable country.*’ (105-107).

374 Couttenier, 2004: 120.

375 Waitz heeft het over ‘*der Emancipation der Neger*’ (1859: V). Net als andere Engelse reizigers/wetenschappers lijkt Monteiro een kijk op de Afrikaan te hebben die samenhangt met een verandering die in Engeland plaatsvond. Daar was de etnologie in de jaren vijftig op haar retour. De Ethnological Society werd als te weinig wetenschappelijk beschouwd (‘*religiously based humanitarian*’) en moest haar plaats in de wetenschap afstaan aan de Anthropological Society, die zich richtte naar de toen pas opgerichte Société d’Anthropologie van Parijs. Het ging om: ‘*The science of the whole Nature of Man*’. Hunt schreef als oprichter: ‘*On the Negro’s place in Nature*’. ‘*Negroes were a different species, closer to the ape than to the European, Hunt argued that they were incapable of civilization, either on their own or through the influence of others; indeed they were better off as slaves in the Confederate States of America than as freemen in Sierra Leone.*’ (Stocking, 1987: 245-247, 251).

westerse mens om zich te profileren of zich af te zetten tegen andere ‘rassen’ kon het model van een fasegewijze ontwikkeling juist goed gebruikt worden. Primitieve volkeren lieten een vroegere fase zien die de westerse mens volgens sommige wetenschappers al doorlopen had, en die daarom in het licht van wat er zich in de eigen tijd allemaal afspeelde ook enigszins geïdealiseerd kon worden door die volkeren als ‘natuurvolkeren’ te beschouwen.³⁷⁶

Eén partij ontbreekt in dit overzicht van de verschillende opties die de Afrikaan met het oog op zijn toekomst ter beschikking stonden: de missionarissen en zendelingen. Dat is niet verwonderlijk omdat ze eigenlijk in het negentiende eeuwse wetenschappelijke en museale *discours* over de Afrikaan ontbraken. We hebben de Livingstone als zendeling aan het woord gelaten en Du Chaillu gehoord over de missionarissen die naar zijn mening teveel verstek lieten gaan. Waarschijnlijk bedoelde de laatstgenoemde hiermee dat de kerk ervan uitging dat alleen de bekering van de Afrikaan al voldoende was om hem een betere toekomst te garanderen. Eenmaal bekeerd zou het met de Afrikaan beter gaan. Als de rol van de kerk bij het civiliseren van de Afrikaan ter sprake kwam, werd dit kritische geluid meer gehoord. Behalve dat het weer een apart onderzoek zou vergen om te bekijken hoe vertegenwoordigers van de kerk dachten over de potentiële capaciteiten van de Afrikaan en hoe ze daarbij reageerden op de evolutietheorie, raakt dit onderwerp maar zeer ten dele ons onderzoek naar de oorzaken en achtergronden van de West-Centrale verzamelingen die in de Nederlandse musea terecht kwamen. Van een enkele kleine verzameling is bekend dat het missie- en zendingswerk ze bijeen heeft gebracht. We noemden al de *minkisi* die het *Nederlandsch Zendelingen Genootschap* aan het Rotterdamse museum schonk.³⁷⁷ Pas later, toen kennis van de Afrikaanse zeden en gewoonten in het zendings- en missiewerk van belang werden en vandaaruit etnografische publicaties verschenen (Dennet, Laman e.a.), werden vooral door missionarissen meer stelselmatig verzamelingen uit Afrika ook naar Nederland gebracht die resulteerden in de oprichting van enkele musea (het huidige Afrikamuseum en Afrikacentrum).

376 ‘In seiner Lettre sur le progrès des sciences hatte Maupertuis bei der Nachricht von einer ‘espèce mitoyenne’ zwischen den Affen und den Menschen, ‘behaarten Wilden, die Schwänze trugen’, ausgerufen: ‘Ich möchte lieber mit ihnen, als mit dem größten Schöngeist Europas eine Stunde im Gespräch verbringen. (...) Nunmehr wird er möglich, die Wilden zu integrieren, die nicht länger in ihrer prinzipiellen Andersheit gedacht werden müssen, da ihre Gesellschaften als Stadien eines umfassenderen welthistorischen Prozesses erscheinen. Was an den Gesellschaften der Primitiven früher als Absurditäten aufgefaßt wurde, wird jetzt zu den Überbleibseln einer früheren Entwicklungsstufe.’ (Lepénies, 1976: 76/77)

377 ‘In de eerste plaats verzameld...omdat men geloofde dat de Afrikanen beter af waren zonder die ‘fetisjen’ (Beumers, 1996: 13).

De schedelnaden van Sasse

In Nederland staat de publicatie *Beginselen der Volkenkunde* uit 1870 van de hand van August Sasse, ‘medisch doctor’ te Zaandam, voor een visie van de statische hiërarchische indeling van de samenleving in rassen en soorten.³⁷⁸ Als lid van het ‘Genootschap ter bevordering van de Ethnologie’ had Sasse contact met de *Société d’Anthropologie* in Parijs, net zoals veel andere Nederlandse etnologen of etnografen, zoals Serrurier.³⁷⁹ Met de fysieke kenmerken als uitgangspunt beschrijft hij de uiterlijke kenmerken (kleur huid, haar, ogen en schedelvorm) van ‘rassen’. Deze worden onderverdeeld in volkerengroepen, die op grond van de geografische gesteldheid voorbestemd waren om alleen in bepaalde gebieden te kunnen leven. Wat betreft de craniologie, zoals de wetenschap van de mens aan de hand van schedelmetingen heette, stelde Sasse zich op het standpunt dat zowel het type schedel, als de kleur van haar en huid van een ‘ras’ onveranderlijk bleven. Diversiteiten in kenmerken wezen op onzuiverheden die bij een ‘ras’ waren binnengeslopen. Hiermee zette Sasse zich als wetenschapper af tegen Darwin’s theorieën die juist op veranderlijkheid van dit soort kenmerken wezen. Hoewel Darwin’s *The Descent of Man* (pas) in 1871 verscheen, vierde het evolutionisme, gesterkt door *The Origin of Species* uit 1859, in Europa in alle medische, natuurhistorische en volkenkundige wetenschappelijke kringen al hoogtij.

Waar het in dit verband om gaat is dat Sasse, net als Serrurier en anderen, een beeld van ‘de neger’ schetst. Opmerkelijk is dat dit sterk overeenkomt met het beeld van handelsreizigers als Kerdijk. In tegenstelling tot Kerdijk was Sasse wetenschapper en richtte hij zijn belangstelling op de schedel als een object waaraan empirische bewijzen te ontleen waren.

Sasse’s visie is ook een nadere bestudering waard omdat voor de statische ordening van het ras van ‘de neger’, die zo’n twintig jaar later binnen de wetenschap niet meer verkondigd wordt, fysische antropologische argumenten worden aangevoerd. Omdat zijn publicatie voor het hoger onderwijs bestemd was, geeft hij in zo begrijpelijk mogelijke taal een uitleg over de reden waarom ‘de neger’ was gedoemd om maar een ‘neger’ te blijven.

In zijn verhandeling maakt Sasse veel vergelijkingen in anti-evolutionaire zin. Een volk dat nader te definiëren kenmerken bezit, is als zodanig ‘geschapen’ en is voor eeuwig bestemd om zo te blijven, meent hij. Omdat ontwikkeling in al of niet

³⁷⁸ Sasse, 1870: 26/27. In zijn inleiding vermeldt Sasse dat dit boek bestemd is voor het onderwijs aan de ‘Hoogere Burgerschool’. Hoewel ze niet direct als ‘wetenschappelijk’ is te kwalificeren, biedt de publicatie een aparte kijk op de Afrikaan in het licht van de evolutie-theorie en is daarom in dit kader relevant.

³⁷⁹ Van Bork-Feltkamp, 1938: 43.

evolutionaire zin bij hem niet bestaat, kunnen lagere beschavingsvormen zich niet verder ontwikkelen. ‘De neger’ kan dus in de loop van de tijd niet via contacten met andere samenlevingen of culturen van een lagere naar een hogere positie op de beschavingsladder klimmen. Zodra Sasse na deze uiteenzetting het heeft over de mate van ontwikkeling en beschaving merkt hij op dat die ‘*al zeer ongelijk is*’.

‘Voor een gedeelte is dit het gevolg van eene verschillende mate van geschiktheid voor ontwikkeling, zooals men die b.v. bij de Neger aannemen moet, voor een ander deel is dit daaraan toe te schrijven, dat het ééne menschenras, het ééne volk zelfs, in gunstiger omstandigheden geplaatst is geweest om zich te ontwikkelen, dan het andere. Wat het eerste punt betreft (de mindere ontwikkelingsvatbaarheid van sommige rassen), deze blijkt uit de omstandigheden, dat de Neger – hoewel hij eeuwen lang, vóór dat de geschiedenis van het Noorden van Europa begint, in aanraking geweest is met de Egyptische beschaving – toch nog heden ten dage ver, zeer ver achterstaat bij de Europeesche [sic] volkeren. En toch zijn deze grootendeels eerst na het begin van onze tijdrekening in aanraking gekomen met den stroom der beschaving, die uit Egypte en Babylonië voortkomt. Ook dááruit blijkt die mindere vatbaarheid voor ontwikkeling van den Neger, dat de naden van zijn schedel veel eer dan bij den Europeaan vergroeien. Dat vergroeien, heeft eerst plaats, wanneer den hersenen, die den hoofdinhoud des schedels uitmaken en beschouwd kunnen worden als het werktuig, dat de ziel tot hare verrichtingen noodig heeft – dat vergroeien, zeg ik, heeft eerst plaats, wanneer de hersenen niet meer voortgaan met te groeien, met zich te ontwikkelen. En opmerkelijk, terwijl de voorste gedeelten der hersenen juist het meest in verband schijnen te staan met de hoogste zielsverrichtingen van den mensch – het denken – is het juist het voorste gedeelte van den schedel, waarvan de naden bij den Neger bij het groeien zich het eerst sluiten. Bij den Europeaan vindt men doorgaans juist de voorste naden zelfs op hoogen leeftijd nog open, wanneer de achterste reeds lang gesloten zijn. Een gevolg van die geringe mate van geschiktheid tot ontwikkeling is het ook, dat de Negers, Australiërs en andere even laag geplaatste volkeren eer uitsterven en zich laten verdringen wanneer zij met een krachtigen stroom van meer ontwikkelde menschen in aanraking komen, dan dat zij van de laatsten overnemen, wat dezen zooveel voordeelen geeft boven hen’.

Sasse probeert de minderwaardigheid van ‘de neger’ ten opzichte van de Europeaan met argumenten aan te tonen; argumenten die toen als wetenschappelijk geklonken moeten hebben. Dat de achterstand voor hem blijvend is, komt voort uit de theorie

van de onveranderlijkheid van ‘rassen’. Maar als medicus voert hij een voor hem wetenschappelijk gestaafd fysiek verschijnsel aan dat moet bewijzen hoezeer ‘de neger’ is blijven steken in zijn ontwikkeling: ‘het sluiten van de schedelnaden’.

*‘In het vorenstaande is herhaaldelijk sprake geweest van de meerdere of mindere ontwikkeling en beschaving, die thans bij de verschillende volkeren plaats vindt. Het ligt in de natuur der dingen dat de mate van ontwikkeling bij de eerste menschen, die op aarde leefden, geringer is dan die welke wij thans bij de meeste achterlijke volkeren aantreffen. Door de vergelijking van den ontwikkelingstoestand der verschillende volkeren wordt ons ook in waarheid een spiegel voor oogen gehouden, waarin wij zien kunnen welke trappen van ontwikkeling ons eigen voorgelacht eenmaal heeft moeten afleggen. Er zijn zeer stellige geschiedkundige mededeelingen, waaruit men opmaken kan, dat de vroegere vertegenwoordigers van ons menschenras leefden in een toestand dien wij heden alleen bij de zoogenaamde Wilden terugvinden, en vele mededeelingen over de geschiedenis van ons ras zouden thans onbegrijpelijk zijn, wanneer we niet bekend geworden zijn met zoo geringe trappen van ontwikkeling als ons eigen ras of onze eigene stam eens doorleefde.’*³⁸⁰

Vervolgens gaat Sasse in op de kenmerken van allerlei godsdiensten die ook weer rasgebonden zouden zijn. Het Christendom, de Islam zijn uit de Mozaïsche wet voortgevloeid, en

‘...het lijdt geen twijfel, dat de belijders dezer drie godsdiensten de reinste wijze van Godsvereering hebben. Merkwaardig is voorzeker, dat een zoo klein gedeelte van onze aarde als Palestina de plek geweest is, waar een godsdienst verkondigd wordt, die gewijzigd als Christendom en Islam de godsdienst geworden is van het grootste getal der op aarde levende menschen. En merkwaardig zeker, dat het juist de Semieten – een weinig talrijke afdeeling van het Kaukasische ras – geweest zijn, bij wie deze drie godsdiensten ontstonden.’

Wij laten deze laatste opmerking voor wat zij is, en concentreren ons op het vervolg.

‘Maar wat evenzeer opmerking verdient en waar zelden aan gedacht wordt, is dit, dat ook de Heidensche godsdienstvormen zooveel gemeenschappelijk vertoonen en voor een niet gering gedeelte ook wijzen op een bepaald punt

³⁸⁰ Sasse, 1870: 29. Met ‘de trappen van ontwikkeling’ lijkt Sasse te verwijzen naar de evolutietheorie betreffende de mens.

van onze aarde van waar zij zich verspreid hebben. Dáárom – en omdat ook die ruwere wijze van Godsvereering toch de uitdrukking is van een gevoel van afhankelijkheid, dat de mensch overal met zich omdraagt, waar hem in den strijd des levens een oogenblik tijds overblijft om te denken aan machten sterker dan hij – dáárom zijn de Heidensche godsdienstvormen voor den Ethnoloog dubbel gewichtig en verdienen zij zijne volle aandacht.'

'Maar buiten dit alles om is het merkwaardig dat we in zoo veruuteenliggende streken als de Westkust van Afrika en Nieuw-Guinea de overblijfselen vinden van een godsdienstvorm, die zeker oorspronkelijk in geheel andere oorden ontstaan is. Op de beide genoemde plaatsen namelijk vinden we te midden eener onbeschaafde bevolking sporen van een godsdienst zooals die alleen heeft kunnen ontstaan bij eene tamelijke mate van beschaving onder een volk dat van landbouw een voornaam middel van bestaan maakt en sedert lang gewoon geweest is en tijd gehad heeft om na te denken over de regelmatige afwisselingen in het leven der natuur en de oorzaken daarvan.' 'Vanuit 'Hindostan', bezuiden het Vindhya-gebergte, waar zich een godsdienst ontwikkeld heeft zooals die, meer of minder gewijzigd, ook in Babylonië, Zuid-Arabië, Phoenicië, Klein-Azië, in Griekenland zelfs en in Egypte voorkwam, maar die zich ongetwijfeld van Hindostan uit door de handeldrijvende bevolking des lands tot in de genoemde verafgelegen landstreken heeft uitgebreid.'

(Sasse, 1870: 45/47)

Wat betreft hun mobiliteit op de beschavingsladder moeten de Afrikaan en de Australiër het bij Sasse ontgelden. De 'negers' aan de Westkust van Afrika mogen dan wel niet vatbaar blijken voor meer beschaving omdat hun schedelnaden (te) vroeg zouden sluiten en hun hersenen daardoor minder goed opnemen, feit is wel *'dat we te maken hebben met een rudimentair overblijfsel van een beschaving en godsdienst waarmee wij ...ook eens te maken hebben gehad.'*

'De neger' laat ons dus een stadium zien waarin ook wij eens verkeerden. Maar een evolutionaire ontwikkeling zoals wij die doorlopen hebben, zit er voor 'hem' niet meer in. Sasse's visie bestaat uit een combinatie van evolutionisme en de statische natuurhistorische classificatie, waarmee ze op de datum van het verschijnen van het geschrift bijna al achterhaald lijkt te zijn. De onveranderlijkheid der 'rassen' gold ook voor veel reizigers in de jaren vijftig en zestig nog als een acceptabele theorie. Monteiro, Reade en anderen erkennen later in de jaren zeventig wel een mogelijke ontwikkeling van de Afrikaan, maar staan daar sceptisch tegenover. De opvattingen over een statische indeling van de mensheid zoals Reade die in 1863 nog formuleerde, achtte hij in 1874, dus ruim tien jaar na zijn eerste boek, kennelijk niet meer geldig. Omdat zijn boek uit 1874 een vrijwel letterlijke herhaling is van dat uit 1863

beschikken we over een mogelijkheid tot vergelijking. Deze uitspraken uit midden jaren zeventig wijzen erop dat een mogelijke evolutie van ‘de neger’, ook in een ‘doorstart’ met behulp van westerse ondersteuning, theoretisch mogelijk was, maar gewoon lastig te realiseren zou zijn.

Serrurier’s ‘Anthropologische Wetenschappen’

Wat waren de opvattingen van Serrurier in 1888 over de taak van de fysische antropologie bij de beoefening van de etnografie? Laten we nogmaals voorop stellen dat het niet in de lijn van dit onderzoek ligt om een overzicht te geven van de ontwikkeling van de etnografie, en al helemaal niet van het onontwarbare kluwen dat de wetenschappen antropologie, etnologie en sociologie voor velen in de tweede helft van die eeuw vormden. We willen hier inzicht krijgen in de gedachten die Serrurier, als museumdirecteur én wetenschapper, formuleerde naar aanleiding van wat hij als de belangrijkste wetenschappelijke literatuur beschouwde en in de consequenties die hij daaruit trok voor de bewerking van zijn collectie. Welke visie(s) hield Serrurier erop na bij de beschrijving van wat er om hem heen aan wetenschap bedreven werd? Getracht zal worden om wat hij dacht in verband te brengen met zijn verzoek aan Greshoff om ook schedels te bemachtigen van de inheemse bevolking in de gebieden waar deze toen vertoefde: het West-Centrale en Centrale deel van Afrika.

In 1888 constateerde Serrurier in een apart uitgegeven artikel ‘De Anthropologische Wetenschappen’ dat ‘...de verwarring ten aanzien der anthropologische wetenschappen groot is’. Omdat hij de behoefte had aan ‘eene juiste omschrijving en benaming der takken waarin zij zich splits’ gaf hij zijn visie op de begrippen ‘anthropologie, ethnographie en sociologie’.

Heel in het kort worden door hem de definities behandeld die tot dan toe in de wetenschappelijke wereld waren geformuleerd. Serrurier noemt Pritchard’s *Natural History of Man* uit 1840³⁸¹, dat een beschrijving geeft van de lichamelijke eigenschappen van ‘de rassen’ en het tijdperk inluidde waarin de wetenschap de lichamelijke en geestelijke eigenschappen van de mensenrassen en –groepen in hun onderlinge relatie zou gaan bestuderen. Pritchard zou de aanzet hebben gegeven tot de volgende publicaties die Serrurier ‘leerboeken’ noemt: Waitz’s *Anthropologie der Naturvölker* uit 1859-1877, de niet nader gespecificeerde publicaties van Georg Gerland³⁸² en Friedrich

381 Pritchard’s publicatie was aanwezig in de museumbibliotheek.

382 Het werk van Waitz was in de bibliotheek van het REM aanwezig. Gerland voltooide het werk van Waitz na diens dood. Van Georg Gerland noemt hij geen werk in het bijzonder. In de bibliotheek waren er in 1888 twee werken: *Aussterben der Eingeborenen Australiens*, z.p. z.j., *Anthropologische Beiträge*, Ier Band: Wert und Aufgabe der Anthropologie, II. Betrachtungen über die Entwicklungs- und Urgeschichte der Menschheit uit 1875. Zijn *Atlas der Völkerkunde* stamt uit 1892.

Müller's *Allgemeine Ethnographie* uit 1873.³⁸³ Voorts Oscar Peschel's *Völkerkunde* uit 1875, Ratzel's *Völkerkunde* uit 1885-1888 en Frans von Hellwald's *Naturgeschichte des Menschen* uit 1880-'84,³⁸⁴ de bijdragen in het *Zeitschrift für Ethnologie*, en Herbert Spencer als laatste met zijn *Descriptive Sociology*.³⁸⁵ Hoewel Serrurier hoog opgeeft van de Franse wetenschapper A. de Quatrefages met zijn *Histoire générale des races humaines* uit 1887 is het Spencer die in zijn *Descriptive Sociology* volgens hem de beste beschrijving geeft van 'nagenoeg alles, wat betreffende de verschillende groepen der mensheid wetenswaardig [sic] te vermelden is: hunne kenmerken ten aanzien van het lichaam, het gevoel en het verstand, hunne omgeving, hunne maatschappelijke en godsdienstige instellingen, gebruiken, gevoelens op aesthetisch gebied, begrippen (kennis, bijgeloof), taal, hunne wijze van doen (handel, nijverheid, middelen van bestaan, enz.) en hunne voortbrengselen op het gebied van nijverheid en kunst. Vatten wij die beschrijvingen te zamen, dan blijkt het, dat er mee bedoeld wordt de studie van de mensheid in haar geheel beschouwd en in hare verschillende groepen 1°. lichamelijk, 2°. geestelijk.' Vervolgens gaat hij na hoe die studie zich tot een zelfstandige wetenschap ontwikkeld heeft. Nadat 'in 1631 en 1640' (Serrurier noemt geen bron) de antropoïde aap werd ontdekt kreeg de mens bij Linnaeus zijn plaats in het dierenrijk: in de orde der primaten met de antropoïde aap als directe familie. Buffon en Blumenbach worden opgevoerd als invoerders van een systematische beschrijving van de kenmerken van de verschillende rassen. Op deze plaats introduceert Serrurier de 'craniologie' die hij ziet als de studie van de mens aan de hand van schedelmetingen.

'De schedel toch, is dat gedeelte van het menschelijk lichaam, hetwelk voor de studie het meest in aanmerking komt, wijl in het algemeen de skeletdeelen zich, in tegenstelling met het levende individu, voor laboratorium-werkzaamheden leenen, en daarbij de raseigenaardigheden constanter zijn, en minder gewijzigd

383 Van dit werk van Müller was volgens de opgave uit 1909 geen exemplaar in het REM. Wel in de bibliotheek van de Universiteit Leiden.

384 Die werken van Peschel, Hellwald en Ratzel waren in de bibliotheek aanwezig. In de eerste editie van Ratzel's *Völkerkunde* uit 1885-1888 handelt het eerste deel over *Die Naturvölker Afrikas*. Op zoek naar kwaliteiten als 'Kunstfertigkeit' en 'Schöpferthätigkeit' in de Afrikaanse beschavingsuitingen velt Ratzel een ongemeen kritisch oordeel over de West-Afrikaanse cultusbeelden (590/591: 'kindische Veranstaltungen' en 'barbarisch häßlich'). In Serrurier's verwijzing naar Ratzel's uitgave als een 'leerboek' zal deze kwalitatieve indeling zeker een rol hebben gespeeld.

385 Deze publicatie van Spencer was volgens de opgave van 1909 niet in de bibliotheek aanwezig, maar wel in die van de universiteit. De titel luidt voluit: *Descriptive sociology or groups of sociological facts*, London, 1873. Het derde deel beschreef: 'Types of lowest races Negritto races Malayo-Polynesian races'. Spencer stond een socioculturele evolutie voor. 'In 1867, he hired an assistant to search the travel literature of the world for data on uncivilized peoples, which over the next decades he published in tabular form in a series of folio volumes entitled *Descriptive Sociology*.' (Stocking, 1987: 136).

door toevallige omstandigheden, als vetheid, buitengewone spierontwikkeling, enz., en wijl van alle skeletdeelen, volgens Manouvrier, de schedel het meest karakteristieke is, wegens zijne rechtstreeksche of zijdelingsche betrekkingen met bijna alle organen, zelfs met de verteringsorganen, voorgesteld door de tanden en kiezen’.

Vervolgens wordt door Serrurier het begrip ‘*rassenschedels*’ geïntroduceerd.

In de antropologische wetenschappen speelt ‘de beoefening der craniologie’ voor Serrurier een hoofdrol. In zijn overzicht van de wijze waarop de antropologie zich ontwikkeld heeft, laat hij vele wetenschappers de revue passeren. Door de ontdekkingsreizigers weten we veel over de zeden en gewoonten van de bevolking van andere werelddelen.

‘Werd de kennis van den lichamelijken mensch in zijne rassen een onderdeel der zoölogie en der menschelijke anatomie geacht, de kennis zijner zeden en gewoonten werd gerekend tot die der geographische wetenschappen...’.

Vandaar de term ‘*land- en volkenkunde*’, legt hij uit.

Zijn preoccupatie met de schedel, die hem ertoe bracht om aan Greshoff te vragen om uit Afrika er enkele mee te nemen, verwijst naar de bovenstaande literatuur waarin beschreven wordt dat naast etnografica ook schedels belangrijk materiaal vormen om de zeden en gewoonten te beschrijven van de Afrikaan uit het West-Centrale gebied.

Waar gaat het Serrurier bij het maken van dit overzicht nu om? Om tot een sluitend vertoog over de wording van de antropologische wetenschappen te komen, moet hij veel terreinen behandelen die daartoe behoren of behoorden.³⁸⁶ Hij doet in dat verband de volgende uitspraak: frenologie staat tot craniologie, als alchemie tot scheikunde. Met reuzenstappen beweegt Serrurier zich door de ingewikkelde materie. ‘*Uitwendige raskenmerken*’ staan in direct verband met ‘*de uitingen des geestes*’, zegt hij. We kunnen ons ‘*...een oordeel vormen van iemands karakter naar den maatstaf van de trekken des gelaats...*’. Wanneer hij het begrip ‘rassen’ hanteert, zet Serrurier op een

386 Von Brisskorn heeft het over een ‘*Anthropologische Jahrzehnt*’ die duurde van 1859 tot 1871 (Von Brisskorn, 2000: 24). Tussen 1859 en 1871 staat de ‘etnologie’ in Duitsland voor een nieuwe discipline, en houdt zich als deel van de ‘antropologie’ in de woorden van Waitz bezig met: ‘*...Stammverwandschaften der einzelne Völker und Völkerstämme...*’. Dit onderzoek betreft vooral de rassenleer: ‘*Die Rassenlehre ist die eigentliche Triebfeder des anthropologischen Jahrzehnts. In ihr fließen alle Komponenten dieser Zeit zusammen: der Szientismus und der Materialismus, der liberale Fortschritts Glaube, der Entwicklungsgedanke...*’ (Von Brisskorn, 2000: 24, citaat uit Justin Stagl, *Kulturanthropologie und Gesellschaft. Wege zu einer Wissenschaft*, München, 1974: 27).

plaats ‘volken’ tussen haakjes erachter.³⁸⁷ Waar die twee elkaar raakten werd tot een (wetenschappelijk) probleem verklaard. Veel werd daar in de negentiende eeuw in de etnologische, sociologische en fysisch-anthropologische literatuur over gediscussieerd. Niets wijst er op dat deze begrippen inwisselbaar waren. Wanneer Serrurier zegt dat volken ‘historische conglomeraten’ zijn ‘wier kenmerken ... op geestelijk gebied gelegen zijn’, en rassen ‘natuurlijke groepen, wier genealogisch verband uitsluitend op lichamelijk gebied te huis behoort’, wil hij deze fenomenen zo duidelijk mogelijk van elkaar afbakenen maar geeft hij tevens aan dat rassen en volken slechts tot op zekere hoogte afzonderlijk van elkaar waren te bestuderen. Fysiologische kenmerken stonden teveel voor mentale eigenschappen om ze van elkaar gescheiden te kunnen beschrijven. De omgeving als invloedsfactor maakte het nog lastiger om volken te beschrijven.

*‘...Met de lichamelijke eigenschappen van het ras gepaard gaan geestelijke eigenschappen en dat de zeden en gewoonten van een volk zijn de resultante van twee soorten van werkingen: de eigenaardigheden van de rassen waaruit het volk is opgebouwd en de invloed der omgeving’, zo geeft Serrurier aan. ‘Wil men een voorbeeld, van hoe groote betekenis de invloed der raseigenaardigheden is? Men weet, dat de bevolking van België tot tweëerlei ras behoort: het vlaamsche (germaansche) en het waalsche (celtische), het eerste blond en langschedelig, het tweede donkerder en kortschedelig. Dr. Houzé te Brussel heeft een paar jaren geleden aangetoond, dat bij de verkiezingen de politieke kaart een zonderlinge overeenkomst vertoonde met de rassenkaart, de kortschedeligen hadden meest voor de liberalen, de langschedeligen meest voor de katholieke kandidaten gestemd.’ Hij zet zich af tegen Broca’s definitie (die hij citeert uit diens ‘Encyclopédie des sciences médicales, art. Anthropologie...’): ‘de studie van het mensdom in zijn geheel beschouwd, in zijn verschillende groepeerings en in verband met het overige der natuur’. ‘Zoo opgevat’, merkt hij op, ‘mag men vragen: wat behoort dan **niet** tot het gebied der anthropologie; zij wordt op die wijze een nagenoeg alles omvattende, encyclopedische wetenschap. Door de definitie zoo ruim te stellen streeft men zijn doel voorbij.’*

Naar aanleiding van wat de fysisch-anthropologische wetenschap tot dan toe heeft gepubliceerd definieert Serrurier een algemene antropologie en een bijzondere antropologie. De algemene antropologie is: ‘de studie van 1. den lichamelijke mensch onder den invloed van de erfelijkheid en de omgeving, 2. de plaats die de mensch in het dierenrijk inneemt.’ De bijzondere antropologie is: ‘de studie van: 1. de beschrijving der levende en uitgestorven menschenrassen en 2. hunne onderlinge verhouding.’

³⁸⁷ Serrurier, 1888: 4.

Van belang is dat de anatomie als wetenschap afgescheiden moest worden van de antropologie. *‘De menselijke anatomie is eene wetenschap op zich zelve...’*. De antropologie dient wat de menselijke anatomie betreft zich te beperken tot enkele delen van het lichaam. Serrurier verwijst hiervoor naar de definitie van antropologie zoals Topinard die in zijn *Eléments d’anthropologie générale* in 1885 formuleert.³⁸⁸ Bij Serrurier is geen plaats voor Darwin, wiens evolutieleer toen al bijna dertig jaar opgeld deed. *‘Wij zullen er ons wel voor wachten, in deze bladzijden te spreken over de leer van de afstamming des menschen en over de evolutionistische en darwinistische beschouwingen...’*. Erfelijkheid en omgeving zijn van invloed op de mens.

‘Verschijnselen van overerving, van gemengde huwelijken tusschen rassen’³⁸⁹, en terugkeer bij de nakomelingschap tot het eene of tot het andere ras, behooren tot de eerste categorie, verschijnselen van acclimatisatie, van wijziging tengevolge van klimaat en bodem, hoogte, atmosferische toestanden, enz. behooren tot de andere...’.

Ook deelt Serrurier de etnografie en etnologie onder in een algemene en een bijzondere. De etnologie zou men ook sociologie kunnen noemen, zegt hij daarbij (Serrurier, 1888: 12). De etnografie is *‘de studie van de zeden en gewoonten der menschheid in het algemeen onder den invloed der erfelijkheid en der omgeving’*. Maar steeds moeten we de noodzaak blijven inzien om in de etnografie *‘bij verschijnselen van volkenkundigen aard rekening te houden met de raseigenaardigheden’*, die afgeleid konden worden uit uiterlijke kenmerken, in het bijzonder de vorm van de schedel. De etnograaf zal zelfs archeologische bronnen aanboren om trachten op te sporen:

‘...wat Bastian ‘Völkergedanke’ heeft genoemd.³⁹⁰ Door het samenstellen van reeksen van exemplaren eener zelfde soort van voorwerpen of ornamenten, die niet in alle onderdeelen aan elkaar gelijk zijn, leert hij de geschiedenis van zoodanig voorwerp of ornament doorgronden, omdat de reeks, met oordeel saamgesteld, de opvolgende stadiën van ontwikkeling doet zien, hoe b.v. van de nabootsing van een dier of plant geleidelijk de vormen in ornamenten

388 Topinard’s boek was in de bibliotheek van het REM aanwezig.

389 In *De Indische Gids*, No. 3, 1895, schreef Serrurier een recensie over *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe, nebst einer psychologischen Abhandlung über Grausamkeit und Rachzucht*, een onderzoek door Dr. S.R. Steinmetz, Leiden, Leipzig, 1894. De reden hiervoor zal gelegen hebben in de huwelijksrelaties die hierin werden behandeld.

390 In 1869 richtte Bastian samen met Rudolf Virchow *‘die Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte’* op (von Brisskorn, 2000: 23). Bij zijn schedelmetingen ging Virchow volgens Serrurier alleen te werk aan de hand van wat metingen aan Russische schedels opleverden (Serrurier, 1888: 21).

overgaan, en ten laatste onherkenbaar worden.³⁹¹ Een tijdschrift, aan deze soort van onderzoekingen gewijd, is in 1888 te Leiden verschenen onder den titel van Internationales Archiv für Ethnographie. Ook bij de vergelijkende studie der voorwerpen heeft men de fout begaan, den invloed der rassen buiten rekening te laten. Generaal Pitt Rivers stichtte eene ethnographische verzameling, die eerst te Londen gevestigd is geweest, en later naar Oxford werd overgebracht, waarin hij voorwerpen uit alle oorden der wereld niet geographisch, maar naar hunnen aard heeft samengesteld, ten einde daaruit te leeren kennen, om eens een ruw voorbeeld te nemen, den geleidelijken overgang van de strijdbijl der Betchuanen tot den europeeschen hellebaard. Het behoeft wel geen betoog, dat, hoe vindingrijk en scherpzinnig die studiën ook mogen zijn, zij voor de wetenschap slechts luttel waarde hebben.'

Vervolgens komt Serrurier op de betekenis die het fenomeen schedelmetingen voor hem vervult, en de rol die het werk van Paul Broca voor hem daarbij speelt. Hij vindt dat Broca de studie van de rassen niet voldoende centraal stelt in zijn wetenschapsuitoefening, verklaart zich voorstander van 'de polygenistische zienswijze, d.i. die van den meervoudigen oorsprong van den mensch is toegedaan', en is het daarom oneens met Broca als deze onderzoekt hoe 'de zedelijkheid bij de menscheid in het algemeen zich heeft ontwikkeld van de ruwste uitingen tot de hoogste vorm'. (Serrurier, 1888: 20)

Echt duidelijk is Serrurier niet als het erop aankomt om te formuleren waar zijn voorkeuren precies liggen ten aanzien van de richtingen in de etnografie en de veel bredere antropologie, die hij als wetenschapper en museumdirecteur wilde uitoefenen. Hoewel zijn keuze lijkt te wijzen op de aanvaarding van de ideeën van de poligenese, omarmt hij niettemin de gedachtewereld van Bastian die zegt de zeden en gewoonten van de volkeren vergelijkenderwijs te willen bestuderen, en het wel degelijk heeft over 'de mensheid'. De etnografica die Serrurier voor het museum in West-Centraal-Afrika laat verzamelen, lijken voor hem kennis op te leveren die met behulp van de bestudering van de bij de volken behorende schedels kan worden aangevuld. De cultuur van volken die met objecten gerepresenteerd werd was in deze visie als het

391 De oorsprong van de kunst werd in het geometrische ornament gezocht, zoals dat vooral in archeologische overblijfselen werd waargenomen. In 'The History of African Art Studies' (bijdrage voor het symposium African Art Studies, gehouden in 1987 in het Smithsonian Institution) zegt A.A. Gerbrands: 'Not until the second generation of anthropologists did 'art' become the subject of specific research. By that time, one may observe a gradual growth of interest in non-European art, concentrated almost entirely on the study of ornaments. This interest reached its climax between 1890 and 1910, and then it disappeared again. This waxing and waning of interest in ornaments coincided with a period in which evolutionism was the leading theory in ethnology.' Dit streven van Serrurier betrof het toenmalige onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van 'voorwerpen of ornamenten', en zeker niet van de beeldende kunst of architectuur.

ware de *software* die behoorde bij de fysieke gesteldheid van een ras (de *hardware*); beide konden zo als een in elkaar vergroeid ensemble in het museum voor het publiek bijeengebracht worden.³⁹²

Evolutionisme noemt Serrurier ook, maar hij beperkt dit begrip tot de ‘*door natuurkeus aangekeekte instincten*’. Wat betreft die instincten verwijst hij naar resultaten van in die tijd gepubliceerd onderzoek, maar noemt geen namen. Wel moet het hem van het hart dat een studie van Houzeau getiteld ‘*Facultés mentales des animaux comparées à celles de l’homme*’³⁹³ wel van groot belang was, maar wij ‘...gelooven toch niet, dat het ooit lukken zal de breede kloof aan te vullen, die de laagste menschenrassen van de hoogst ontwikkelde dieren scheidt.’ Hij waarschuwt overigens voor ‘de bijoogmerken die met de studie der anthropologie soms worden nagestreefd’, en verwerpt het positivisme van August Comte dat streeft naar omverwerping van de bestaande maatschappelijke orde en ‘droomt van een duizendjarig rijk.’³⁹⁴

Hij eindigt met het alsnog uitspreken van zijn voorkeur voor Broca’s benadering.³⁹⁵

Overigens had Broca in zijn *Instructions générales* uit 1879 aanbevolen dat reizigers naast antropologisch materiaal ook wapens, kleding, sierraden, ‘*idoles*’ en allerlei werktuigen moesten verzamelen. Dit was ook precies wat Serrurier de agenten van de NAHV vroeg te doen.

Ondanks de titel *De Anthropologische Wetenschappen* die hij zijn publicatie meegaf, biedt Serrurier geen opgave van de literatuur die ingaat op de toen allang in opmars zijnde psychologische kant van de etnologie. Kennelijk is hij wars van het zoeken naar een eenheid in ‘de mens’ die op basis van psychologische overeenkomsten zou bestaan.

392 Fabian meldt dat twee Duitse reizigers (Büttner en Wolf) in 1890 en 1891 schrijven dat ze bij de Yaka (grensstreek Zuid-West Congo/Angola) schedels verzamelden. Dat de achterliggende reden deze combinatie van etnografische en fysieke antropologie zou zijn, wordt niet door Fabian vermeld (2000: 196).

393 Niet aanwezig in Schmeltz’ catalogus van 1909, wel in de bibliotheek van de Universiteit Leiden.

394 Serrurier past met deze opvatting binnen de groep die Stocking ‘ethnologists’ noemt. ‘*Traditional ethnology and the newer physical anthropology were both accommodated into an anthropology born anew; active humanitarianism and political racism were both rejected by a ‘science’ which was to be kept separated from the arena of party strife – and from the actual present life of its dark-skinned savage subject matter. (...) If few in this period seriously questioned the white European’s evolutionary mission, many anthropologists continued in kindly scholarly fashion to play the roles of defender of savage ways of life and explicator of savage modes of thought – roles clearly premised on a sense of moral obligation. Nevertheless, their attempt to collect and record the data of savage life for science and for posterity took for granted, and was largely impelled by, the impending extermination of savages (or at least, of savagery as a social form) throughout the world.*’ (1987: 273, 313)

395 In de museumbibliotheek waren van Broca aanwezig: *Instructions générales pour les recherches anthropologiques à faire sur le vivant*, IIIème édition, Paris, 1879, *Mémoires d’Anthropologie*, Paris, 1871/88 en *Anthropologische Tabellen*, Moskou, 1879.

Een vraag die al snel de wetenschappelijke gemoederen moet hebben beziggehouden behandelt hij wel, maar haast terloops. Hoe kan nu bij het vergelijkend etnologische of antropologische onderzoek naar overeenkomsten tussen rassen en volken over de hele wereld gezegd worden dat kenmerken die visueel op elkaar lijken ook werkelijk iets met elkaar te maken hebben wanneer er geen echt contact tussen die volkeren heeft bestaan?

*‘Onderlinge vergelijking van zeden en gewoonten kan naar onze meening alleen met vrucht geschieden ten opzichte van een complex van volken, die vanuit een anthropologisch oogpunt beschouwd een zekere homogeniteit bezitten. Het is ons niet onbekend, dat sommige gewoonten...bij volken voorkomen, van wie men niet kan onderstellen, dat zij ooit de geringste aanraking met elkander hebben gehad...’*³⁹⁶

Met deze opmerking zet Serrurier zich af tegen het Bastianse streven om vergelijkingen te trekken tussen zeden en gewoonten van volken over de hele wereld, vooral met behulp van verzamelde etnografica, die de psychische eenheid van ‘de mens’ moesten illustreren. Bastian komt slechts één keer in Serrurier’s geschrift voor: als de voorstander van de ‘*Völkergedanke*’.³⁹⁷ In tegenstelling tot de fysiologie is de psychologie voor Serrurier irrelevant. Achter- of onderliggende visuele overeenkomsten kunnen slechts schijn zijn, want die gelijkende kenmerken kunnen elk voor zich voortgekomen zijn vanuit totaal andere oorzaken, redenen of ontstaansbronnen. Aan het eind van de jaren tachtig maakt Serrurier voor zichzelf de balans op over wat er nog mogelijk is in wat we nu de holistische menswetenschappen zouden noemen. Hij kiest voor Engelsen als Spencer en Fransen als Quatrefages en Broca. Van Duitse wetenschappers moest hij niet veel hebben, omdat die sinds een paar decennia de nadruk legden op onderzoek dat moest aantonen dat niet alleen uiterlijke overeenkomsten tussen volken de eenheid van ‘de mens’ aangaven. In het besef dat het vaststellen van overeenkomsten tussen formele kenmerken van volken over de hele wereld de vraag opriep naar de contacten die er werkelijk geweest waren,

396 Stocking merkt op: ‘Pritchard found similar customs and beliefs in peoples so widely separated or manifestly distinct racially that contact or affinity seemed unlikely.’ (1987: 102). Wat Serrurier opmerkte deed Pritchard dus al in 1850. ‘The fact that men who were apparently unrelated geographically or racially held similar beliefs was simply another body of evidence for the essential unity – the psychic unity – of mankind.’ Maar dit bleef: ‘a methodological anomaly within the ethnological tradition, which remained essentially diffusionistic.’

397 Dit gegeven reikt verder dan het onderzoekskader toestaat. Het is niettemin belangrijk om in het kort Bastian’s idee van ‘diffusionisme’ te vermelden dat afweek van het determinisme dat juist ook de fysische antropologie kenmerkte. In ‘de mens’ waren oergedachten en -gevoelens (‘Elementargedanken’) aanwezig, die in de wisselwerking tussen volken hun eigen vormen en patronen kregen (‘Völkergedanken’). Het museum diende als visueel archief van de daaruit resulterende objecten die aan de hand van geografie en gelijkenissen getoond werden (Glenn Penny, 2003: 96-98, Koeppling, 1982 en Couttenier, 2004: 140).

had in Duitsland al rond het midden van die eeuw het trekken van vergelijkingen op grond van zuiver visuele overeenkomsten als onderzoeksconcept afgedaan.³⁹⁸ De psychologie van volken geeft voor Waitz vanaf 1859 bijvoorbeeld de mogelijkheid om algemene menselijke kenmerken aan te geven, die daarbij versterkt werden door visuele of fysiologische overeenkomsten. Ook voor Bastian was, zoals we hieronder zullen lezen, de psychologie een belangrijk wapen in de strijd om de psychische eenheid van 'de mens' te bewijzen.³⁹⁹

Bastian en het museum als volkenkundige bergplaats

In 1858 had Adolf Bastian - toen scheepsarts - voor het Übersee Museum in Bremen een paar voorwerpen van zijn West-Centrale reis meegenomen. Vanaf 1865 nam zijn wetenschappelijke carrière een hoge vlucht. Nadat hij 'Extraordinarius' aan de Berlijnse universiteit en 'Direktorial-Assistent' van de Königliche Museen te Berlijn was geworden, greep hij de kans aan om in 1868 in dit museum een *Ethnographische Abteilung* op te richten. Het lukte Bastian om die afdeling af te scheiden en in 1873 het Museum für Völkerkunde op te richten, dat (pas) in 1886 een eigen gebouw kreeg. Als grondlegger van dit museum bracht hij na de Loango-expeditie in 1873 vele West-Centrale voorwerpen binnen (zie afbeelding 12). Ook deze waren voor hem specimina van de geschiedloze volkeren en bestemd om als wetenschappelijk bewijsmateriaal te dienen.⁴⁰⁰ Bastian streefde in dit nieuwe museum '...der universelle Überblick des Menschengeschlechtes...' na.⁴⁰¹ Alle maatschappijen ('*menschliche Gesellschaften*') doorlopen fasen van culturele ontwikkeling. Bastian verklaart zich met dit soort uitspraken tot voorstander van de evolutionistische opvatting. Het Berlijns museum moest zorgen voor de '*Darstellung der menschlichen Entwicklung in naturgesetzlicher und geschichtlicher Sicht*'.

Bastian zag in dat de Europeanen met hun kolonisering voor complicaties in de Afrikaanse samenlevingen zorgden.

398 Von Brisskorn geeft een overzicht van de situatie in Duitsland: 'In den fünfziger Jahren waren die ethnologischen Gesellschaften verkümmert; erst gegen Ende des Jahrzehnts, im Zuge der neuen Erkenntnisse, erwachte das Interesse für die sogenannten Naturvölker, die man nun die 'Primitiven' nannte, wieder von neuem. Seit 1859 kam er zur Gründung von anthropologischen Gesellschaften in Paris (1859), London (1863) und Wien (1870). Zum Theil gingen in ihnen die alten ethnologischen Gesellschaften der vierziger Jahre auf.' (23)

399 Al in 1868 had Bastian daarover gepubliceerd: *Beiträge zur vergleichenden Psychologie. Die Seele und ihre Erscheinungsweisen in der Ethnographie*, Berlin, 1868.

400 '...Als Ersatz für die nichtvorhandenen schriftlichen Quellen. (...) Das ethnographische Museum sollte die Textsammlung des Philologen ersetzen'. Von Briskorn, 2000: 27. Zij verwijst hier naar de uitspraak van Bastian in zijn *Allgemeine Begriffe der Ethnologie* uit 1888 (zie noot 401).

401 Uitspraak van Bastian uit 1901. Citaat in Von Briskorn (2000: 29).

*‘Wenn ein Gebäude in hellen Flammen steht, wie gegenwärtig das ethnologische der rapid dahinschwindenden Naturvölker (...) dann gilt es vor allem hastig zu retten (...) was noch übrig sein mag. (...) Man spricht vielfach von einem Aussterben der Naturvölker. Nicht das physische Aussterben, soweit es vorkommt, fällt ins Gewicht, weil ohnedem von dem allmächtigen Geschichtsdrang abhängig, der weder zu hemmen, noch abzuwenden ist. Aber das psychische Aussterben, - der Verlust der ethnischen Originalitäten, ehe sie in Literatur und Museen für das Studium gesichert sind, - solcher Verlust bedroht unsere künftigen Induktionsrechnungen mit allerlei Fälschungen, und könnte die Möglichkeit selbst einer Menschenwissenschaft in Frage stellen’.*⁴⁰²

Er moest dus verzameld worden, en liefst zoveel en zo snel mogelijk.

Met de Duitse kolonisatie van Afrikaanse gebieden en deze etnologische taakstelling hoopten zich grote hoeveelheden voorwerpen op die – vaak onvoldoende gedocumenteerd - van heinde en verre werden aangesleept, waarmee achterstanden werden geschapen die vandaag de dag nog niet zijn ingelopen.

In zijn volkenkundige wetenschap paste Bastian een combinatie toe van natuurhistorische elementen (etnografica als de producten van ‘natuurvolkeren’) en de volkenkunde die volkeren over de hele wereld met elkaar kan vergelijken en overeenkomsten en verschillen tussen hen kan aanwijzen.⁴⁰³

Binnen die wetenschap waren er schriftloze, dus geschiedloze volkeren (‘natuurvolkeren’) die in een stadium verkeerden waarin wij, geciviliseerde westerlingen, ook eens verkeerd hadden.⁴⁰⁴ Net zoals wij geëvolueerd waren zouden ook die volkeren veranderen en meer naar ons toegroeien. Zo’n evolutionaire ontwikkeling kon desnoods met hulp van het westen wel versneld worden, merkten sommigen toen op. Geologische en paleontologische vondsten konden aanwijzingen geven over die

402 Citaat van Bastian in Von Briskorn, 2000: 30, 31. *‘Da auf solch niederen Stufengraden (in der Mehrzahl der Fälle), die den Uebergang zur Civilisation kennzeichnende Erfindung der Schrift auszufallen tut, (...), da sie (die Naturstämme) demgemäss deshalb nicht gleich den in der Cultur entfalteten Völkern mittelst der Texte, oder dauernd zurückgelassener Monumente, studirt werden können, so gelangt dadurch die Bedeutung ethnologischer Sammlungen zu ihrer Geltung, damit nämlich die an technisch ‘artistischen’ Fertigkeiten (bis zu symbolischen Vorstufen der Schrift) haftenden Abdruck geistigen Schaffens in den Museen von demjenigen reden, ist sich hier nicht aus Büchern einer Literatur herauslesen läßt’*, schrijft Bastian in 1888 (236). Quod non, zegt von Briskorn, want er zaten veel volkeren in de verzamelingen, die wel degelijk schrift bezaten, of volkeren zonder schrift, die niet in de verzameling vertegenwoordigd zijn.

403 Bastian’s oeuvre is zo aanzienlijk dat voor de weergave van sommige van zijn opvattingen en methodes een toevlucht is genomen tot samenvattingen die ondermeer verzorgd zijn in: Klaus-Peter Koeppling, *Adolf Bastian and the Psychic Unity of Mankind. The foundations of Anthropology in Nineteenth Century Germany*, University of Queensland Press, London/New York, 1982.

404 Volgens von Briskorn moet in de jaren veertig van de negentiende eeuw de interesse voor de zogenaamde natuurvolkeren zijn ontwaakt (Von Briskorn, 2000: 27).

evolutie. Die overblijfselen gaven een groter verband aan, verknoopt als ze waren met de geschiedenis der mensheid die daarmee aansloot bij de natuurhistorie. Als we kijken naar wat het begrip ‘etnologie’ in de Duitse situatie naast allerlei andere betekenissen inhield dan was het onderwerp de ‘geschiedloze volkeren’. Het waren ‘culturen’ (een begrip dat vooral in Duitsland werd gebruikt) die naar men aannam de ‘*geschichtslosen Naturzustand des Menschen*’ representeerden.⁴⁰⁵

Wat Bastian met de vergelijkende volkenkunde wilde vinden, was voorbereid door Theodor Waitz met zijn *Anthropologie der Naturvölker*, bestaande uit zes delen die vanaf 1859 tot 1877 te Leipzig uitkwam. Met meer dan 3200 bladzijden en ‘*farbige Faltkarten*’ was dit het grootste en tevens laatste werk van de filosoof Theodor Waitz (1821 - 1864), die direct na zijn dood de grondlegger van de sociologie werd genoemd.⁴⁰⁶

Waitz behandelt niet alleen voor die tijd brandende vragen als waar de eenheid van de mens dan wel uit blijkt. Maar hij doet dat aan de hand van een literatuuroverzicht waarin alle meningen erover gecompileerd zijn. Dan gaat hij over tot de behandeling van de factoren die de eenheid zo gevarieerd maken. Allereerst is er de natuurhistorie die de mens doorlopen heeft en waardoor hij veranderingen heeft ondergaan. Er zijn vier ‘*Klassen von Ursachen welche diese Veränderungen bewirken*’: 1. Het klimaat, dat een veranderende werking heeft, zelfs op de huidkleur van ‘de neger’; 2. Voeding en levenswijze; 3. De cultuur van het geestelijke leven, waarvan de invloed bijna gelijk is aan die van de voeding en levenswijze. Maar er is ook sprake van een ‘*Aenderung der Schedelform durch Cultur*’ en 4. ‘*Die spontane Entstehung und Vererbung neuer Eigenthümlichkeiten*’. Waitz komt hier op Lamarckiaans terrein: wat het eerst is verworven of geleerd, of het nu geest of lichaam betreft, wordt toch vaak regelmatig vererft.⁴⁰⁷ Hij wijdt lang uit over de opvattingen over de gelijkenissen van aap en mens. Hij geeft een ‘*Naturhistorische Schilderung*’ van het ‘*Negertypus*’ en gaat pagina’s lang diep in op de fysiologische kenmerken van dat ‘ras’. Hij waarschuwt wel: ‘*Nöthige Vorsicht in der Beurtheilung der Eigenthümlichkeiten des Negers, in Rücksicht der Härte Schädels, der prominirenden Zähne*’. Een stukje over de ‘*Götzenbilder*’ waarvan ‘de neger’ zich bedient brengt Waitz op beschrijvingen van cultusbeelden.

Dan beschrijft hij hoe de ‘fetischhutten’ worden gebruikt, op basis van gegevens uit de verslagen van Bowdich, Monrad, Cruikshank, Livingstone, Probyart en Ombooni.

405 Von Brisskorn, 2000: 27 (zij citeert hiervoor uit Fritz Kramer, *Verkehrte Welten. Zur imaginären Ethnographie des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt a.M., 1977: 76. Kramer baseert zich op een citaat uit Bastian's *Allgemeine Begriffe der Ethnologie* uit 1888).

406 De uitgave van de zes delen van zijn *Anthropologie* verschenen vanaf 1859 snel na elkaar; de beide laatste postuum: ‘1. Ueber die Einheit des Menschengeschlechtes und den Naturzustand des Menschen.- 2. Die Negervölker und ihre Verwandten.- 3./4. Die Amerikaner.- 5./6. Die Völker der Südsee.’

407 ‘*Erst Erworbenes oder Angebildetes, sei es leiblicher oder geistiger Art, wird ebenfalls oft regelmäßig vererbt*’. (Waitz, 1859: VIII).

Omdat Waitz deze gegevens niet naar aanleiding van een eigen gemaakte reis noteerde, is hij ook niet in het eerste hoofdstuk van dit onderzoek behandeld. Belangrijk is hij in dit overzicht vanwege zijn gemaakte ‘*Punkt*’ dat aangeleerde eigenschappen (‘*Cultur*’) vererfd kunnen worden, en ook in de schedelvorm waaronder die van ‘de neger’ veranderingen kunnen optreden.

Leidde het inzicht dat het in de onbekendere delen van de wereld ook om culturen ging, zoals de westerse cultuur er één was, en het feit dat deze culturen door de contacten met het westen in hoog tempo veranderden, tot een kritische houding ten aanzien van de commercie en andere westerse invloeden die Afrika binnen werden gebracht? Aanvankelijk was Bastian tegenstander van de Duitse kolonisering in Afrika. Hoewel hij dat later niet meer was, is er bij hem een scepsis te bespeuren over de westerse invloed op de natuurvölkeren. Maar daarmee is niet gezegd dat de destructieve westerse invloed op deze Afrikaanse culturen de opkomende fysische antropologie en etnografie in de hoek van westerse cultuurkritiek plaatsten. Aan de ontdekkingen en exploitaties door het westen waren ook voor Bastian nationale belangen verbonden. De snelle veranderingen die nu vanwege de westerse invloed op meerdere plaatsen op de wereld plaatsvonden, gaven hem wellicht juist alle gelegenheid om culturen te onderzoeken. Voor Bastian werden vele afgelegen streken langs deze weg een *Fundgrube* voor wetenschappelijk materiaal.

Al in 1859 liet hij zich uit over de noodzaak om raadsels op te lossen en mysteriën over Afrika te ontsluiten.⁴⁰⁸ Hij wilde een bijdrage leveren aan de dan opkomende volkenkundige wetenschap en geografie die dan weer de handel en industrie ten goede zou komen (Bastian, 1874: x). Toen werkte hij op een terrein waarop hij zich voor de dan nog komende decennia van de negentiende eeuw een grote deskundigheid en bekendheid verwierf: de etnologie als wetenschap die vergelijkend onderzoek mogelijk maakt tussen zeden, gewoonten en gebruiken van ‘volken, stammen, soorten en rassen’. In 1859 merkte hij op dat de westerse samenleving met haar kritische geest maar al te snel tradities overboord wil zetten. Al vormden de zeer gecompliceerde levensverhoudingen in Europa onvermijdelijk de norm waarmee tradities uit vervlogen tijden bekeken werden, de westerse geleerde moest zelf ‘...in die Natur hinaustreten und die Dinge schauen, wie sie sind, statt zu denken, wie sie sein sollten.’ Het werkte meer verwarrend in plaats van verhelderend (‘*verwirrend als nützend*’) om vanaf de eigen ‘hoogte’ andere volkeren te beoordelen. In dit verband neemt hij Afrika en daarmee ook de reis die hij dan naar San Salvador volbracht heeft, als voorbeeld.

*‘In Afrika’s noch unerforschten Innern, an seinen wenig betretenen
Küsten wird uns die beste Gelegenheit gegeben sein, den Menschen in den*

⁴⁰⁸ ‘In Afrika’s noch unerforschten Innern, an seinen wenig betretenen Küste....’ (Bastian, 1859: 174-176).

ungestörten Verhältnissen seiner nothwendigen Entwicklung aufzufassen. Vom Naturzustande hat er auch hier sich lange entfernt; auch hier sind seit der Vorzeit Staaten entstanden und gefallen, haben Völker geblüht und gekämpft, aber ihre ganze Geschichte abgelaufen und bietet, mit dem Stempel selbstständiger Entwicklung geprägt, dem Forscher ein abgeschlossenes Bild, aus dem sich interessante Vergleichen entnehmen, wichtige Folgerungen werden ziehen lassen. Bisher war Afrika für die Weltgeschichte kaum vorhanden, aber indem sich jetzt die Kenntnis seiner Länder erweitert, wird es mehr und mehr in die ihm gebührende Stellung eintreten und eine höhere Bedeutung gewinnen.'

Tegen de achtergrond van de steeds complexer wordende Europese maatschappelijke verhoudingen wijst Bastian op de voordelen van een op tradities gebaseerde samenleving. Maar om dat goed te kunnen beoordelen moest de Europeaan zichzelf beter begrijpen, wat alleen maar kon door te gaan reizen en andere culturen te bestuderen.

*'In ihrer dankenswerthen Arbeit, den Augiasstall unserer und andere Völker Vorfahren auszuräumen, hat sich die Kritik manchmal durch ihren Eifer zu hastig verleiten lassen Traditionen über Bord zu werfen, die, so schwer sie auch in unsern jetzigen Ideenkreis sich vielleicht einfügen lassen, nichts destoweniger auf einer reellen Basis fussen mögen. Bei den complicirten Lebensverhältnissen Europas, den complicirtesten, die die Geschichte noch gebildet hat, dürfen sie am wenigsten als Norm genommen und als Richtschnur an die Ueberlieferungen vergangener Zeiten gelegt worden, obwohl unsere Gelehrten kaum eine andere besitzen können, so lange sie nicht selbst in die Natur hinaustreten und die Dinge schauen, wie sie sind, statt zu denken, wie sie sein sollten.'*⁴⁰⁹

409 Bastian, 1859: 175/176. Puttend uit Bastian's reisverslag uit 1859 en veel vroegere reisverslagen brengt Fritz Schultze in 1871 zijn boek met de titel *Der Fetischismus* uit. Het is 'Ein Beitrag zur Anthropologie und Religion'. Hij geeft een visie op de wijze waarop volkeren van fetischen gebruik maken (Syberische wilden, Maleisische volken, Indianen...). De Afrikaan moet het bij hem ontgelden. 'So steht der Wilde ganz unter der Herrschaft seiner Gebräuche, so albern uns dieselben erscheinen mögen; ganz unter dem Joche zumal seiner religiös-fetischistischen Vorstellungen, deren Wahrheit er so wenig bezweifelt, dass viele Neger in de Missachtung der Europäer gegen ihre Fetische und Zaubereien nur einen Beweis für die Dummheit der Weissen sehen (hij verwijst daarbij naar een passage uit Livingstone's *Missionary Travels*: 1858 II: 83); unter deren Scepter er sich beugt, sei er sonst auch noch so sehr Autokrat und Despot'). Cultusbeelden vermeldt hij niet, wel 'fetischen' die zijn samengesteld uit alle mogelijke materialen. Hoewel Schultze dus in feite de 'fetischdienst' bekritiseert, zorgt hij voor een voor die tijd vrij uitputtend overzicht van wat er allemaal door reizigers aan gegevens over 'fetischen' is verzameld, en verklaringen ervoor zoals 'Die transscendenten Erklärungsversuche' en 'Die psychologischen Erklärungsversuche'.

In Bastian's publicaties komen we het verschijnsel schedelmetingen niet tegen. Als wetenschap moet het soort determinisme dat de craniologie en de fysische antropologie voorstonden, en waarover we straks bij Krause meer kunnen lezen, voor hem niet acceptabel zijn geweest. En overtuigende resultaten had die wetenschap trouwens ook nog niet geboekt, zoals ook Krause moest erkennen. Bij de opstelling in zijn museum ging het Bastian erom de psychische eenheid van 'de mens' te illustreren. De evolutietheorie paste daar niet in, omdat deze voor hem uitging van een vooruitgangsidee.⁴¹⁰ Voor Bastian vormden de verschillen tussen volken geen gradaties die in classificaties konden worden uitgewerkt, maar variaties op eenzelfde thema: de mensheid in al haar vormen. Als voortbrengselen van de menselijke 'Grundgedanken' konden etnografische voorwerpen dienen. Het ging Bastian anders gezegd om de innerlijke in plaats van de uiterlijke kenmerken van de mens. Voor de fysische antropologie was dus bij hem geen plaats omdat deze de menselijke *psyche* afhankelijk stelde van fysieke kenmerken.

Een beroep op de emoties

'De voortbrengselen der europeesche nijverheid banen zich een weg naar de verste uithoeken der aarde. De inlander legt zijn gebrekkige wapenen ter zijde, en vervangt die door het europeesche schietgeweer. Hij verleert de kunst om zijne kleedingsstoffen te bereiden: de groote weverijen in Europa stellen hem in staat om met geringer moeite in die behoefte te voorzien. Zijne afgoden, die men bij uitnemendheid kan noemen een volksgedachte in tastbaren vorm, zij worden verbrand en vernield door den blinden ijver der bekeering. Thans is het wachtwoord: Redden wat er nog te redden valt van die overblijfselen eener oorspronkelijke beschaving, voordat ze ondergaan in den alles nivelleerenden stroom, die uit Europa komt.'

Aldus Lindor Serrurier in 1882.⁴¹¹ We kunnen in de 'afgoden' die worden verbrand

410 Glenn Penny, 2003: 86-127. Darwin's evolutietheorie hield voor Bastian teveel het idee in van een vooruitgang, waarvan hij zich fel tegenstander verklaarde (ibidem: 93). De waarden van culturen konden alleen maar relatief zijn. In Glenn Penny's artikel worden enkele foto's getoond van de opstelling van Bastian's Museum für Völkerkunde die waarschijnlijk van rond 1890 dateren. Zonder begeleidende tekst moest de bezoeker zijn weg vinden langs hoge vitrines die vol stonden met etnografica, maar waarin veel glas was gezet waarmee doorzicht werd geboden naar andere vitrines met objecten. De bezoeker kon zo vergelijkingen trekken en uiteindelijk een indruk krijgen van 'de eenheid in de verscheidenheid van de mens' (Glenn Penny, 2003: 98).

411 'Mededeelingen aangaande het Rijks Ethnographisch Museum' in: het *Aardrijkskundig Weekblad*, 1881, No.33, 2e Jaargang: 97-100.

de verbranding van cultusbeelden herkennen, die volgens bronnen door zendelingen en missionarissen veelvuldig werd toegepast. Serrurier's weergave van wat er in de relatie tussen het westen en de niet-westerse gebieden plaatsvond, plaatst hem in dezelfde etnografische hoek als Bastian, die vrijwel hetzelfde uitriep, maar al bijna tien jaar eerder.

Het verschil tussen dit geluid uit het REM en dat wat in 'Rotterdam' en 'Amsterdam' te horen viel is groot. Wat Weruméus Buning in 1885/6 over de *minkisi* in het Rotterdamse museum zegt laat zien dat die beelden louter op grond van hun potsierlijke of afschrikwekkende uiterlijk aan het publiek moesten appelleren. Ook uit de tekst in de Gids van conservator Pleyte die het Genootschap Natura Artis Magistra ter gelegenheid van zijn nieuwe etnografische museum uitbracht, hebben we kunnen opmaken hoezeer aan het opwekken van emoties die met het kijken naar voorwerpen met hun onbekende vormtaal gepaard gingen, een museale publieksrol was toebedacht. De gids lijkt het publiek erop te attenderen dat er een gereede mogelijkheid bestaat dat objecten allerlei emoties als angst en afgrijzen teweeg zullen brengen. Etnografica moesten bij 'Artis' een duidelijke attractiewaarde voor het publiek én het museum bezitten; ze moesten net als in Rotterdam haast een visueel spektakel vormen.

We hebben in de korte uiteenzetting van wat 'Artis' in zijn nieuwe etnografische museum over de collecties vertelde en wat Serrurier ervan vond, een verschil van mening gehoord wat betreft de bewerking en presentatie van etnografica. Zelfs in dit kleine wetenschappelijke deelgebied drong de discussie door over de mogelijkheden die de wetenschappen etnografie, etnologie en antropologie in zich borgen. Lezen we zijn uitlatingen en ook kritiek dan lijkt een meer populaire aanpak Serrurier een doorn in het oog. In zijn recensie van Pleyte's gids fulmineert hij - hoewel indirect - tegen de onwetenschappelijkheid daarvan. In geval van het Leidse museum ging het immers om een duidelijk wetenschappelijke instelling die op basis van wetenschappelijke gegevens de etnografische collectie voor het publiek ontsloot en presenteerde.⁴¹² Verre volkeren moesten niet verworden tot publieksattracties. De idee van 'de mens' die in het Groote Museum van het genootschap van 'Artis' nog steeds de top van de zoölogische piramide vormde moet in de jaren tachtig tanende zijn geweest. In een etnografisch museum was voor dat verbleekte concept geen ruimte meer. Het ging Serrurier om de beoefening van de wetenschap die het beste in het REM in Leiden kon plaatsvinden. Wat 'Artis' deed, paste daar niet in. À la Bastian

412 'Die Museen können mit recht als Begründer der eigenständigen Wissenschaftsdisziplin Ethnologie gelten'. Deze constatering is bij Von Brisskorn (2000: 18) als citaat vermeld uit: Horst Pfeil, *Ethnologie und Völkerkundemuseum. Ein Beitrag zur museums-ethnologischen Diskussion*, 1978.

verkeerde hij in de ban van de vergelijkende volkenkunde die voor hem echter ook veel aandacht moest tonen voor de fysische antropologie. Hoogstwaarschijnlijk wilde hij door schedelmetingen, of de craniologie, in combinatie met andere deelwetenschappen (zoals het determineren van ornamentiek, waarover straks meer) oerbronnen achterhalen en in kaart brengen.

Van die combinatie die tussen de schedelmetingen en de etnografie is een artikel van Schmeltz een goed voorbeeld. In de catalogus van de *Ethnographische – Anthropologische Abtheilung* van het Museum Godeffroy, die hij in 1881 even vóór zijn vertrek naar het museum in Leiden schreef, geeft Schmeltz een uiteenzetting die wellicht - als deze mogelijkheid zich had voorgedaan - later in een tentoonstelling in het nieuwe REM gebruikt had kunnen worden. Het museum in Hamburg beschikte over een afdeling met etnografische en een met antropologische voorwerpen. Tot de laatste behoorden: schedels en skeletten, gipsafgietsels, haarmonsters en foto's en tekeningen die als ondersteunend materiaal konden worden gebruikt. In de catalogus zijn de schedels en skeletten beschreven door Dr.med. R. Krause, en de laatste categorieën, waaronder dus de haarmonsters, door J.D.E. Schmeltz. In de collectie bevonden zich alleen 375 schedels en 53 skeletten van bewoners uit de eilandengroepen van de 'Südsee und Nordost-Australien's'. Het gaat Krause om de indeling van de volkeren in 'rassen' die worden bepaald door de uitkomsten van schedelmetingen. Direct in het begin van zijn toelichting meldt hij dat de craniometrie pas sinds kort als wetenschap bestaat en zij nog niet de positieve resultaten heeft opgeleverd waar de antropologie zo smartelijk ('*sehnlichst*') op wacht. De opgave van deze wetenschap is om typische basisvormen ('*Grundformen*') in de schedelbouw te ontdekken, waardoor het mogelijk is om uit de schedelvorm de afstamming van de mens wat betreft zijn ras en nationaliteit te herkennen. Daar mag ze dan nog niet in geslaagd zijn, wat de craniometrie wel lukte is om de stelling 'ieder volk zijn eigen vorm van schedel' naar het rijk der fabelen te verwijzen ('*gründlich zu vernichten*'). Er is nergens meer sprake van '*reine unvermischte Menschenrassen*'. Alle volkeren zijn in de loop der eeuwen en duizenden jaren door allerlei volksverhuizingen volstrekt met elkaar vermengd. Maar Australië en de Zuidzee-eilanden deden de hoop op een dergelijke ontdekking herleven. Onderzoek wees echter uit dat ook hier duizenden jaren geleden vanuit Azië migraties hadden plaatsgevonden. Toch vindt Krause een oplossing die hem onderzoeksresultaten verschaft. '*Ueberblicken wir die gesammten vorhandenen Schädel, so fällt es sofort in die Augen, das im strengen Sinne des Wortes eigentlich nur zwei Typen vorhanden sind: die dolichocephale und die brachycephale Grundform, so dass alle übrigen Gestaltungen nur Mischformen zwischen diesen darstellen.*' (Schmeltz, 1881: 549). Dit uitgangspunt stelt Krause in staat om aan de hand van '*Grundrassen*' allerlei overeenkomsten

tussen schedels van vertegenwoordigers van volkeren te kunnen aanwijzen, die door vermengingen tot stand moeten zijn gekomen. Maar hij duidt ook op grote verschillen zoals die tussen de Papoea's en Polynesiërs. In deze vergelijking van Krause openbaart zich een relatie die tussen schedels, volkeren en cultuur kan worden gelegd. Voorwerpen die deze beide volken gebruiken, vormen de meetlat voor de beschavingsgraad. Terwijl de Papoea's zich van bogen en pijlen bedienen, gebruiken de Polynesiërs '*Speren, Keulen und Schleuder*'. De tatoeages van de Polynesiër vertonen naaldensteekjes, terwijl die van de Papoea uit huidinkervingen bestaan. Krause concludeert dat de Polynesiër de Papoea in beschaving overtreft, wat zelfs fysiologisch herleid kan worden tot de beduidend hogere schedelcapaciteit van 1481 cc tegenover 1283 cc bij de Papoea's. De Polynesiër, zo gaat hij verder, is in zijn gedrag terughoudend, hoffelijk, heeft gevoel voor ceremonie ('*ceremoniös*'), bezit een flegmatisch temperament, is rustig en niet strijdlustig, maar kan als hij wil erg wreed zijn. Hij beschikt verder niet over veel fantasie en heeft geen kunstzinnige neigingen. De Papoea is daarentegen sanguinisch van temperament. Terwijl hij eigenlijk wel intelligent is, is hij blijven steken in zijn culturele ontwikkeling. Dat ras dat de Papoea vertegenwoordigt, vinden we terug bij 'de neger', stelt hij vast. Dat kan geen toeval zijn, vindt hij en wijst op een migratie die eens in prehistorische tijden via land heeft plaatsgevonden dat ten Oosten van Afrika moet hebben bestaan. Hoe het ook zij, voor Krause staat dit dolichocefale ras voor een lagere beschavingsvorm.

Schmeltz werkt dit gegeven van raskenmerk en beschavingsgraad niet uit in zijn inleiding tot het etnografische deel van de collectie. Omdat de catalogus alleen betrekking heeft op de Oceanische en Australische collectie van het museum, komen Afrikaanse culturen niet ter sprake. Wel ventileert hij de theorie dat de natuurlijke omgeving directe invloed heeft op de mens. De cultuur van de '*Südsee-Inseln*' staat lang niet op de hoogte van de '*Hochinseln*' waar de bewoners profiteren van de '*Ueppigkeit der Natur*'. Hier heerst minder de strijd om het bestaan en heeft men meer tijd om zich te wijden aan het vervaardigen van '*Artefakte, Waffen, Geräthe etc. sowie die Ausschmückung derselben mit Schnitzwerk, Bemalung etc.*' (Schmeltz, 1881: XXII)

Hoewel deze citaten in eerste instantie betrekking hebben op de Oceanische cultuur, die de kerncollectie van het Museum Godeffroy vormde en die Schmeltz' specialiteit was, laten ze zien met welke criteria een cultuur beoordeeld kon worden. Zowel de natuurlijke gesteldheid als de schedelvorm konden aangeven welke graad of hoogte een volk in zijn cultuur bereiken kon. Daarnaast waren er nog andere factoren die bepalend waren voor een kwaliteitsoordeel. De graad van opsmuk ('*Schmuck*') van gebruiksvoorwerpen vormde voor Schmeltz een belangrijk criterium. En er bestond nog de mogelijkheid dat in beeldhouwwerk ('*Schnitzwerk*') en beschilderingen dieren en mensen op ruwe, karikaturale of misvormde wijze ('*verzerrte Formen*') nagebootst waren. Dat pakte dan negatief uit voor de kwaliteit van de cultuur en het volk in

kwestie.⁴¹³ Als we Schmeltz horen vertellen dat op grond van schedelonderzoek gebleken is dat Maleise volken vermengd zijn met Papoease en dat we daar dus Papoease gebruiken en voorwerpen aantreffen, dan is de cirkel rond. De resultaten van de craniometrie bepalen om welk volk en om welke graad van beschaving of cultuur het gaat.⁴¹⁴

De problematische esthetiek van de minkisi

Met manden, trommels, vaatwerk en wapens moeten de museumbezoekers minder moeite hebben gehad dan met de aanblik van de *minkisi*, waarvan verteld werd dat ze als cultusbeelden wonderbaarlijke krachten toebedeeld kregen en die in hun houding en blik een sterk visueel appèl deden op de beschouwer. Uit de uitspraken van de reizigers en agenten konden we opmaken dat de esthetiek van de cultusbeelden indruiste tegen de westerse opvattingen van wat presentabel of toonbaar, laat staan ‘mooi’, was. Wat echt mooi werd gevonden blijkt uit de bovenstaande citaten van Schmeltz. Verrijfing of de bewerkingsgraad in de

413 Voorstelbaar is dat het belang dat in de negentiende eeuw werd gehecht aan de onderdrukking van de emoties ook in de volkenkundig museale ambiance een rol speelde. Het onderdrukken van de instincten, gekantheid tegen emotionele impulsen vierden hoogtij. Wat ‘de wilden’ deden, en vooral dan in Afrika, stond haaks op wat men ‘restraint’ en ‘self control’ noemde (zie ook de opmerking van Schmeltz over de verschillen tussen Polynesiërs en Papoea’s). *‘The primitive, uncivilized man... responding directly and immediately to the stimuli of external environment and internal nature. At the other extreme, the middle-class Victorian philosopher of civilisation, who ...formulated an evolutionary proposition even more fundamental than ‘the survival of the fittest’: that the repression of immediate impulsive response was the essential mechanism of evolutionary progress in both the intellectual and the moral sphere. By marking off those who were intellectually capable of conceiving the future consequences of their behaviour, and who were morally capable of bringing instinctive impulse within the control of this rational conception, this proposition provided the ultimate criterion of fitness. Those who were more able to control the forces of nature internal to themselves were also those more able to control the forces of nature that impinged upon them from outside. And because the results of such foresight were (whether by Darwinian selection or Lamarckian use-inheritance) built into the structure of the evolving human brain, both intellectual and moral progress were in fact given a biological guarantee – in a universe in which, for many, the Creator was no longer able to play the role of guarantor. (...) The progress of initially bestial human instinct, in which internal nature was brought under ever-greater rational control. Mankind, which was now to be understood as natural rather than divine in origin, which linked us to brute creation, enabled us also to transcend it.’* (Stocking, 1987: 219-228: ‘Reason, Instinct, and the Problem of Moral Progress’). En: ‘Savages were not simply morally delinquent or spiritually deluded, but racially incapable’ (Stocking, 1987: 237).

414 Het verschil in de benadering van Schmeltz en Krause en die van Bastian blijkt bijvoorbeeld uit de titel van het onderzoek dat Bastian in 1885 over de Papoea’s publiceerde: *Der Papua des dunklen Inselreichs im Lichte psychologischer Forschung*, Berlin, 1885. Het werk was het resultaat van vergelijkend onderzoek tussen de Papua’s van Melanesia en die van Nieuw Guinea en baseerde zich op observaties gedurende een reis in de Indische Archipel tussen 1878-1880.

ornamentiek en vooral nabootsing die stroken met ‘de werkelijkheid’ zijn cruciaal voor een positief oordeel over de beschaving van een volk. Deze opvattingen voerde hij met zich mee toen hij conservator werd in het REM. Later, aan het eind van de eeuw, is hij nog steeds diezelfde mening toegedaan. In 1898 maakt hij bijvoorbeeld een vergelijking tussen de oude, beroemde Loango-ivoren, zoals de grote bewerkte slagstanden waarvan Serrurier er in 1883 één kocht, en wat er in die tijd in dat gebied vervaardigd werd.

‘Dat er ook bedden nog onder de Negeren ter Westkust van Afrika sommigen worden gevonden, die tot het voortbrengen van voorwerpen in staat zijn, welke wegens hare artistieke uitvoering onze aandacht verdienen, bewijst een ivoren servetring in ons bezit, waarvan wij op onze plaats in Fig. 3 en 3a eene afbeelding geven en die ongeveer vier jaren geleden door een Neger te Loanda werd vervaardigd. De uitstekende opvatting der gestalte en houding van den olifant door den vervaardiger van het voorwerp komt in het oorspronkelijke nog veel beter uit dan in de afbeelding en heeft verscheidene malen de verbazing gewekt van personen aan wie wij het toonden.’⁴¹⁵

Een simpel gebruiksvoorwerp als een servetring met een olifantje erop (zie afbeelding 53) moest dienen als bewijs dat ‘de neger’ nog wel een beetje beschikte over de artistieke vaardigheden van enkele eeuwen daarvoor.

In dit onderzoek gaat het om een overgangperiode, waarin West-Centrale voorwerpen direct na hun ontdekking in dat Afrikaanse kustdeel tot verzamelobject worden om tentoongesteld te gaan worden in drie Nederlandse musea. Het tijdperk waarin juist ruwe en niet realistische vormen als een geabstraheerde werkelijkheid gewaardeerd zouden worden en Afrikaanse objecten belangrijke voorbeelden werden voor het modernisme, was niet eens zo ver weg. We zijn dan aan het begin van de twintigste eeuw, en bij het moment aanbeland dat dit soort objecten een status als kunstobject begonnen te krijgen. Maar in de jaren tachtig was van een opkomende

⁴¹⁵ Schmeltz, Mededeelingen uit [onderstreping JW] ‘s Rijks Ethnographisch Museum, 1898: 3. Dit was bedoeld als een extra uitgave van het museum waarin de laatste aanwinsten werden behandeld. De uitgave moet tot dit eerste exemplaar beperkt zijn gebleven. In hetzelfde nummer van het *Internationales Archiv für Ethnographie* vermeldt Schmeltz enkele aankopen van West-Centrale etnografica. De drie voorwerpen die het museum heeft verworven leveren een bewijs, zo betoogt Schmeltz, ‘...der juistheid van Prof. BASTIAN’S stelling dat, toen de wetenschap van den mensch nog niet gegrondvest was, de ethnographische voorwerpen in de zoogenaamde rariteitenkabinetten een schuilplaats vonden en uit deze thans wederom als gewichtige bestanddeelen der hedendaagsche ethnographische Musea te voorschijn komen’. Hij verwijst hiervoor naar Bastian’s *Die Vorgeschichte der Ethnologie: Deutschland’s Denkfreunden gewidmet für eine Mussestunde* uit 1881 (47).

waardering voor de vormtaal van deze niet naturalistisch vormgegeven Afrikaanse etnografica nog zo goed als niets te bespeuren.⁴¹⁶

Esthetische redenen moeten zeker een rol hebben gespeeld bij het presenteren van West-Centrale voorwerpen in de laat negentiende eeuwse etnografische musea. Als objecten die speciaal voor de Westerse smaak vervaardigd waren, werden bewerkte ivoeren en kunstig gemaakt vlechtwerk door musea en bezoekers geapprecieerd. De *minkisi nkondi* met hun voor die tijd afzichtelijke vormen moeten echter provocerend hebben gewerkt op de laat negentiende eeuwse bezoeker. Een effect, dat de musea best bedoeld kunnen hebben. Ook al vond men de beelden verre van mooi, in wezen gaat het om een 'esthetisch effect' dat deze beelden hebben gesorteerd; in die zin dat de bezoeker min of meer bevreemd moet hebben gekeken naar de beelden die van groot tot klein in alles afweken van wat men gewend was om te zien. *Minkisi* zijn meestal 'naakte figuren' die de toeschouwer ongegeneerd aankijken. Hun lichamen vertonen vaak een doorgaans slechts oppervlakkige of geabstraheerde gelijkenis met de anatomische werkelijkheid.

De beelden konden dus ook niet gemakkelijk begrepen worden. Slechts in beperkte mate kunnen types van *minkisi* namelijk verbonden worden aan functies. Ze kenden vele verschillende functies en toepassingen. Een indeling naar vorm en functie was met andere woorden lastig te geven. De autochtone namen die bij de voorwerpen in de catalogus en misschien ook op de bordjes in de vitrines stonden, gaven de westerling ook geen enkel aanknopingspunt.

De museumbezoeker moet ook vaak onaangenaam verrast zijn geweest door de *minkisi minkondi* (zie de afbeeldingen 21a, b, c en d) die in hun open monden puntige tanden hebben staan, die in werkelijkheid gevijlde of uitgeslagen tanden moesten weergeven, die hun ogen wijd hebben opengesperd en de hand dreigend met of zonder speer naar de beschouwer opheffen. Gevoegd bij de wat ruw gesculptureerde lichamen, die vanwege hun onnaturalistische vorm volstrekt niet strookten met de smaak

416 De waardering van Afrikaanse voorwerpen als kunst begon met de etnograaf / etnoloog Leo Frobenius die in 1896 'Die Kunst der Naturvölker' publiceerde in: *Westermanns Monatshefte* 79: 329-340, 593-606, en in 1897 'Die bildende Kunst der Afrikaner' in: *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, vols.27: 1-17. Wat betreft de niet-Afrikaanse etnografica publiceerde A.R. Hein in 1890: *Die bildenden Künste bei den Dayaks auf Borneo*, Wien. Daarvoor was er al een zoektocht op gang gekomen naar de bronnen van de ornamentiek die verre volken hanteerden. Deze trend ging terug op werken als Gottfried Semper's *Der Stil in dem technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Ästhetik* uit 1861-'63. In zijn streven om de oorsprong en het wezen van de 'Stil' te beschrijven ging Semper in op ornamentiek of ornamentleer, als oorsprong van de beeldende kunst. Vergelijk ook Alois Riegl's *Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik* uit 1893. Van deze richting was Serrurier ook een exponent, zoals eerder in dit hoofdstuk blijkt. Hij was daarbij aanhanger van de opvatting dat de ornamentiek bij volkeren illustratief was voor de beschavingsgraad. Dit idee had een evolutionistische grondslag maar werd verder niet door hem uitgewerkt.

van het *fin de siècle*, moet hun vormtotaal alleen maar bewezen hebben dat Afrika analoog was met wat toen als ‘onbeschaafd’ of ‘onontwikkeld’ werd gekwalificeerd.⁴¹⁷ Daarbij kwam nog dat de beelden te maken hadden met het onderwerp ‘religie’, dat aan het eind van die eeuw een voor het westen tamelijk beladen begrip was (de evolutietheorieën stonden immers haaks op het scheppingsverhaal).

De wijze waarop de West-Centrale mens met behulp van deze afzichtelijke beelden zijn devotie beleefde moet de gemiddelde westerling misschien ook bevrijdend hebben laten lachen, dus een geruststellende uitwerking hebben gehad. Dit primitieve geloof versterkte de status van het eigen geloof dat zich bediende van veel fraaiere cultusvoorwerpen.

In de museale collecties werd in de tweede helft van die eeuw steeds meer plaats ingeruimd voor niet-Europese voorwerpen die in eerste instantie niet botsten met de in die tijd over de algemene smaak heersende esthetiek. In het Louvre werd bijvoorbeeld in 1850 een collectie pre-Columbiaanse voorwerpen tentoongesteld door H. de Longpérier, die in zijn catalogus de voorwerpen ‘monumenten’ noemde vanwege hun opmerkelijke vormgeving en materiële afwerking en ze bij tientallen opstelde in ‘*la salle des antiquités Américaines*’.⁴¹⁸

Tussen de wijze waarop de natuurhistorische musea en de kunstmusea te werk gingen bij het opstellen van hun collecties werd al vroeg een onderscheid gemaakt. In geval van tentoonstellingen over de natuurlijke historie werden musea geacht om een instructieve waarde toe te voegen door een rationeel onderbouwde visie te bieden op wat er aan voorwerpen te zien was. Waren er kunstvoorwerpen te zien dan bestond daar minder de noodzaak toe.⁴¹⁹ De plaats die etnografische musea in deze verdeling innamen was onduidelijk.⁴²⁰ Wanneer er voorwerpen werden getoond uit ‘sophisticated material cultures’ als de pre-Columbiaanse cultuur vielen deze vanwege

417 Zie ook Heintze, die stelt dat de ‘Fetisch’ verzameld werd als ‘*bequemes und schnelles Klassifikationsmittel*’ (1999: 38). Hoewel we moeten oppassen om dit smaakcontrast alleen in het *fin de siècle* te plaatsen. Ter gelegenheid van de schenking van voorwerpen uit de kust van ‘Guinea’ door Gramberg in 1860 aan het KKZ wordt in de schenkingslijst opgemerkt: ‘*Opmerkenswaardig is het dat alles wat van negers komt, welke het mohamedanisme belijden, meer getuigt van ontwikkeling, dan de artikelen der Fetische stammen*’ (geciteerd uit Effert, 2003, Bijlage IV: 273).

418 Williams, E., 1985: 147 (H. de Longpérier, *Notice des monuments exposés dans la salle des antiquités américaines au Musée du Louvre*, Paris, 1850).

419 Williams, 1985: 147. Deze opmerking heeft wel de kanttekening dat kunstmusea pas de laatste twee decennia van die eeuw werden opgericht. Als kunst werd geëxposeerd gebeurde dat in het kader van de ‘antiquities’ (British Museum) of ‘antiquités’ (Louvre).

420 Williams, 1985: 147. ‘*Some ethnographers argued that their materials had nothing of the beautiful about them and that ethnographical collections were intended only to enlighten.*’ Zij citeert E.F. Jomard, bibliothecaris van de Bibliothèque Nationale die in 1831 stelt: ‘*there is no question of beauty in these arts...but only of objects considered in relation to practical and social utility*’ (E.F. Jomard, *Considérations sur l’objet et les avantages d’une collection spéciale consacré aux cartes géographiques diverses et aux branches de la géographie*, Paris, 1831 : 423).

hun vorm én objectcategorie in de gevestigde categorieën van de artistieke creaties (goed in te delen in ‘sculptuur’, ‘aardewerk’ of *bas-reliefs*).⁴²¹ Dankzij hun gestileerde vormen en de onmiskenbaar zorgvuldige en vaardige fabricage werden dergelijke voorwerpen beschouwd als decoratieve stukken. We kunnen een analogie ontdekken met het oordeel van de handelsagenten Kerdijk en Van Sandick en van sommige West-Afrikaanse reizigers wat betreft de bewerkte ivoren. Wellicht gaf een dergelijke prevalerende esthetiek ook de doorslag bij de verwerving van een grote bewerkte olifantstand die Adolf Bastian aan de Loangokust voor zijn afdeling *Völkerkunde* in het Berlijnse museum in 1873 deed, en de aankoop van Serrurier in 1883 van een nagenoeg identiek object bij de etnograficahandel van het Museum Godeffroy. Net toen de West-Centrale collecties het REM binnenkwamen, kocht hij dus dit onomstreden museumobject. Misschien diende de uitvouwbare afbeelding die Bastian in zijn *Die Deutsche Expedition* (1874-'75) van zo'n tand liet plaatsen als voorbeeld?

Stonden de etnografische musea ambivalent tegenover de in esthetisch opzicht afstotelijke, en dus juist in instructief opzicht waardevolle cultusbeelden? Per land zal dit misschien verschillend zijn geweest.

De Wereldtentoonstelling in Parijs die in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, had tot gevolg dat het gebouw van de Trocadéro op het Champ de Mars in 1878 als etnografisch museum in hergebruik werd genomen. Wanneer we in aanmerking nemen dat, met uitzondering van de collectie Marche, het jaren duurde voordat West-Centrale cultusbeelden in de opstelling werden opgenomen, zouden dit soort beelden in Frankrijk wellicht vanwege hun afstotende vormgeving meer taboe zijn geweest dan in Nederland. De pre-Columbiaanse voorwerpen bleven vooralsnog de buiten-Europese voorwerpen die niet controversieel en zelfs zeer acceptabel waren. Pas toen het Franse publiek eind jaren tachtig gewend was geraakt aan de etnografica die in technisch én esthetisch opzicht niet door de beugel der esthetiek konden, bleek een nieuwe interesse te ontstaan voor ‘exotica’ en werd de grens tussen ‘het mooie’ en ‘het instructieve’ geslecht, waarmee de weg werd vrijgemaakt voor *les arts primitives* (Williams, 1985: 154, 156-162). Primitief was niet echt een scheldwoord meer maar vertegenwoordigde voortaan juist de onbedorvenheid, waarmee de vormen van etnografische objecten een zuiverheid konden representeren die de westerse kunst tot het begin van de twintigste eeuw had moeten ontberen.⁴²²

421 Williams, 1985: 147: ‘*Sophisticated cultures*’.

422 A.A. Gerbrands noemt in 1990 alleen de Pitt-Rivers collectie die volgens een eigen systematiek ‘de evolutie’ van gebruiksvoorwerpen verbeeldde. Of volgens Pitt zelf: ‘*to trace...the succession of ideas by which the minds of men in a primitive condition of culture have progressed from the simple to the complex, and from the homogeneous to the heterogeneous*’ (geciteerd in Gerbrands uit Pitt-River’s ‘The Principles of Classification’, in: *Journal of the Anthropological Institute* 4, 1875: 293-308).

Wat betreft Nederland en de West-Centrale collecties die hier binnenkwamen ging het er anders aan toe. De scheiding in kunst en natuurhistorie met etnografica op een plaats daartussenin was hier zo goed als afwezig. Kunst had niet de betekenis die ze in Frankrijk bezat. Voorwerpen uit Afrika waren voor een deel in esthetisch opzicht omstreden, maar golden als voorbeelden van zeden en gewoonten van volken. De cultusbeelden die in de etnografische musea in Leiden, Amsterdam en Rotterdam in de opstelling terecht kwamen, waren beelden die weliswaar afkomstig waren van volken die op een lagere sport van de beschavingsladder stonden, maar die door hun museale plaats een bepaalde status konden krijgen op grond van hun curiositeitswaarde, als uniek voorbeeld van een cultuur die bezig was te verdwijnen. Er moet ook iets van een exotische attractiewaarde aan zijn verbonden geweest. Uit de kleine advertenties, zoals bij de opening van het etnografische museum van 'Artis', blijkt dat er werd ingespeeld op de interesse van het publiek dat begrepen had dat het om gezochte objecten ging, die exemplarisch waren voor deze uitheemse beschaving. Uiteindelijk was het esthetische effect dat de beelden hadden vaak misschien niet eens van secundair maar van primair belang, omdat hun vormtaal de negentiende eeuw aan het denken zette, geholpen door de toelichting die door de etnografische musea gegeven werd.⁴²³

In Nederland is de appreciatie voor Afrikaanse voorwerpen vooralsnog beperkt gebleven tot de volkenkundige musea. Pas in 1920 wordt hier de eerste tentoonstelling in het Museum voor Kunstnijverheid te Haarlem gehouden die de artistieke kant van Afrikaanse objecten wil belichten.⁴²⁴

'Onbeschaafde en minder beschaafde volken'

We hebben kunnen lezen hoe Serrurier onderzoek wilde laten verrichten naar de herkomst of de bronnen van de vormen en ornamenten van etnografische voorwerpen.

⁴²³ Over deze vrij snel veranderende waardering van etnografica als 'kunst' bestaat nog geen passende theorie. In tegenstelling tot de bewerkte Loango-ivoren, waarvan men vond dat ze 'kunstig' bewerkt waren, ondervonden de voor die tijd heel wat minder fraai uitgevoerde minkisi tot aan het begin van de vorige eeuw geen esthetische waardering. Gell publiceerde in 1992 een artikel, waarin hij zegt dat de technische geacheveerde uitvoering voor de uitvoerder zelf een andere betekenis heeft als voor de recipiënt. Duidt dit op een historische verandering in de receptie? Maakte deze loskoppeling mogelijk dat etnografica die niet als 'kunstig' gemaakt of bedoeld waren, op een gegeven moment tot de 'kunst' gerekend konden worden? In 1998 werkte hij de theorie uit in zijn *Art and Agency*, waarin ook een *nkisi* figureert.

⁴²⁴ Otto van Tussenbroek organiseerde in 1920 in het Museum voor Kunstnijverheid te Haarlem de tentoonstelling *'Negerkunst en primitieve Indonesische kunst'*. In: *Eigen haard* 46: 534-538 (1920) schreef hij daarover. Blijkens de foto's maakte hij onder meer gebruik van de bronzen Benin-koppen uit de collectie van Leiden. Andere stukken waren uit eigen collectie en uit die van het Koloniaal Instituut (enkele 'korwar'-beeldjes).

In dat verband noemde hij het door zichzelf en Schmeltz opgerichte tijdschrift *Internationales Archiv für Ethnographie* dat een lang bestaan heeft gekend (tot in 1966). In de beginjaren van het tijdschrift zijn er zeker ook op het gebied van de Afrikaanse etnografie belangrijke bijdragen verschenen. Direct al bij de aanvang van het blad werd bijvoorbeeld voor het eerst in de literatuur door Heinrich Schurtz een overzicht gegeven van de typologie van het Afrikaanse werpmes.⁴²⁵

Zelf stelde Serrurier zich op het standpunt dat ‘*alle voorwerpen van dagelijksch gebruik, die door versiering getuigenis van den kunstzin van eenig volk afleggen, tot de kunstindustrie worden gebracht*’.⁴²⁶ In het rapport waarin hij uit de verzameling van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden een keuze maakte voor zijn Rijks Ethnographisch Museum zei Serrurier alle voorwerpen te willen nemen van ‘*geheel onbeschaafde en minder beschaafde volken, als: Negers, Papoeas (bewoners van de) Zuidzee eilanden, Roodhuiden en Eskimoos*’.⁴²⁷ Bij deze keuze liet hij zich leiden door een indeling in verschillende klassen van voorwerpen die een niveau van nijverheid of kunst aangaven. Japanse voorwerpen waren bestemd voor de afdeling kunstnijverheid van het Rijksmuseum, omdat ze een hoog gehalte aan ‘kunst’ toonden (Effert, 2003: 223/224). Voorwerpen van onder andere ‘de negers’ behoorden tot de etnografica, waaronder ook de ‘Assiantijnsche’ zaken vielen die in 1825 in het Kabinet gekomen waren. Kennelijk vielen de in 1882 verkregen gedetailleerd bewerkte olifantstanden uit het gebied van de Loangokust ook binnen deze categorie.

Wat Lindor Serrurier wilde aantonen met de gegevens die hij met behulp van de fysische antropologie in West-Centraal- en Centraal-Afrika wilde verzamelen en met de daar verworven etnografische verzamelingen wordt via andere bronnen wel duidelijk.⁴²⁸ Het ging hem om een ‘zuiver wetenschappelijke kennis’. Hoogstwaarschijnlijk had hij in de presentatie van de Afrikaanse verzamelingen de verworven kennis betreffende de schedel van de Afrikaan in combinatie met diens door wetenschappers toegedichte geestelijke eigenschappen in de opstelling van het

425 Heinrich Schurtz, ‘Das Werfmesser der Neger. Ein Beitrag zur Ethnographie Afrikas’, in: *Internationales Archiv für Ethnologie*, Band II: 9-31.

426 Citaat uit Effert, 2003: 223, dat afkomstig is uit: J.P.B. de Josselin de Jong, ‘Een aanslag op ’s Rijks Ethnographisch Museum’, in: *Oudheidkundig Jaarboek* 1921: 1-3.

427 Effert, 2003: 224. Er was een overeenkomstige visie in Engeland. Zoals Stocking in 1987 zegt: ‘*On the one hand, there was the generalized Negro race, juxtaposed against the American Indian to prove the heredity of character type....*’. ‘*Thus the Indian was patient, reticent, dignified, and lacking in passion; the Negro was impulsive, warm-hearted, gregarious*’ ‘*always jabbering, quarrelling, tom-tom-ing, or dancing. (...) The feeble nations of the world must give way before the nobler varieties of mankind. (...) Their very extinction evidenced the inability of mankind in general to meet the requirements of incoming civilization*’ (94).

428 Wat de schedelmetende wetenschappers van toen precies wilden en deden vereist weer een ander onderzoek. ‘*How could they know what they were measuring? What did they expect to find?*’ (Fabian, 2000: 189).

REM graag verwerkt willen hebben. Twee citaten uit zijn geschrift uit 1888 mogen iets daarover verduidelijken.

De eerste gaat over het misbruik van deze ‘wetenschappelijke kennis’.

‘...Wij moeten met alle kracht er tegen opkomen, dat de wetenschap misbruikt worde om politieke, godsdienstige of wijsgeerige meeningen te propageeren of met argumenten te bekleeden. Buiten de strijd der partijen staat de wetenschap, die wil beoefend worden, gelijk wijlen Broca dat deed, zonder bijoormerken, en om haarzelve alleen.’

Het tweede toont hoezeer voor Serrurier de resultaten van een dergelijk onderzoek direct onderdeel van ‘de ethnographie’ uitmaakten. Die wetenschap had volgens de door hem geciteerde Spencer alles moeten beschrijven wat er wetenswaardig was aan de verschillende groepen der mensheid:

‘...hunne kenmerken ten aanzien van het lichaam, het gevoel en verstand, hunne omgeving, hunne maatschappelijke en godsdienstige instellingen, gebruiken, gevoelens op aesthetisch gebied, begrippen (kennis, bijgeloof), taal, hunne wijze van doen (handel, nijverheid, middelen van bestaan enz.) en hunne voortbrengselen op het gebied van nijverheid en kunst.’

(Serrurier, 1888: 2)

In wezen zou met deze geciteerde onderverdeling van Spencer Serrurier’s volkenkundige systeem nog veel meer zijn uitgewerkt. Eindelijk zou er sprake zijn van de daadwerkelijke samenvoeging van de lichamelijke en geestelijke eigenschappen ‘der menschengroepen’. Het wetenschappelijke volkenkundige museum kon hiermee een grootse taak volvoeren. Net als Bastian wilde ook Serrurier de ‘*menschlichen Entwicklung in naturgesetzlicher und geschichtlicher Sicht*’ tonen, maar hij legde daarbij een ander accent. Niet zozeer de psychologie bond de mensen samen, maar de techniek die allerlei functionele en niet-functionele vormen opleverde.⁴²⁹

429 H. ten Kate beschrijft dit zo: ‘Hij drukte zijn gedachten alsdus [sic] uit: ‘Der Mensch folgt, nicht nur auf rein psychologischen Gebiete, sondern auch auf dem der Technik, immer denselben Pfaden, und schafft von dem Zweckmässigen, oder der Nachahmung von Naturobjecten ausgehend, einfache Formen, dieselben nach und nach leicht modificirend oder bloss dieselben copirend, sobald es Formen gilt, die zu einer gewissen Stabilität gekommen sind. (...) Die fort und fort modificirten Formen sind mit den Varietäten zu vergleichen...während die einfach copirten Formen als die wesentlichen Arten der Naturforscher aufzufassen sind. Es wird also ebensogut möglich sein, eine Systematik der Formen ethnographischer Gegenstände zu geben, als von den Formen des Naturreiches.’ (1902: 9). Serrurier’s artikel over het Woyo *N’dunga*-masker was in feite een nadere uitwerking van deze stelling: vorm wordt herleid tot functie die teruggaat op natuurvormen.

Hoe ‘objectief’ deze opsomming van kenmerken van Spencer en anderen, waaronder Serrurier, ook klinkt, tussen de regels door en ook soms expliciet bestond er alle ruimte voor gradaties van ‘menschelijkheid’. De geestelijke ontwikkeling kon worden afgemeten aan lichamelijke kenmerken, zoals gelaatstrekken. Wanneer die van ‘*de specifiek menselijke*’ afweken en herinnerden aan ‘*de anthropoïde apen*’ dan konden ze dienen om ‘*de relatieve graad van menselijkheid van een ras*’ in te schatten, zoals in het geschrift uit 1888 te lezen valt. Die hiërarchie van beschaving werd misschien wel in het bijzonder op de Afrikaan afgestemd. In al dit soort categoriserende en classificerende beschrijvingen van uiterlijke en innerlijke kenmerken en karakteristieken van de mens toont Serrurier zich echter kind van zijn tijd. Zonder een woord als ‘ras’ kon de mensheid toen niet beschreven worden. In het aanleggen van combinaties tussen fysieke en geestelijke kenmerken zette hij overigens een museale traditie voort in het Leidse museum. Reeds Leemans had gecorrespondeerd met Hamy – al lang vóórdat het *Musée du Trocadéro* opende een wetenschappelijke grootheid – voerde Leemans correspondentie. Diens ‘*système de classification*’ waarin ‘*la morphologie cranienne*’ het etnische type bepaalde, oefende op het Leidse volkenkundige museum een grote wetenschappelijke aantrekkingskracht uit. In een brief gedateerd 9 oktober 1879 deelt Leemans mee dat hij in zijn museum had ingevoerd: ‘*la classification par pays et peuples, mettant à la tête de la collection des habitants de chaque pays, les crânes et squelettes* ».⁴³⁰

Als adept van de craniologie moet Serrurier een sterk, wellicht haast blind geloof hebben gehad in de uitkomsten van die wetenschap. Hij oriënteerde zich daarvoor sterk op de ontwikkelingen in Frankrijk omdat vooral daar veel in de fysische antropologie werd geïnvesteerd. Na de contacten tussen Hamy, Jomard en Leemans in 1879 had hij zijn systematiek van objectbeschrijvingen uitgewerkt, die met andere ervaringen weer van pas kwam toen in België voor het museum in Tervuren een passende systematiek werd uitgedacht voor de Congo-collecties.⁴³¹ In

430 Días, N., 1991: 157. Días zegt dat Bastian voor Berlijn ook het classificatiesysteem met de fysische antropologie als primaire ordeningsfactor overnam. Bastian en Virchow, de schedelkundige, moeten hier samen aan gewerkt hebben. Dat de schedel ook in de opstelling in Berlijn als uitgangspunt genomen werd, concludeert Días uit een uitspraak van Viollet-le-Duc, die in 1878 zegt dat het logisch zou zijn om ‘*le crâne de l’individu*’ te plaatsen naast ‘*des productions multiples de leur industrie*’. Dit uitgangspunt is niet terug te vinden in Bastian’s publicaties, die niet gericht waren op de fysieke maar juist de psychische kenmerken van ‘de mens’. Koepping wijst even op een mogelijk belangrijke rol van Virchow bij de opstelling in 1886 (1981: 20). In het artikel van Glenn Penny (zie noot 410) wordt daarover niets gezegd, hoewel Virchow meerdere malen ter sprake komt. Ook op de aldaar gepubliceerde foto’s is daarvan niets te bespeuren. In dit onderzoek kon Bastian’s opstelling in het volkenkundige museum te Berlijn verder niet betrokken worden.

431 Coutennier, 2004. Hoofdstuk IV schenkt ruime aandacht aan dit onderwerp.

het semester 1885-1886 volgde hij de colleges in de 'École d'anthropologie de Paris'. In zijn geschrift van 1888 nam hij het programma over dat hij van het begin tot het einde had bijgewoond '*...dank zij de welwillende vergunning van zijne Excellentie den Minister Heemskerk*'. Het was een druk bezocht programma met '*Zoölogische, Algemeene en Voorhistorische anthropologie*', '*Ethnologie*' en '*Geneeskundige Aardrijkskunde*'. In totaal werden er op meerdere locaties in het gebouw van de 'École' niet minder dan 86 colleges gegeven. De bijbehorende *laboratoires de recherches et d'enseignement* moeten voor de fervente cranioloog het 'walhalla' van de wetenschap hebben betekend, maar ze waren alleen voor gekwalificeerde wetenschappers toegankelijk en dus omgeven met een waas van geheimzinnigheid.⁴³²

'Wij wenschen dit thans niet nader toe te lichten, maar wij hebben gepoogd hieraan tegemoet te komen, door aan 's Rijks Ethnographisch Museum de gelegenheid te openen om dit eerste onderricht in de craniometrie naar de Parijsche methode te ontvangen', zo deelt hij daarop mee.

(Serrurier, 1888: 20)

Kennelijk heeft Serrurier bij het ministerie geld willen losmaken om een dergelijk opleidingscentrum te beginnen. Hij moet de beschikking hebben gehad over ruim 600 schedels die voor het REM verzameld waren.⁴³³ Er zijn geen aanwijzingen dat dit initiatief beloond werd.

Met Serrurier verdween goeddeels de nadruk die door het REM op de fysische antropologie gelegd werd.⁴³⁴ De schedels die hij door Greshoff's nachts had laten opgraven en meenemen zijn met andere exemplaren in 1936 in eigendom overgedragen aan het Anatomisch Museum te Leiden (zie afbeelding 53 met een schedelcollectie in het depot). Daar moeten ze al veel eerder in bruikleen zijn gegeven, toen het oude gebouw aan de Hogewoerd ontruimd moest worden en de ruimte in het oude ziekenhuis waar het museum sinds 1883 in gehuisvest was, voor

⁴³² Serrurier, 1888: 20.

⁴³³ Volgens de opgave in de 'Catalogus der schedels enz.' (UL / Fysiologisch Instituut). In 1936 wordt deze collectie overgedragen aan het Anatomisch Museum van de Universiteit Leiden (Correspondentie RMV/ Map 116). Couttenier noemt een aantal van 'meer dan 500 schedels' (2004: 266) en baseert zich daarvoor op informatie in: Machteld Roede, *A History of Physical Anthropology in the Netherlands*, in: J. J. de Wolf, *Eigenheid en samenwerking: 100 jaar antropologisch verenigingsleven in Nederland*, Leiden, 1998.

⁴³⁴ Van Wengen meldt dat J.D.E. Schmeltz Serrurier's interesse voor de fysische antropologie deelde, wat het aantal exemplaren na Serrurier's vertrek als directeur verklaart. Van Wengen noemt zonder bronvermelding dat er rond de 500 schedels zijn verzameld (2002¹: 966).

de verzameling schedels te klein bleek.⁴³⁵ Het totale aantal schedels van het REM bedroeg bij de overdracht 632, waarvan 10 ‘Congo-schedels’. Greshoff en Vogelpoel blijken er negen te hebben geschonken. Eén was in Londen aangekocht. Verder zijn er nog tien ‘Kafferschedels’ uit Transvaal. Ten Kate die hierboven even aan de orde is geweest schonk een aantal onder andere uit Manilla en Schmeltz was degene die voor Oceanische schedels zorgde uit de ‘Fidschi-eilanden’. In 1882 kocht Serrurier ze bij hem in het museum in Hamburg. Gezien de preoccupatie van de Nederlandse craniologen voor vaderlandse schedels, lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat het vooral Schmeltz was die vanuit zijn Hamburgse museale praktijk in Leiden de stoot heeft gegeven tot een grote uitbreiding van de internationale schedelcollectie. Het verzamelen van schedels stopte overigens niet direct nadat beiden hun functie hadden neergelegd. De laatste reeks schedels kwam in 1904 binnen, én er is nog melding van de officier van Gezondheid 2e klasse S. Citroen, die in 1911 op een eiland in de Raafbaai aan de Zuid-Westkust van Nieuw Guinea 20 meter boven de waterspiegel ongeveer twintig ‘*holenschedels*’ in rotsspleten vond en aan het museum schonk.

Diep teleurgesteld in zijn streven om het REM een passende huisvesting als volwaardig rijksmuseum te geven nam Serrurier in 1896 afscheid als directeur en werd leraar in Batavia. De museale verzamelingen waren door zijn voortvarend aankoopbeleid zo uitgedijd dat het lokaal op de Hoogewoerd, een pand op het Rapenburg en een op de Heerengracht het allemaal niet meer konden herbergen. De kwaliteit van wat er verzameld was stond haaks op die van de bewaaromstandigheden. De twee pamfletten *Museum of Pakhuis?* en *Museum of Mesthoop?* die hij in eigen beheer uitgaf waren noodkreten. In dit verband is het belangrijk om te constateren dat het gewoeker met de beschikbare ruimte niet alleen een onhoudbare toestand voor de collecties opleverde, maar ook voor zijn grootse tentoonstellingsplannen. In een nieuwe huisvesting van het REM zou in de presentatie van de Afrikaanse verzamelingen de verworven kennis betreffende de schedel van de Afrikaan in combinatie met diens beschavingsgraad zeker verwerkt zijn in een uitgebreide presentatie van de culturen van ‘*onbeschaafde en minder beschaafde volken, als: Negers, Papoeas (bewoners van de) Zuidzee eilanden, Roodhuiden en Eskimoos*’.⁴³⁶

435 Correspondentie RMV/ Map 116, brief RMV 21 april 1936.

436 Zoals Serrurier in 1882 in een rapport over de te verdelen collecties van het KKZ opmerkte (Effert, 2003: 224). In zijn pamflet *Museum of Mesthoop?* uit 1895 zegt hij: ‘Zoo zal het museum, met behoud van zijn wetenschappelijke karakter, een leerschool worden voor een ieder, die verlangt te weten hoe wilde en barbaarsche en halfbeschaafde volken in tastbare vorm hun gedachten hebben trachten te verwezenlijken’ (citaat uit: Van Wengen, 2002: 40).

Conclusie

Serrurier stond een groots overzicht voor ogen van alle menselijke kenmerken waarbij er, soms minder en soms meer expliciet, ruimte moest bestaan voor gradaties van 'menselijkheid', 'beschaving' en 'ontwikkeling'. Net zoals in geval van het Groote Museum van 'Artis' de in categorieën opgestelde rijen van opgezette dieren en skeletten een systematisch overzicht gaven van de ordening in de dierenwereld, moesten gerangschikte etnografica de mogelijkheid bieden om de ordening binnen de mensheid maar daarmee ook de rangordes in graad van beschaving aan te geven. De geestelijke ontwikkeling kon worden afgemeten aan lichamelijke kenmerken, zoals gelaatstrekken. Of daarin ruimte was voor een evolutionair geïnspireerd verhaal over de Afrikaan en zijn toekomst is twijfelachtig. Dieren en mensen zijn naar een zelfde plan gebouwd, constateert Serrurier in 1888. Dat is onder andere te zien aan de stadia van de menselijke foetus, die verwijzen naar die bij dieren, zo gaat hij verder. Nu en dan komt het voor dat een stadium blijft voortduren, wat *'bij de geestelijk laagst ontwikkelde volken menigvuldiger voorkomt dan bij de hoger ontwikkelde'*. Hierover bestaat geen verschil van opinie, omdat het op waarneming berust, voegt hij eraan toe. Wanneer trekken van *'de specifiek menselijke'* afweken en herinneren aan *'de anthropoïde apen'* dan kunnen ze dienen om *'de relatieve graad van menselijkheid van een ras'* in te schatten (Serrurier, 1888: 11). Met dit 'ras' dat over minder 'menselijkheid' of beschaving beschikte werd (ook) de Afrikaan bedoeld.

In zijn overzicht van het wetenschappelijk denken dat in het negentiende eeuwse Engeland bestond over dit soort complexe zaken, merkt Stocking op: *'Nevertheless, ethnology was the science of savages in the sense that it was the only discourse that took them seriously as subject matter'*.⁴³⁷ Deze visie plaatst Serrurier in de voorhoede van hen die, al of niet willens en wetens, gewerkt hebben aan de emancipatie van de Afrikaan.

Anders dan bij de ontdekkingsreizigers speelde bij de volkenkundige musea de kwestie van de mogelijke verheffing van de Afrikaan eigenlijk niet. Men wilde de zeden en gewoonten van de Afrikaan aan de hand van de collecties tonen die toen uit de West-Centrale regio binnenkwamen. Behalve dat de museale staf verschildte in haar opvattingen over wat de menswetenschappen nu precies inhielden en wat de beoefening van de empirie met zich mee bracht, lieten Bastian en Serrurier zich ten aanzien van het verzamelen van etnografica zien als westerse pragmatici, die koste wat kost nog wilden redden wat er - na de westerse inval in Afrika en andere plekken op de wereld - nog te redden viel.

⁴³⁷ Stocking, 1987: 48.

